

EUGEN PAULINY

FONOLOGICKÝ VÝVIN
SLOVENČINY

VYDAVATELSTVO SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

1963

ČESKOSLOVENSKÁ AKADEMIA VIED
ÚSTAV SLOVENSKÉHO JAZYKA SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

Vedecký redaktor

DR. ŠTEFAN PECIAR

Recenzenti

PROF. DR. KAREL HORÁLEK

DOC. DR. ŠIMON ONDRUŠ

PREDSLOV

Nikomu nie je neznáme, že slovenčina postráda dostačujúci a presvedčivý písomný pramenný materiál z tých období, ktoré sú pre jej vývin, a to najmä pre hláskoslovný vývin najdôležitejšie (10.—15. alebo aspoň 13. až 15. storočie). Z týchto období máme alebo len veľmi fragmentárny a nepresný materiál z latinských listín (hlavne miestne a osobné mená) alebo zo 14. a najmä z 15. storočia české pamiatky so slovakizmami. Tento materiál nám nijako neumožňuje na základe chronologicky usporiadaných dokladov podať vývin hláskoslovnej stavby nášho jazyka. Ba často naopak: Chybné zápisy v latinských listinách a nemožnosť presne odlišiť český jav od slovenského v českých pamiatkach so slovakizmami nás často iba dezorientujú.

Preto som sa v tejto svojej práci oprel hlavne o taký materiál, ktorý je kontrolovateľný a ktorý je úplný. Sú to nárečia. V slovenských nárečiach, keď sa chápu ako organicky zviazané časti rozčlenenej celosti slovenského jazyka, sa odráža vývin slovenského jazyka v úplnosti. Je to pramenný materiál, ktorý má ohromnú prednosť: je úplný a je spoľahlivo kontrolovateľný a overovateľný.

No z druhej strany má tento materiál aj zrejme nevýhody: jeho doklady sú zachytené iba v súčasnosti. Zo samotných nárečí nemôžeme bezprostredne zistiť, kedy ktorý hláskoslovný jav vznikol. Preto mladogramatická jazykovedná metóda bola pri využívaní nárečových dokladov ako pramenného materiálu pre podávanie jazykového vývinu celkom bezmocná. Také nárečové javy, ktorých chronológia nebola nejako určená písanými historickými pamiatkami, nebolo možné mladogramatickými jazykovednými metódami nijako uviesť do časových súvislostí.

Dnes sme v priaznivejšej situácii potade, že chápanie jazyka ako štruktúry a metodické prepracovanie tohto chápania nám umožňuje vykladať

jednotlivé zložky fonologickej štruktúry vo vzájomnej súvislosti a podmienenosti. V tejto práci sa usilujem o taký postup. Nevykladám v nej vývin osihotených javov, ani nepostupujem pri výklade podľa ustálenej systematiky; nevykladám napr. najprv vývin jednotlivých samohlások, potom vývin jednotlivých spoluhlások a pod., ale usilujem sa zachytiť vývinovú líniu hláskového systému v relativnej i absolútnej chronológii.

Štrukturálna metóda, ktorú používam v tejto rozprave, bola rozpracovaná najmä niektorými príslušníkmi tzv. Pražskej školy. Nejdem tu podávať charakteristiku Pražskej školy, na to tu niet miesta, iba v stručnosti upozorňujem: Pri štrukturálnej metóde sa predpokladá napr., že hláskoslovie istého jazyka tvorí štruktúru, že všetky zložky štruktúry sú navzájom späté vzťahmi, sú navzájom podmienené vo svojej existencii a vývine. Táto metóda teda predpokladá, že istá zmena fonologickej štruktúry je možná len v istej situácii, v istých podmienkach tejto štruktúry a len pri istej podobe tejto štruktúry. Z toho vyplýva, že pri tejto metóde sa predpokladá istý vnútorne odôvodnený sled zmien pri vývine fonologickej štruktúry.

Z tejto tézy vychádzam aj v tejto práci. Jednotlivé zmeny na seba viažem a hľadám pre ne odôvodnenie v samotnej fonologickej stavbe. Takto nájdené dôvody si overujem tak, že porovnávam jednotlivé slovenské nárečia, ktoré majú rôznu fonologickú stavbu medzi sebou a porovnávam ich aj s fonologickou stavbou iných slovanských jazykov. Tu treba poznamenať, hoci to vyplýva už z vyššie povedaného, že bezvýnimočne odmietam mechanické a bezduché porovnávanie, zhromažďovanie a priradovanie materiálu zo slovanských jazykov. Nemá zmyslu, ba je hlboko pochybené a pomýlené, porovnávať a klásť vedľa seba zdanlivo zhodné izolované javy z rozmanitých slovanských jazykov a robiť z toho nejaké závery. Pri porovnávaní javov z jednotlivých slovanských jazykov treba mať vždy na mysli štruktúru, v ktorej je daný jav zaradený; treba porovnávať vždy na pozadí štruktúr, v ktorých daný jav platí. To isté treba uplatňovať ako metodickú požiadavku, *mutatis mutandis*, aj o javoch zo slovenských nárečí. Štruktúra jednotlivých slovenských nárečí bola v historickom vývine od seba odlišná. Preto slovenské nárečové a historické doklady a javy nemožno hodnotiť ako „slovenské vôbec“, ale ako patriace v istom čase do istej nárečovej skupiny.

Okrem vlastného teoreticko-lingvistického dôvodu, ktorý hovorí za použitie štrukturálnej metódy a ktorý tu už bližšie odôvodňovať nebudem, má táto metóda pre nás aj výhodu, že nám umožňuje eliminovať nedostatky historických dokladov. Umožňuje nám postaviť celú vývinovú perspektívu slovenčiny v zásade na nárečovom materiáli.

Je jasné, že na základe nárečového materiálu možno pomocou štrukturálnej metódy postaviť iba relatívnu chronológiu zmien, nemožno postaviť

absolútnu chronológiu zmien. Lenže, ak máme podať skutočné dejiny jazyka, v tomto prípade dejiny, t. j. vývoj fonologickej stavby slovenčiny v jej časovom plynutí, treba nám určovať aj absolútnu chronológiu jednotlivých zmien fonologickej stavby. Tu si vypomáham ako kľúčovými bodmi absolútnymi chronológiami takých zmien, ktorých absolútne chronológie možno určiť. Podľa doterajšieho výsledku bádania sa zdá napr. bezpečné, že zmena $g > \gamma$ sa v slovenčine uskutočnila na začiatku 12. storočia. Tento údaj vo svojej práci pokladám za východiskový pre určovanie približných absolútnych chronológií tých javov, ktoré sa k tejto zmene viažu, s ňou nejako súvisia a stali sa alebo pred ňou alebo po nej. Takto pomocou absolútnej chronológie zmeny $g > \gamma$ určujem absolútne chronológie aj takých zmien, ktorých absolútnu chronológiu inak z pamiatok určiť nedokážeme.

Potreba zaradiť každú dôležitejšiu zmenu do vývinovej línie a do istého časového úseku v súvislosti s použitím metódy, o ktorej sme hovorili, nás núti, aby sme hľadali a nachádzali interné odôvodnenie pre vznik každej dôležitejšej zmeny. Preto sa v našej práci venuje toľko času a miesta úsiliu nájsť vnútorné odôvodnenie každej zmeny. Táto snaha je užitočná aj v širšom než slovenskom rozsahu preto, lebo umožňuje nájsť výklad pre zmeny, pre ktoré sa v iných slovanských jazykoch výklad nehľadal, pretože bola známa absolútna chronológia vzniku daného javu. No z druhej strany si nerobím nijaké ilúzie o tom, že sa mi podarilo nájsť správnu vnútornú motiváciu každej zmeny. Ten, kto sa zaoberá aspoň orientačne slovenskou historickou fonológiou, iste pochopí pri čítaní tejto knihy, že som tu nešiel vychodenou cestou, ale že som musel rúbať prvú trasu cesty. Pokladám preto za prirodzené, že niektoré výklady tejto knihy sa pri ďalšom bádani nahradia inými výkladmi.

Okrem spomínaných ťažkostí treba upozorniť ešte na jednu. Kniha sa usiluje zachytiť vývin hláskoslovia slovenského jazyka v jeho nárečiach čím najplastickejšie. Lenže slovenské nárečia sú veľmi členené a čo je dôležitejšie: ich členitosť a rozmanitosť pochádza z najrozmanitejších dôb. Pri svojom spôsobe výkladu som sa musel usilovať jednak o to, aby som zachoval istú zreteľnosť v podávaní vývojovej línie a nepreplnil knihu podrobnosťami, a jednak o to, aby som spájal a uvádzal do súvislostí javy, ktoré spolu skutočne súvisia a sú pre vývin podstatné. Z toho vychádza, že v knihe nie sú zachytené vo vyčerpávajúcej miere všetky hláskoslovné zmeny všetkých slov vo všetkých nárečiach. Usilujem sa o zachytenie vývojovej línie toho, čo je podstatné pre slovenské historické hláskoslovie, resp. čo som za podstatné pokladal. Charakter knihy a jej celková kompozícia pritom nepripúšťa, aby som v jednotlivých prípadoch výslovne odôvodňoval, prečo používam daný výber javov, prečo v istom prípade výnimky z pravidelného vývinu vysvetľujem, v inom ich neberiem do úvahy.

Vcelku možno povedať, že hlavný zreteľ som položil na zmeny, ktoré vznikli do 16. storočia a ktoré sú pravidelné a systémové. Preto je jadro práce v prvých štyroch hlavách. Piata hlava, v ktorej sa náznakom podáva charakter vývinu v 16.—19. storočí, má za cieľ iba prehľadne registrovať a informovať o vývine skutočne dôležitých javov tohto obdobia. V tejto hlave sa však iba všeobecne poukazuje na to, čo je pre obdobie 16.—19. storočia najcharakteristickejšie, t. j. poukazuje sa na vznik veľkého množstva mikrodialektných javov pôsobením rozmanitých osídľovaní a presídľovaní jednotlivých osád v tejto fáze feudalizmu a z druhej strany sa poukazuje na odstraňovanie starej systémovej nárečovej diferenciacie, teda na nivelizáciu nárečí.

Na vyčerpávajúce spracovanie tohto obdobia nie sme doteraz dobre pripravení, lebo nám chýba podrobné a úplné historické spracovanie pohybu obyvateľstva na Slovensku medzi 16.—18. storočím. Okrem toho sa podrobné spracovanie tohto obdobia vymyká vcelku z okruhu našej práce, pretože v tejto práci ide v prvom rade o vysvetlenie príčin zmien fonologickej stavby a o ich historické zaradenie, no nie o výklad o šírení zmien v období nivelizácie nárečí a vznikaní mikrodialektných javov.

Z doteraz povedaného to síce dosť jasne vyplýva, ale treba to pripomenúť aj výslovne. Z dvojakého druhu jazykových dokladov, ktoré máme k dispozícii, z historických a nárečových, dávam rozhodne prednosť a svedeckú silu nárečovým dokladom. Preto, ak sa javí v niektorých prípadoch protirečenie medzi historickými a nárečovými dokladmi, viacej viery prikladám sústavným nárečovým dokladom ako osihoteným a veľmi často bezpečne neinterpretovateľným historickým dokladom.

V zásade sa pridrižiam toho, že každú zmenu zaraďujem do príslušného miesta vývinovej línie. Ale aby som výklad zbytočne nedrobil a aby som naznačil vnútornú zákonitosť pri vývine daného javu, priradujem často k základnej zmene aj také zmeny, ktoré vznikli síce neskoršie, ale ktoré sú dôsledkom základnej zmeny. Napr. zmena $g > \gamma$ sa uskutočnila na začiatku 12. storočia, ale zmena $\gamma > h$ sa uskutočnila iste aspoň o storočie neskoršie. No keďže obe zmeny vnútorne súvisia, bolo by zbytočné trhať ich od seba pri výklade. Podobne napr. preberám súhrnne medzi zmenami 10.—11. storočia zmenu slabičného r, l na neslabičné vo východnej slovenčine, hoci tu ide o rad zmien, uskutočňujúcich sa v priebehu 10.—16. storočia. Tento postup zdanlivo protirečí našej základnej téze zachytiť skutočnú vývinovú líniu systému v časovej následnosti, lenže za tento postup hovorí veľmi pádne skutočnosť, že sa nám pri jeho použití darí ukázať na štruktúrnú podmienenosť javu v celom jeho vývine. Tento aspekt sa usilujem zdôrazniť aj tak, že jednotlivé fázy istej zložitej a dlhšie trvajúcej zmeny konfrontujem vždy s jestvujúcim stavom fonologickej štruktúry, resp. na tento stav poukazujem.

Niekoľko slov k používaniu dvojice termínov systém — štruktúra. Štruktúru pokladám za imanentnú jazykovej stavbe. Vychádzam z predpokladu, že hláskoslovie príslušného jazyka alebo nárečia je v danom čase vždy v istých štruktúrálnych vzťahoch. Našou snahou je odhaľovať túto štruktúru. Vlastnú interpretáciu tejto štruktúry nazývam systémom. Systém je teda viac alebo menej adekvátna interpretácia štruktúry daného jazyka alebo nárečia. V tomto zmysle možno oba termíny pokladať za synonymá.

Je jasné, že každé nárečie v období zmeny svojej fonologickej stavby v skutočnosti jestvuje aspoň v dvoch podobách: v podobe staršej a v podobe mladšej. Tohto momentu som si vedomý aj pri výklade vývinu fonologickej štruktúry a s týmto predpokladom implicitne pracujem, i keď to nepripomínam. No z druhej strany nejde mi v tejto práci o opis všetkých fáz fonologickej stavby v jednotlivých časových intervaloch nasledujúcich za sebou, ale o podanie plynulého vývinu. Preto v práci nezdôrazňujem fakt, že všetci príslušníci istého nárečia nepoužívajú v istej vývinovej fáze dané nárečie v tej istej podobe.

Doteraz som zdôrazňoval vnútornú, štruktúrálnu motiváciu jazykových zmien. Akcent, ktorý dávam na tento moment jazykových zmien, však nijako neznačí, že nedbám na základnú metodologickú požiadavku marxistickej jazykovedy, že vývin jazyka treba skúmať v súvislosti s vývinom jeho nositeľov. Už samo členenie tejto práce ukazuje, že jazykový vývin podávam v zhode s periodizáciou historického vývoja slovenskej spoločnosti. Tento fakt nie je nijako náhodný a vonkajší. Je podložený skutočným jazykovým vývinom. Vzájomnú spätosť jazykového a spoločenského vývinu naznačujem na začiatku každej hlavy aj všeobecnou charakteristikou spoločenského vývoja v danom období a vplyvom tohto vývinu na smer jazykového vývinu. Okolnosť, že jadrom nášho výkladu je interný jazykový vývin, spôsobuje, pravdaže, že charakteristika spoločenských pomerov jednotlivých období je iba heslovitá a zdôrazňuje sa v nej iba to, čo pokladám za dôležité pre ovplyvňovanie jazykového vývoja. Charakteristika spoločenských pomerov v jednotlivých obdobiach má v tejto práci iba naznačiť súvislosť jazykového vývoja s vývojom spoločnosti, no nekladie si za cieľ tieto súvislosti naplno rozpracovať. Konečne, seriózne rozpracovanie týchto súvislostí pre jednotlivé historické obdobia by vyžadovalo zasa mať naporúdzi spoľahlivé a úplné historické údaje o pohybe obyvateľstva, o triednom zložení obyvateľstva a o spoločenskej funkcii jednotlivých tried a spoločenských skupín počas celého historického vývinu.

Uviedol som, že táto práca nie je vychodenou cestou, ale prvou trasou novej cesty. V tejto súvislosti treba spomenúť bádateľov, ktorí pracovali alebo pracujú v oblasti dejín slovenského jazyka takými alebo obdobnými metódami, aké v tejto práci používam sám. Na prvom mieste treba uviesť

Ľudovíta Nováka, ktorý asi pred dvoma-troma desaťročiami vypracoval základné tézy pre také chápanie vývoja slovenčiny, aké sa uplatňuje v tejto práci. Urobil tak jednak vo viacerých štúdiách, jednak v doteraz nevydanej knižnej publikácii o vývine slovenčiny, ktorú som mal v rukách. Výsledky jeho práce v tejto knihe využívam. Osobitne treba zdôrazniť, že zistenie, že po zániku a vokalizácii jerov mala západná a východná slovenčina a juho-východná stredná slovenčina konsonantickú mäkkostnú koreláciu a že severozápadná stredná slovenčina mala vokalickú mäkkostnú koreláciu, ktoré v tejto práci hojne využívam, je objavom Ľudovíta Nováka. Ľudovítovi Novákovi patrí veľká zásluha za to, že skúmanie vývinu slovenčiny štruktúrnymi metódami dostalo pevné základy.

V tejto práci využívam výsledky prác dvoch svojich aspirantov, C. Sc. Izidora Kotuliča a C. Sc. Rudolfa Krajčoviča. I. Kotulič spracoval vývin hláskoslovia a tvaroslovia východoslovenských nárečí a R. Krajčovič spracoval zase vývin hláskoslovia časti južných západoslovenských nárečí. Ich práce nie sú doteraz vydané. Používal som ich v rukopise.

Špecifický význam má pre túto knihu práca Jána Stanislava, *Dejiny slovenského jazyka* I, II. Ján Stanislav zhrnul vo svojej práci značný, i keď nie sústavne zbraný historický a nárečový materiál a podľa istých kritérií ho usporiadal a vyložil. Materiál zhrnutý a utriedený v práci J. Stanislava bol mi veľkým uľahčením pri celkovej orientácii. V tejto súvislosti má práca J. Stanislava pre moju prácu značný význam. Je, pravda, pochopiteľné, že som sa nijako neobmedzoval na materiál J. Stanislava, a pokiaľ som ho preberal, vždy som ho podľa možnosti znovu v prameňoch overoval a kontroloval.

Ale z druhej strany J. Stanislav pracoval vo svojej práci mladogramatickou metódou, a ako už bolo uvedené vyššie, metóda použitá v tejto práci je popretím mladogramatickej metódy a je polemikou proti nej.

Nie v poslednom rade treba spomenúť v súvislosti s touto prácou výskum slovenských nárečí Václava Vážneho a výsledky, ktoré týmto svojím výskumom dosiahol. Okrem iných prác ide najmä o jeho dielo *Nářečí slovenská* v Československej vlastivěde III (Praha 1934). Hoci od tých čias, ako publikoval Václav Vážný svoje základné práce o slovenských nárečiach, uplynulo už hodne času a hoci sa od tých čias zjavilo mnoho dôležitých prác o slovenskej dialektológii, má práca Václava Vážneho doteraz základný význam pre poznanie stavu slovenských nárečí.

Záverom ďakujem svojim recenzentom, univ. prof. dr. Karlovi Horálkovi a doc. dr. Šimonovi Ondrušovi, za starostlivé prečítanie práce a za ich pripomienky a vedeckému redaktorovi dr. Štefanovi Peciarovi za svedomitú a citlivú zredigovanie náročného textu. Osobitnou vďakou som zaviazaný Andrejovi Kederovi za výdatnú pomoc pri korektúrach práce.

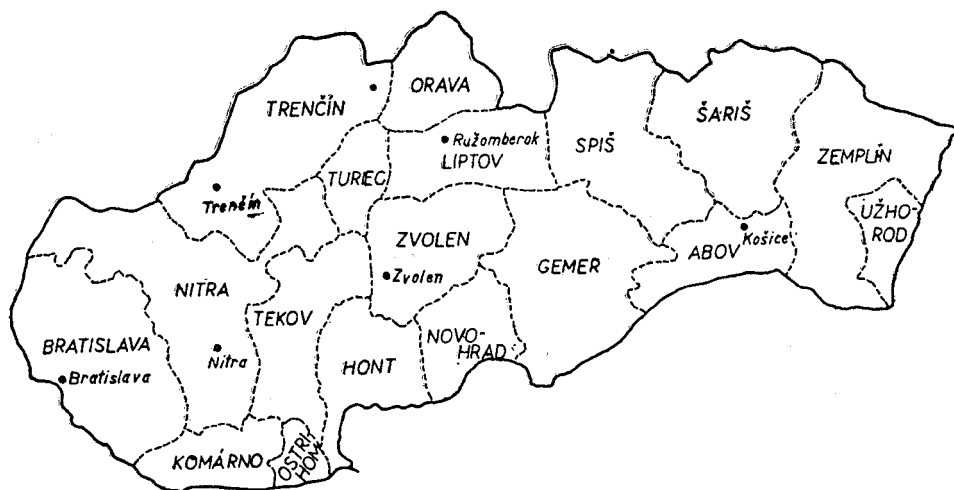
Bratislava, september 1961.

Autor

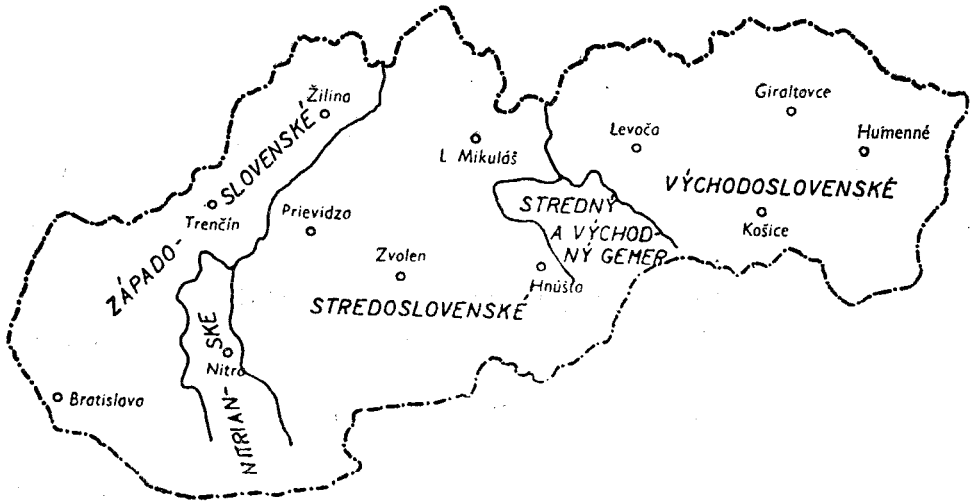
UPOZORNENIA TECHNICKÉHO RÁZU

Je obvyklé pre práce zo slovenskej historickej jazykovedy, že pri lokalizácii nárečového materiálu sa používajú údaje podľa starých uhorských stolíc. Tak sa deje aj v tejto práci. Pre lepšiu orientáciu podávam na priloženej mapke členenie slovenského územia podľa stolíc. Na ďalšej mapke upozorňujem na umiestenie iných nárečových celkov, pokiaľ je o nich v práci zmienka (Záhorie, sotácke nárečie). Pozri mapky č. 1, 2, 3.

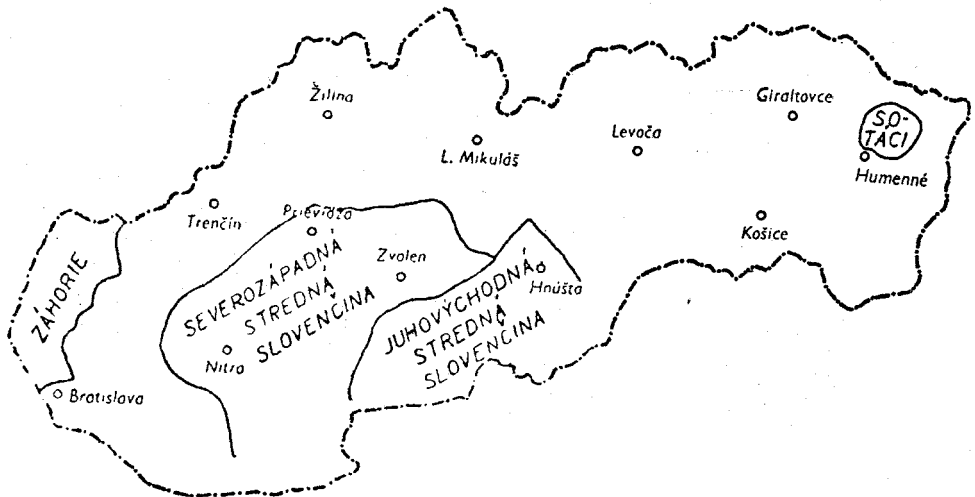
V práci sa používa ďalej členenie podľa najstaršej nárečovej diferenciácie. Tu treba upozorniť na to, že pre najstaršie obdobie hovorím o severozápadnej a juhovýchodnej strednej slovenčine a pre neskoršie obdobia hovorím o severnej a južnej strednej slovenčine. Príčina je v tom, že v prie-

Mapa 1. Rozloženie historických stolíc.

Mapa 2. Rozdelenie slovenských nárečí.

Mapa 3. Dôležitejšie nárečové skupiny.

behu vývinu sa ťažisko týchto oblastí posunulo. Ťažisko severozápadnej strednej slovenčiny sa z oblasti nitrianskej posunulo do Turca, Liptova a Oravy (spolu s hornou Nitrou). Preto je rozdiel v pomenovaní. Ale v podstate ide pri juhovýchodnej a južnej strednej slovenčine a pri severozápadnej a severnej strednej slovenčine o tie isté nárečové typy.

Pri zápisoch používam obvyklé písmená. Pre zadopodnebnú úžinovú neznelú hlásku používam znak *ch* (nepoužívam znak *χ*). Zvláštnějšíe znaky sú tieto:

<i>ž, ť</i> spisovné <i>dz, dž</i>	<i>á, ó, ú</i> dopredu posunuté varianty samohlások <i>a, o, u</i>
<i>ĩ, ů</i> neslabičné <i>i, u</i>	<i>e, o</i> samohlásky <i>e, o</i> so zúženou výslovnosťou
<i>ř, ĺ</i> slabičné <i>r, l</i>	<i>a</i> stredopodnebné alebo zadopodnebné <i>e</i>
<i>ě, ȯ, ů</i> nosové <i>e, o, ä, u</i>	

Dĺžka samohlások sa označuje pre staršie obdobia (asi do 13. storočia) ležatou čiarkou (napr. *a — ā, e — ē*), pre mladšie obdobia sa označuje dĺžňom.

Palatalizovanosť spoluhlások sa označuje spravidla čiaričkou nad spoluhláskou. Ak to pre súvislosť nie je potrebné, alebo ak ide o doklady zo spisovného jazyka, neoznačuje sa palatalizovanosť spoluhlások pred samohláskami *e, ě, i, v*.

ZOZNAM SKRATIEK

<i>AÚÓ</i>	Árpádkori Új Okmánytár, Budapešť 1860—1874.
<i>bulh.</i>	bulharsky
<i>čes.</i>	česky
<i>dolnoluž.</i>	dolnolužicky
<i>Ev. civ.</i>	Evanjelium z Cividale s vlastnými menami z 8. a 9. storočia. Publikoval ich L. C. Bethmann, <i>Die Evangelienhandschrift zu Cividale</i> , Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, II. B., Hannover 1877, 11—128. Ich etymológiu podáva Ján Stanislav. Pozri napr. <i>Po stopách predkov</i> , Bratislava 1948, 80—85, Slavia 18, 1947, 87—100.
<i>germ.</i>	germánsky
<i>hornoluž.</i>	hornolužicky
<i>Húšč. Kol.</i>	Alexander Húščava, <i>Kolonizácia Liptova do konca XIV. storočia</i> , Bratislava 1930.
<i>Ch</i>	Václav Chaloupecký, <i>Středověké listy ze Slovenska</i> , Bratislava — Praha 1937.
<i>ide.</i>	indoeurópsky
<i>Kn.</i>	István Kniezsa, <i>Stredoveké české listiny</i> , Budapešť 1952.
<i>lat.</i>	latinsky
<i>litov.</i>	litovsky
<i>LP</i>	Pavol Horváth, <i>Listy poddaných</i> , Bratislava 1955.
<i>maď.</i>	maďarsky
<i>nčes.</i>	novočesky
<i>nem.</i>	nemecky
<i>poľ.</i>	poľsky
<i>psl.</i>	praslovansky, praslovančina

<i>rom.</i>	románsky
<i>rumun.</i>	rumunsky
<i>rus.</i>	rusky
<i>slov.</i>	slovansky
<i>sloven.</i>	slovensky, slovenčina
<i>slovín.</i>	slovinsky
<i>Spiš. káz. m.</i>	Spišská kázňová modlitba. Vydal Ján Stanislav, Jazykovedný sborník SAVU 4, 1950, 141—155.
<i>srbochorv.</i>	srbochorvátsky
<i>stčes.</i>	staročesky
<i>sthornem.</i>	starohornonemecky
<i>stpoľ.</i>	staropoľsky
<i>strhornem.</i>	stredohornonemecky
<i>strus.</i>	starorusky
<i>stsl.</i>	starosloviensky
<i>Šm.</i>	Vladimír Šmilauer, <i>Vodopis starého Slovenska</i> , Praha a Bratislava 1932.
<i>ukr., ukrajin.</i>	ukrajinsky
<i>Žil. kn.</i>	Žilinská kniha z 15. stor. Vydal Václav Chaloupecký, <i>Kniha žilinská</i> , Bratislava 1934. — František Ryšánek, <i>Slovník k Žilinské knize</i> , Bratislava 1954.

SLOVENČINA V RÁMCI SLOVANSKÝCH JAZYKOV
DO 10. STOROČIA

§ 1. ÚVOD

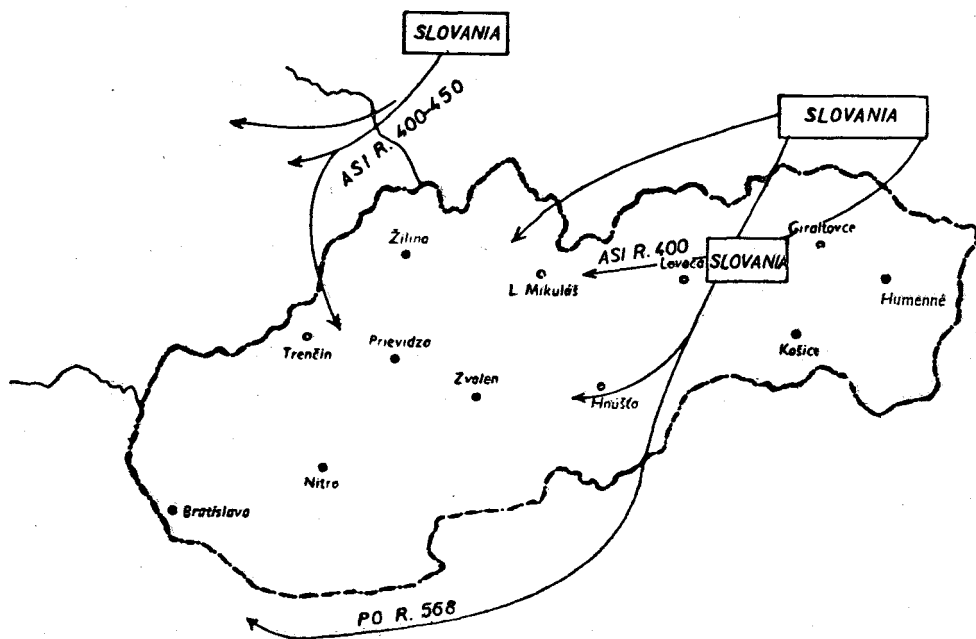
1. Etnikum, z ktorého sa vyvinul dnešný slovenský národ, patrilo od pôvodu k západoslovanskej vetve slovanskej jazykovej skupiny. Do svojich historických sídel prišli predkovia dnešných Slovákov viacerými prúdmi v priebehu 5. storočia našej éry. Je možné, ale doteraz nie celkom bezpečné, že Slovania sa začali posunovať cez karpatské priesmyky východného Slovenska na naše územie už koncom 4. storočia. Časť Slovanov prešla na naše územie asi Moravskou bránou spolu s moravskými Slovanmi a usadila sa na západnom Slovensku. Druhá časť asi prešla východoslovenskými priesmykmi a usídlila sa alebo priamo na východnom Slovensku a v poriečí Tisy, alebo od východu, resp. aj z juhu postupovala do oblasti južného stredného Slovenska.

Jazykové fakty by sa zdali svedčiť, že najprv sa za južnými Slovanmi presunovali Prastredoslováci a potom sa presunovali spoločne Prazápadoslováci a Pravýchodoslováci, pričom predkovia východných Slovákov prešli asi východoslovenskými priesmykmi a predkovia západných Slovákov spolu s pomoravskými Slovanmi asi Moravskou bránou. Možno predpokladať, že časť tejto vlny šla aj Oravou do Liptova a Turca.¹ Pozri mapky č. 4, 5.

2. Nemožno sa teda domnievať, že by slovanské etnikum, ktoré obsadilo dnešné slovenské územie, bolo tvorilo pri svojom príchode nejakú organizačnú jednotku. Bol to konglomerát kmeňov, postupujúci vlnami do tejto okrajovej oblasti rímskeho impéria, osídlenej zvyškami Markomanov a najmä Kvádov. No i napriek predpokladanej organizačnej nerovnorodosti

¹ Aj archeologické nálezy sa zdajú potvrdzovať, že postup slovanského osídlenia na naše územie sa dial vlnami. Pozri *Dejiny Slovenska I*, SAV, Bratislava 1961, 70. Jazykovými faktami však nemožno potvrdiť archeologické domnienky, že na stredné Slovensko prenikli slovanské kmene z Moravy (k tomuto názoru pozri *Dejiny Slovenska I*, 68). Názor, ktorý podávame vyššie, odpovedá viacej jazykovým faktom.

pristahovali sa na naše územie kmene západoslovanske, ako ukazuje bezpečne jazykový materiál. Pritom, pravdaže, treba predpokladať, že predkovia stredných Slovákov už v pravlasti sídlili v susedstve s predkami južných Slovanov a prijali od nich ešte tam niektoré jazykové prvky. Vzhľadom na umiestnenie stredoslovanských nárečí medzi slovenskými nárečiami treba zasa predpokladať, ako sme už uviedli vyššie, že Prastredoslováci sa

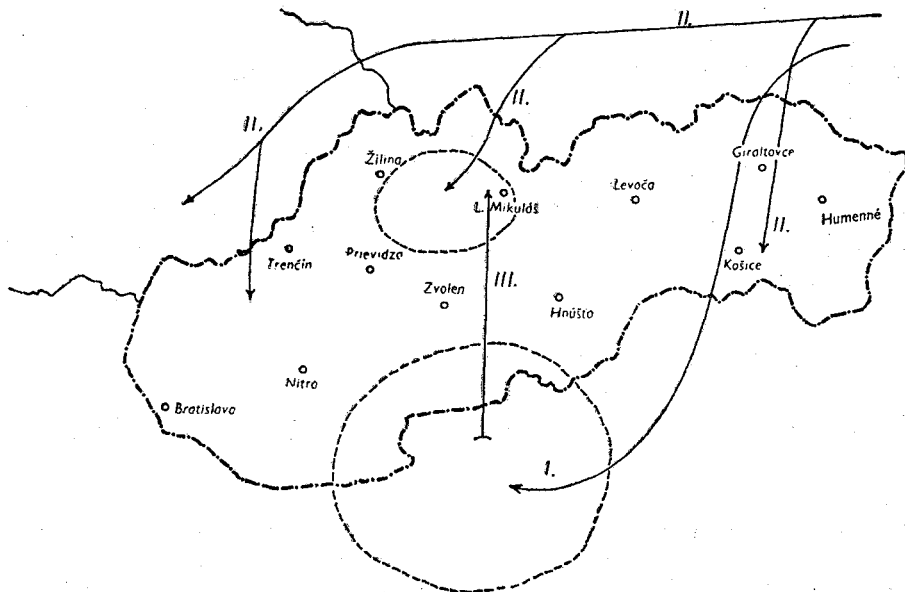

Mapa 4. Schéma slovanských migrácií na Slovensko podľa Vojtecha Ondroucha.

pošli z pravlasti spomedzi Slovákov prví. Nasledovali asi južných Slovanov, s ktorými v pravlasti asi susedili, a usadili sa asi medzi Tisou a Dunajom, južne od dnešného slovenského územia a na dnešnom južnom strednom Slovensku na dolnom toku Ipľa a Hrona. Odtiaľ asi potom postupovali na sever do dnešnej oblasti stredného Slovenska.² Pozri o tom ďalej § 5, ods. 15—18.

² K otázkam súvisiacim s príchodom Slovanov na naše územie pozri najmä: Vojtech Ondrouch, *Kedy k nám prišli naši slovanskí predkovia?* Naša veda 4, 1957, č. 2, 56—60. — Vojtech Ondrouch, *Bohaté hroby z doby rímskej na Slovensku*, SAV, Bratislava 1957, *Archeologica Slovaca - monographiae* I, 194. — Jozef Kudláček, *K otázke začiatkov slovanského osídlenia na území Československa*, Naša veda 4, 1957, č. 8—9, 380—384. — Jozef Kudláček, *K začiatkom slovanského osídlenia na území*

Slovenské územie sa zhodou okolností stalo styčným územím západných Slovanov s východnými i južnými a okrem toho vo svojej východnej časti malo aj tesnejší kontakt s lechickou skupinou západných Slovanov. Tieto okolnosti (rátając sem aj zvláštnosť v migrácii Prastredoslovákov, o ktorej už bola reč) spôsobili, že z jazykovej stránky badáme na slovenskom území už od najstarších čias značnú nárečovú pestrosť.

Mapa 5. Schéma slovanských migrácií na Slovensko podľa našich predpokladov.

I. Migrácia Prastredoslovákov.

II. Migrácia Prazápadoslovákov, Moravanov a Pravýchodoslovákov.

III. Posun Stredoslovákov na sever.

3. Jednoznačne ťažko určiť rozsah územia, ktoré pri svojom príchode predkovia Slovákov obsadili. Nejasné ostáva, pokade siahali západoslovanské sídla na juh pod dnešné slovenské územie do dnešného maďarského územia. Príchod Maďarov do Dunajskej kotliny, včasný zánik tamojšieho slovanského osídlenia a z toho vyplývajúci nedostatok presných zpráw neumožňuje nám urobiť si spoľahlivý obraz o rozsahu západoslovanských sídel na juhu. Zdá sa však nesporným, že na východe siahalo západoslovanské osídlenie jednak na východ od terajšieho slovenského územia na územie Zakarpatskej Ukrajiny, jednak na juh do poriečia Zadvy, Tisy

Československa, Historický časopis 6, 1958, č. 1, 72—92. Tu aj ďalšia početná literatúra. Súhrnne pozri aj: *Dejiny Slovenska* I, SAV, Bratislava 1961, 63—80.

a Samoša. Na západe prekračovalo zasa západoslovanské osídlenie Dunaj do Panónie a siahalo približne k Blatenskému jazeru.³

Slovanské osídlenie severného Slovenska bolo síce pôvodne podstatne redšie než od 13. storočia, ale názory, že by bolo šlo v podstate o územie neobývané až do 13. storočia, neobstoja dnes už ani vzhľadom na archeologické nálezy, o jazykových faktoch ani nehovoriac. Je však otázka, či v oblasti hornej Nitry, Turca, Oravy a Liptova bolo pôvodne etnikum stredoslovanské alebo západoslovanské (či východoslovanské). Niektoré jazykové fakty by sa zdali ukazovať, že tu bolo pôvodne etnikum predkov dnešných západných a východných Slovákov a že Stredoslováci sa na toto etnikum navrstvili ešte pred maďarským vpádom a asi aj v priebehu 10. storočia (v čase maďarského vpádu). Kolonizácia 13. storočia, ktorú pre severné stredné Slovensko pokladá za veľmi dôležitú Václav Chaloupecký a podľa neho aj Ján Stanislav, na nárečovom stave tohto územia nezmenila už nič podstatného.⁴

4. O tom, že slovanské etnikum, ktoré osídlilo približne dnešné územie Slovenska a priľahlú časť dnešného maďarského územia, bolo západoslovanské, svedčí najmä tá okolnosť, že malo a má vo svojom jazyku tie znaky, ktorými sa západoslovanská vetva líšila od východoslovanskej a južnoslovanskej vetvy slovanských jazykov.

³ Pri tejto otázke je mnoho diskutabilných problémov a jestvuje k nej aj veľká literatúra. Pozri aspoň: István Kniezsa, *Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert*, Archivum Europae Centro-Orientalis IV, 1938, 241—412. Po maďarsky: *Magyarország népei a XI. században*, Emlékkönyv Szent István halálának kilencz-századik évfordulóján II, Budapest 1938. — János Melich, *A honfoglaláskori Magyarország*, Budapest 1925—1929. — Elemér Moór, *Die slawischen Ortsnamen der Theiszebene*, Zeitschrift für Ortsnamenforschung 6, 3—37, 105—140. — E. Moór, *Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen*, Szeged 1936. — E. Moór, *Zur Siedlungsgeschichte der deutsch-ungarischen Sprachgrenze I—II*, Ungarisches Jahrbuch 9, 1929, 41—67, 230—255. — W. Steinhauser, *Die Bedeutung der Ortsnamen in Niederdonau*, II. Teil, Nordburgenland, St. Pölten 1941. — Ján Stanislav, *Slovenský juh v stredoveku I, II* a zväzok máp, Martin 1948. — Posudok práce J. Stanislava podal Ant. Dostál, *Slavia* 20, 442—454. — István Kniezsa, *A honfoglalás előtti szlávok nyelve a Dunántúlon*, A Magyar tudományos oszdtályának közleményei, II. kötet, 1.—4. szám, 373—397. — Ján Stanislav, *Pribinovi veľmoži*, *Linguistica Slovaca I—II*, 1939—40, 118—150. — István Kniezsa, *Die Sprache der alten Slawen Transdanubiens*, *Studia Slavica I*, Budapest 1955. — Ján Stanislav, *Dejiny slovenského jazyka I*, Bratislava 1956, 191—207. — Ján Stanislav, *Zo slovanského miestopisu v neslovanských krajinách* (Podunajské a alpské územie v Rakúsku, Panónia), *Jazykovedný časopis* 11, 1960, 63—77. — Karl Piuk, *Zur Frage der Slawen in Pannonien im 9. Jahrhundert*, *Wiener slawistisches Jahrbuch* 1, 1950, 112—130.

⁴ Pozri k tomu viacej v § 5, ods. 12—18 tejto práce.

V zásade ide o jazykové znaky,

1. ktorými sa západoslovanská vetva líši súčasne od východnej i južnej vetvy,
2. ďalej o znaky, ktorými sa západná a východná slovančina líši od južnej slovančiny a
3. napokon o jednotlivé staré západoslovanské odlišnosti.

§ 2. ZNAKY ZÁPADNEJ SLOVANČINY PROTI SLOVANČINE VÝCHODNEJ A JUŽNEJ

1. Skupiny *kv, gv, chw*. Skupiny *kv, gv, chw* sa pred *ě, i* diftongického pôvodu zachovávajú vo všetkých západoslovanských jazykoch, proti tomu však sa tieto skupiny u východných a južných Slovanov menia na *cv, zv, sv*, napr.: stsl. *cvisti, cvěť, zvězda* (< *zvězda*), nom. plur. *vlъsvi* (k nom. sg. *vlъchwъ*), rus. *cvet, zvezda*, strus. *volsvi*, srbochorv. *cvijet, zvijezda*; ale: sloven. *kvet, hviezda*, čes. *květ, hvězda*, poľ. *kwiat, gwiazda*. Porov. k tomu lotyš. *kwiņu* (= lesknem sa), ide. **kwōjt-* a ide. **gwōjz-* (podľa iných ide. *kwoit-* > > *gvoid-*)⁵.

Poznámka. Je možné, že v prípadoch *cvěť, zvězda* ani o palatalizáciu nejde, ale že tvary so skupinou *cv-, zv-* sú možno staršie.⁶ Ale tak či tak ide o dôležitý starý jav pri rozčleňovaní slovanských jazykov.

2. Spoluhláska *ch* v II. palatalizácii. Spoluhláska *ch* dáva v II. palatalizácii v západoslovanských jazykoch v konečnom výsledku *š*, kým u východných a južných Slovanov dáva v konečnom výsledku *s* (resp. zmenené na *s*). Napr. stsl. *sěrvъ, sědъ*, rus. *séryj, sedoj*, srbochorv. *sijed*, slovin. *sér*, poľ. *szary, szady*, čes. *šerý, šedý*, sloven. *šerý, šedivý*; ukr. *mucha* — dat. sg. *muši*, srbochorv. *muha* — *musi*, poľ. *mucha, musze*, čes. *moucha* — *mouše*.

Odchylný vývin strednej slovenčiny pri tomto jave pozri v § 5, ods. 1.

Sem možno zaradiť aj tvar zámena *vbъb* — *vbъb*: ruské *veš*, srbochorv. *sav*, poľ. *wszystek, wsze*, čes. *veš* — *všetek*, sloven. *všetok* — *vše*.

3. Skupina *sk, zq* v II. palatalizácii. Skupina *sk, zq* sa v západoslovanských jazykoch palatalizovala v II. palatalizácii na *šč, žž*, napr.: *dъska* — dat. sg. *dъščь, Polъska* — *vb Polъščь, męzga* — dat. sg. *męžžь* atď.

⁵ Pozri Václav Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha 1957, 151.

⁶ N. van Wijk, *Remarques sur le groupement des langues slaves*, *Révue des études slaves* 4, 1924, 5—15, najmä str. 11.

Zvyšky tohto stavu sa zachovali v stpoľ., napr. *deszcze, w Polsce*, v stčes. *vojsko* — lok. sg. *vojščě, dska* — na *dščě, dvě dščě*, synové *Izrahelsčiči*, duchové *andielščiči, zábřezg* — na *zábřezdě* (< *zábřezžě*), *v mieždě* (< *v miežžě*), *v olivovej roždě* (< *rožžě*, od *rozga*) atď.

V starých slovenských textoch sú tiež stopy tohto vývinu: *przytelssczy, pany Swetogensszy, pany Smreczenszi*, 1480/polovica 16. stor. Liptov (Kn 40—42).

Podobne sa menilo *skj, zgj* > *šč, žž*: *ognisk-je* > *ognišče, blyskėti se* > *blyščati se, ražžoje* (od *razg*—).

4. Skupiny *dl, tl*. Skupiny *dl, tl* sa v južných a východných slovanských jazykoch vnútri slova zjednodušili na *l*. Skupiny *dl, tl* ostávajú v týchto jazykoch neporušené jedine na začiatku slova a v starých spojeniach *tolť, telt*, napr.: *dleskō — dlaskō, *dolbto > dlato, *dolnō > dlanō, *tolkō > tlakō* atď. V západoslovanských jazykoch ostávajú skupiny *dl, tl* neporušené vo všetkých pozíciách. Napr.: srbochorv. *grlo, šilo, pleo*; rus. *gorlo, šilo, mēl, pal, plēl*; čes. *hrdlo, šidlo, meťl, padl, pleťl*; poľ. *gardło, szydło, miótl, padł, plótl*.

Poznámka. Skupiny *dl, tl*, zmenené na *gl, kl* zachovali sa vo východnej slovančine v tvaroch minulého času (participium *l-ové*) v písomnostiach zo 14.—16. storočia z oblasti Pskova a Novgorodu: *пнѣвган, бяюганся, чькан*. — Skupiny *gl, kl* sa v oblasti Pskova v petrefaktoch zachovali doteraz: *жереглао, жерогао; працкан* atď.⁷

V juhoslovanskej oblasti sa skupiny *dl, tl* zachovali v severných, resp. v severozápadných slovinských nárečiach, napr.: *plēlli, šidwo, modliti*.⁸

5. Epentetické *l*. Skupiny *bj, pj, vj, mj* dali vo východnej a južnej slovančine v konečnom výsledku skupiny *bl, pl, vl, ml*; vzniklo tu teda *l* epentetické. V západnej slovančine taký vývin nebol. Tu vznikli zo skupín *bj, pj, vj, mj* asi len palatalizované spoluhlásky *ǃ, ǃ̣, ǃ̥, ǃ̦*. Napr. psl. *zemja*, čes. *země* (< *zeǃňä*), sloven. *zem*, poľ. *ziemia*; proti tomu srbochorv. *zemlja*, rus. *zemlja*; psl. *zobjo*, čes. *zobu*, sloven. *zobem*, poľ. *zobam*, avšak srbochorv. *zobljem*, rus. *zoblu*; psl. *kupjen-*, čes. *koupen*, sloven. *kúpený*, poľ. *kupion*, avšak srbochorv. *kupljen*, rus. *kuplen*; psl. *stavjen-*, čes. *staven*, sloven. *-stavený*, poľ. *stawion*, avšak srbochorv. *stawljen*, rus. *stavlen*.

V bulharčine dnes *l* epentetické nie je. Usudzuje sa, že v starej bulharčine bolo, pretože je pravidelne v staroslovenčine. Ale často ani v starej bulharčine *l* epentetické nie je.⁹

⁷ Porov. P. J. Černych, *Istoričeskaja grammatika russkogo jazyka*, Moskva 1954, 91.

⁸ Pozri k tomu T. Lehr-Splawiński, *Počátky Słowian*, 44, 65 a L. Tesnière, *Les diphtongues tl, dl en slave, essai de géolinguistique*, *Révue des études slaves* 13, 1933, 51—100.

⁹ Pozri Oldřich Hujer, *Úvod do dějin jazyka českého*, Praha 1946, 50.

Výnimočne sa objavujú stopy epentetického *l* aj v západnej slovančine. Napr. stč. *plváti*, *plúti*, sloven. *pluť*, *plujem* (porov. litov. *spjáuju*, lat. *spuere*, nem. *speien* v tom istom význame). České miestne mená *Davle*, *Třeboule*, *Vidovle*, *Drhovle*, *Litovel* (z Litovle) by tiež mohli poukazovať na epentetické *l*, ak tu bolo zakončenie *-vja* > *-vlä* > *-vle*. Ale pravdepodobnejšie tu vzniklo *l* až neskoršie osobitným českým vývojom. V moravskej slovenčine je miestami *hřibla* (žriebä), ale *l* je tu rozhodne neskoršie (tu treba predpokladať tvar **gerbe*, nebolo tu teda spojenie *bj*).¹⁰

V poľštine je výnimočne *kropla*, *grobla*, *przerębla*, náreč. *grable*.

Aj v slovenčine sú slová podoby *hrable*, *hrobľa*. V slove *hrable* ide asi o príponu *-la*.¹¹ Obdobne je to asi aj v slove *hrobľa*. V slovách *mliaždiť*, *mliazga* (častejšie *miazga* zo staršieho *miezga*) je tiež nové *l*. V názve stolice *Zemplín* patrí *l* do sufixu.¹²

V historických zápisoch 13.—15. storočia sa dediny *Rybany* a *Chlievany* (pri Bánovciach nad Bebravou) zapisujú často s epentetickým *l*: *Hleulan* 1276, *Riblyen* 1323, *Ryplan* 1332, *Ryblyen* 1496. Popritom sa však zapisujú aj bez epentetického *l*: *Heluen* 1392, *Chliewen* 1472, *Riben* 1466. Epentetické *l* v názvoch týchto osád si možno vysvetliť juhoslovanskou alebo východoslovanskou kolonizáciou okolia Bánoviec v stredoveku.¹³ Nemožno preto na základe týchto dokladov a podľa iných osihotených slov zastávať názor, že v strednej slovenčine bolo pôvodne epentetické *l* a že ide o juhoslavizmus, ako to činí I. Kniezsa.¹⁴ Ďalšie doklady na možné epentetické *l* v slovenčine prináša Ján Stanislav.¹⁵

Okrem názoru, že epentetické *l* sa vyvinulo len na východnej a južnej slovanskej oblasti, vyskytujú sa aj názory, že sa vyvinulo v celej slovančine a že na západnej oblasti a v bulharčine zaniklo, alebo že najprv sa zo skupín *bj*, *pj*, *vj*, *mj* vyvinuli palatalizované labiály *b̃*, *p̃*, *ṽ*, *m̃* na celom slovanskom území a že až potom sa na časti slovanského územia vyvinulo epentetické *l*.¹⁶

¹⁰ Pozri k tomu Fr. Trávníček, *Historická mluvnice československá*, Praha 1935, 120.

¹¹ Pozri V. Machek, *Etymologický slovník*, 142.

¹² Reinhold Trautmann, *Die Elb- und Ostseeslawischen Ortsnamen I*, Berlin 1948, 143.

¹³ Pozri R. Krajčovič, *Tzv. l epentetické v názvoch *Chlěwľäne a *Rybľäne na západnom Slovensku*, *Slavia* 28, 1959, 125—131.

¹⁴ *Zur Geschichte der Jugoslawismen im Mittelslowakischen*, *Études slaves et roumaines I*, 1948, 139—147.

¹⁵ *Dejiny slovenského jazyka I*, Bratislava 1958, 314—316.

¹⁶ Rozbor týchto názorov a príslušnú literatúru podáva Karel Horálek, *Úvod do studia slovanských jazyků*, Praha 1962, 105.

§ 3. ZNAKY ZÁPADNEJ A VÝCHODNEJ SLOVANČINY PROTI SLOVANČINE JUŽNEJ

1. Skupiny *ořt-*, *ořt-*. Skupiny *ořt-*, *ořt-* (t. j. diftongy *or-*, *ol-* na začiatku slova s cirkumflexovou intonáciou) sa v západnej a východnej slovančine zmenili metatézou na *rot-*, *lot-*, kým v južnej slovančine sa zmenili na *rat-*, *lat-*. Napr.: psl. *ořst-*, stsl. *rastъ*, čes. *rost*, poľ. *rost*, ukr. *rist*; psl. *ořbja*, stsl. *rabja*, čes. *role*, poľ. *rola*, rus. *rola*, ukr. *rilja*; psl. *olkъtъ*, stsl. *lakъtъ*, čes. *loket*, poľ. *łokieć*, rus. *lokoť*; psl. *ořni*, stsl. *lani*, čes. *loni*, poľ. *loni*, rus. *loni*.

Odchylný vývin strednej slovenčiny pri tomto jave pozri v § 5, ods. 3.

K tomu treba poznamenať, že striednicami za *ort-*, *olt-* s intonáciou akúťovou sa slovanské jazyky medzi sebou nelíšia. V tomto prípade vo všetkých slovanských jazykoch nastal vývin: *ort-*, *olt-* > *rat-*, *lat-*. Napr.: psl. *ordlo*, stsl. *ralo*, srbochorv. *ralo*, č. *rádlo*, poľ. *radło*, rus. *ralo*; psl. *ormo-*, stsl. *ramo*, srbochorv. *ramo*, sloven. *ramä*, čes. *rámě*, poľ. *ramię*, rus. *ramo*; psl. *olbъdъ*, srbochorv. *labud*, čes. *labuť*, sloven. *labuť* — *labuda*, poľ. *łabędź*.

2. Nom. -akuz. plur. *ja-km.* a *jo-km.* a gen. sg. *ja-km.* Nom. a akuz. plur. *ja-km.* a *jo-km.* a gen. sg. *ja-km.* sa v západnej a východnej slovančine vyvinuli na *-ě*, v južnej slovančine sa vyvinuli na *-ę*. Napr.: stsl. *konę*, *dušę*, západoslovanské *koně*, *dušě* (napr. čes. *koně*, *duše*; sloven. *kone*, *duše*; stpoľ. *dusze*, poľ. *konie*).

3. Nom. sg. mask. prechodníka prítomného. Nom. sg. mask. prechodníka prítomného tvrdých kmeňov (prézentná kmeňotvorná prípona *e/o*) sa v západných a východných slovanských jazykoch končil na *-a*, kým v južnej slovančine sa končil na *-y*, napr. stsl. *nesy*, *reky*, *mogy*; čes. *nesa*, *veda*, stpoľ. *rzeka*; strus. *nesa*, *veda*; sloven. náreč. *buda*, *ida*.

4. Inštr. sg. *o-km.* Inštr. sg. *o-km.*, *jo-km.* a *jo-km.* mal v južnej slovančine zakončenie *-omъ*, *-emъ* (*rabomъ*, *mъžemъ*, *lětomъ*, *poljemъ*), kým v západnej a východnej slovančine mal zakončenie *-omъ*, *-omъ* (*chlaromъ*, *mъžomъ*, *lětomъ*, *poljomъ*).

Niekedy sa predpokladá, že v českých a slovenských nárečiach bolo aj také zakončenie ako v južnej slovančine. Predpokladá sa tak najmä pre strednú slovenčinu. Ale rozbor tejto otázky patrí už do morfológie.

§ 4. JEDNOTLIVÉ ZÁPADOSLOVANSKÉ ODLIŠNOSTI

Sem možno zaradiť znaky, ktorými sa západná slovančina líši od južnej i východnej slovančiny. Pri niektorých sa nezhoduje ani južná (českoslo-

venská) skupina západnej slovančiny so severnou (lechickou) skupinou západnej slovančiny.

1. Skupiny *tort, tolt, tert, tell*. Pri skupinách *tort, tolt, tert, tell*, t. j. pri diftongoch *or, ol, er, el*, ktoré boli medzi spoluhláskami (okrem *ŷ*), nastalo v česko-slovenskej skupine zdĺženie vokálu a metatéza (prešmyknutie) diftongu. Napr.: stč. *hrad, vlas, dřěvo, střěda*, sloven. *hrad, vlas, drevo, sreda — streda*. Taký istý bol vývin aj v južnej slovančine, napr. srbochorv. *grád, vlás, drěvo, srěda, mlěko*. Proti tomu v poľštine bola len metatéza (bez zdĺženia): *gród, włos, środa, mleko* a vo východoslovenskej skupine je tu tzv. polnoglasie, napr.: rus. *górod, vólos, dérevo, seredá, molokó*.

Pôvodné *tort, tolt, tert, tell* je napr. v týchto slovách: *brada, brav, brázda, draha, hrad, hrach, -krátky, krava, mrak, mráz, mrav (< nraw), práca, prah, prach, prameň, prápor, prasa, smrad, strana, vrana, vrátif, vráta, po-vraz, zrak*;

blaho, blato, dláto, hlad, hlas, chlad, chlap, klada, klas, klať, mlat, mlátif, plachý, plameň, planý, plátno, plaz, sladký, slama, slaný, tlak, tlačif, vláda, vlaha, vládko, vlasť, zlato;

breh, brest, bremä, drieň, drevo, mreža, mrieť, pred, prieč, sreda — streda, treba, trieľ, vriedlo, vrieť, črieda, čremcha, črep, čerešňa, črevo, po-vrieslo;

blen, mlieko, mlieť, plen, pleva, slemä, slezina, vliecť, žlaza (< žlěza).

O východoslovenskej forme *chlop* pozri v § 6, ods. 6.

Do skupiny *sre-* sa v západoslovenských a východoslovenských nárečiach vsunulo *t:* *sre-* > *stre-* (*sreda* > *streda*). Pozri o tom viacej v § 30, ods. 8.

Skupina *čre-* sa v niektorých slovách zmenila na *čere-* (*čerešňa*) a v záhorských nárečiach (tak ako v češtine) sa zmenila na *str-*, *tr-* (*črevo* > *strevo*, *črešňa* > *trešňa*). Pozri o tom viacej v § 30, ods. 9.

Slovo *žlaza* je z predpokladaného psl. *gelza* > *želza* > *žlěza* a po neskoršej zmene *ľě* > *lä* vzniklo *žläza* > *žlaza*. Príbuzné slovo *hľuza* vzniklo asi kontamináciou psl. *gluda* so slovom *žlěza*.¹⁷

Nie každá skupina *trat, tlat, trět, tlět* vznikla metatézou. Niektoré sú pôvodné, napr.: *bratъ — bratrъ* (lat. *frater*); podobne: *sláva, tráva, grěchъ, slěp-*. Niektoré takéto skupiny vznikli zasa po zániku slabých jerov, napr.: *brati > brati, stlati > stlati*.

Metatéza skupín *tort, tolt, tert, tell* bola časovo iste blízka zmenám *ort-*, *olt-* na začiatku slova.

Metatéza *tort, tolt, tert, tell* > *trat, tlat, trět, tlět* je pre československú skupinu vlastne spojením dvoch zmien: 1. Najprv sa predĺžil vokál (*o* > *ō*, *e* > *ē*), a to tak, že kvantita, ktorá bola rozložená na celom diftongu *or, ol, er, el*,

¹⁷ V. Machek, *Etymologický slovník*, 131.

sa preniesla celá na jeho vokalickú časť. Táto zmena sa stala ešte v pravlasti, lebo súvisí s vokalickými zmenami, pri ktorých sa kvantitatívne rozdiely menili na kvalitatívne. Ide o zmeny ako: $u > \bar{u}$; $\bar{u} > y$; $o, a > \bar{o}$; $\bar{o}, \bar{a} > a$ atď. Tieto zmeny sa udiali rovnako vo všetkých slovanských jazykoch a sú teda prastaré. 2. Po predĺžení vokálu nastala vlastná metatéza, ktorá súvisí s tendenciou, resp. zákonom otvorených slabík v praslovančine. Ide o zmenu *tart, talt, tērt, tēlt > trat, tlat, trēt, tlēt*. Tejto zmene podliehali slová ešte koncom 8. a na začiatku 9. storočia. Usudzuje sa tak najmä podľa toho, že meno *Karl* (t. j. meno franského panovníka Karola Veľkého, ktorý žil v r. 742—814, bol franský kráľ od r. 768, rímsky cisár od r. 800) bolo prevzaté ako meno panovníka a podľahlo metatéze: *karlb > kraľb*. Styky tohto panovníka so západnými Slovanmi sú z konca 8. a zo začiatku 9. storočia. V tomto čase bolo teda jeho meno prevzaté a podľahlo metatéze. Okrem tohto dôvodu svedčí pre to, že metatéza sa uskutočnila až po rozchode Slovanov z pravlasti, tá okolnosť, že viaceré slová prevzaté zo slovančiny do cudzích jazykov po rozchode Slovanov z pravlasti ešte nemajú metatézu. Napr. rumun. *gard* < *gordz*, maďar. *szalma* < *solma* atď. Metatéza nie je ani v mene *Karviná* (pri Bohumíne), ďalej nie je metatéza ani v niektorých staroslovienských slovách.¹⁸

O podstate a priebehu metatézy bolo vyslovených mnoho názorov. Literatúra je obrovská.¹⁹ Zaujímavý výklad o metatéze v rámci vývinu celého praslovanického fonologického systému podal v ostatnom čase Fr. V. Mareš.²⁰

2. Psl. skupiny *tj, dj*. Psl. skupiny *tj, dj* sa javia v západnej slovančine v konečnom výsledku ako *c, z*, kým v iných slovanských jazykoch majú iné striednice. Napr. psl. *platjen-*, čes. *placen* (sloven. *platený* je novotvar), poľ. *placon*; avšak srbochorv. *plaćen*, rus. *plačën*; psl. *jagneťj-*, čes. *jehněci*, sloven. *jahnáci*, poľ. *jagnięcy*; avšak srbochorv. *jagneći*, rus. *jagňačij*; psl. *prędja*, stč. *přiezě* (-z- je tu zo staršieho -z-, pozri ďalej § 7, ods. 1), sloven. *priaža*, poľ. *prędza*; avšak srbochorv. *pređa*, rus. *priaža*.

Obdobný bol vývin aj v skupinách *kt, gt > c*, napr. psl. *pekti*, čes. *pěci*, sloven. *piecť* (-ť je v tomto prípade novšie), poľ. *piec*, ale srbochorv. *peći*,

¹⁸ Viacej materiálu a príslušnú literatúru k tomu pozri u Ľudovíta Nováka, *Prípady rat-, lat- za praslov. ořt-, ořt- v slovenčine*, Sborník na počesť Jozefa Škultétyho, Martin 1933, 576—606, najmä však 601—603.

¹⁹ Prehľad literatúry pozri: Hans Chr. Soerensen, *Die sogenannte Liquidametathese im Slawischen*, Acta linguistica 7, 1952, 40—61. — Štefan Peciar, *Kritický prehľad prác o tzv. metatéze likvid*, Jazykovedný sborník 6, 1952, 59—92.

²⁰ *Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj*, Slavia 25, 1956, 443—495, najmä však 456—463.

rus. *peč*; psl. *mogti*, čes. *moci*, sloven. *muočl* (*-l* je v tomto tvare novšie), poľ. *moc*, ale srbochorv. *moći*, rus. *moč*.

3. Nom. sg. mask. záměna *ten*. Nom. sg. mask. ukazovacieho záměna *ten* (< *tɔ-nɔ*) je v celej západnej slovančine, ibaže v hornej lužičtine má podobu *ton* a v polabčine *tɔ*. V iných slovanských jazykoch znie tento tvar inakšie, napr. ruské *tot*, ukrajin. *toj*, srbochorv. *taj*, bulh. *tɔj*.

Iba v južnej strednej slovenčine je tu tvar *tot* (< *tɔ-tɔ*) a vo východnej časti východnej slovenčiny je *tot* (< *to-tɔ*). Ale toto patrí už do morfológie.

4. Gen., dat. sg. mask. a neutra zloženého skloňovania adjektív. Gen. a dat. sg. mask. a neutra zloženého skloňovania adjektív má v celej západnej slovančine prípony *-ego*, *-emu*, resp. striednice týchto prípon. Napr. čes. *dobrého, dobrému*, poľ. *dobrego, dobremu*, sloven. na veľkej časti územia *dobrého-dobrieho-dobreho, dobrému-dobriemu-dobremu*, dolnoluž. *dobrego, dobremu*, hornoluž. *dobreho, dobremu*.

Okrem uvedených znakov možno upozorniť ešte na niekoľko jednotlivostí. Napr. len v západnej slovančine je záměno *žaden*, len v západnej slovančine je gen. a dat. osobného záměna 1. osoby so základom *mɔn-* > *mn-*, kým v južnej a východnej je tu základ *men-*. Atď.

§ 5. POSTAVENIE STAREJ STREDNEJ SLOVENČINY

Javy uvedené v predchádzajúcej kapitole charakterizujú jazyk predkov dnešných Slovákov ako celok pre obdobie pred 10. storočím v rámci západnej slovančiny. Ale v starej strednej slovenčine zisťujeme pre toto obdobie isté zvláštnosti, ktorými sa stará stredná slovenčina odlišovala od celej západoslovanskej skupiny. Ide o tieto javy:

1. Změna *ch* > *š*. V strednej slovenčine sa *ch* druhou (regresívnou) palatalizáciou menilo v kmeni pri ohýbaní na *š*. Napr.: nom. plur. mask. živ. Čech — *Česi*, mňich — *mňiši*, valach — *valasi*, ľeňoch — *ľeňosi*. Tieto tvary sú doteraz v strednej slovenčine pravidelné, ba prenikli aj ďaleko do západoslovanských nárečí. V petrefaktoch sa udržal tento jav aj v iných ojedinelých tvaroch: vrch — *Vrsi*, Na *vršiech* (miestne meno v M. Čause pri Prievidzi), dat.-lok. sg. macocha — *macose* (v turč. ľud. piesni: *Čože mám po ocovi a čo po macose? Po mojej macose zostali črievice*), blcha — *blse*, mucha — *muse* (Kláštor pod Znievom, Turiec).²¹

²¹ Turčianske doklady zaznačil Václav Vážný, *Zo skloňovania v nárečí turčianskom*, Sborník Matice slovenskej 4, 1926, 157—181, najmä 169—170.

Inak v celej západnej slovančine je za *ch* pri druhej palatalizácii v konečnom výsledku *š*. V južnej a východnej slovančine je tu *s*. V strednej slovenčine je však spoluhláska *š* v prípade *šedivý* a aj *všetok*. Dá sa to vysvetliť tak, že v strednej slovenčine prešiel vývin inak v kmeni pri ohýbaní a inak v koreni.

Niekedy sa táto zvláštnosť strednej slovenčiny pokladá za novú a nevidí sa v nej praslovanský nárečový rozdiel. Ide tu vraj o analogické vyrovnanie podľa obrazca *vojak* — *vojaci*, *noga* — *noze*, teda ako je striedanie *k* — *c*, *g* — *z*, tak sa utvorilo aj striedanie *ch* — *s* namiesto staršieho striedania *ch* — *š*. Tento názor vyslovil akad. Fr. Trávníček.²² Na podopretie tohto názoru sa uvádza aj obdobný príklad poľský.²³ Proti tomuto názoru možno uviesť dve námietky: 1. Táto analógia by musela byť veľmi včasná, lebo by sa hola musela stať už pred vyrovnaním kmeňovej veláry v ohýbaní (prípady ako *ruka*, *ruce* > *ruka*, *ruke*) a musela by predchádzať pred tzv. stredoslovenskou palatalizáciou velár, napr. dat.-lok. sg. *ruce* — *ruke* > *ruki*. Tieto javy sú veľmi staré (palatalizáciu velár kladieme do 12. stor. a vznik tvarov typu *na ruki* asi do 14. stor.; pozri k tomu § 23). 2. Trávníčkov výklad nevysvetľuje, prečo táto analógia vznikla len v strednej slovenčine, hoci podmienky pre jej vznik, ako ich udáva Fr. Trávníček, boli vo všetkých západoslovenských jazykoch. Rozhodne nemožno stredoslovenský jav klásť na roveň poľským tvarom typu *Włosí*, kde pri náhrade *š* > *ś* išlo o nahradenie tvrdej spoluhlásky *š* mäkkou spoluhláskou *ś*, pretože mäkká kmeňová spoluhláska je v poľštine typická pre nom. plur. mask. Poľská zmena je zo 17. storočia. Vtedy už stredoslovenská zmena musela byť dávno hotová. Nami uvedenú argumentáciu zastáva Ľudovít Novák,²⁴ čiastočne v inej súvislosti pokladá túto zmenu v strednej slovenčine za praslovanskú aj akad. Bohuslav Havránek.²⁵

2. Zmena *dl*, *tl* > *l*. V strednej slovenčine nachodíme vo zvyškoch *l* namiesto psl. skupín *dl*, *tl*, ktoré boli medzi samohláskami (typ *saló* < *sadlo*). Typ *saló* sa vyskytuje v rozmanitom rozšírení slov sem patriacich v celej strednej slovenčine okrem Turca a hornej Nitry. V Tekove splýva staré stredoslovenské *-l-* s novšou západoslovenskou zmenou *dl* > *ll*, ktorá prenikla až do pohronskeho Tekova, a to alebo s *ll*, napr. *ňevjelli*, *ňepalla* (Starý Tekov), *na palláš* (= na padláš, Hronské Kľačany),²⁶ alebo po zjed-

²² *Historická mluvnice československá*, 118.

²³ Miroslav Komárek, *Historická mluvnice česká* 1, Praha 1958, 34.

²⁴ *Prípady rat-, lat-*, 605.

²⁵ *Ein phonologischer Beitrag zur Entwicklung der slawischen Palatalreihen*, Travaux du Cercle Linguistique de Prague 8, 1939, 327—334, najmä 334.

²⁶ Eugen Pauliny, *Niekoľko izoglos z Tekova*, Carpatica I, 2, A, Praha 1939, 303—308.

nodušení $ll > l$, napr. *zrkalo*, *trlica* (okolie Zlatých Moraviec). Pozri mapku č. 6.

Typ *salo* je v strednej slovenčine už v zánikovom štádiu. Vyskytuje sa zväčša iba v slovách s pôvodným sufixom *-dlo*, napr.: *bralo*, *buchkalo*, *ceďilo*, *česalo*, *hrkalo*, *kaďilo*, *krilo*, *močilo*, *motovilo*, *nosilá*, *omelo*, *rilo*, *salo*, *sedalo*, *silo* (= osidlo), *stavilo*, *šilo*, *fažalo*, *trlo*, *trlica*, *vili*, *vičički*, *zrkalo*, *zubalo*, *žjalo* (= žihadlo), *žihalo*, *žrjelo*. Je aj v slovách *vlakolak*, *ucholak*.

Zo starších dokladov sú zaujímavé doklady *selo*, *podselnýj*: seno skrze nas pokosene z pustych *siel* 1717 V. Lom pri Modrom Kameni (LP 105), *podselne* tale neb luky 1812 Detva (LP 301).

Vo vrstve kultúrnych slov je už skupina *-dl-* všade, napr.: *midlo*, *bidlo* (= bydlo), *porekadlo*, *sedlo* (= sedzlo), *sidlo*, *modla*, *hrdlo*, *sedliak* a pod.

Okrem náležitých prípadov v sufixe *-dlo* nastáva miestami zmena $dl > l$ aj v takých prípadoch, kde skupina *dl* vznikla iba po zániku jerov. Napr. miestami je v strednej slovenčine *poľa* (< *podľa*; *dľa* < *dblja*).

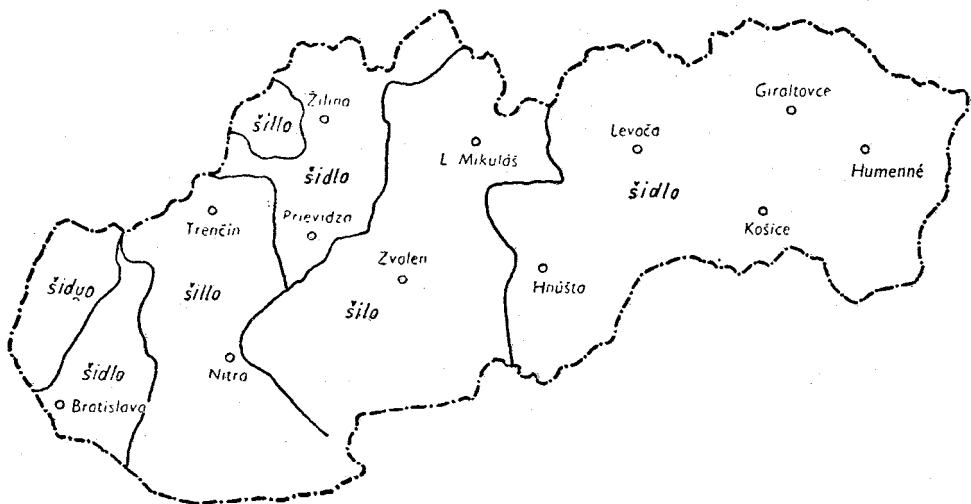
Stredoslovenské *šjĕu*, *šjou*, *išjĕu*, *išjou*, *išou*, západoslovenské *šel*, *šej* a východoslovenské *išol* atď. majú svoj základ v tvare, v ktorom bol v kmeni slabý jer, napr. v tvaroch sg. fem. a neutra a v tvaroch plur.: *šbdla*, *šbdlo*, *šbdli*; tu sa po zániku slabých jerov zjednodušila skupina troch konsonantov: *šbdla* > *šdla* > *šla*. A podľa zjednodušených tvarov *šla*, *šlo*, *šli*, *šly* analogicky vypadlo *-d-* aj v tvare mask. sg.: *šbdľ* > *šedľ* > *šel*.

Poznámka. Historické doklady na prípady, v ktorých sa *dl* zjednodušilo na *l* v skupine troch konsonantov, nemožno pokladať za preukazné pre staré rozšírenie zmeny $dl > l$ v slovenských nárečiach, pretože tu nejde o zmenu $dl > l$, ale o vypadnutie spoluhlásky *-d-* v skupine troch konsonantov. Tak je to v prípadoch ako *Sedlce* > *Selce*, *Sedlník* > *Selník* atď. Aj slová so skupinou *-dl-* prevzaté do cudzích jazykov môžu podliehať nepravidelným zmenám v príslušnom jazyku a ich preukaznosť pre slovenskú zmenu $dl > l$ nie je nijako bezpečná. Pre tieto dôvody treba spomedzi dokladov na zmenu $dl > l$ vyradiť ako nie bezpečné viaceré historické doklady, ktoré používa J. Stanislav ako argumentáciu pre staré rozšírenie strednej slovenčiny.²⁷

Tvary typu *padol*, *viedol*, *plietol* majú skupiny *dl*, *tl* zachované. Dĺžka korenného vokálu temer v celej slovenčine (okrem malej časti južnej západnej slovenčiny) a porovnanie so stavom v ruštine ukazuje, že tu šlo o nový akút, ktorý sa vyvinul presunutím prízvuku z koncového jeru na predchádzajúcu slabiku (teda na korennú slabiku): *vedľ* > *vèdľ* > *vědľ*. Spoluhlásky *d*, *t* sa tu v skupinách *dl*, *tl* udržali, resp. čoskoro po zmene $dl > l$, $tl > l$ sa v týchto tvaroch zasa spoluhlásky *d*, *t* reštituovali asi vplyvom tvarov, v ktorých sa korenné *d*, *t* zachováva (napr. *vedq*, *vedešb*, *vedenъ*, imper. *vedi* atď.). Vplývať tu mohli iné slovesá tejto triedy, pri ktorých sa korenná spoluhlásky v *l*-ovom participiu zachováva (napr.

²⁷ Ján Stanislav, *Dejiny I*, 1958, 325—330.

pekl̥, nesl̥, vezl̥), a ostatná západoslovančina, v ktorej sa skupiny *dl, tl* zachovávajú všade, teda aj v *l*-ovom particípiu. H. Bartek sa domnieva, že ešte pred zánikom jerov vznikol tu v skupine korenej spoluhlásky a *l*-ovej prípony druhotný jer, ktorý sa neskoršie normálne vokalizoval. Vývin si predstavuje takto: *pekl̥ > pek̥l̥ > piekol (p̥kel)*.²⁸ Obdobne by teda bolo aj: *vedl̥ > vēdl̥ > vēd̥l̥ > viedol (v̥edel)*. Ani tento vývin nie

Mapa 6. šidlo

je vylúčený, pravda, predpokladá sa pri ňom, že reštitúcia korenného *d, t* v tvaroch typu *vedl̥, pletl̥* je v strednej slovenčine prastará, resp. výklad týchto tvarov sa neberie do úvahy.

Tvar *jeṽ* (= jedol) vyskytuje sa v strednej slovenčine popri tvare *jedoṽ*. Tvary *jeṽ* — *jedoṽ* majú analógiu s tvarmi *viedoṽ, ňiesoṽ* atď. v tom, že sa zhodujú tiež s podobou prázdného kmeňa (*ved-je-š — vjed-oṽ, je-m, je-š, jed-ja — je-ṽ, jed-oṽ*). Možno sa domnievať, že tvar *jeṽ* (popri novotvare *jedoṽ*) sa zachoval práve vďaka tomu, že mal oporu v prázdných tvaroch *jem, ješ* atď. Bolo by síce možné vysloviť názor, že tvar *jeṽ* vznikol iba recentne podľa tvarov *jem, ješ* atď., a že starý je tvar *jedoṽ*, ale v tom prípade by bolo potrebné vysvetliť aj to, prečo pri iných atematických slovesách (pri *vedieť*) nevznikol obdobný tvar (po tvare **vel* v slovenčine niet stopy).

Fr. Trávníček²⁹ vidí v stredoslovenskej zmene *dl, tl > l* tú istú zmenu

²⁸ Henrich Bartek, *Príspevok k dejinám slovenčiny*, Sborník literárnovedeckého odboru SSV III, zväzok 1—2, Trnava 1936, 37—117, najmä 98—99.

²⁹ *Historická mluvnice československá*, 166—167.

ako v západoslovenskej zmene *dl > ll* (*šidlo > šillo*, *palla > palla*), ibaže v strednej slovenčine vraj proces postúpil ďalej (*šillo > šilo*). Tento výklad má ťažkosť v tom, že v západnej slovenčine ide zrejme o novú zmenu, ktorá sa ešte aj dnes pociťuje ako živá a pri ktorej ide nielen o zmenu *dl > ll*, ale aj o zmenu iných spoluhláskových skupín (*dň > ňň*, *dn > nn: padňe > paňňe*, *sadnúť > sannúť*). Celá táto zmena je v západnej slovenčine jasne zasadená do západoslovenskej spoluhláskovej štruktúry, pretože na tej istej oblasti, ako sú zmeny *dl > ll*, *dn > nn*, *dň > ňň*, existujú aj zdvojené, resp. zdĺžené spoluhlásky. Proti tomu v strednej slovenčine popri zmene *dl, tl > l* nemáme zmenu *dn > n*, *dň > ň* (okrem osihotených a nepravidelných prípadov v Novohrade) a po zdvojených spoluhláskach niet v strednej slovenčine stopy. Okrem toho je zmena *dl, tl > l* v strednej slovenčine zrejme starobylá už aj preto, lebo ide pri nej dávno už jasne o ústupový jav. Preto sa treba domnievať, že v strednej slovenčine ide pri zmene *dl, tl > l* o proces, ktorý je časovo i príčinami zhodný s obdobným procesom južnoslovanským a východoslovanským. Za starý praslovanský jav pokladajú v strednej slovenčine zmenu *dl, tl > l* aj početní iní lingvisti.³⁰

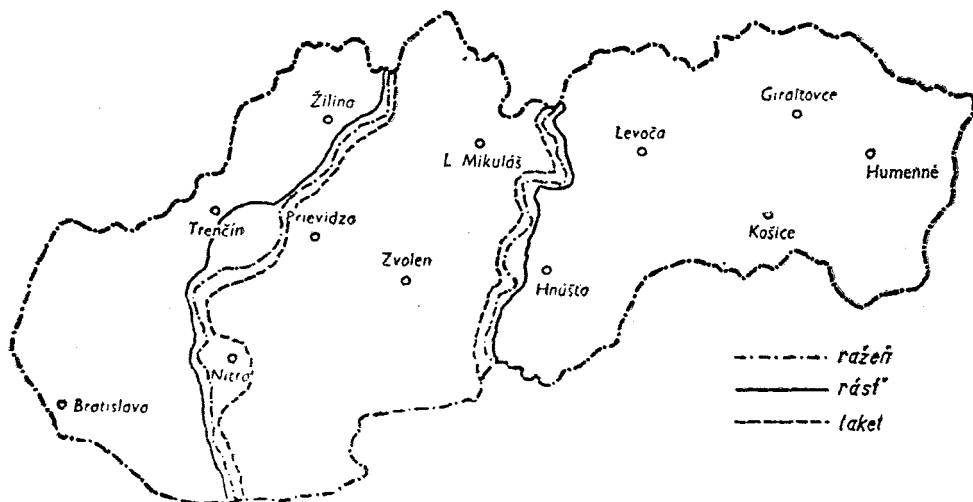
3. *ořt-, ořt- > rat-, lat-*. V strednej slovenčine je za skupinu *or-, ol-* na začiatku slova pred spoluhláskou s intonáciou cirkumflexovou skupina *ra-, la-* tak ako v južnej slovančine. Tak sú v strednej slovenčine bežné formy: *rásť* (vo Zvolene, Honte, Novohrade a v pohronskom Tekove *riast*), *ražeň*, *rážďa*, *rážga*, *rásocha*, *rázvora*, *rásporok* (<*ráz-*), *rásťep*, (<*rázštep*), *ráscestia* (<*ráz-*), *rázvora*, *ráspin* (<*ráz-*), *rásvit* (<*rázsvit*), *rástoka* (<*ráz-toka*), *rážďelia*, *rakita*, *Ravňe*, *rala* (zriedkavé), *laňi*, *vlaňi*, *lanski*, *lakeľ*.

Tento jav je v strednej slovenčine doteraz zachovaný pevne. Všetky slová, ktoré sa sem zaraďujú, nemajú rovnaké rozšírenie, avšak ak sa porovnajú všetky prípady sem patriace, vidíme, že ide o typický stredoslovanský jav. Oblasť, na ktorú je v zásade tento jav obmedzený, zaberá Oravu, Liptov, Turiec, východnú a hornú Nitru, Tekov, Zvolen, Hont, Novohrad a západnú časť Gemera. Pozri mapku č. 7.

Západnou hranicou väčšiny tvarov sem patriacich je Nitra. Avšak niektoré zo slov sem patriacich sa vyskytujú v stredoslovenskej podobe ešte ďaleko na západnom Slovensku. Tak je to slovo *rasocha* (celé západoslovenské nárečie okrem najsevernejšej časti Trenčianskej), ďaleko na západ siaha aj slovo *rážďia* a sporadicky okrem Záhoria sú rozšírené aj slová *rakita*, *rázvora*, *ražeň*, *rásporok*. Je zaujímavé, že v južných západoslovenských nárečiach sú slová s *rat-* aj v miestnych menách. Sú to mená najmä od *rakytá*

³⁰ E. Novák, *Prípady rat-, lat-*, 606. — Zdz. Stieber, *Z zagadnień podziałów dialektycznych grupy zachodniosłowiańskiej*, *Lud słowiański I A*, 1930, 237—239. — Ján Stanislav, *Dejiny I*, 1958, 330—334. Tam ďalšia literatúra.

(deväť mien), *ráztoka* (dve mená) a iné. Preto sa J. Stanislav (priberajúc ešte aj iné dôvody) domnieva, že západoslovenské nárečia na východ od Malých Karpát po Váh boli pôvodne stredoslovenské, resp. „toto nárečie azda tvorilo prechod medzi západným a stredným nárečím“.³¹ Pravdepodobnejšie je však vysvetlenie, podľa ktorého sú prípady *rat-* < *ort-* na južnom západnom Slovensku nepôvodné, donesené iba neskoršie kolonistami stredoslovenského pôvodu, resp. rozšírili sa sem zo stredoslovenského územia až neskoršie.³²

Mapa 7.

Druhou diskutabilnou oblasťou je stredný a východný Gemer. Vo väčšine Gemera sú rozšírené tvary *ražeň*, *rávora*, *rásporok*. Ale väčšina ostatných prípadov s *rat-*, *lat-* zasahuje len do malej časti juhozápadného Gemera. Št. Tóvik³³ sa domnieva, že pôvodne boli v celom Gemeri domáce tvary s *rat-*, *lat-*, ale že boli vytlačené husitskou kolonizáciou v 15. storočí a neskoršou východoslovenskou kolonizáciou. Avšak o nejakej pozoruhodnejšej husitskej kolonizácii nič nevieme a nemôžeme s ňou rátať ako s vážnym faktorom; východoslovenská (valašská) kolonizácia zastihla aj iné stredo-

³¹ *Dejiny* I, 1958, 297.

³² Pozri Rudolf Krajčovič, *K prípadom rat-, lat- za psl. ort-, olt- na západnom Slovensku*, Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského 9, 1957, 21–36 (Philologica).

³³ *Striednice za praslov. ort-, olt- v gemerských nárečiach*, *Linguistica Slovaca* I–II, 1939–1940, 208–219.

slovenské kraje a nemala v ich nárečiach taký výsledok, ako pre ňu v Gemeri vidí Št. Tóbiak. Okrem toho badáme ako všeobecný fakt, že stredoslovenské javy majú od najstarších čias expanziu a nejavia ústupové tendencie. Preto treba pokladať za pravdepodobnejší názor Ľudovíta Nováka,³⁴ že tvary s *rat-*, *lat-* nie sú v strednom a východnom Gemeri domáce, ale že sa tam rozšírili iba stredoslovenským vplyvom, resp. expanziou zo stredoslovenských nárečí.

Staré rozšírenie prípadov s *rat-*, *lat-* a tým aj najstaršie hranice stredoslovenských nárečí dávajú nám najskôr izoglosy slov *lakeľ*, *laňi* (*laňajši*), *rásť*. Izoglosy týchto slov totiž tvoria jadro zväzku izoglos slov s *rat-*, *lat-*.

Zo slov s *rat-* sa menej pravidelne vyskytujú slová: *ráscesťia*, *ráspín* (popri *ruospín* = spájadlo rebrín na voze), *rásviť* (veľmi zriedkavé), *rástoka*, *rázdelja*, *razum* (neisto doložené) a miestne mená *Rástoka*, *V Ráspuťi*, *Rázdelja*, *Ráselja*, *Ravňe* a pod. Vo forme s *ro-*, *lo-* sa vyskytujú slová *rozum* (z Tekova a Hontu je pre staršie obdobie doložené *razum*),³⁵ *rovní* (*Ravňe* len v miestnych menách), *rola* (slovo *rala* sa používa zriedka, a to ešte obyčajne, napr. na Orave, so špecifikovaným významom „časť chotára“), *loď* (v pohronskom Tekove je slovo *ladika*, ale je asi z maďarčiny; aj tvar *ladik*, *ladík* v slovenských nárečiach v Maďarsku³⁶ je asi z maďarčiny).

Fr. Trávníček by bol náchylný iba tento jediný jav pokladať za tzv. juhoslavizmus, t. j. za jav, ktorým sa stredná slovenčina zhoduje s južnoslovenskými jazykmi, ale aj tu sa radšej kloní k názoru, že „mezi střed. slovenštinou a ostatkem čsl. jazyka není tedy rozdíl principiální, nýbrž jen v rozsahu, že má totiž střed. slovenš. *rat-*, *lat-* za tažené *ořt-*, *ořt-* ne veskrze, nýbrž jen ve větším rozsahu než ostatní nářečí. Proto je nutno předpokládati pro střed. slovenštinu týž základní stav jako pro ostatní nářečí čsl., totiž ražené *rat-*, *lat-*, tažené *rot-*, *lot-* a vykládati odchylky od něho vývojem domácím, který by se hodil také na češtinu“.³⁷ Proti tomu však fakty ukazujú, a v diskusii s Fr. Trávníčkom to Vl. Šmilauer zdôraznil,³⁸ že prípady s *rat-* sú v češtine sporadické a neústrojné (mutatis mutandis platí to aj pre slovenské nárečia v Gemeri a na západnom Slovensku), kým v strednej slovenčine sú normálnym javom. I pri dnešnej nerovnomernosti ich rozšírenia v strednej slovenčine, pochopiteľnej dlhým časom ich existencie,

³⁴ *Prípady rat-, lat-*, 576—606.

³⁵ Fr. Šembera, *Základové dialektologie československé*, Viedeň 1864, 75. — Fr. Pastrnek, *Slovenské pohľady* 13, 1893, 428. — J. Stanislav, *Bratislava* 5, 1931, 359.

³⁶ Pozri Jozef Štolc, *Nárečie troch slovenských ostrovov v Maďarsku*, Bratislava 1949, 34, 43, 103, 311, 371.

³⁷ *Historická mluvnice československá*, 60.

³⁸ Bratislava 1, 1927, 270 a n., Bratislava 2, 1928, 228 a n.

utvárajú pevný zväzok izoglos, ktorý zreteľne svedčí, že tu ide o domáci a všeobecný hláskoslovný jav, kým na ostatnom československom území o domáci systémový jav nejde. Preto treba vychádzať z názoru, že pri *rat-*, *lat-* za psl. *ořt-*, *ořt-* ide v strednej slovenčine o starú odchýlku proti ostatnej západnej slovančine.

Počiatky tejto odchýlky, spočívajúce v tom, že kvantita, ktorá bola predtým rozložená na celom diftongu, sa koncentrovala iba na vokalickú zložku diftongu, nastali ešte v slovanskej pravlasti. Išlo o zmenu: *ořt-*, *ořt-* > *ōrt-*, *ōřt-*. Z dlhého *ō* sa potom v praslovančine vyvinulo *ā*. Zmena *ořt-*, *ořt-* > *ōrt-*, *ōřt-*, ktorá spoločne zachytila Prajuhoslovanov a Prastredoslovákov ešte v pravlasti, predchádzala pred celoslovenskou zmenou *ō* > *ā*, ktorá sa tiež uskutočnila ešte v pravlasti. Korene zmeny *ořt-*, *ořt-* > *rat-*, *lat-* sú teda veľmi staré. Samotná metatéza *art-*, *alt-* > *rat-*, *lat-* sa však uskutočnila neskoršie a bola živá ešte koncom 8. a na začiatku 9. storočia.³⁹ Fr. V. Mareš predpokladá túto chronológiu metatézy *art-*, *alt-* > *rat-*, *lat-* pre slová s intonáciou cirkumflexovou, ale nie pre slová s intonáciou akúťovou, kde vraj metatéza prebehla skôr. Tým vykladá rozdiel medzi germ. *arvani* > *rovanje* a *altare* > *olotarь*, *almuosan* > *alьmužьna*.⁴⁰ Rajko Nahtigal⁴¹ sa zasa domnieva, že rozdielny spôsob prejímania cudzích slov (s metatézou a bez metatézy) súvisí s rozdielom medzi slovami ľudovými a učenými.

4. *oňi sa* (tvar 3. plur. prez. od slovesa *byť*). V strednej slovenčine je tvar 3. os. plur. prez. slovesa *byť oňi sa* (*sä*) < *seťb*. Týmto tvarom sa stredná slovenčina líši od všetkých slovanských jazykov, pretože všade je tvar odvodzujúci sa z psl. *soťb*. Zhoda je tu iba so skupinou macedónskych nárečí.⁴²

Tvar *oňi sa* (*sä*) je normálnym tvarom na celom strednom Slovensku. Popri tomto tvare sa na strednom Slovensku vyskytuje ojedinele aj tvar *jesú* (miestami v Turci, Liptove, na Orave a v hornej Trenčianskej), ktorý treba vykladať ako prejatie českého knižného tvaru *jsú* do vyššieho zemianskeho konverzačného štýlu.⁴³ Na Orave je zriedka aj tvar *oňi sta*, ktorý je z duálovej formy.

5. **Tvar 1. os. plur. prez. na -mo.** Na malej okrajovej časti strednej slovenčiny v Gemeri a vo východnej časti Novohradu je tvar 1. os. plur.

³⁹ L. Novák, *Prípady rat-, lat-*, 603—605.

⁴⁰ *Vznik slovanského fonologického systému*, 463.

⁴¹ *Starocerkevnoslovenske študije*, Ljubljana 1936, 30.

⁴² Pozri Miloš Weingart, *3. plur. praes. verbi esmi ve slovanštině*, *Prace filologiczne ofiarowane Janowi Baudouinowi de Courtenay*, Kraków 1921, 19—30.

⁴³ Eugen Pauliny, *3. osoba pl. jesú a jej pôvod*, *Jazykovedný sborník I—II*, 1946—1947, 21—26.

préz. na *-mo*: *robímo, ídemo*. Možno, že tu ide o severný okraj oblasti, na ktorej bol tento tvar, siahajúci z južnej slovančiny až do juhovýchodnej strednej slovenčiny. Pozri mapku č. 8.

6. Tieto znaky mala stará stredná slovenčina, ako sa domnievame, už od najstarších čias, teda už pred 10. storočím. Vo svojom ďalšom vývine nadobudla stredná slovenčina ešte ďalšie črty, ktorými sa súčasne líšila a líši od západnej i východnej slovenčiny. Ale okrem uvedených znakov mala stará

Mapa 8. volámo

stredná slovenčina možno ešte iné svoje vlastné znaky. Je možné, že mala dat.-lok. *tebě, sebě* proti *tobě, sobě* v západnej a východnej slovenčine. Vo východnej slovenčine sú tvary *tobe, sobe* v historických zápisoch hojne zastúpené. Okrem toho si prítomnosť tvrdého *t-* vo východnej slovenčine v dnešnom tvare dat. sg. *tebe* vysvetlíme najpriateľnejšie tak, že tvrdé *t-* bolo prevzaté z pôvodného tvaru dat. sg. *tobě*. Pre západné Slovensko zasa hojné doklady zo Žilinskej knihy (15. stor.) ukazujú na prítomnosť tvarov *tobě, sobě* v západnej slovenčine. Aj iné staré doklady poukazujú na existenciu tvarov *sebě* i *sobě* na území Slovenska od najstarších čias.⁴⁴

Za starú stredoslovenskú zvláštnosť by bolo možné pokladať aj príponu miestnych mien na *-ince* (napr. *Špačince*), vyskytujúcu sa na južnom západnom a strednom Slovensku. Táto prípona je známa aj v južnej slovan-

⁴⁴ Pozri Ján Stanislav, *Dejiny II*, 294.

čine. Tento znak ako jeden z juhoslavizmov uvádza I. Kniezsa⁴⁵ Za juhoslavizmus však nemožno pokladať epentetické *l*, ako v uvedenej štúdii čini I. Kniezsa. O epentetickom *l* pozri § 2, 5.

7. Pôvod tzv. juhoslavizmov. Nápadná odchylnosť strednej slovenčiny v niektorých starobyklých alebo zdanlivo starobyklých javoch od ostatnej západnej slovančiny spôsobila, že vzniklo viacej teórií o tom, ako vysvetliť pôvod strednej slovenčiny.

Najradikálnejšiu teóriu vyslovil Samo Czambel. Odvolávajúc sa na to, že slovenčina javí niektoré spoločné vlastnosti s juhoslovanskými jazykmi, vyslovil náhľad, že slovenčina je svojim pôvodom juhoslovanským a nie západoslovanským jazykom. Pretože sa Samo Czambel vyjadruje dosť neurčite a nepresne, najlepšie je uviesť citát: „Pred 1000 rokmi náš jazyk musel byť bližší svojou podstatou spomenutým juhoslovanským jazykom (t. j. slovinčine a srbochorvátčine, E. P.), než jazykom, ktoré nás doteraz obtáčajú, ba Slováci museli byť pôvodne v najbližšom pokrvnom pomere k Juhoslovanom, v bližšom než k všetkým ostatným Slovanom.“⁴⁶ Na inom mieste zasa hovorí: „Preskúmaním ľudovej reči slovenskej akiste sa dokáže: 1. že sú Slováci pôvodne zlomkom kmeňa, ktorý sa vliadol do národa maďarského a ktorý patril k haluzi juhoslovanských jazykov; 2. že tento južno-slovanský zlomok dostal sa v druhej polovici 6. storočia do kraja, ktorý od severa obydlený už bol slovanským obyvateľstvom poľského jazyka; 3. že tento južno-slovanský zlomok tatárskym vpádom veľmi oslabil a preto rozmnožoval a doplňoval sa prírastkami rozličného etnografického pôvodu; 4. že sa hypotéza československá brániť dá len na základe počestného spisovného jazyka slovenského, ktorý si podrobil všetky vzdelané vrstvy slovenské za dobu tých 500 rokov, v ktorých bol rečovým vzorom u Slovákov a ktorý prostriedkom týchto vrstvi počestoval a počestuje aj jazyk ľudu slovenského; 5. že sú Slováci samostatným etnografickým celkom, ktorý pôvodne ani nepatrila k tej haluzi slovanských jazykov, ku ktorej patrí čeština“.⁴⁷

Podľa S. Czambela vplývala čeština na slovenčinu síce už od tatárskeho vpádu, keď nastalo druhé etnické miešanie na území Slovenska (prvé vraj nastalo s Poliakmi hneď po príchode predkov dnešných Slovákov na terajšie územie), ale hlavný vplyv češtiny možno vraj datovať od vzniku pražskej univerzity (r. 1348), potom od 15. storočia a najmä od reformácie. Tak sa vraj pôvodný juhoslovanský ráz slovenčiny zotrel.⁴⁸

⁴⁵ *Zur Geschichte der Jugoslawen im Mittelslowakischen, Études slaves et roumaines I*, 1948, 139—147.

⁴⁶ *Slováci a ich reč*, Budapešť 1903, 84—85.

⁴⁷ S. Czambel, *c. d.*, 236.

⁴⁸ *C. d.*, 86 a n.

Vo svojom diele *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov*⁴⁹ udáva S. Czambel tieto „juhoslovanské“ zvláštnosti slovenčiny proti češtine:

1. Prípona *-m* v 1. osobe sg. prez.: *nesiem, pijem*.
2. Tvar nom. sg. neutra adj.: *dobró dieťa, staró víno*.
3. Odlišnosť v kvantite, ktorá vyplynula z takého prízvukovacieho systému, aký je v južnej slovančine.
4. Tvary gen. plur. fem. s vkladným *a*: *sestár, maták*.
5. Neprítomnosť hlásky *ř* v slovenčine.
6. Tvary ako *šilo, salo, selo*.
7. Niektoré slová: *toplý, grm (Hrmovo, grmáň), grič, zaobalil sa, Rázputie*.

Poznámka. Niekedy sa udáva, že Samo Czambel pokladá za juhoslavizmy aj prípady *rat-, lat-*.⁵⁰ Nie je to správne, pretože S. Czambel pokladá za juhoslavizmus len slovo *Rázputie* ako lexikálnu jednotku a nie hláskoslovný jav *rat-* v tomto slove.⁵¹

8. Czamblova teória má viacero slabín. Nijako sa nepotvrdilo, že by sa predkovia Slovákov pri svojom príchode boli stretli na našom území s predkami Poliakov. Okrem toho archeologické fakty potvrdzujú, že Slovania prichádzali na naše územie nielen východoslovenskými priesmykmi, ale aj Moravskou bránou spolu s moravskými Slovanmi. Jazyk Slovákov od najstarších čias je zreteľne západoslovanský a patrí k československej skupine západnej slovančiny, ako sme na to poukázali v §§ 2—4. Slovenský jazykový vývin nesvedčí o tom, že by po tatárskom vpáde bolo nastalo na slovenskom území jazykové miešanie, ako predpokladá Czambel (v tejto veci treba, pravdaže, odmietnuť všetky teórie, ktoré vysvetľujú vznik slovenčiny, najmä strednej slovenčiny, miešaním jazykov; pozri k tomu ďalej najmä ods. 12 a nasl. tohto §). Hoci čeština prejavila na slovenčinu značný vplyv (v tejto práci sa budeme zaoberať aj touto otázkou), jednako nemožno jej vplyv preceňovať natoľko, že by bola dokázala z „juhoslovanskej“ slovenčiny vytvoriť „počeštenú“ západoslovanskú slovenčinu, ako sa domnieva S. Czambel. Slovenčina je západoslovanská preto, lebo je takou od svojho pôvodu. Zvláštne postavenie má čiastočne stredná slovenčina, ktorá už v pravlasti bola okrajovým západoslovanským nárečím a susedila s predkami dnešných Juhoslovanov. Z tzv. juhoslovanských znakov slovenčiny, ktoré uvádza S. Czambel, obstoja ako starobyľý znak strednej slovenčiny iba typ *šilo* a azda niektoré lexikálne paralely slovensko-juhoslovanské. Ale

⁴⁹ Str. 163—178.

⁵⁰ Napr. Ján Stanislav, *Dejiny I*, 1958, 302 a na rôznych miestach aj predtým.

⁵¹ Pozri k tomu Ludovít Novák, *Prípady rat-, lat-*, 582, pozn. 33 (kor. pozn.).

v oblasti lexikálnych zhôd bude potrebné ešte príslušné bádanie.⁵² Ostatné Czamblove tzv. juhoslavizmy vznikli až v samostatnom vývoji slovenčiny a pre pôvod slovenčiny nie sú vôbec preukazné.

Czamblovu teóriu o pôvode slovenčiny slovanskí učitelia podľa zásluhy odmietli. Nespornou zásluhou Czamblovou z celej jeho teórie ostáva však, že nastolil vôbec otázku tzv. juhoslavizmov a že podnietil snahu o riešenie tejto problematiky.⁵³

9. Druhú krajnú teóriu, celkom protikladnú Czamblovej, vyslovil Fr. Trávníček, ktorý sa domnieva, že všetky tzv. juhoslavizmy v strednej slovenčine sú produktom neskoršieho československého vývoja.⁵⁴ Istú výnimku pripúšťa iba pri prípadoch *rat-*, *lat-* < *ořt-*, *ořt-*.

Okrem týchto dvoch teórií bolo vyslovených ešte veľké množstvo názorov, ktoré možno zhrnúť do dvoch skupín. Podľa názorov jednej skupiny vedcov (Josef Zubatý, Jozef Škultéty, Lubor Niederle, Fran Ramovš, István Knieszsa, Nik. van Wijk) dostali sa juhoslavizmy do strednej slovenčiny tak, že po vpáde Maďarov sa časť Juhoslovánov zmiešala so Slovákmi. Podľa druhej skupiny bádateľov vznikli tieto javy v slovenčine ako dôsledok susedstva juhoslovansko-slovenského (Zdz. Stieber, Lud. Novák, Ján Stanislav a iní). Vo svojom výklade vychádzam z názorov tejto druhej skupiny bádateľov, pričom súhlasím s L. Novákom, že niektoré z tzv. juhoslavizmov v strednej slovenčine alebo aspoň základ k nim vznikli už v slovanskej pravlasti. L. Novák to tvrdí výslovne o prvej fáze zmeny *ořt-*, *ořt-* > *rat-*, *lat-* (pozri k tomu ods. 3 tohto §), ale môže sa to týkať aj iných javov, ktoré uvádzame ako tzv. juhoslavizmy v strednej slovenčine.

10. Ako sú rozmanité názory na pôvod tzv. juhoslavizmov, tak je pestrý aj inventár javov, ktoré pokladajú jednotliví bádatelia za juhoslavizmy. Z Czamblovho výpočtu juhoslavizmov obstojí len typ *šilo*. Fr. Trávníček

⁵² Ak odhladneme od nekritickej a metodicky nesprávnej práce Michala Matuňáka, *Pôvod a juhoslovanskosť národa slovenského*, Kremnica 1928 (pozri jej kritiku u Jána Stanislava, *Prispevok k dejinám slovenčiny*, Proti prežitkom ľudáctva, Bratislava 1954, 181—184, najmä 182), od niekoľkých poznámok I. Knieszsu v štúdiu *Slawische Bestandteile der ungarischen staatlichen und juridischen Terminologie*, *Studia Slavica* 1, 1955, 363—370 a v práci *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* I, Budapešť 1955, a od niekoľkých poznámok Jána Stanislava, *Dejiny* I, 1958, 126 a inde, ostáva oblasť lexikálnych zhôd juhoslovansko-slovenských ešte celkom nedotknutá.

⁵³ Staršiu literatúru o juhoslavizmoch v strednej slovenčine pozri u Jána Stanislava, *Problém juhoslovanských prvkov v slovenčine*, *Slavia Occidentalis* 12, 1934. Kor. poznámku k tejto štúdiu podal Lud. Novák, *Suum cuique a problém juhoslovanských prvkov v strednej slovenčine*, *Sborník Matice slovenskej* 13, 1935, 152—156.

⁵⁴ *Historická mluvnice československá*, 14 a n., 60 a n.

neuznáva ani tento jav za juhoslavizmus, pripúšťa nanajvýš prípady *rat-*, *lat-* < *ořt-*, *ořt-*. Fran Ramovš pokladá za tzv. juhoslavizmus aj tvar inštr. sg. fem. *a-km.* (príponu *-ou*); pozri k tomu § 15, ods. 3. B. Conev a Joz. Škultéty pokladajú za juhoslavizmus aj zmenu *ě*, *ē* > *ie* > *ja* (*ja*) v Gemeri (typ *viara*, *chliab*, žena — gen. plur. *žian*). I. Kniezsa sa domnieva, že v slovenčine bolo aj *l* epentetické a za juhoslavizmus pokladá i príponu *-ince* v miestnych menách (typ *Špačince*). Ostatný uvedený jav je hodný zreteľa (prípona *-ince*), ale ďalšie sú z rozmanitých dôvodov pochýbné. Domnievame sa, že za juhoslavizmy, t. j. za znaky, ktorými sa stredná slovenčina od pôvodu líši od východnej a západnej slovenčiny a vôbec od západoslovanských jazykov, možno s akousi istotou pokladať len oných päť znakov, ktoré sme uviedli vyššie.

Tieto tzv. juhoslavizmy nevznikli miešaním Juhoslovanov so Slovákmi na terajšom území, ako sa podľa starších názorov tvrdievalo. Najnovšie výskumy totiž ukazujú, že západoslovanské etnikum (t. j. predkovia dnešných Slovákov) siahalo hlboko do dnešného Maďarska a teda pri maďarskom vpáde a pri osídľovaní Dunajskej kotliny Maďarmi sa nijaké juhoslovanské etnikum nemohlo dostať na sever.

11. Teóriu o vzniku strednej slovenčiny miešaním Juhoslovanov so západnými Slovanmi oživil v ostatnom čase I. Kniezsa. Kniezsa sa domnieva, že oblasť dolného Váhu a Nitry, ďalej Hont, Tekov a Novohrad obývalo juhoslovanské obyvateľstvo, kým Zvolen, Turiec, Liptov, Oravu obývalo západoslovanské obyvateľstvo. Ďalej vyslovuje názor, že kolonizáciou severného stredného Slovenska v stredoveku sa preniesli juhoslavizmy z južného stredného Slovenska na sever, na celé stredné Slovensko. Ďalšie vyrovnanie stredoslovenskej jazykovej oblasti a definitívny zánik juhoslovanského etnika na dnešnom strednom Slovensku nastal vraj po tureckých vojnách. Južné oblasti stredného (i západného) Slovenska ničili, ako je známe, po stopäťdesiat rokov turecké nájazdy. Po odchode Turkov sa sťahovalo obyvateľstvo zo severných stredoslovenských oblastí na južné a tak sa podľa I. Kniezsu vyrovnala stredoslovenská oblasť v jeden nárečový typ.⁵⁵

Tento názor, najmä tá jeho časť, že na južnom strednom Slovensku bývali Juhoslovania, nijako neobstojí. Už sme upozornili, že najnovšie výskumy ukazujú, že sídliská západných Slovanov siahali hlboko pod dnešné slovenské územie do dnešného Maďarska. Okrem toho stredná slovenčina svojím rázom nie je juhoslovansko-západoslovanskou miešaninou. Slovenské nárečia, ich rozčlenenie a vzájomné rozdiely sa nedajú miešaním vysvetliť.⁵⁶

⁵⁵ *Zur Geschichte der Jugoslawismen im Mittelslowakischen*, Études slaves et roumaines I, 1948, 139—147.

⁵⁶ Eugen Pauliny, *K dvom príspevkom Štefana Kniezsu o dejinách slovenčiny* Jazykovedný sborník 4, 1950, 156—162, najmä 159—161.

12. Názor, že severná časť stredného Slovenska bola v podstate neosídlená až do 13. storočia, obhajoval svojho času Václav Chaloupecký. Podľa jeho názoru „historickým jádrom slovenskej zeme byly žirné, rovinaté kraje jihozápadní, kdežto Slovensko střední, zaujaté (z valné míry ještě i dnes!) lesy a horami, stalo se účastno historického dění slovenské země až v době pozdější, až v době kolonisace, tudíž až od 13. století. V starší době se mi jeví střední Slovensko jako kraj po výtce neosídlený, zaujatý hvozdy a pralesy“.⁵⁷ V. Chaloupecký odôvodňoval podrobne tento svoj názor vo svojom diele *Staré Slovensko*.⁵⁸ Z tohto Chaloupeckého názoru potom vyplýva, že aj stredoslovenské nárečia nie sú nejakými pôvodnými slovanskými nárečiami, ale vznikli až po 13. storočí miešaním nárečí českých (t. j. západoslovenských) a iných slovanských a neslovanských nárečí a jazykov. V. Chaloupecký o tom hovorí: „Jisto je a plyne nepochybně z dokladů výše uvedených, že kolonisace středního Slovenska je dílem všech sousedních větví slovanských, že všechny slovanské národy sousedící s Tatrami, spolu s Němci, Maďary a Romány, přispěli buď větším neb menším zlomkem své národnosti, své krve a svého jazyka na osídlení středního Slovenska... Neboť o tom sotva lze pochybovati, že kolonisace středního Slovenska a poměry kolonizační vytvořené měly podstatný vliv i na vytváření stredoslovenských dialektů. Historik by předpokládal, že vedle nikoli podřadného vlivu němčiny, po případě maďarštiny uplatní se v dialektech stredoslovenských vlivy všech slovanských sousedů.“ V ďalšom sa odvoláva na M. M. Hodžu, ktorý videl v slovenčine akýsi slovanský mikrokozmos, Slovanstvo v malom, a na Jozefa Škultétyho, ktorý prináša na túto myšlienku doklady. Potom pokračuje: „Ovšem s výkladem Hodžovým o slovenštině, jako pramáti všech slovanských jazyků, po tom, co výše vyloženo, sotva budeme moci souhlasiti. Naopak na základě zpráv historických soudili bychom spíše, že proces byl asi obrácený; předpokládali bychom spíše vznik nářečí střední slovenštiny ze všech sousedících jazyků slovanských“.⁵⁹

Na základe Chaloupeckého názoru dokazoval neskoré osídlenie Liptova Alexander Húščava⁶⁰ a z práce Húščavovej vychádzal pri charakteristike a odôvodňovaní členenia liptovských nárečí Ján Stanislav vo svojej práci o liptovských nárečiach. Domneľou súvislosťou dnešných nárečových hraníc v Liptove s hranicami donácií z 13. storočia venoval celú kapitolu svojej práce.⁶¹

⁵⁷ Bratislava 7, 1933, 351.

⁵⁸ Bratislava 1923, Spisy Filosofické fakulty University Komenského v Bratislavě.

⁵⁹ *Staré Slovensko*, 282.

⁶⁰ *Kolonizácia Liptova do konca XIV. storočia*, Bratislava 1930.

⁶¹ *Liptovské nárečia*, Martin 1932, 59—76.

13. Už Vladimír Šmilauer⁶² ukázal, že pomery 13. storočia nemožno uvádzať v priamu súvislosť s dnešným členením liptovských nárečí a že Liptov bol osídlený už dávno pred 13. storočím.

V diskusii, ktorá sa pred tridsiatimi rokmi o osídlení stredného Slovenska viedla, priniesol dôležité tézy, dokazujúce staré osídlenie stredného Slovenska, Daniel Rapant, a to najprv v recenzii diela A. Húščavu⁶³ a potom v polemike s V. Chaloupeckým.⁶⁴ Podľa jeho dôkazov niet dôvodu pre názor o neosídlenosti Liptova (a severného stredného Slovenska vôbec, ale spor sa viedol hlavne o Liptov) pred 13. storočím, ba naopak pravdepodobnejšie je predpokladať staré súvislé osídlenie na tomto území. To, v čom sa obyčajne vidí kolonizácia severného stredného Slovenska, uvádza D. Rapant v súvislosť s „postupujúcim uvádzaním týchto krajov vo faktickú moc a držbu panovníka“.⁶⁵ Táto držba sa uskutočnila vzhľadom na vtedajšie hospodárske pomery formou kráľovských donácií. „Tieto donácie, s ktorými sa stretávame v Liptove od konca prvej štvrté storočia 13., sú v podstate dvojakého druhu. Buďto znamenajú darovanie celých dosavádných dedín i s príslušným chotárom, alebo (častejšie) vyňatie určitého územia zo spoločného chotára tej-ktorej obce a jeho odovzdanie do súkromného a individuálneho vlastníctva osôb (rodín), ktoré však vo väčšine prípadov pochodia zase len z najbližšieho okolia, ba často sú to bývalí chotárni príslušníci a spolumajitelia obce, z chotára ktorej sa im donácie dostáva. ...ani v tomto prípade nejde o „kolonizáciu“ v pravom zmysle slova, ale len o zmenu dosavádneho hospodárskeho a právneho systému...“⁶⁶

14. Názor D. Rapanta o starom osídlení stredného Slovenska možno podoprieť aj lingvistickými dôvodmi. Stredoslovenské nárečia (obdobne aj nárečia západoslovenské a východoslovenské) sú ako celok nárečia jednoliate. Ich vnútorné členenie je organické. Nie sú to rozhodne ako celok miešané nárečia a ani miešaním jazykov a nárečí nevznikli. To sa bezpečne bez podrobnejšieho dokazovania ukazuje na pravidelnom rozšírení dôležitých jazykových javov, na vnútornej spätosti javov a na celej podobe nárečí. Ukazuje sa to aj na postavení slovenských nárečí v súvislosti so susediacimi slovanskými jazykmi.

Faktom, že stredoslovenské nárečia tvoria oddávna organický celok a nevznikli miešaním jazykov a nárečí, nevylučuje sa, pravdaže, skutočnosť, že sú v nich cudzie enklávy, ktoré majú aj podnes svoje vlastné nárečie, resp. stopy svojho bývalého nárečia. Ďalej sa tým nevylučujú ani vplyvy

⁶² Bratislava 7, 1933, 321—329.

⁶³ Prúdy 17, 1933, 54—60.

⁶⁴ Bratislava 7, 1933, 515—541.

⁶⁵ Bratislava 7, 1933, 532—533.

⁶⁶ D. Rapant, Bratislava 7, 1933, 529.

cudzích jazykov na slovenčinu v jednotlivých javoch, alebo preberanie z iných jazykov, resp. paralelný vývin v niektorých javoch s cudzími jazykmi. Nevyučuje sa tým ani skutočnosť, že niektoré cudzie kolonizácie (románske, nemecké, maďarské) sa v slovenskom okolí poslovenčili a ovplyvnili slovenské nárečie svojho okolia. Ale to sa týka každého jazyka na svete, lebo etniká so svojimi jazykmi nežijú vo vzduchoprázdne, ale sa navzájom stýkajú a ovplyvňujú.

Pokiaľ sa stredná slovenčina, resp. slovenčina vôbec pokladá za „slovančinu v malom“, za „most“ k všetkým slovanským jazykom, je to dané už od starodávna jej okrajovou polohou k všetkým slovanským jazykom. V tejto veci bol k pravde bližšie M. M. Hodža a viacerí iní pred ním i po ňom než V. Chaloupecký. Pravdaže, romantický názor M. M. Hodžu o slovenčine ako pramatke slovanských jazykov a „všeslavénke“ treba odmietnuť. Slovenčina nemala a nemá medzi slovanskými jazykmi funkčne centrálné postavenie (nevyžaruje svoj vplyv na ostatné slovanské jazyky), naopak, má voči všetkým slovanským jazykom postavenie okrajové.⁶⁷ Jej príslušnosť k západoslovanskej skupine je však nepochybná.⁶⁸

15. Skutočnosť, že stredná slovenčina sa líši súčasne od východnej i západnej slovenčiny viacerými znakmi a že teda západná a východná slovenčina sú si v mnohom k sebe vzájomne bližšie než k strednej slovenčine, priviedla niektorých bádateľov k názoru, že územie Slovenska okrem južných stredoslovenských stolíc bolo pôvodne osídlené predkami terajších západných a východných Slovákov a že predkovia dnešných stredných Slovákov boli pôvodne osídlení južnejšie ako teraz. Po maďarskom vpáde vraj nastáva posun stredných Slovákov na sever (do hornej Nitry, Turca,

⁶⁷ Tento fakt správne zdôraznil svojho času Ľudovít Novák, *Čeština na Slovensku a vznik spisovnej slovenčiny*, Slovenské pohľady 54, 1938, odtlačok 4—6.

⁶⁸ K diskusií o osídlení starého Liptova pozri: Alexander Húščava, *Kolonizácia Liptova do konca XIV. storočia*, Sborník FFUK, roč. VII, Bratislava 1930. — Ján Stanislav, *Liptovské nárečia*, Martin 1932, 50—76. — Vladimír Šmilauer, *Osídlení a nárečí Liptova*, Bratislava 7, 1933, 321—329. — Daniel Rapant, A. Húščava, *Kolonizácia Liptova do konca XIV. storočia*, Prúdy 17, 1933, 54—60. — Václav Chaloupecký, *O staré Slovensko*, Bratislava 7, 1933, 350—355. — Václav Mencl, *Přispěvek historicko-archeologický*, Bratislava 7, 1933, 510—511. — Vlad. Šmilauer, *O osídlení středního Slovenska*, Bratislava 7, 1933, 511—514. — D. Rapant, *O starý Liptov*, Bratislava 7, 1933, 515—541. — V. Chaloupecký, *O Praslovensko*, Bratislava 7, 1933, 541—544. — Alex. Húščava, *Kolonizácia Liptova do konca XIV. storočia*, Prúdy 17, 1933, 231—233. — Daniel Rapant, *Ešte raz „Kolonizácia Liptova do konca XIV. storočia“*, Prúdy 17, 1933, 314—322. — Jozef Škultéty, *Slovensko „liduprázdne“ do 13. storočia*, Slovenské pohľady 50, 1934, 91—94. — Vlad. Šmilauer, Bratislava 7, 1933, 514. — Václav Chaloupecký, Bratislava 7, 1933, 544 až 546. — Daniel Rapant, *Starý Liptov*, Prúdy 18, 1934, 472—480.

Oravy, Liptova, Zvolena). Tak sa vraj geografická súvislosť západných a východných Slovákov porušila stredoslovenským klinom. N. van Wijk vykladá vec v ten spôsob, že západoslovenské obyvateľstvo sa asi v 11. až 12. storočí z Trenčianskej údolí Váhu presunulo cez Liptov na východné Slovensko.⁶⁹ Liptov sa vraj stal stredoslovenský až po kolonizácii v 13. storočí (tu sa odvoláva na A. Húščavu a na J. Stanislava). Tento názor je už z archeologického stanoviska neudržateľný, pretože slovanské osídlenie je doložené aj v Liptove aj na východnom Slovensku už dávno pred 11. až 12. storočím.⁷⁰

Severné stredné Slovensko pokladá za západoslovenské (t. j. západoslovenské) aj I. Kniezsa. Stredoslovenské nárečia vznikli podľa neho miešaním západnej a južnej slovančiny (pozri ods. 11 tohto §). Podobné stanovisko ako van Wijk zastával kedysi aj J. Stanislav⁷¹ (totiž v tom zmysle, že kedysi západná a východná slovenčina spolu súviseli a len neskoršie ich stredná slovenčina posunom na sever rozdelila). Ale v ostatnom čase sa J. Stanislav drží názoru, že stredné Slovensko je oddávna celé osídlené, a to od pôvodu stredoslovenským obyvateľstvom: „Naše úvahy poukazujú na to, že na severnom strednom Slovensku bolo stredoslovenské nárečie od tých istých čias, ako bolo na južnom Slovensku“.⁷² Ale stanovisko J. Stanislava nie je celkom jednoznačné, lebo na inom mieste tej istej práce⁷³ sa pri vysvetľovaní členitosti liptovských nárečí odvoláva na svoje výklady v knihe *Liptovské nárečia*, str. 37, 86 a n., a tam napr. na str. 75 v súvislosti s výkladmi V. Chaloupeckého a A. Húščavu ako záver uvádza: „Videli sme, že Liptov je kolonizovaný neskoro a v niekoľkých etapách“.

16. Podľa Václava Vážneho⁷⁴ sa stredoslovenské nárečia proti západným a východným nárečiam vyznačujú týmito javmi:

1. *rat-*, *lat-* za psl. *ořt-*, *olt-* proti západoslovenskému a východoslovenskému *rot-*, *lot-*: *rasřjem*, *ražeň*, *lakeř*, *laři* atď. proti západoslovenskému *rostem*, východoslovenskému *rošňem*, *rožeň*, *loket-lokec*, (*v*)*loři* atď.

⁶⁹ *Die Stellung des Ostslowakischen innerhalb des Czechoslovakischen*, Sborník na počesť Jozefa Škultétyho, Martin 1933, 560—570, najmä 564.

⁷⁰ Sú známe viaceré slovanské sídliská a mohylové pohrebiská po celom Turci, na okolí Žiliny, v Liptovskom Sv. Michale i v oblasti Zvolena. Našli sa radové kostolné pohrebiská v Turči. Martine i v Liptovskom Mikuláši. Na východnom Slovensku je odkrytých mnoho slovanských sídlisk, mohylníkov, hrádkov od Bárce pri Košiciach až po Spišské Vluchy, od Rožňavy až po Kráľovský Chlmec.

⁷¹ *Československá mluvnice*, Praha—Prešov 1938, 183.

⁷² *Dejiny I*, 1958, 187—188.

⁷³ *Dejiny I*, 1958, 40.

⁷⁴ *Nárečí slovenská*, Československá vlastivěda III, Praha 1934, 228, 261.

2. Bilabiálne μ za v v prípadoch: *bra μ , sta μ , d μ eu μ ka, d μ eu μ ča-d μ eu μ ka, d μ eu μ ča, pra μ da, kri μ da* atď.
3. Spoluhlásková skupina *šť* proti *šč*, resp. *šč*: *ešte, šťastní, šťuka*.
4. Inštr. sg. fem. *ženo μ , dušo μ , to μ , dobro μ* ; podobne: *mno μ — mňo μ , lebo μ , sebo μ* .
5. Nom. plur. mask. živ. na *-ia*: *rodičia, ľudia, sinovia* atď.
6. Gen. sg. mask. *a*-km.: *gazdu, sucu* atď.
7. Nom.-akuz. sg. neutra *znameňia*.
8. Nom.-akuz. sg. neutier *srce, plece* proti východoslovenskému a západoslovenskému *srco — serco, pleco — pleco*.
9. Nom. a akuz. sg. neutra adj. *dobro μ* .
10. Dvojhĺaska *ie* v tvaroch slovíe *veďiem, ňesjem, veďješ, veďje* atď.
11. Tvar 3. os. plur. *oňi sa*.

Z týchto znakov prvý a jedenásty (*rat-*, *lat-* a *oňi sa*) spolu ešte s tvarmi typu *Česi*, *mnísi* a s tvarmi typu *šilo*, *salo* a pod. zaraďujeme medzi javy veľmi starobylé, t. j. medzi tzv. juhoslavizmy (pozri ods. 1—5 tohto §). Predpokladáme, že stredná slovenčina sa líši týmito znakmi od celej západnej slovančiny už veľmi dávno. U ostatných javov ide o rozdiely, ktoré sa vyvinuli len neskoršie v historickom období. Tie preto pre najstaršie obdobie do úvahy neprichádzajú. Z uvedených starobylých javov sú pre Liptov už v 13. storočí doložené tvary: *selo* — *Sielnica* (*Zelnicke* 1256, 1283, 1295; *Zelnyche* 1283, *Zelinche* 1298; *Selniche* 1298; *Szelnice* 1296, 1297).⁷⁵ Slovo *Ráztoka* sa zapisuje ako *Rásztoka* 1229/1731, *Raztoka* 1372 atď., no sú aj zápisy s *roz-*.⁷⁶ Ale pri Vrútkach sa zaznačuje osada *Modly* 1255 (a aj neskoršie).

17. V zásade nie je vylúčené ani podľa našich predpokladov o osídlení Slovenska, že stredoslovenské osídlenie pri svojom postupe na sever narazilo v 9.—10. storočí na severnom strednom Slovensku na riedke osídlenie západno-východoslovenské. Ale v Liptove a na Orave stredoslovenské osídlenie absorbovalo temer celkom predchádzajúce západno-východoslovenské osídlenie. Len v Turci sa nám ukazuje v prítomnosti dlhého *é*, ktoré vzniklo v zloženom skloňovaní adjektív asi zo staršieho *ǣ* (zadného *ē*), cudzorodý, nestredoslovenský prvok (*dobrého, dobrému, dobré, té*). V čase diftongizácie *ē > ie* tu nemohlo byť *ē*, ale bolo *ǣ*, pretože tu nenastala v Turci diftongizácia. Ale možno tu nejde ani o nejakú starú stopu západoslovenského

⁷⁵ Peter Ratkoš, *Toponymia Liptova do konca XIII. storočia*, Jazykovedný sborník I-II, 1946—1947, 203.

⁷⁶ J. Stanislav, *Dejiny I*, 1958, 299.

nárečia v Turci, ale o rozšírenie módnych západoslovenských tvarov v časoch Matúša Čáka Trenčianskeho na konci 13. a na začiatku 14. storočia z Trenčianskej stolice do hornej Nitry a do Turca. J. Stanislav sa domnieva, že v Turci bola aj zmena $ʒ > z$ (ako doklad uvádza *Lazany*),⁷⁷ ale tento názor nie je pravdepodobný (pozri ďalej § 7, ods. 1).

Vcelku teda vychádzame z názoru, že veľmi riedke západoslovenské osídlenie Turca, Liptova (a azda aj Oravy), ktoré pochádzalo ešte z čias príchodu Prazápadoslovákov do dnešných sídlisk z pravlasti, bolo v období 9.—10. storočia zaliate kompaktným stredoslovenským osídlením. Stopy západoslovenských javov sa na tomto území ukazujú v niektorých jednotlivostiach:

1. Staré doklady na vokalizáciu $ɔ > e$ v prípone *-ɔkɔ*. Pozri ďalej § 10, ods. 5.

2. Prítomnosť dlhého *é* v prípone *-égo*, *-ému* v zloženom skloňovaní adjektív v Turci.

3. Menší rozsah stredoslovenskej palatalizácie velár *a* v súvislosti s tým viacej dokladov na zachovanie starých alternácií typu *v ruce*, *na noze* atď.

4. Malé rozšírenie tvarov typu *salo* v Turci.

Podrobný výskum by možno ukázal ešte na niektoré ďalšie jednotlivosti.

18. V ďalších svojich výkladoch budeme vychádzať z predpokladu, že stredoslovenské nárečia nevznikli miešaním, ale že v dnešnej svojej podobe sú organickým pokračovaním starých prastredoslovenských nárečí. Ďalej vychádzame z predpokladu, že stredoslovenské nárečia boli už aspoň od 9.—10. storočia aj v severných stredoslovenských stoliciach (na Orave, v Liptove a v Turci). Je však možné, že tu absorbovali predchádzajúce riedke západoslovenské osídlenie.

§ 6. POMER ČESKOSLOVENSKEJ A LECHICKEJ SKUPINY A POSTAVENIE STAREJ VÝCHODNEJ SLOVENČINY

1. Západoslovanská jazyková skupina sa člení na severnú, lechickú skupinu a na južnú, československú skupinu. K lechickej skupine patrí poľština s pomorančinou (sem patrí kašubčina a nedávno vymreté nárečia tzv. slovinské v oblasti Gdanska i ďalej na západ) a vymretý jazyk Polabských Slovanov. Jazyk hornolužický a dolnolužický sa tiež zaraďuje často do lechickej skupiny, ale v mnohom majú tieto jazyky prechodný charakter.

⁷⁷ J. Stanislav, *Dejiny I*, 1958, 188.

Československá skupina sa líšila od lechickej skupiny už pred 10. storočím týmito znakmi:

1. Metatéza skupín *tort, tolt, tert, telt* dala v československej skupine *trat, tlat, trēt, tlēt*, kým v lechickej skupine dala *trot, tlot, tret, tlet*. Pozri k tomu § 4, ods. 1.

2. V lechickej skupine sa nosové samohlásky od seba líšili iba mäkkosťou, no nelíšili sa stupňom otvorenosti: *an > a: ranka > rąka; en > ą: penti > pątę*. Bol tu teda protiklad *a — ą* (obe nosovky boli otvorené).

V československej skupine sa nosové samohlásky od seba líšili aj mäkkosťou, aj stupňom otvorenosti: *an > ę > ą: ranka > rąka > rąka; en > ę > ą: penti > pętę > pątę*. Bol tu teda protiklad *ę — ą* (tvrdá nosovka bola zavretá, úzka; mäkká nosovka bola otvorená, široká).⁷⁸

3. V lechickej skupine sa ešte pred zánikom jerov fonologizoval sprievodný vokalickej zvuk pri slabičnom *r, l*, čiže slabičné *r, l* bolo nahradené spojením samohlásky s konsonantickým *r, l*. Na rozdiel od východoslovenských jazykov, kde šlo o jerovú samohlásku, v lechických jazykoch to bola iná než jerová samohláska. Tak už v Bule gnezdenskej z r. 1136 sú doklady: *Carna* (= Karna) z koreňa *krr-*, *Targossa* z koreňa *trg-*, *Marlec* z koreňa *mrlękę*, *Sirdnici* zo *žrdęnici*. Iné doklady: *gardło* (< grdło), *tarn* (< trńę), *chelm* (< chłmę), *wilk* (< vlkę) atď.⁷⁹

V československej skupine (domnievame sa, že aj vo východoslovenských nárečiach) sa však zachovalo slabičné *r, l* so sprievodným nefonologickým vokalickej zvukom, ktorý v jednotlivých nárečiach neskoršie alebo zanikol alebo sa stal plným vokálom. Pozri o tom ďalej v § 19.

4. Dispalatalizácia *ę > a, ą > a, e > o* a stvrdnutie mäkkých slabikotvorných *r, l* pred tvrdými prednojazykovými spoluhláskami sa uskutočnila v lechickej skupine. Dispalatalizácia *ę > a* zaujala celú lechickú oblasť okrem väčšej časti lužickosrbskej. Ide preto o zmenu veľmi starú. Je doložená už v 9. storočí v doklade tzv. Geografa bavorského pri pomenovaní kmeňa *Dadosesani* (< *Dędošęn-*). Tieto dispalatalizácie sa uskutočnili ešte pred zánikom slabých jerov, no fungovali ešte v polovici 10. storočia.⁸⁰

2. Postavenie starej východnej slovenčiny. Východoslovenské nárečia majú viacero takých znakov, ktoré upomínajú na poľštinu. Preto sa niekedy východná slovenčina uvádzala rozmanitým spôsobom do spojenia s poľšti-

⁷⁸ Pozri Fr. V. Mareš, *Vznik slovanského fonologického systému*, *Slavia* 25, 1956, 490—491.

⁷⁹ Pozri Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Varšava 1955, 117—122.

⁸⁰ Pozri k tomu Zdz. Stieber, *Rozwój fonologiczny języka polskiego*, 2. vyd., Varšava 1958, 12—13.

nou. Samo Czambel pokladá východnú slovenčinu za poslovenčenú poľštinu. Pôvodní obyvatelia východného Slovenska boli mu (okrem Ukrajincov) Poliaci, ktorí sa poslovenčili.⁸¹

Zdz. Stieber vyslovil mienku,⁸² že alebo predkovia dnešných východných Slovákov hovorili dialektom poľským, alebo že tu ide o prechodné nárečie medzi poľštinou a slovenčinou, ktorá bola na dolnom toku Hornádu (dnes maďarské územie). V druhej svojej práci, polemizujúc s N. van Wijkom, sa domnieva, že je pravdepodobnejšie, že ide o nárečie pôvodne poľské.⁸³ V tejto súvislosti treba podľa jeho mienky uvažovať o týchto javoch:

1. Skupiny *tort, tolt* > *trot, tlot*. Zachovali sa vraj v slovách *chlop, plokac, smrot, pahrotka-pahrutka, pan mlodi, pañi mloda* (= mladý zať, nevesta) ako zvyšky starého stavu. Pokladá za možné, že aj *tert, tell* malo vo východnej slovenčine poľské striednice *tret, tlet* a nie československé *trět, tlět*.

2. Vývin nosovky *ę* v poľštine upomína vraj kvalitou ústnych komponentov na stav východoslovenský.

3. Zdĺženie vokálov *e, ę, o* pred znelou spoluhláskou je podľa Zdz. Stieberta poľským znakom.

4. Je vraj možné, že zmena *g > h* sa dostala na východné Slovensko neskoro a že slová ako *grip, glupi, gaće, gacek, virgac, zgripac, žgritic, ščiglik, ňezgrabni, gagac, až vo mñe geglo* (Niž. Šebeš) sú zvyškami dávneho stavu.

5. Zvuky *ś, ź* sú zhodné s poľskými zvukmi (sú strednojazykové). Nejde pri nich o palatalizované *s', z'*.

6. Na poľské javy ukazuje aj zmena *ł, d' > ć, ź > c, 3*. Typ *zeci*.

7. Dispalatalizácia *ę > a, e > o*, napr.: *šari, źat, pćola, ćolo, źadiga, bładi, zbladnuc, cali, calkom, calovac, fcałe*.

Vo svojej prvej práci Stieber⁸⁴ pokladá za poľské znaky ešte tieto:

1. Prízvuk na penultime (na predposlednej slabike).
2. Strata kvantity.
3. Vokalizácia tvrdého jeru *ɔ > e*.
4. Stvrdnutie mäkkého slabičného *f, ł'* ako v poľštine: *śmiec — umarti, cern — tarñiga, viłk — volna*.
5. Vývin slabičného *ɸ, ł'* ako v poľštine.
6. Neutralizácia spoluhlásky *v* na *f* na Spiši v prípadoch ako *zejće, stułka* proti *pravda* je vraj podobná ako v poľštine.

⁸¹ *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov*, Turč. Sv. Martin 1906, 29.

⁸² *Ze studjów nad gwarami słowackimi południowego Spisza*, Lud słowiański 1, 1929, A, 131.

⁸³ Lud słowiański 2, 1931, A, 32—41.

⁸⁴ Lud słowiański 1, 1929, A, 119 a n.

7. Zmena $z > ʒ$, $ž > ʒ$ v prípadoch *zvón — ʒvun*, *zvoňic*, *solža*, *žvir* je tá istá ako v poľštine.

8. Lok. sg. mask. a neutra *końcu*, *poļu*, *vešeļu*, *ceļecu* je ako v poľštine.

Okrem toho prináša Zdz. Stieber ešte ďalšie zvláštnosti východnej slovenčiny, ktorými sa východná slovenčina líši od strednej slovenčiny a podobá sa poľštine, ale tu ide o prípady, v ktorých sa stredná slovenčina líši od celej západnej slovančiny, preto tieto prípady tu vari nemožno dosť dobre uvádzať. Napokon prináša ešte lexikálne zhody poľsko-východoslovenské.

3. Názory Zdz. Stieberta vzbudili veľkú pozornosť. Zaoberal sa nimi vo viacerých štúdiách N. van Wijk a podrobne ich rozobrali v osobitných štúdiách J. Stanislav a J. Liška. Z historického aspektu nimi otriasol Vladimír Šmilauer. Ukázal, že v jazykových dokladoch z 13. storočia na Spiši niet stopy po poľských prvkoch (a ak by malo byť východoslovenské nárečie od pôvodu poľským nárečím, je jasné, že čím ďalej do minulosti, tým by malo byť poľských znakov v ňom viac). Podrobný rozbor tzv. polonizmov vo východnej slovenčine ukázal, že tu nejde o rovnorodé javy, ale že ich treba rozdielne triediť a hodnotiť.

Pri niektorých ide zrejme o lexikálne prevzatia z poľštiny. Také sú prípady *trot*, *tlot* (*chłop*, ale aj *chlap*, *płokac* — *plukac*, *smrot* — *smrut*, *mlotek*, ale aj *mlatek*, *pahrotka* — *pahrutka*, *pan młodi*, *pańi młoda*). Okrem týchto niekoľkých osihotených a zrejme prevzatých slov všetky prípady za *psl. tort*, *tolł* vo východnej slovenčine majú náležitú československú striednicu *trat*, *tlat*, napr. *brada*, *brazda*, *draha*, *hrach*, *chraňic*, *kraľ*, *kratki*, *krava*, *prach*, *praše*, *strana*, *vrana*, *blana*, *blato*, *hlas*, *hlava*, *slama*, *zlato*, *slatki* atď. Podobu *trat*, *tlat* majú aj historické doklady, napr. *Branka* 1067 pri meste Zemplíne (ÁÚO I, 25), *Gradna*, *Grachna* 1234 pri Hornáde (Šm 229), *Blathan* 1261 pri Košiciach (Šm 210), *Malaca* 1261 Solivar (Šm 218), *Balata* 1262 (Šm 212) atď.

Takisto sú lexikálnymi prevzatiami aj niektoré doklady na dispalatalizáciu (*ʒat*, *ʒadufka* — *ʒadoŭka*). Pôvodne východoslovenské je *zedo* < *dědz* s náležitou východoslovenskou zmenou $d > ʒ$. Slovo *calovac* sa používa len v ustálenej fráze „pocaluj me v ric“, ináč je len „boč kac“. Slová *plotki* a *zalotňik* sú na malom území a sú z poľštiny. Vo viacerých prípadoch ide síce o dispalatalizáciu samohlásky ako hláskoslovnú zmenu (*cali*, *calkom*, *fcate*, *bladi*, *večar*), ale táto dispalatalizácia existuje v rozmanitých slovách aj inde v slovenčine (*lad*, *lavi*, *pohrab*, *sňach* atď.), teda tendencie pre dispalatalizáciu mali všetky slovenské nárečia. Ako sme uviedli, niektoré slová s dispalatalizáciou sa rozšírili z poľštiny. Toto šírenie bolo podporené tým, že aj v slovenských nárečiach bola tendencia po dispalatalizácii. Prevzaté

sú aj niektoré slová s hláskou *g*, napr. *grib*, *gafe*, *nezgrabní*, *gemba-gamba*. Tieto slová sú aj v strednej slovenčine, nejde teda pri nich o východoslovenský jav. Mnohé slová s hláskou *g* sú onomatopoické alebo expresívne, napr. *gágal*, *gegnúl*, *nezgrabní*, *virgal*, teda zmena $g > \gamma > h$ sa pri nich ani uskutočniť nemusela a nemusí pri nich ísť o prevzaté slová. Pozri k tomu podrobnejšie doklady pri zmene $g > \gamma > h$ (§ 21, ods. 4). Ako doklady ukazujú, zmena $g > \gamma > h$ sa na východnom Slovensku uskutočnila tak pravidelne ako v iných slovenských nárečiach.

V iných prípadoch ide vo východnej slovenčine o taký vývin ako v ostatnej československej skupine (okrem strednej slovenčiny), napr. vokalizácia *jerov* (pozri ďalej v § 10, ods. 5), vývin $e > \bar{a}$ (\bar{a} sa líšilo od vokálu \bar{a} , ktorý stál po mäkkej spoluhláske). Slabičné *r*, *l* sa nevyvíjalo vo východnej slovenčine tak ako v poľštine (pozri k tomu § 19, ods. 8).

Niekedy je úplná (resp. v zásade úplná) zhoda so západnou slovenčinou, napr. vývin *plece* > *pleco*, zmena *f*, *d̄* > *ć*, *ź*.

Niektoré javy sa vyvíjali paralelne ako v poľštine, resp. ich vývin upomína na poľský vývin, ale ide tu napospol o zmeny, ktoré sa uskutočnili po 10. storočí, teda tieto zmeny nesvedčia o tom, že by východná slovenčina bola od pôvodu poľským (lechickým) nárečím. Ide o zmeny, ako je zánik fonologickej kvantity, vznik prízvuku na predposlednej slabike, druhotné dĺženie samohlások a ich úženie (vývin e , $\bar{e} > i$; o , $\bar{o} > u$) a pod.

Podrobný rozbor všetkých javov, ktoré by mohli vo vzťahu poľsko-východoslovenskom pre východnú slovenčinu prísť do úvahy, urobili svojho času N. van Wijk, Ján Stanislav a Jozef Liška. Tento rozbor ukazuje jednoznačne, že o východnej slovenčine nemožno hovoriť ako o nárečí pôvodne poľskom, ktoré sa poslovenčilo. Východná slovenčina je od pôvodu nárečím československej skupiny.⁸⁵

⁸⁵ Z dôležitejšej literatúry o pôvode východoslovenských nárečí treba spomenúť aspoň: Samo Czambel, *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov*, Turč. Sv. Martin 1906. — Vladimír Šmilauer, *Bol Spiš v 13. st. poľský?* Pavlovi Bujnákovci ctiteľia, priatelia, žiaci, Bratislava 1933, 28—33. — Zdz. Stieber, *Ze studjów nad gwarami słowackimi południowego Spisza*, *Lud słowiański* I, 1929, A, 61—138. — *Jeszcze o dialektie wschodniosłowackim*, *Lud słowiański* II, 1930, A, 32—41. — *Ze studjów nad dialektami wschodniosłowackimi*, *Lud słowiański* III, 1931, 140—151. N. van Wijk, *Kilka uwag o stosunkach pokrewieństwa między językami zachodniosłowiańskimi*, *Prace filologiczne* 11, 1927, 113—122. — *Die älteren und jüngeren r, l im Ostslowakischen*, *Zeitschrift für slavische Philologie* 7, 1930, 362—372. — *Die Stellung des Ostslowakischen innerhalb des Čechoslowakischen*, *Sborník na počesť Jozefa Škultétyho*, 1933, 561—570. — Ján Stanislav, *Pôvod východoslovenských nárečí*, Bratislava 9, 1935, 51—89 (aj ako osobitné vydanie). — Jozef Liška, *K otázke pôvodu východoslovenských nárečí*, Turč. Sv. Martin, 1944. — Zdz. Stieber, *Problém pôvodu východoslovenských nárečí*, *Svojina* 4, 1950, 57—71.

4. Vo svojej ostatnej informatívnej štúdií⁸⁶ koriguje Zdz. Stieber svoje staršie názory o poľskom pôvode východoslovenských nárečí. Vyslovuje názor, že východoslovenské nárečie „je to dialekt nepochybne slovenský, jednako oplývajúci nepochybnými znakmi poľskými. Tieto znaky sú častejšie v slovenských nárečiach Šariša, než v im príbuzných nárečiach spišských. V hraniciach Šariša opäť najväčšie ich zhustenie pozorujeme v reči staršieho pokolenia v obciach na sever od Bardejova.“⁸⁷ V tejto svojej štúdií vysvetľuje Zdz. Stieber poľské znaky východnej slovenčiny tak, že pred príchodom valašských kolonistov (Lemkov ukrajinského pôvodu) na karpatské hrebene Poliaci v Šariši hraničili tesne so Slovákmi a „už od veľmi dávnych čias prelievali sa na územie východného Slovenska veľké hromady poľských osadníkov. Prvé z tých hromád zastihli už akiste vo svojich nových sídlach dávnejšie obyvateľstvo, hovoriace pravdepodobne čisto slovenským dialektom. Stály príliv poľských osadníkov spôsobil, že časom vznikol na východe Slovenska pre každého jazykovedca zaujímavý dialekt, ktorý je predmetom našich úvah.“⁸⁸ V zásade teda pokladá Zdz. Stieber východoslovenské nárečia za križené, resp. miešané nárečia slovensko-poľské (ako to hovorí *expressis verbis* na str. 69 c. d.). Tento názor treba rozhodne spresniť. Veď sám Zdz. Stieber uvádza, že stredná „časť Oravy bola v 17. stolytí zaliata osadníkmi poľskými, takže prišlý poľský živel prevyšoval tam v niektorých osadách prvotný slovenský.“⁸⁹ A jednako nárečia strednej Oravy majú nepochybný stredoslovenský ráz. Polonizmy sú tam celkom minimálne. Preto nestačí predpokladať iba miešanie. Ak však nie sú východoslovenské nárečia pôvodu poľského (a tento svoj starší názor opustil aj Zdz. Stieber) a ak, ako sa domnievame, pre charakter východoslovenských nárečí nestačí predpokladať len miešanie slovensko-poľské, potom tu treba predpokladať zložitejší vývin. Vidíme ho asi takto:

5. Východní Slováci sú časťou tej československej skupiny, z ktorej sa utvorili aj západoslovenské a moravkoslovenské nárečia. Do svojich terajších sídel prišli asi v tom istom čase ako západní Slováci, ibaže prekročili Karpaty východoslovenskými priesmykmi a západní Slováci išli s Moravanmi Moravskou bránou. Je možné síce uvažovať s N. van Wijkom o tom, že východní Slováci prešli do svojich terajších sídel zo severného západného Slovenska cez Liptov, ale možno tak uvažovať iba v tom zmysle, že takto zosilnili osídlenie severnej časti východného Slovenska (Spiša a Šariša), pretože južná časť východného Slovenska je slovanským obyvateľstvom osídle-

⁸⁶ Zdz. Stieber, *Problém pôvodu východoslovenských nárečí*, Svojina 4, 1950, 57—71.

⁸⁷ *C. d.*, 68.

⁸⁸ *C. d.*, 68.

⁸⁹ *C. d.*, 58.

ná dokázateľne už v 6. storočí. Predkovia stredných Slovákov prenikli asi od juhu až na Oravu, do Turca a Liptova a oddelili východných Slovákov od západných. Ťažko určiť, či sa tak stalo onedlho po príchode do terajších sídel alebo až po ústupe pred maďarským tlakom v 10. storočí. Rozhodne to však bolo dávnejšie pred 13. storočím. Tak sa východoslovenské nárečie oddelilo od svojho najbližšieho západoslovenského a stalo sa susedom menej blízkeho nárečia stredoslovenského.

Susedstvo s ukrajinským a poľským jazykom a tesné spoločenské kontakty s ukrajinským obyvateľstvom Zakarpatskej Ukrajiny a najmä obchodné styky s Poľskom a Haličou spôsobili, že východoslovenské nárečie sa neintegrovalo v toľkej miere so strednou slovenčinou, ako sa integrovali stredná a západná slovenčina. Vďaka svojmu okrajovému postaveniu mala východná slovenčina v mnohých javoch osobitný vývin, ktorý možno stručne, hoci dosť jednostranne charakterizovať ako archaizujúci ráz.

Pre tento vývin nebolo bez významu poľské a ukrajinské susedstvo, ale hovoriť pri niektorých paralelných javoch poľsko-východoslovenských o poľskom vplyve v zmysle nejakého neorganického zásahu nebolo by správne. Napr. zánik kvantity, prízvuk za penultime, mäkkosť spoluhlások, zmena $t, d' > č, ž$ a niektoré ďalšie javy sa vo východnej slovenčine vyvinuli organicky, hoci paralelne s poľštinou, no nie pod poľským vplyvom. Susedstvo poľštiny nebolo tu, pravdaže, ľahostajné. Pre niektoré ďalšie javy, pre ktoré boli podmienky aj vo východnej slovenčine, poslúžila poľština ako model konkrétneho riešenia. Tak napr. pre výber sprievodných vokálov pri slabičnom r, l nebola asi poľština bez významu pre východnú slovenčinu, hoci samotné podmienky zanikania slabičného r, l boli vo východnej slovenčine iné ako v poľštine (pozri o tom ďalej § 19, ods. 7—8). A napokon niektoré javy (ide o niektoré lexikálne javy) sú prevzatiami z poľštiny, ako sme na to ukázali vyššie (pozri ods. 6 tohto §).

6. Východnú slovenčinu teda nemožno pokladať za miešané nárečie slovensko-poľské. Je to slovenské nárečie, ktoré pre svoj okrajový charakter a pre susedstvo s poľštinou a pre zvláštne spoločenské podmienky a historický vývin vyvíjalo sa v niektorých svojich črtách paralelne s poľštinou.

O pôvode východoslovenských nárečí bol vyslovený aj názor, že sú to svojím pôvodom ruské (podľa starej, cáristickej terminológie myslí sa tým ukrajinské) nárečia. Tento názor mal Jonáš Záborský⁹⁰ a neskoršie Vladimír Hnatiuk.⁹¹ Tieto názory nie sú (pretože nemôžu byť) vecne nijako podložené, preto sa nimi nezaobráame.

⁹⁰ *Slováci a jich deje v IX. století*, Letopis Matice slovenskej X, 1, 18.

⁹¹ *Rusini v priašivskej eparchii i ich hovori*, Zapiski Naukovoho Tovaristva im. Ševčenko, 1900.

Treba iba upozorniť, že niekedy sú nejasnosti pri sotáckych nárečiach. Olaf Broch opísal nárečie obce Koromile, Uble a najbližšieho okolia a označil ho ako sotácke. V týchto obciach sú podľa opisu Olafa Brocha prechodné javy slovensko-ukrajinské.⁹² Ale vlastná sotácka oblasť, ktorá je čisto slovenská a ktorú s uvedenou Brochovou oblasťou nemožno nijako stotožňovať, leží v údolí rieky Cirochy, Udavy, Laborca (severovýchodne od Humenného). Sem patrí asi päťdesiat dedín, ktoré nikdy neboli ukrajinské. Frant. Trávníček, vychádzajúc z O. Brocha, hovorí, že sotácke nárečie vzniklo poslovenčením ruštiny. Pokiaľ to hovorí o osadách opísaných O. Brochom, môže mať pravdu. Ale keď potom pletie osady opísané O. Brochom so slovenskou sotáckou oblasťou a tvrdí, že celé východoslovenské územie na východ od Tople bolo pôvodne ruské,⁹³ treba tento názor odmietnuť. Inde opakuje tú istú myšlienku, lenže tu aspoň presnejšie určuje, že myslí na sotáčtinu, ktorú opísal O. Broch.⁹⁴ Je poľutovaniahodné, že omyly a nejasnosti Fr. Trávníčka v tejto veci preberá nekriticky J. Stanislav, ktorý nerozlišuje nárečia opísané O. Brochom od skutočne sotáckych nárečí. Tak pripisuje sotáckym nárečiam pri Humennom také východoslovenské znaky, ktoré tam nie sú. Vo svojich *Dejinách slovenského jazyka*⁹⁵ napr. uvádza vedľa seba Šárgove, Kotuličove a Frankove texty od Humenného a Brochov text z Koromile ako texty toho istého sotáckeho nárečia. A tak pletie doklady aj passim v celej svojej práci. Tento fakt je tým udivujúcejší, že už Jozef Liška⁹⁶ dôrazne upozornil na potrebu rozlišovať tieto dve nárečia.

§ 7. POMER ČESKÝCH A SLOVENSKÝCH NÁREČÍ PRED 10. STOROČÍM

O českých a slovenských nárečiach pred 10. storočím nijako nie je možné hovoriť. Vtedajšie spoločenské a nárečové členenie nezhodovalo sa nijako so slovensko-českou jazykovou hranicou, ktorá sa vyvinula o niekoľko storočí neskoršie a ktorá sa stala aj národnostnou hranicou medzi Čechmi a Slovákami. Ale jednako už pred zánikom a vokalizáciou jerov sa československá skupina nárečovo členila a v jednotlivostiach sa západná časť (z ktorej sa vyvinula čeština) líšila od východnej časti, z ktorej sa vyvinula slo-

⁹² *Studien von der slowakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östlichen Ungarn*, Kristiania 1897. — *Weitere Studien von der slowakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östlichen Ungarn*, Kristiania 1899.

⁹³ *Historická mluvnice československá*, 7.

⁹⁴ *C. d.*, 18.

⁹⁵ *Dejiny I*, 1958, 281—285.

⁹⁶ *K otázke pôvodu východoslovenských nárečí*, 22—23.

venčina. Teraz tu neberieme do úvahy tzv. juhoslavizmy v strednej slovenčine (pozri o nich § 5), ktoré sú staršie a ktorými sa stredná slovenčina líši nielen od celej československej skupiny, ale vôbec od západoslovenskej vetvy. V tomto prípade ide o mladšie javy, ale ešte spred 10. storočia, ktoré sa inak vyvinuli na západnej a inak na východnej časti československej skupiny. Sú to tieto:

1. V slovenských nárečiach sa udržalo *z* z psl. *dj*, kým v českých nárečiach šiel vývin ďalej (*ǰ > ž*). Napr. psl. **medja*, **predja*, **gordja* dalo v starej strednej slovenčine *mežã, přãžã, gražã* (dnes *meza, praza — priaza, hrãza*), kým v starej češtine bolo *meža, přãža, grãža* (dnes *mez, přize, hrãz*). V tejto veci sa slovenské nárečia zhodovali a zhodujú s poľštinou. Starobylosť tohto rozdielu je dostatočne preukázaná, ako sa nám zdá, skutočnosťou, že najstaršie pamätníky českého jazyka majú už len *z* a nie *z*, kým v slovenčine je ešte dnes naskrze *z* (okrem istých výnimiek v západnej slovenčine). V českých nárečiach je dnes (a v priebehu celej ich známej histórie) okrem zriedkavých výnimiek len *z*.

Písmeno *z* za psl. *dj* majú už Kijevské listy (10. storočie), napr.: *otzdzь, podazь* (*dadjь > dazь > dazь*), *tuzimь* (*tjudj- > cuz > cuz-* a disimiláciou *c—z > t—z: tuz-*). Aj Paterove glosy zo začiatku 11. storočia⁹⁷ majú *z: mezi-case, sgmazene, ochozen*. Rovnako aj Pražské zlomky z konca 11. storočia majú len *z*, napr.: *utvrzienie, rozstvo*.

Písmeno *z* za psl. *dj* nemusí v týchto pamiatkach vždy svedčiť o tom, že aj v jazyku pisára bolo tu *z*, lebo aj v starších rukopisoch slovenských sa za *z* píše veľmi často *z* alebo *c*. Fonéma *z* bola vzhľadom na ostatné jazyky veľmi neobvyklá a často sa zapisovala písmenami pre príbuzné fonémy. Okrem toho ani provenienciacia všetkých rukopisov uvedených vyššie nie je nesporne česká. V ostatných časoch napr. Zdz. Stieber pokladá Kijevské listy za pamätník vyhynulých panónskych Slovanov,⁹⁸ o Pražských zlomkoch sa domnieva I. Kniezsa, že boli napísané na Visegráde pri Ostrihome na starom Slovensku⁹⁹ a v Paterových zlomkoch sa často vidia chorvátske prvky. I keby sa niektoré z týchto hypotéz ukázali správnymi, jednako javia všetky tieto rukopisy, ako sa nám zdá, súvis s českou jazykovou oblasťou a doklady z nich možno postaviť popri iných svedectvách ako potvrdenie názoru, že v češtine už pred 10. storočím bolo *dj > z > ž*.

⁹⁷ Eugen Pauliny, *K věku Jagičových a Paterových glos*, *Slavia* 28, 1959, 20—28.

⁹⁸ *Wzajemne stosunki języków zachodnio-słowiańskich*, *Biuletyn polskiego Towarzystwa językoznawczego* 14, 1955, 73—93.

⁹⁹ *Autour du problème des traditions de Cyrille et Méthode*, *Études slaves et roumaines* I, 1948, 243—244.

Dnešná hranica z — z za psl. *dj* sa temer zhoduje s politickou hranicou moravsko-slovenskou. Na politickom území Moravy jestvujú tvary s z len v južnom kúte Moravy na juh od Veľkých Bílovíc a Hodonína a potom na slovenských hraniciach medzi Strážnicou a Hrozenkovom.¹⁰⁰ Podľa Fr. Trávnička,¹⁰¹ ktorý sa v tejto veci pridržal starších zistení Bartošových,¹⁰² „za praslovanské *dj* se místy ve slovenštině (t. j. v moravské slovenčine, E. P.) vyskytá dz: *hovadzi, hádzat, sádzat, jedz* a pod. Ale vedle něho je také z a místy toliko z“.

V lašských nárečiach sliezskych je doteraz z pravidelne, ale nie vo všetkých náležitých prípadoch. Spravidla je len v pasívnych participiách (napr. *narozeny, osuzeny, ukrazeny*) a pri iteratívach (napr. *vyvazal, poskluzac, dochazac*).¹⁰³ Podľa starších zistení Bartošových bolo z aj v severnej časti moravskej slovenčiny v oblasti Rožnova a Veľkých Karlovíc, ale teraz už podľa B. Havránka v tamojšom nárečí nie je.¹⁰⁴ Ale Fr. Svěrák dokladá z aj z V. Karlovíc.¹⁰⁵

Na slovenskej oblasti je pravidlom z , ale v niektorých západoslovenských úsekoch sa vyskytujú aj prípady so z . V záhorskom nárečí sú prípady ako *cuži, meza, saza, núza, hovjezi-hovjazí, zerz-zerza-zerzina, mezi* (i *mezi*), *házat, sázat*. V niekoľko málo slovách a tvaroch je z aj v oblasti myjavskej a v oblasti Rače a Jura.¹⁰⁶ Tu je zrejmá súvislosť so Záhorím. V ojedinelých prípadoch je $z < z$ aj v Trenčianskej v oblasti V. Bytče pri moravských hraniciach.¹⁰⁷ Súvislosť s Moravou je tu zrejmá. Pozri mapku č. 9.

Otázkou je, aké bolo staré rozšírenie tohto javu. Podľa našej mienky ešte v stredoveku bolo $z < dj$ v celej moravskej slovenčine. Predpokladáme, že zmena $z > z$ sa šírila z českého centra do moravských nárečí, a teda aj do moravskej slovenčiny. Za tento predpoklad sa zdá svedčiť okolnosť, že prenikanie z za z ($< dj$) sa dá v moravskej slovenčine sledovať ešte dnes (porov. Bartošove zistenia o väčšom rozšírení konsonantu z v moravských nárečiach a k tomu menšie rozšírenie dnes; porov. ďalej obmedzovanie z v laštine iba na isté gramatické typy, t. j. na pasívne participium a na ite-

¹⁰⁰ Pozri Bohuslav Havránek, *Česká nářečí, Československá vlastivěda III*, Praha 1934, 95 a príslušnú izoglosu na mapke č. 2 tamže.

¹⁰¹ *Moravská nářečí*, Praha 1926, 15.

¹⁰² František Bartoš, *Dialektologie moravská I, Nářečí slovenské, dolské, valašské a lašské*, Brno 1886.

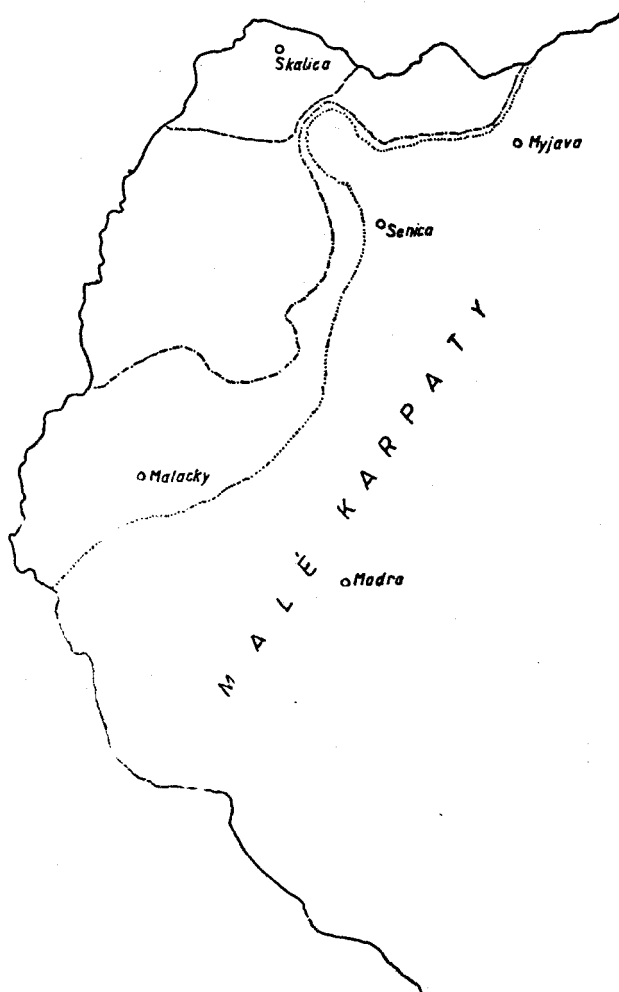
¹⁰³ Pozri B. Havránek, *Česká nářečí, Čs. vlastivěda III*, 114. — Arnošt Lamprecht, *Středoopavské nářečí*, 32.

¹⁰⁴ *C. d.*, 95.

¹⁰⁵ *Karlovícké nářečí*, 28.

¹⁰⁶ Václav Vážný, *Nářečí slovenská, Čs. vlastivěda III*, 236.

¹⁰⁷ Václav Vážný, *Nářečí slovenská*, 236.

Mapa 9. 3, z na južnom západnom Slovensku (podľa R. Krajčoviča)

- — — — — *házat* (sv.-záp.) — *házat, hážem* (jh.-vých.)
 — . — . — . *mezi* (sv.-záp.) — *mezi* (jh.-vých.)
 hovježí (sv.-záp.) — *hovjazí, hovaží, hoveží* (jh.-vých.)

rativa). Druhý dôvod, ktorý by svedčil za pôvodné rozšírenie *z* v celej moravskej slovenčine, je v tom, že pri tomto predpoklade vysvetlíme ľahšie viaceré hláskoslovné a tvaroslovné fakty vo vývine, napr. neutralizáciu predpony *s-* a predložky *s* pred sonórami (pozri k tomu § 26), vznik typu *házať* — *hážeš* (a moravského *házat* — *hážeš*), slovenskú a moravskú neutralizáciu typu *zhodiť* proti českej neutralizácii typu *schodiť* a ešte niektoré iné

javy.¹⁰⁸ Doklady na $z < ʒ < dj$ na západnom Slovensku by podľa tohto názoru boli prenikli až neskoršie z moravských nárečí, resp. by sa boli sem dostali kolonizáciami z Moravy až neskoršie.¹⁰⁹

Celkom iný názor zastáva v tejto veci Ján Stanislav.¹¹⁰ Domnieva sa, že v celej západnej slovenčine bol taký vývin ako v češtine, t. j. $ʒ > z$. J. Stanislav, pravdaže, predpokladá, že aj v moravských nárečiach bol ten istý vývin ako v češtine. Podľa neho je $ʒ < dj$ len vo východnej a strednej slovenčine. Stará hranica zmeny $ʒ > z$ zasahovala podľa neho ešte aj hornú Nitru a časť Turca. Tvary s $ʒ$, ktoré sú dnes v západoslovenských nárečiach temer všeobecné (okrem výnimiek, ktoré sme vyššie uviedli), vykladá J. Stanislav ako neskorší výsledok vplyvu stredoslovenských nárečí.

Tento svoj názor opiera J. Stanislav jednak o terajší výskyt slov so zmenou $ʒ > z$ na západnom Slovensku (výpočet prípadov pozri vyššie) a jednak o doklady z historických zápisov i dnešných podôb miestnych mien, ktoré sa mu zdajú svedčiť, že na západoslovenskej a časti stredoslovenskej oblasti bola zmena $ʒ > z$.

Jazykovedné fakty ukazujú, že prípadov na zmenu $ʒ > z$ je najviac v kúte Záhoria pri Skalici (teda pri moravskej hranici), kým pri Bratislave sa vyskytujú už len sporadicky (pozri mapku slov *házať, medzi, hovjaží*). Názor J. Stanislava je pochybný z niekoľkých dôvodov. Predovšetkým by sme si nevedeli vysvetliť, ako sa na celom západoslovenskom území okrem malej časti územia bez výnimky reštituovalo $ʒ$ stredoslovenským vplyvom namiesto západoslovenského z bez akýchkoľvek výkyvov. Očakávali by sme, že pri reštituovaní hlásky $ʒ$ za z sa nebudú upravovať len etymologicky náležité prípady, ale že zmena zasiahne aj prípady za etymologicky pôvodné z . Pri spätných analógiách sú takéto javy celkom bežné, ba zákonité a podľa nich poznávame prípady spätnej analógie. Očakávali by sme teda nielen reštitúciu prípadov ako *házať, jezme, saza* namiesto *házat, jezme, saza*, ale aj vznik prípadov ako **koza, *vozit, *zima* za *koza, vozit, zima*. Ale tieto prípady nenáležitej reštitúcie nenachádzame. Proti tomu však nachádzame v oblasti Hlohovca (teda na starej hranici zmeny $l, d' > c, ʒ$) prípady ako *meďi, povedme* namiesto *mezi, povezme*. Tieto prípady ukazujú, že v okolí Hlohovca je konsonant $ʒ$ oddávna domáci; len tak si totiž vysvetlíme, že stredoslovenským vplyvom sa tu nahrádzovalo nielen *deři, fičo* za *zeři, cicho*, ale že zámena d' za $ʒ$ zasiahla aj prípady konsonantu $ʒ$ za psl. *dj*.

¹⁰⁸ Eugen Pauliny, *K chronológii znelostnej neutralizácie v slovenčine a češtine*, Studie ze slovanské jazykovědy, Sborník k 70. narozeninám akademika Františka Trávníčka, Praha 1950, 7—13.

¹⁰⁹ Eugen Pauliny, *Vývin skupín d, l, ň, l + e, i v slovenčine*, Jazykovedný sborník 5, 1951, 140—151, najmä 149—150, pozn. 24—28.

¹¹⁰ *Dejiny I*, 1958, 123—124, 255, 326, 318—321.

Stredná slovenčina teda pôsobí na západnú slovenčinu pri asibilátach inakšie, ako predpokladá J. Stanislav.

Ale ani materiál z miestnych mien, na ktoré sa J. Stanislav odvoláva, nepotvrďuje jeho stanovisko. Napr. miestne meno *Boleráz*, na ktoré sa Stanislav odvoláva (je odvodené z tvaru *Boleradjb* > *Boleražb*), jeho názor nepotvrďuje. Toto miestne meno má do 13. storočia zápisy *Bollerat*, *Baralach*, *Balyrad*, *Baralath*. Tieto zápisy ukazujú na znenie *Bolerac* — *Boleraž*. Nižako nepoukazujú na znenie *Boleraž*, ktoré obhajuje Stanislav ako pôvodné. Zápis *Boleraž* sa objavuje v listinách až po 15. storočí, je teda novší.¹¹¹

Stanislav sa odvoláva aj na názov *Lazany* (v okrese Prievidza a Martin). Tvar *Lazany* vraj vznikol z *Lędjěne*, t. j. ide tu o starý kmeňový názov poľský. Pri turčianskych Lazanoch sú *Slovany* (Slověne) vraj na odlišenie od mena pre poľských osadníkov. Názov *Lazany* vraj nemôže byť odvodený zo slova *laz*, pretože by musel znieť *Lažany*. R. Krajčovič uvádza vo svojej kandidátskej práci,¹¹² že názov *Lazany* s významom „kus pôdy získaný vypálením alebo vyklčovaním lesného porastu“ vznikli asi z *laz*, lebo sú obkolesené miestnymi menami, ktoré tiež majú obdobné významy: *Poruba*, *Požega*, *Seč*, *Liešťany*, *Dubnica*, *Chvojnica*, *Brezany* a iné. Názov *Lazany* zapadá do tohto systému mien. Že sa pritom nemuselo meniť z na ž, ukazuje blízky názov *Brezany*, kde tiež nenastala zmena *zj* > *ž*. Vysvetliť si to možno tak, že v tom čase, keď vznikali nitrianske *Lazany* a *Brezany*, už praslovanská zákonitosť o zmene *zj* > *ž* neplatila a sufix *-any* sa pripojoval mechanicky k základu *laz-*, *brez-*. Zápis *Lazen* z 15. storočia odpovedá forme *Lažän-*. Niet zápisu „Lezen“, ktorý by odpovedal forme *Läžän-*. Ani v dnešnom mene *Lazany* nie je mäkké *l*, ktoré by tu muselo byť, keby tu bol základ *leđ-*. Okrem toho je známe, že mnohým hornonitrianskym obciam (ktoré sú zrejme staršie) odpovedajú názvami mladšie turčianske obce. Také obce sú napr.: *Sučany*, *Necpaly*, *Laskár*, *Rudno*, *Diviaky*, *Lazany* atď. Z toho vychodí, že blízkosť *Lazian* a *Slovian* v Turci nemožno používať ako argument. Celý tento rozbor R. Krajčoviča ukazuje, že pomenovanie *Lazany* v hornej Nitre a v Turci nič nehovorí o zmene *dj* > *ž* > *z* na tejto oblasti.

J. Stanislav uvádza ďalej na potvrdenie svojho názoru historické zápisy miestnych mien zo severozápadného Slovenska, v ktorých sa zapisuje z namiesto *ž*. Ide o mená: *Rozvadze*, *Neporadza*, *Timoradza*, *Nededza*. R. Krajčovič vo svojej práci¹¹³ presvedčivo ukazuje, že najstaršie zápisy týchto mien jednoznačne ukazujú na *ž*, ďalej uvádza, že *ž* sa používa v týchto menách

¹¹¹ Pozri k tomu Rudolf Krajčovič, *Boleradz* či *Boleráz*, Jazykovedný časopis 7, 1953, 63—86.

¹¹² *Vývin nárečí na juhozápadnom Slovensku* (rkp.), 116 a n.

¹¹³ *C. d.*, 118 a n.

ešte aj dnes a že zápisy so z prenikajú do týchto mien len od 14. a 15. storočia. Zápisy so z v týchto menách vysvetľuje vplyvom českých pisárov alebo vôbec českej grafiky a českej jazykovej normy. Že by dnešné znenie týchto mien s *z* bolo vzniklo až neskoršie stredoslovenským vplyvom, je nemožné, pretože tieto mená nemajú taký základ, ktorý by mal oporu v stredoslovenských apelatívach. V strednej slovenčine neexistujú také slová, ktoré by mohli slúžiť ako model vplyvu.

Stanislavovo stanovisko teda, že na západnom Slovensku bol vývin *z* > *z* nie je prijateľné. Na západnom Slovensku treba predpokladať ten istý vývin ako na strednom a východnom Slovensku. Ten istý vývin treba, ako sa domnievame, predpokladať aj pre moravkoslovenské nárečia.

2. V západnej časti južnej západnej slovenčiny (Záhorie a okolie Bratislavy až po Modru), v moravkoslovenských nárečiach a v českých nárečiach sa začiatocné *jb-* udržalo až do zániku a vokalizácie jerov, kým v ostatných slovenských nárečiach tu už pred zánikom jerov bola zmena *jb-* > *i-*. Napr. čes. a morav. *jbǫla* > *jegla* > *jehla*, *jbǫ* > *jdǫ* > *jdu*, proti tomu slovenské *jbǫla* > *igla* > *igla* > *ihla*, *jbǫ* > *idǫ* > *idu* > *idem*. Podobne je to v prípadoch: sloven. *ihra* (*hra*), *ihraľ sa* (*hraľ sa*), v starších textoch *imaľ* (*maľ*), v staršom jazyku *imä* (*na imä* > *najmä*), maď. *igríc* (zo sloven. *igrěcъ*) — proti tomu čes. *hra* (stč. *jhra*), *jměti*, *jmění*, *jmě*—*jměno*, stč. *jhřec*. Pozri mapku č. 10.

O niečo odchylné sú prípady: *ikra*, *iskra*, *iný*, *istý*, *izba*, *Iglov* (staré meno Spiš. Novej Vsi), proti ktorým stojí čes. *jikra*, *jiskra*, *jiný*, *jistý*, *jizba*, *Jihlava*. Tu sa v češtine vyvinula pôvodná skupina *jb-* na plnú slabiku *ji-*.

V niektorých českých, ale najmä v moravských nárečiach sa stretávame so začiatočným *i-*, napr. *jináč*, ale *inši* v Určiciach,¹¹⁴ *idu*, *ich*, *im*, *iskra*, *ikra*, *istý* vo V. Karloviciach.¹¹⁵ Ale v týchto nárečiach nastáva veľmi často zmena *ji-* > *i-* aj v prípadoch, v ktorých sa *ji-* vyvinulo z *ju-* > *ji-*, *ja-* > *je-* > *ji*, napr. *Idáš* (z *Judáš* > *Jidáš*), *Iřa* (z *Juřa*), *Itřenka* (z *Jutřenka* > *Jitřenka*), *itrůica* (z *jatrůica*).¹¹⁶ V týchto nárečiach je teda vznik začiatočného *i-* nový (až po prehláske *ú* > *i*, *á* > *ě* a po úžení *ie* > *i*). Zmena *ji-* > *i-* nastáva v týchto nárečiach pôsobením hiátu. Po slovách, ktoré sa končili na samohlásku, sa nasledujúce slovo začínalo na *ji-*, *j-* (*do jikry*, *do jhry*), no po slovách, ktoré sa končili na spoluhlásku, a po pauze *j-* odpadúva a v češtine vznikajú prípady *hra*, *mám*, *ot iskry* — *ot jiskry* a pod. V českých nárečiach zovšeobecneli tvary typu *hra*, *mám*, *jiskra* a pod., ale v morav-

¹¹⁴ František Kopečný, *Nářečí Určic a okolí*, Praha 1957, 42.

¹¹⁵ František Svěrák, *Karlovičské nářečí*, 35—36.

¹¹⁶ František Svěrák, *Karlovičské nářečí*, 35—36.

ských nárečiach ostáva alebo odpadúva často *j-* podľa toho, či je medzi slovami hiát alebo nie.

V slove *jizba* by mal byť v češtine po náležitej vokalizácii jerov tvar *jestba* (<*jbstoba*). Tvar *jistba* > *jizba* však asi zovšeobecnel podľa tvaru gen. plur. *jbstobō* > *jsteb* > *jisteb*, kde v začiatočnom *jb-* bol slabý jer. Obdobne aj adj. *jbstō* dáva v češtine *jistý* podľa zloženého skloňovania (*jbstaja*), kde bol začiatočný jer v *jb-* nepárny.

Fr. Trávníček,¹¹⁷ opierajúc sa o výklady Rozwadowského, sa domnieva, že aj slovenské *i-* < *jb-* vzniklo tak ako v českých a moravských nárečiach, t. j. vyrovnávaním tvarov, ktoré vznikli v hiáte. Ale rovnomerné rozšírenie prípadov s *i-* po celom slovenskom území (tvary *jich*, *jim*, ktoré sa vyskytujú na niektorých miestach, sú zrejme novšie), ďalej fakt, že už od najstarších čias sú doložené v slovenčine tvary s *i-*, svedčí, že tu ide o starú hláskoslovnú zmenu, obdobnú vývinu v južnej a východnej slovančine.

Meno *Iglou* (staré meno pre Spiš. Novú Ves) prevzali Maďari ešte pred zmenou *g* > *γ* (teda pred začiatkom 12. storočia) už so začiatočným *i-* ako *Igló*, začiatočné *i-* sa zaznačuje r. 1244 a r. 1313 aj v miestnom mene *Igrech* (= igrec). Meno *igríc* prevzali Maďari zrejme od Slovákov z *igrěcъ* ešte v 10. storočí. Atď.¹¹⁸

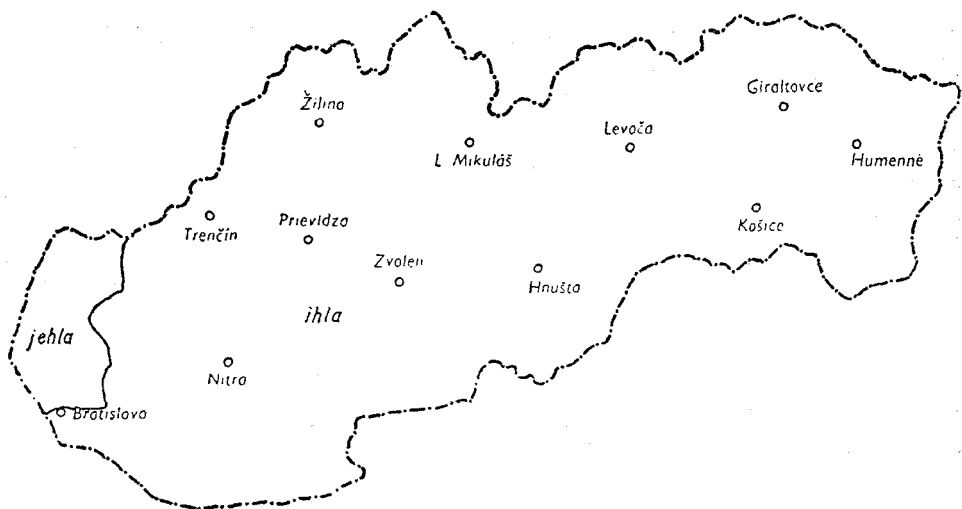
3. V západnej časti južnej západnej slovenčiny (Záhorie a okolie Bratislavy až asi po Modru), v moravských a českých nárečiach sa skupina *r + jer*, *l + jer* zachovala až do zániku a vokalizácie jerov, kým v strednej slovenčine a v západnej slovenčine okrem Záhoria a okolia Bratislavy sa skupina *r + jer*, *l + jer* zmenila už pred zánikom a vokalizáciou jerov na slabičné *ř*, *ļ*. Napr.:

slovensky: *krōvь*, *krōve* > *křvь*, *křve* > *křv*, *křve*; *krōstь*, *krōsta* > *křstь*, *křsta* > *křst*, *křstu*; obdobne: *brnkař*, *brvno*, *drgař*, *hrdza*, *chrbát*, *křt*, *hrmieř*, *skřsnůř*; *jablěko*, gen. plur. *jablěkō* > *jablko*, *jablěkō* > *jablko*, *jablěk*; *slěza*, *slězō* > *sľza*, *sľzō* > *sľza*, *sľz*; obdobne: *bleha*, *glgnůř*, *vzblknůř*;

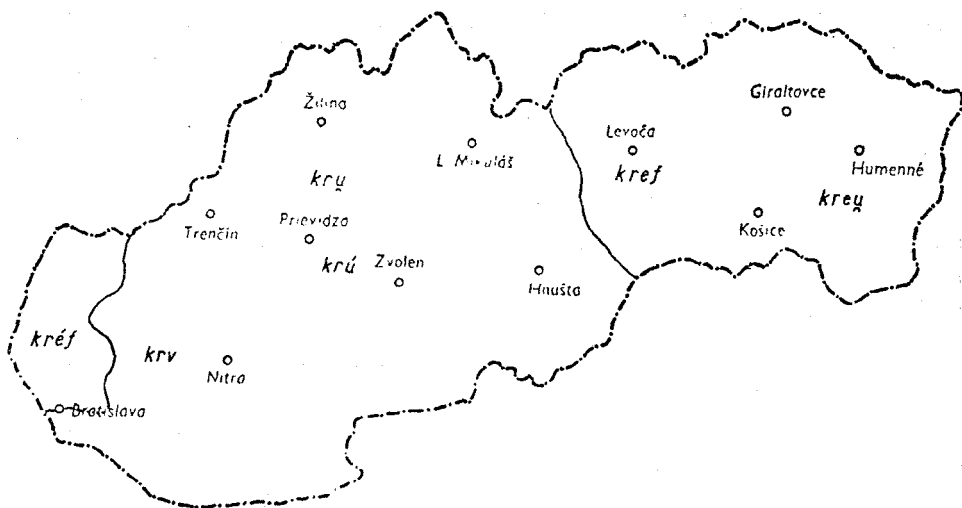
česky: *krōvь*, *krōve* > *křev*, *křve* (v stč. jednoslabičné), *krōstь*, *krōsta* > *křest*, *křstu* > *křest*, *křtu* (jednoslabičné); *jablěko*, gen. plur. *jablěkō* > *jablko* (v stč. dvojslabičné), *jablek*; *slěza*, *slězō* > *slza* (v stč. jednoslabičné), gen. plur. v stč.

¹¹⁷ Ostatný raz v diele *Historická mluvnice československá*, 55—56.

¹¹⁸ Dôležitejšia literatúra: František Trávníček, *Historická mluvnice československá*, Jan Rozwadowski, *Przyczynki do historycznej fonetyki języków słowiańskich*, Rocznik slawistyczny 8, 1918, 9—13. — T. Lehr-Spławiński, *Prasłowiańskie jь- w językach zachodnio-słowiańskich*, Rocznik slawistyczny 8, 152—156. — Henrich Bartek, *Príspevok k dejinám slovenčiny*, 89—92. — Jan Gebauer, *Historická mluvnice česká* I, 530. — Ján Stanislav, *Dejiny* I, 1958, 307—309.

Mapa 10. ihla

Mapa 11. krv

sléz (v nées. tvaroslovnou analógiou *slz*). Taký istý vývin, ako bol v češtine, bol aj v poľštine.

Pozri mapku č. 10, 11.

Vo východnej slovenčine bol sprvu vývin zhodný s češtinou a poľštinou v tom, že v skupine *rž*, *rč*, *lž*, *lč* sa jery udržali až do zániku a vokalizácie jerov, ale zdá sa, že po zániku a vokalizácii jerov sa z bývalých skupín *rž*,

rb, l̥, lb so slabým jerom stalo slabičné *r, l*. V tejto vývinovej fáze sa pri vývine skupín *r̥, rb* východná slovenčina zblížovala so strednou a západnou slovenčinou. Predpokladáme teda pre východnú slovenčinu tento vývin: *kr̥vb, kr̥ve > krev, kr̥ve; kr̥st̥, kr̥sta > krest, kr̥sta, sl̥za, gen. plur. sl̥za > slza, slez*. Atď. Ďalší vývin vo východnej slovenčine viedol k tomu, že každé slabičné *r, l* bolo nahradené spoluhláskovým *r, l* so sprievodným vokálom ako nositeľom slabičnosti. Pozri o tom ďalej v § 19.

§ 8. NÁREČOVÉ ČLENENIE SLOVENČINY A STAV SLOVENSKÝCH NÁREČÍ PRED 10. STOROČÍM

1. Z uvedených výkladov si možno urobiť záver o nárečovom členení slovenčiny na samom prahu jej samostatnej existencie. Ukazuje sa predovšetkým, že ono základné delenie na tri veľké nárečové skupiny: východoslovenskú, stredoslovenskú a západoslovenskú je vo svojej podstate veľmi dávne. Je spôsobené nárečovými rozdielmi, ktoré sa utvorili ešte v pravlasti a ktoré si predkovia stredných Slovákov doniesli ešte odtiaľ. V tejto súvislosti ide o tzv. juhoslavizmy (pozri § 5). Zvláštnosti v postupe osídľovania nového územia spôsobili, že prastredoslovenčina sa umiestila medzi západnú a východnú slovenčinu už od najstarších čias. Pretože západná a východná slovenčina boli pôvodne rovnorodým nárečovým celkom, vklínenie sa strednej slovenčiny medzi tento celok spôsobilo rozdelenie slovenského jazykového územia na tri nárečové oblasti. Ako sa toto vklínenie uskutočnilo, ťažko už dnes presne povedať. O pravdepodobných možnostiach sme uvažovali podrobne v § 5, ods. 11—18 a v § 6, ods. 8.

Čo sa týka rozšírenia starej strednej slovenčiny, tu sú pochybnosti na juhovýchode a na juhozápade (nie je nijako bezpečne určená ani stará južná hranica, ale pretože v ďalšom vychádzame z materiálu dnešného jazykového územia, o starej južnej hranici strednej slovenčiny v tejto práci neuvažujeme).

Na juhovýchode patril k stredoslovenským nárečiam juhozápadný kút Gemera (tzv. Malohont), stredný Gemer mal už charakter prechodného nárečia. Je možné, že stredný Gemer s osídlenou časťou východného Gemera tvoril prechodné nárečie slanské.

Na juhozápade siahala stará stredná slovenčina až do poriečia Žitavy a Nitry. Západoslovenská nárečová skupina tvorila dva celky. Jeden celok so Záhorím a s oblasťou okolo Bratislavy až za Modru sa pripájal k pomoravskej oblasti, druhý celok, ktorého osou bol Váh, tvoril väčšiu časť západoslovenských nárečí na Slovensku. Niekedy sa uvažuje, že v oblasti medzi

Váhom a Malými Karpatmi bolo prechodné stredoslovensko-západoslovenské nárečie. Uvažuje tak Ján Stanislav, ktorý sa domnieva, že tu bolo stredoslovenské *rat-*, *lat-*, zmena *dl > l*, ale západoslovenské *ʒ > z*. Ukázali sme, že prípady *rat-* (na *lat-* niet dokladu) boli sem donesené zo stredného Slovenska a nie sú na tomto území pôvodné (pozri § 6, ods. 3), doklady na *dl > l* nie sú na tomto území preukazné (pozri § 6, ods. 2) a staré *ʒ (< dj)* sa v najstarších časoch nemenilo na *z* nielen v západnej slovenčine, ale ani v moravskej slovenčine. Medzi Váhom a Malými Karpatmi sú teda staré západoslovenské nárečia, ktoré súc na starej ceste Nitra—Bratislava—Devín a Nitra—Staré Město na Morave (resp. iné veľké moravské centrum), prijímali z nitrianskej oblasti isté stredoslovenské javy už od najstarších čias.

Východoslovenské nárečie, ktoré bolo masou svojho obyvateľstva umiestené južnejšie, než je dnes, členilo sa asi na vlastné východoslovenské nárečie a na slanské nárečie v strednom a východnom Gemeri a nižšie (v poriečí Slanej v dnešnom Maďarsku). Toto slanské nárečie malo už asi nejaké stredoslovenské prvky.

2. Mäkkostné vzťahy medzi samohláskami a spoluhláskami. Ako sa na základe predchádzajúcich výkladov ukazuje, bolo staré slovenské územie už pred zánikom a vokalizáciou jerov vnútorne dosť členené. Jednako však možno predpokladať, že celková hlásková štruktúra bola dosť jednotná.

Pre hláskovú štruktúru všetkých praslovanských nárečí, a teda aj starej slovenčiny, boli charakteristické mäkkostné rozdiely medzi spoluhláskami a samohláskami. Podľa názorov, ktoré svojho času vyslovili niektorí príslušníci Pražskej školy,¹¹⁹ boli v praslovančine ostatného obdobia vo vzájomných mäkkostných protikladoch celé slabiky. Tvrdá slabika bola postavená proti mäkkej slabike, napr.: *ty — ti*, *ta — tě*, *sъ — sb* atď. Podľa tohto názoru by boli fonologicky závažné súčasne mäkkostné protiklady aj medzi konsonantmi aj medzi vokálmi. Podľa tohto predpokladu by vyzeral vokalický systém asi takto:

<i>a (ǎ)</i>		<i>ě</i>
<i>o</i>		<i>e</i>
<i>ъ</i>		<i>ь</i>
<i>u (ǔ)</i>	<i>y</i>	<i>i</i>

nosovky:

<i>ѡ (ǫ)</i>	<i>ѣ</i>
--------------	----------

¹¹⁹ *Remarques sur l'évolution phonologique de russe, comparée à celle des autres langues slaves*, Travaux du Cercle Linguistique de Prague 2, Praha 1929.

Podľa druhého názoru, ktorý rozpracoval najmä N. van Wijk,¹²⁰ nemožno pre praslovančinu ani ostatného obdobia pripustiť existenciu slabičnej mäkkostnej korelácie, pretože vraj existovali slabiky, ktoré sa skladali z tvrdej spoluhlásky a mäkkej samohlásky, resp. naopak. Ako doklad pre svoje tvrdenie uvádza N. van Wijk tri javy: 1. Spoluhlásky *t, d, s, z, n, l, r, p, b, v, m* pred samohláskami *e, ě, i, ь, e* ostali fonologicky tvrdé. Okolnosť, že uvedené spoluhlásky sa pred prednými samohláskami mäkkčili, je javom jednotlivých slovanských jazykov. 2. O mäkkosti a tvrdosti *ʀr, ɛr* nemožno hovoriť, pretože rozdiel medzi oboma *r* sa začína vtedy, keď sa stávajú slabikotvornými. A pretože sa staroslovienske skupiny *rɔ, rɔ* (z *ʀr, ɛr*) ponímajú skôr ako *rɔ, rɔ* (teda ako spojenie *r + jer*) než ako *r, r* (a pre predliterárne obdobie slovanských jazykov možno povedať to isté), možno podľa N. van Wijka vystačiť aj v tomto prípade bez predpokladu slabičnej mäkkostnej korelácie. 3. V spojeniach „mäkký konsonant + *a, u, ɔ*“ sa samohlásky *a, u, ɔ* palatalizovali. Ale tieto palatalizované samohlásky neboli fonémami, ale iba variantmi foném *a, u, ɔ*. Názor N. van Wijka prijíma aj K. Horálek.¹²¹ Podľa tohto názoru sa teda predpokladajú mäkkostné fonologicky platné protiklady len medzi konsonantmi.

3. Námietky N. van Wijka možno oslabiť tým, že staroslovienske doklady, o ktoré sa van Wijk hlavne opiera, nemôžu v tejto veci nijako slúžiť ako doklad pre praslovančinu, lebo ide o nárečie z oblasti, na ktorej už boli praslovanské mäkkostné pomery rozrušené vplyvom cudzích jazykov (latinčiny a gréčtiny), ako aj ukazuje ďalší vývoj mäkkosti foném v prevažnej väčšine juhoslovanských jazykov.

V ostatnom čase Horace G. Lunt¹²² predpokladá, že v slabičnom synharmonizme neskorej praslovančiny bol závažný protiklad mäkkosti — tvrdosti medzi vokálmi. Vyslovuje názor,¹²³ že aj príslušníci Pražskej školy vec ponímali tak, ale že iba pre zhustenosť výkladu nebol ich názor správne pochopený.

Jednoznačné riešenie je sťažené tým, že keby sme predpokladali fonologické mäkkostné protiklady len medzi konsonantmi, vtedy by sme vedeli síce ľahko vysvetliť existenciu vokalických mäkkostných variantov (podľa tohto názoru by boli *á, ú, ь* variantmi vokálov *a, u, ɔ*; vokály *a, u, ɔ* by sa vyskytovali len po tvrdých konsonantoch a v nezávislom postavení a ich

¹²⁰ *Zum urslawischen sogenannten Synharmonismus der Silben*, *Linguistica Slovaca* 3, 1941, 41—48.

¹²¹ *Úvod do studia slovanských jazyků*, 108.

¹²² *On the origins of phonemic palatalization in Slavic*, For Roman Jakobson, *The Hague* 1956, 306—315, najmä 309—310.

¹²³ *C. d.*, 310, pozn. 12.

varianty *á, ú, ɔ* by sa vyskytovali len po mäkkých spoluhláskach; obdobne vokál *i* by sa vyskytoval len po mäkkých spoluhláskach a v nezávislom postavení, ale jeho variant *y* by sa vyskytoval iba po tvrdých spoluhláskach), ale nevedeli by sme si vysvetliť existenciu konsonantických mäkkostných variantov. Napr. v slabikách *fe, fb* (niekedy aj *fě, fę*), *de, db, nie, ni, le, lb* sa palatálnosť, resp. palatalizovanosť *f, d, n, l* vykladá ako vplyv predných samohlások *e, ɔ* (*ě, ę*), pričom palatalizované *f, d, n, l* (niekedy aj *ů, ǔ, ń, ǎ, ś, ź*) sa vykladajú ako varianty príslušných tvrdých foném. Je však vylúčené a nemožné predpokladať konsonantickú mäkkostnú koreláciu a súčasne aj existenciu palatalizovaných konsonantických variantov, ktorých palatalizovanosť je vyvolaná mäkkými samohláskami (pre ktoré sa však súčasne mäkkostná korelácia nepredpokladá).

Ak odhliadneme od južnoslovanských jazykov (včítane aj so staroslovienčinou), ktoré pre veľký vplyv latinčiny a gréčtiny predstavujú v tejto veci osobitnú skupinu, treba pre všetky ostatné slovanské jazyky v ostatnom praslovanskom období predpokladať, že v slabikách typu *fe, fb, fě, fę, pe, pb, se, sb* atď. boli spoluhlásky fonologicky mäkké. Ale tieto okolnosti nútia zasa predpokladať, že aj vokály sa zúčastňovali na mäkkostnej korelácii.

4. Vokaličná štruktúra. Východiskom z tohto zaputnaného kruhu je predpoklad, že v praslovančine existovala komplexná konsonantická i vokaličná mäkkostná korelácia, ktorá sa prejavovala v tom, že slabiky sa skladali alebo z fonologicky mäkkých alebo z fonologicky tvrdých spoluhlások a samohlások. Istou výnimkou boli len prípady, keď sa slabika začínala na skupinu spoluhlások. Tu mohol byť prípad, že sa slabika začínala prvou spoluhláskou tvrdou a potom nasledovala spoluhláska a samohláska mäkká, napr. *klučɔ, grěchɔ, směchɔ, slěpɔ, gvězda, květɔ* (v západnej slovančine) atď.

Pri predpoklade slabičnej mäkkostnej korelácie by bolo možné označiť vokaličný systém tak, ako sme ho označili v ods. 2 tohto §. Bolo by však treba predpokladať aj mäkkostné varianty vokálov. Vokál *a* po mäkkej spoluhláske by znel o niečo prednejšie. Napr. *žen-a, chlap-a*, ale *duš-á, muž-á*. Obdobnými variantmi by boli aj vokály *ú* (*král-ú* proti *chlap-u*) a *ô* (*slyš-ô* proti *nes-o*).

Je, pravda, otázka, či by nebolo možné ponímať ako varianty tej istej fonémy aj dvojice *ɔ* (*ɔ*), *i* (*y*), *e* (*o*). Tak by boli po tvrdých spoluhláskach vokály *a, o, u, ɔ, ɛ* a variant *i*-ovej fonémy vokál *y*. Napr.: *darɔ, valiti, kosići, duchɔ, suchɔ, padɔ, synɔ, byti* atď. Po mäkkých spoluhláskach by boli vokály *ě, e, i, ɔ, ę* a mäkké varianty tvrdých samohlások *á, ú, ô*, napr.: *čětići, niešeće, slyšati, otbáca, otbácu, lúbifi* atď. Ak by sme však mäkké vokály pokladali za varianty tvrdých vokálov po mäkkých spoluhláskach, predpokladali by sme

existenciu konsonantickej mäkkostnej korelácie. Tak by sme narazili na ťažkosti, o ktorých bola už reč vyššie, a okrem toho by sa ťažšie vysvetľoval vývin. Preto treba predpokladať, že mäkkostné protiklady boli nielen pri konsonantoch, ale aj pri vokáloch. Je pravda, že výskyt niektorých mäkkých vokálov bol taký závislý od postavenia za mäkkým konsonantom, že nás to núti prijať predpoklad, že to boli iba varianty tvrdých vokálov. Zrejme je to pre *a* po mäkkých spoluhláskach (napr. *duša, obča, sážati* atď.). Bolo by možné predpokladať aj o jeroch, že sú variantmi tej istej fonémy. Ale aj zvuky *ú, y* boli dané len susedstvom mäkkej (pri *ú*) alebo tvrdej spoluhlásky (pri *y*). Preto by bolo možné predpokladať aj túto vokalicú štruktúru:

<i>a</i> (<i>á</i>)		<i>ě</i>
<i>o</i>	<i>ɔ/b</i>	<i>e</i>
<i>u</i> (<i>ú</i>)		<i>i</i> (<i>y</i>)

5. Na začiatku slova v nezávislom postavení stáli vokály *o, u* a na veľkej časti slovenského územia aj *i-* (< *jɔ-*). Napr.: *oko, obča, občb, uđifi, učifi, uňěfi, igola* (< *jɔgola*), *imaňb* (< *jmaňb*). K zmene *jɔ->i-* pozri § 7, ods. 2.

Samohlásky *a* (*á*), *ɔ* (*b*), *e, ě* (a na malej časti juhozápadného územia aj *i*), *y* nemohli stáť na začiatku slova.

Samohláska *a* stála na začiatku slova len v niektorých pomocných slovách (išlo hlavne o spojku a časticu *a*), inak nie; vokály *e, ě* mali vždy protetické *j-* (*jego, jemu, jaňb* neskoršie *jeňb, jesfi*), vokály *ɔ, y* mali vždy protetické *v-* (*vɔ, vɔpifi, vydra, vyknofi*). Už sám vznik protetických spoluhlások ukazuje, že v psl. bola tendencia, aby sa v slabike o seba opierali mäkký konsonant a mäkký vokál, resp. tvrdý konsonant a tvrdý vokál.

Samohlásky *a, u, e, i* sa asi vyslovovali tak ako dnešné slovenské *a, u, e, i*. Samohláska *o* sa asi vyslovovala menej zaokrúhlene ako dnes. Svedčí o tom početný rad prevzatí slovanských slov do cudzích jazykov (napr. do gréčtiny). V našej oblasti sa napr. často slovanské mená Cividalského evanjelia namiesto *s o* zapisujú písmenom *a*, napr.: *radasta* (*Radosta*), *lihamere* (*Lichoměr*), *uuřtamusclo* (*Vitomysl*), *stranamer* (*Stranoměr*), *dragamer* (*Dragoměr*), *dabraua* (*Dobrava*) atď.¹²⁴

Namiesto prípon *-ovi, -ovɔ, -omɔ, -oňb* stáli po mäkkých spoluhláskach prípony *-evi, -evɔ, -emɔ, -eňb* atď., t. j. boli tu formy s psl. prehláskou *o > e*. Napr. *chlap-ovi, syn-ovi* — *mož-evi, synovɔ* — *mož-evɔ, chlap-oňb* — *mož-eňb* atď.

Silné jery sa neskoršie vyvinuli *ɔ > e, ɔ > ə, o*. Predpokladáme, že mäkký jer sa vyslovoval ako krátke otvorené *i* (resp. krátke zatvorené *e*) a tvrdý

¹²⁴ Pozri J. Stanislav, *Dejiny III*, 1957, 89 a n.

jer ako krátke otvorené *u*. Pre západoslovenské a východoslovenské nárečia predpokladáme pri tvrdom jere nelabializovanú výslovnosť, v strednej slovenčine bola možno výslovnosť labializovaná. Jery sa vyslovovali oslabene na konci slova a pred slabikou s inou spoluhláskou alebo so silným jerom, napr.: *mplynъ, darъ, šubъcbъ*. Silný jer bol v slabike, ktorá stála pred slabikou so slabým jerom: *dъnъbъ, pъszъ, mъchъcbъ, šubъcbъ*. Rozdiel medzi silnými a slabými jermi bol neskoršie príčinou ich zániku.

Vokál *y* bol v psl. vysoká, zadopodnebná, nelabializovaná hláska. Svojou výslovnosťou sa blížil k dnešnému ruskému *u*.

Vokál *ě* sa v ostatnej fáze psl. vyslovoval ako veľmi otvorené *e* (asi ako dnešné slovenské *ä*).

Psl. *ě* na začiatku slova sa zmenilo sčasti na *je-*, napr.: *jedъ, jesti* — *jeňbъ*, západoslovanské *jeŕi* — *jedъ*, sčasti na *ja-*: *jaskyňa, jazva, jazъcbъ, jalobъcbъ, jasŕi* (= jasle), *jazъ* (= ja), *jachati*.

Táto dvojitosť vznikla už v psl., a to asi tak, že po samohláskach a po pauze vzniklo hiátové *j-*; takto *ě* na začiatku slova a po pauze prijímalo protetické *j-* a menilo sa na *ja-* (*ě->jě>jä->ja-*). Po spoluhláske ostávalo *ě-*. V slovách, ktoré sa často vyskytovali v hiátových polohách, zovšeobecnelo *ja-*. V slovách, ktoré sa často vyskytovali po spoluhláske, zovšeobecnelo *je-*, a to tak, že najprv boli dvojtvary, napr.: *izěsti* — *jasŕi, otěŕi* — *jaŕi* a potom aj bezpredponové tvary prijali *je-*, teda: *iz-ěsti* — *jasŕi>izěsti* — *jesti; otěŕi* — *jaŕi>otěŕi* — *jeŕi, jedъ*.¹²⁵

Je však možné, že aspoň v niektorých slovách ide o neskorší stredoslovenský vývin *je->jä->ja-*. Tak vznikli dvojtvary: *jaseň* — *jeseň, jalito* — *jeŕito, jalec* — *jelec, jalša* — *jeŕša*.

Slabiky *kě, gě, chě, jě* sa zmenili na *čá, žá, šá, já*, t. j. *ě* sa v týchto polohách zmenilo na *á*. Napr.: **krik-ě-ti>kričáŕi*, **leg-ě-ti>ležáŕi*, **sluch-ě-ti>slyšáŕi, bojáŕi se* atď.

Samohlásky *a, u* sa po mäkkých konsonantoch vyslovovali s posunutím dopredu (*oftčá, oftčú, dušá, plŕčá, lŕbifi, lŕdъ, polá, brŕcho, čŕtъ*).

Okrem ústnych vokálov boli v psl. aj dva nosové vokály, jeden predný, mäkký a nelabializovaný, druhý tvrdý, zadný a labializovaný: *ę* — *ǫ*. Nosovka *ę* sa vyskytovala po mäkkých konsonantoch, nosovka *ǫ* bola po tvrdých konsonantoch, napr.: *męso, pęlbъ, sę, pęstŕi, ǫęzati, ǫedъ, mǫka, dǫbz* atď.

Variantom nosovky *ǫ* bola nosovka *ǫ̇*. Bol to labializovaný predný mäkký vokál. Vyskytoval sa v ohýbacích príponách po mäkkej spoluhláske v tých tvaroch, v ktorých po tvrdej spoluhláske stála nosovka *ǫ*. Napr. akuz. sg. *a-km. a ja-km.*: *ženǫ* — *dušǫ̇*, 1. sg. prez. *vedǫ* — *slyšǫ̇* atď.

¹²⁵ Fr. Trávníček, *Historická mluvnice československá*, 43.

Nosovky sa u nás vyslovovali v ostatnej fáze psl. tak, že nosovka *ę* sa vyslovovala otvorene (s *ä*-ovým ústnym elementom, bola to teda nosovka *ä*), nosovka *o* (*ó*) sa vyslovovala zatvorene (s *u*-ovým, resp. s *ü*-ovým ústnym vokalickým elementom, bola to teda nosovka *u* — *ü*).

6. Prozodické pomery. Kvantita. Pôvodne v psl. nebola kvantita významotvorným činiteľom, pretože niektoré vokály boli podľa svojho pôvodu alebo vždy dlhé alebo vždy krátke. Dlhé boli vždy *a, ě, u, i, y, e, o*. Krátke boli vždy *o, e, ɔ, ɛ*. Tento stav sa ku koncu praslovanského obdobia zmenil. V istých podmienkach sa krátke vokály predlžovali a niektoré dlhé sa skracovali. Tak sa stalo, že ku koncu praslovanského obdobia mohli byť už všetky vokály okrem *jerov* alebo krátke alebo dlhé. *Jerové* samohlásky boli vždy krátke; zdá sa, že v tých polohách, v ktorých boli redukované, boli ešte kratšie než krátke samohlásky. Dĺžka samohlások bola teda ku koncu praslovanského obdobia fonologicky relevantná.

Prízvuk. Praslovanský prízvuk bol voľný, tónový a pohyblivý.

Tónový bol preto, lebo nebol rovnako vysoký na začiatku a na konci slabiky. Namiesto prízvuku sa preto často hovorí o slabičnej intonácii. Pre praslovančinu staršieho obdobia sa rozoznávajú dva druhy intonácií: akútová (stúpavá, razená) a cirkumflexová (klesavá, pretiahnutá). Usudzuje sa, že pri stúpavej intonácii sa začiatok slabiky vyslovoval nižším tónom ako koniec slabiky, pri klesavej intonácii sa začiatok slabiky vyslovoval vyšším tónom ako koniec slabiky.

Príklady na akútovú (stúpavú) intonáciu: *māfi, dāfi, grīva, vrāna*. Príklady na cirkumflexovú (klesavú) intonáciu: *dfēwo, dūchɔ, grādɔ*.

Ku koncu praslovanského obdobia nastáva tzv. *metatónia*, ktorej podstatou je v istých prípadoch zmena intonácie: akútová intonácia sa mení na novocirkumflexovú a cirkumflexová sa mení na novoakútovú. Napr.: *krāva* (akútová intonácia), gen. plur. *krāvɔ* (novocirkumflexová); *grādɔ* (cirkumflexová intonácia) — *grādɔkɔ* (novoakútová intonácia).

A tak ku koncu praslovanského obdobia boli až štyri intonácie. Podľa N. S. Truběckého sa líšili tieto štyri intonácie od seba aj dĺžkou: akútová intonácia bola krátka, novoakútová bola dlhá, novocirkumflexová bola krátka, cirkumflexová bola dlhá.¹²⁶

Praslovanský prízvuk bol voľný preto, lebo nebol viazaný na tú istú slabiku v slove. V tom sa podobal dnešnému ruskému prízvuku. Ruský prízvuk zväčša aj zachováva miesto pôvodného praslovanského prízvuku, napr.: *grīva, voda*.

¹²⁶ *Altkirchenslawische Grammatik*, Wien 1954, 75.

Praslovanský prízvuk bol pohyblivý preto, lebo v rozličných tvaroch toho istého slova nemusel byť vždy na tej istej slabike, napr. *voda*, nom. plur. *vody*.

Po všetkých zmenách, ktoré sa predpokladajú v praslovančine, mohla byť slabika dlhá vtedy,

a) keď na nej bola intonácia,

b) keď predchádzala pred slabikou, na ktorej bola intonácia.

Poznámka. Náuka o praslovanskej kvantite, prízvuku a intonácii nie je doteraz spracovaná dostatočne jednoznačne. Najmä v starších vedeckých prácach sa skúmali otázky kvantity, prízvuku a intonácie oddelene. Skúsenosti zo všetkých známych jazykov však ukazujú, že prízvuk a intonácia sú vzájomne viazané. S takýmto predpokladom skúmal praslovanský prízvuk a intonáciu N. S. Trubeckoj, Jerzy Kuryłowicz a obdobne sa podáva aj v učebniciach poľskej historickej gramatiky.¹²⁷

Takéhoto poňatia sme sa pridržali aj tu pri naznačovaní praslovanských kvantitatívnych a prízvukových pomerov. Toto poňatie nie je síce doteraz v úplnosti prepracované, je však principiálne správnejšie, než bolo staršie poňatie. Pre podrobnejšiu informáciu o problémoch týkajúcich sa praslovanského prízvuku a kvantity pozri štúdiu Karla Horálka.¹²⁸

7. Slabičné *r, l*. Okrem samohlások mali v ostatnej fáze praslovančiny na našom území slabikotvornú funkciu aj slabičné *r, l*. Od dnešných slovenských slabikotvorných *r, l* sa líšili tým, že boli sprevádzané neurčitým samohláskovým zvukom, ktorý zvýrazňoval ich slabičnú platnosť. Neurčitý samohláskový zvuk mohol byť tvrdý (zadný) alebo mäkký (predný). Tento samohláskový zvuk sa síce svojím charakterom blížil jerom, ale líšil sa od nich tým, že nemal samostatnú fonologickú platnosť. Zvýrazňoval iba slabičnú platnosť likvidy a jej mäkkosť, resp. tvrdosť.

Slabičné *r, l* bolo v prípadoch ako: *gǫrdǫ, gǫrǫbǫ, gǫrstǫ, kǫrkǫ, bǫrdo, čǫrnǫ, čǫrtǫ, dǫrǫžǫlǫ, mǫrtǫvǫ, mǫrznǫlǫ, pǫrstǫ, pǫrvǫ, sǫmǫrtǫ, šǫrdǫbce, šǫrstǫ, čǫtvǫrtǫ, tvǫpǫlǫ, tvǫrdǫ, vǫrba, vǫrchǫ, dǫlgǫ, chǫzmǫ, szǫlǫbǫce, tǫlǫci, čǫlnǫ, pǫlnǫ, sfǫlpǫ, tǫlstǫ, vǫlkǫ, žǫltǫ* atď.

Slabičné *r, l* sa v praslovančine vyvinuli ponajprv zo spojenia *tǫrt, tǫrt, tǫll, tǫll*. Niekedy sa uvažuje o tom, že aj tu nastala v praslovančine meta-

¹²⁷ Pozri: N. S. Trubeckoj, *La valeur primitive des intonations du slave commun*, *Révue des études slaves* 1, 1921, 171 a n. — *Zum urslavischen Intonationssystem*, Streitberg-Festgabe, Leipzig 1924, 359 a n. a ostatný raz *Altkirchenslawische Grammatik*, Wien 1955, 75. — Jerzy Kuryłowicz, *L accentuation des langues indoeuropéennes*, Kraków 1952. — Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, 42 a n.

¹²⁸ *Zum gegenwärtigen Stand der slawischen Akzentologie*, *Zeitschrift für slawische Philologie* 29, 1961, 357—379.

téza, inokedy sa vychádza z predpokladu, že tu vzniklo slabičné *r, l* bez metatézy.¹²⁹

Ako sme už uviedli v § 7, ods. 3, zmenili sa na slabičné *r, l* vo veľkej časti slovenčiny ešte pred zánikom a vokalizáciou jerov aj skupiny *r + jer* a *l + jer*. Stalo sa tak na celej stredoslovenskej oblasti a na oblasti západo-slovenskej okrem Záhoria a malej časti územia pri Bratislave až po Modru.

Slabičné *r, l* mohlo práve tak ako samohlásky byť nositeľom slabičnej kvantity, mať prízvuk a intonáciu.

O ďalších osobitostiach vo vývine slabičného *r, l* na našom území v tomto období a neskôršie pozri v § 19.

8. Striedanie vokálov. Už v praslovančine sa stretávame s javom (a tento jav je aj v dnešných slovanských jazykoch), že často sa koreň slov etymologicky totožných od seba líši tým, že je v ňom nerovnaký vokál. Napr.: *berǫ* — *brati* — *sbrati* — *sborǫ* (porov. rozdielnosť vokálov v koreni: *ber* — *br* — *bir* — *bor*). Tento jav sa nazýva striedaním (alternáciou) vokálov v koreni. Starší termín je stupňovanie vokálov, resp. ablaut. Striedanie vokálov sa vyskytuje aj v ohýbacej alebo odvodzovacej prípone a v predpone, ale najdôležitejšie je v koreni.

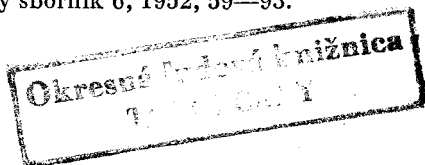
Striedanie vokálov v koreni je v slovančine javom starobylým, v mnohých prípadoch pochádza už z indoeurópskeho prajazyka. Ale v niektorých prípadoch sa rozvinulo až v praslovančine, najmä pôsobením rozličných hláskových zmien. Príčina striedania bola v prízvuku (a v neprízvučnosti) a v potrebe odlišiť od seba význam tvarov. Striedanie je kvantitatívne, ak sa tvary líšia od seba len dĺžkou vokálu (kvantitou), napr.: *nesǫ* — *něsǫ*, alebo kvalitatívne, ak sa tvary líšia od seba druhom vokálu, napr. *nesǫ* — *noša*.

Niekedy sa nám pôvodné kvantitatívne striedanie javí dnes ako kvalitatívne, pretože nastal rozdielny vývoj dlhej a krátkej samohlásky, napr.: *sǫch-nǫǫi* (*ǫ < u*) — *u-sych-ati* (*y < ū*). Pôvodne tu bol iba kvantitatívny rozdiel medzi krátkym *u* (*sǫch- > sǫch-*) a dlhým *ū* (*sūch- > sych-*), neskôršie sa tu však vyvinul kvalitatívny rozdiel.

Pri kvantitatívnom striedaní sa niekedy hovorí o zánikovom alebo nulovom stupni, napr. *mr-tǫǫ* — *mor-ǫ* (samohláska pred *r* v slove *mr-tǫǫ* zanikla), o oslabenom, resp. redukovanom stupni (napr. *rěč-i* — *rěč-i* — *řek-ǫ*), o predĺženom a o neoslabenom stupni.

Niekoľko príkladov: *rěči* — *řekǫ* — *prorokǫ* — *přítěkati*, *gřebǫ* — *grobǫ* —

¹²⁹ Pozri k tomu: Štefan Peciar, *Vznik praslovan. slabičných likvid ĺ, r*, *Linguistica Slovaca* 3, 1941, 49—53. — Karel Horálek, *Ještě k slovanské metathesi likvid*, *Jazykovedný sborník* 5, 1951, 123—127. — Štefan Peciar, *Kritický přehled prac o tzv. metatěze likvid*, *Jazykovedný sborník* 6, 1952, 59—93.

grěfi — *grabafi*, *sómьrľb* — *mьrǫ* — *merti* > *měfi* — *morǫ* — *umarafi*, *vľekǫ* — *vľěci* — *oblakǫ* < *obvlakǫ*, *řьnǫ* — *řěfi* < *penti* — *opona* — *připinafi*, *dьchnǫfi* — *duchǫ* — *dychafi*; *dьmǫ* — *dǫfi* — *dymafi*; *pletǫ* — *sъplětafi* — *plotǫ*, *ńesǫ* — *nošifi*, *noša* — *přinašafi*, *řero* — *praporǫ* < *porporǫ*, *ženǫ* — *gońifi* — *gьnafi*, *začěfi* — *začьnǫ* — *końьčb*, *řifi* — *napořb*, *fičb* — *ľěšifi* atď.

Striedanie vokálov nebolo už v praslovančine v celej šírke produktívnym morfológickým prostriedkom, ale v oblasti tvorenia iteratív sa používalo hojne, ba tu sa pri niektorých typoch vyvinulo na živý morfológický postup (porov. typ *solil* — *dosáľaf*).

9. Slabika. Viacero praslovanských zmien (zánik koncových spoluhlások, zjednodušenie spoluhláskových skupín, metatéza likvid, monoftongizácia diftongov, vznik nových spoluhlások) spôsobilo, že v praslovančine ostatného obdobia platilo pravidlo tzv. otvorenej slabiky. To značí, že každá slabika bola v praslovančine ostatného obdobia zakončená na samohlásku. Časté boli prípady, že slabika sa skladala z jednej spoluhlásky a samohlásky, napr.: *po-čě-fi*, *za-ko-nǫ*, *dь-ńb-šb* atď.

Skupiny spoluhlások na začiatku slabiky vyskytovali sa v tomto zložení:

1. sykavka + šumová záverová alebo nazála: *spa-fi*, *sto-jǫ-fi*, *mь-zda*, *mě-zga*, *šči-tǫ*, *sńě-fi*, *sńě-gǫ*;

2. šumová + sonóra (alebo *v*): *pra-űb-da*, *bľi-zǫ-kǫ*, *dru-gǫ*, *dla-ńb*, *kľu-čb*, *gľa-sǫ*, *chľě-bǫ*, *dvo-rǫ*, *kva-sǫ*, *gűě-zda*;

3. nazála (alebo *v*) + likvida: *mě-ža*, *mľa-dǫ*, *vra-ta*, *vľa-sfb* atď.

Skupina troch konsonantov na začiatku slabiky bola zriedkavá. Boli to prípady ako: *stra-čb*, *i-skra*, *skvřb-na*. Okrem toho sa tieto skupiny vyskytovali aj v spojení „predpona + koreň“, napr.: *izvľěci*, *vъzvrařifi*.

V slabike sa mohli stretnúť len také dve spoluhlásky, ktoré si boli znelosťou zhodné. Mohla sa však stretnúť aj šumová spoluhláska (znelá alebo neznelá) so sonórou (alebo so spoluhláskou *v*). Preto v praslovančine nebola znelostná neutralizácia.

Prípady, keď sa v postavení „koreň + prípona“ stretli dve šumové spoluhlásky nezhodné podľa znelosti, vylúčili sa už v staršej fáze praslovančiny (napr. *mogfi* > *mokfi* > *moci*, *vezti* > *vesti*, *vedti* > *vesti*). Striedanie znelých spoluhlások s príslušnými neznelými bolo len pri niektorých predložkách a predponách (*bez*, *roz*, *iz*, *vъz*), ktoré neboli zakončené na jer, ale boli zakončené na spoluhlásku *z*, napr.: *ispluři* — *izvľěci*, *vъzbrařifi* — *vъskazafi* atď. Pre vymedzenosť týchto prípadov nemožno ešte v praslovančine hovoriť o znelostnej neutralizácii v tom zmysle, ako sa vyvinula neskoršie. Pozri o tom viacej pri neutralizácii v § 26.

Ako sme už uviedli v ods. 2 a nasl. tohto §, v praslovančine ostatného obdobia bola celá slabika alebo tvrdá alebo mäkká. Zdanlivú výnimku tu tvoria len prípady, keď sa slabika začínala na skupinu spoluhlások. Vtedy prvá spoluhláska bola obyčajne tvrdá, i keď nasledujúca spoluhláska a samohláska tej istej slabiky bola mäkká (napr.: *klu-čb*, *kvé-tb*, *chľ-bb*). Ale ak uvážime, že základným princípom, podľa ktorého sa fonémy v slabike zoraďujú, je princíp kontrastu,¹³⁰ vtedy uznáme, že takéto radenie nie je výnimočné, resp. neodporuje princípu mäkkostného radenia spoluhlásky a samohlásky, ale je mu nadradené ako základný princíp slabičnej stavby.

10. Spoluhlásková štruktúra. Najdôležitejším a najcharakteristickejším protikladom medzi konsonantmi bol protiklad tvrdých konsonantov proti mäkkým. Domnievame sa, že tento protiklad bol fonologicky relevantný. Nie je však celkom jasné, ktoré palatalizované konsonanty mali mäkkosť fonologicky relevantnú.

Zdá sa, že pre oblasť západnej slovančiny v ostatnej fáze praslovanského jazyka jestvovali mäkkostné protiklady pri labiálach *p — p̄*, *b — b̄*, *v — v̄*, *m — m̄*. Mäkké labiály vznikli na tejto oblasti z praslovanských skupín *pj*, *bj*, *mj*, *vj*, napr.: *kup-ja* > *kupá* (čes. *koupě*), *zob-jo* > *zob̄o*, *zem-ja* > *zeňá*, *slav-jo* > *slav̄o*. V južnej a východnej slovančine sa zo skupín *pj*, *bj*, *vj*, *mj* vyvinula labiála s tzv. epentetickým *l*. Pozri o tom § 2, ods. 5.

Spoluhlásky *č*, *ž*, *š* boli vždy mäkké (nestáli proti nim tvrdé *č*, *ž*, *š*). Mäkké spoluhlásky *č*, *ž*, *š* vznikli

a) palatalizáciou za staré *k*, *g*, *ch*:

ki, *kī*, *ke*, *kē*, *chī*, *chī*, *che*, *chē*, *gi*, *gī*, *ge*, *gē* > *čb*, *čī*, *če*, *čā*, *šb*, *ši*, *še*, *šā*, *žb*, *ži*, *že*, *žā*, napr.: *úvľkō* — *úvľčb̄kō*, *čb̄šb̄* (ide. *keid-t*), *úvľkō* — vok. sg. *vľče*, **krikēti* > *kříčāfi*; *strachō* — *strašb̄nō*, *grěchō* — *grěšīfi*, *duchō* — vok. sg. *duše*, **slychēti* > *slyšāfi*; *noga* — *nožb̄ka*, *živō* — lit. *gīvas*, *bogō* — vok. sg. *bože*, **legēti* > *ležāfi*;

b) zo skupín *kj*, *gj*, *chj* > *č*, *ž*, *š*: *plak-jo* > *plačō*, *lōg-jo* > *lōžō*, *storg-ja* > *straža*, *dych-jo* > *dyšō*;

c) zo skupín *sj*, *zj* > *š*, *ž*: *nos-ja* > *noša*, *koz-ja* > *koža*, *pis-jo* > *pišō*, *pis-je-šb̄* > *pišešb̄*, *mysl-je-nō* > *myšl̄enō*.

Spoluhlásky *š*, *ž* máme namiesto *s*, *z* v slovenčine aj v slovách, ktoré k nám prichádzajú severotalianskym prostredníctvom od konca 8. a začiatku 9. storočia. Napr.: *m̄ša* > *omša* (*missa*), *košela*, *košula* (lat. *casula*), *verš* (lat. *versus*), *apoštol* (*apostolus*), *škola* (*schola*), *konšel* (lat. *consul*),

¹³⁰ Pozri Eugen Pauliny, *Fonológia spisovnej slovenčiny*, Bratislava 1961, 42 a n.

Judáš (Judas), Lukáš (Lucas), Tomáš (Thomas), ruža (rosa), križ-krúž (cruх, severotal. cruse), žaltár (psalterium), žemľa (semela) atď.¹³¹

Zo spojenia *stj, skj* a prvou palatalizáciou zo *sk* vzniklo v praslovančine na našom území *šč*, napr.: **pust-ja-ti* > *puščati*, **pust-je-n-* > *puščen-*, **čist-je-n-* > *čiščen-*, **blyskēti* > *blyščati*, **ognisk-je* > *ognišče*, **vojenski-ji* > *vojenščī*, **češьski-ji* > *češči*.

Patria sem aj slová: *meščanin* (od *město*), *Ploščin* (*plosk-*), *ješče*, *šcedrъb*, *ščava*, *ščitъ*, *zvlášča*, miestne mená *Koščane* (= Koštany), *Troščane* (= Troštany), *Gradišče*, *Točišče*, *Lažišče* atď.

Zo spojenia *zdj, zgj* a I. palatalizáciou zo *zg* vzniklo na našej oblasti *žž*, napr.: ide. **dusdju* (= zlý čas), psl. *dъžъb* (dážď), *ražъbje* (raždie) od *razg-*, *Žžárъ* (z **izgēr-* od *gorēti*), *brěžžiti se* (od **brězg-*).

Vždy mäkké boli aj spoluhlásky *č, ž*, ktoré vznikli:

a) zo skupín *tj, dj*: *svět-ja* > *svěcá*, *med-ja* > *mezá*; pozri k tomu aj § 4, ods. 2;

b) druhou a tretou palatalizáciou zo spoluhlások *k, g*:

druhá palatalizácia: *roka* — dat.-lok. sg. *ročě*, *vьlkъ* — nom. plur. *vьlci*, *noga* — dat.-lok. sg. *nožě* > *nožč*, *bogъ* — nom. plur. *boži* > *boží*, *cěna* — lit. *kaina*, lok. plur. *úvьlčěchъ*, *božěchъ* atď.

V strednej slovenčine vzniklo druhou palatalizáciou aj *ch* > *š*: *mucha* — dat.-lok. sg. *mušě*. Pozri aj § 5, ods. 1;

tretia palatalizácia: **otьkъ* > *otьčb* (vok. sg. je prvou palatalizáciou *otьke* > *otьče*), *věньkъ* > *věňčb*, **ovьka* > *ovьcá*; sthornem. *Pfening* — psl. *pěněžb* > *pěňčb*; germ. *kuning* — psl. *kъněžb* > *kъňčb*; germ. *massing* — psl. *mosežb* (= mosadz); táto etymológia nie je istá.

Ako doklad sa uvádza aj slovo *vítaz* z germ. *Viking*, ale V. Machek¹³² tu predpokladá slovanské **vít-ěn-ьcb*, kde *-ěньcb* oslabením pri rýchlejšej výslovnosti dalo *-ežb*: *vítěžb* > *vítaz*.

Podľa miestneho mena *Olgya* na Žitnom ostrove, ktoré Maďari prevzali zo slovanského *Oľža* (a to súvisí s ide. **aliga*), sa usudzuje, že *ž* vzniknuvšie tretou palatalizáciou existovalo u našich predkov ešte v čase príchodu Maďarov.¹³³

Spoluhláska *č* vznikla aj zo skupín *kt, gt*: *pekti* > *pěci*, *mogti* > *mokti* > *močí*.

¹³¹ Pozri J. Stanislav, *Dejiny I*, 1958, 588.

¹³² *Etymologický slovník*, 568.

¹³³ J. Stanislav, *Dejiny I*, 1958, 312.

11. Otázne ostáva, aké boli spoluhlásky pred *e, ɛ, i, ě, e*. Často sa pripúšťa, že pred týmito samohláskami boli konsonanty palatalizované, ale že ich palatalizovanosť nebola fonologicky závažná, že tu šlo len o varianty tvrdých foném. Predpokladá sa to pre fonémy *t, d, n, l, r, p, b, m, v, s, z* najmä pred vokálmi *e, ɛ*. Za dôkaz sa berie starosloviencina, kde sa palatalizovanosť konsonantov pred mäkkými vokálmi (najmä pred vokálmi *e, ɛ, i*) neoznačovala. Ďalej sa tu vychádza z češtiny a z juhoslovanských jazykov. Stav vo východoslovanských jazykoch, v poľštine a slovenčine sa označuje ako novší.¹³⁴

Ale o stav v starosloviencine a o juhoslovanské jazyky vôbec sa nemožno v tejto veci pre zistenie stavu v praslovančine opierať, lebo na túto skupinu praslovanských nárečí mali už pred rozpadom praslovančiny (pred zánikom a vokalizáciou jerov) silný vplyv stredomorskej jazyky (latinčina a gréčtina), ktoré nepoznali mäkkosťnú koreláciu konsonantov. A v češtine sa mäkkosť spoluhlások, za ktorými nasledovali vokály *e, ɛ*, uvedomovala, pretože pri splnení ostatných podmienok aj tieto konsonanty spôsobovali prehlásku *ä > ě*, napr. *Jäře > Jerě*; teda tieto konsonanty vplývali na vznik prehlásky *ä > ě* práve tak ako ostatné mäkké konsonanty.

Ale nech je akokoľvek, možno predpokladať, že tá časť praslovanských nárečí, z ktorých sa vyvinuli východoslovanské jazyky, poľština a slovenčina (okrem malej juhozápadnej časti), už v konečnej fáze praslovančiny foneticky (a ani fonologicky) nerozlišovali výslovnosť spoluhlások foneticky mäkkých od výslovnosti spoluhlások zmäčkčených vplyvom nasledujúceho vokálu. Tak boli v našich nárečiach rovnako mäkké labiály v slovách *žemā, korāb, stavāfi, kupenz* (z pôvodných *pj, bj, mj, vj*) ako labiály v slovách *m̄bsta, m̄eso, b̄ifi, v̄esti, chlap̄ɛb*. Práve tak boli mäkké konsonanty *n, l, r* v slovách *koñb, voña, vola, mofe* (z pôvodného *nj, lj, rj*) ako v slovách *činiñfi, volifi, řeci* atd. Nebol rozdiel ani medzi palatalizovaným *š, ž* v slovách typu *šila, žima* a v tvaroch *kōñžb* (tu vzniklo z trefou palatalizáciou) i *duši* (nom. plur. od *duchō*). A pretože sa zvuky *p, b, v, m, n, l, r*, ktoré vznikli zo skupín *pj, bj, vj, mj, nj, lj, rj*, musia hodnotiť ako fonémy, musíme hodnotiť ako fonémy aj tie konsonanty *p, b, v, m, l, r, n, š, ž*, ktoré vznikli pôsobením vokálov *e, ɛ, i, e, ě* nasledujúcich za týmito konsonantmi.

Po tejto úvahe bude ľahšie odpovedať aj na otázku, ako hodnotiť *t, d*, ktoré stálo pred mäkkými spoluhláskami. Obdobne ako pri konsonantoch uvedených vyššie treba pre slovenské územie (okrem malej časti juhozápadného Slovenska) aj tieto konsonanty hodnotiť ako fonologicky mäkké.

¹³⁴ Tak napr. N. van Wijk, *Zum urslawischen sogenannten Synharmonismus der Silben*, *Linguistica Slovaca* 3, 1941, 41—48. — Názor van Wijka prijíma aj Karel Horálek, *Úvod do studia slovanských jazyků*, 108; Miroslav Komárek, *Historická mluvnice česká* 1, 24.

12. Konsonantická štruktúra teda na starom slovenskom území pred zánikom a vokalizáciou jerov vyzerala takto (okrem malej časti juhozápadného Slovenska):

<i>p — p̣</i>	<i>t — ṭ</i>	<i>ć</i>	<i>č</i>	<i>k</i>
<i>b — ḅ</i>	<i>d — ḍ</i>	<i>ǰ</i>		<i>g</i>
		<i>s — ś</i>	<i>š</i>	<i>ch</i>
<i>v — ṿ</i>		<i>z — ź</i>	<i>ž</i>	
<i>m — ṃ</i>	<i>n — ṇ</i>			
	<i>l — ḷ</i>			
	<i>r — ṛ</i>			
	<i>(j)</i>			

Na južnom západnom Slovensku (na Záhori a na Považí asi od Nového Mesta nad Váhom na juh) boli pomery také ako v češtine a v moravských nárečiach. Od stavu na ostatnom Slovensku sa táto oblasť odlišovala tým, že spoluhlásky *ť, ď, ň*, ktoré stáli pred samohláskami *ě, e, i*, boli palatálne, boli to jedinečné mäkké spoluhlásky. Proti tomu spoluhlásky *l, d, n*, ktoré stáli pred *e, ь*, boli palatalizované, boli to párové k tvrdým *t, d, n*. Boli tu teda jednak dvojice podľa mäkkosti — tvrdosti: *t — ṭ, d — ḍ, n — ṇ* (spoluhlásky *l, d, n* sa vyskytovali v spojení *te, de, nie, tb, db, nb*) a potom boli jedinečné *ť, ď, ň*, ktoré stáli pred *ě, e, i* (okrem toho bolo ešte *ň*, ktoré vzniklo z *nj*).

K jednotlivým konsonantom treba ešte uviesť toto:

Spoluhlásky *v — ṿ* neboli labiodentálne, ale bilabiálne. Cudzie slová *s v* sa preberali v tomto čase do nášho jazyka s konsonantom *b*. Napr.: *birmovati* zo sthornem. *virmōn*, *bažant* z germ. *vássant*, *žebrák* zo sthornem. *sever*, *Žibrit* zo *Sivrit*, *koberec*, *kobár* z rom. *cover*.

Poznámka. Preto vo všetkých prípadoch, v ktorých sa v dokladovom materiáli vyskytuje *v*, ide až do zmeny bilabiálneho *v* na labiodentálne *v* o bilabiálne *v*. Osobitne na bilabiálnosť spoluhlásky *v* nejakým osobitným znakom nepoukazujeme. Len vtedy, keď ide o zvýraznenie bilabiálnosti spoluhlásky *v* na rozdiel od labiodentálneho *v*, používame na označenie bilabiálnosti tohto konsonantu znak *w*, na rozdiel od znaku *v* pre labiodentálne *v*.

Spoluhláska *f* v praslovančine nebola, azda okrem onomatopojí a expresívnych výrazov: *fuj, fuk, frk* a pod.

Samohláska *i* a spoluhláska *j* tvorili jedinú fonému. Spoluhláska *j* sa vyskytovala na začiatku slova pred samohláskou a vnútri slova medzi samohláskami. Napr.: *jugъ, jazъ, bojaŕi se*. Medzi spoluhláskami, na začiatku slova pred spoluhláskou a na konci slova po spoluhláske sa vyskytoval vokál *i*, napr.: *vína, fíchъ, iskra, nesŕi*.

Spoluhláska *l* sa pred tvrdou samohláskou vyslovovala tvrdo. Svojou výslovnosťou sa podobala výslovnosti dnešného ruského tvrdého *l*.

Spoluhlásky *k, g, ch* boli len tvrdé. Spájali sa len s tvrdými samohláskami.

13. Protiklad *s — ś, z — ź* sa zachoval doteraz vo všeobecnosti vo východnej slovenčine. Mäkké protiklady k spoluhláskam *s, z* sú vo východnej slovenčine v týchto postaveniach:

a) pred prednými samohláskami: *nošic, šestra, vešeľe, šeno, šerco, žem, žima, na obraže*;

b) pred samohláskou *a*, ktorá vznikla z *ɔja* alebo z nosovky *ɛ*: *šace* (< *сьяцьє*), *šahnuc* (< *seg-*);

c) za *sb, zb*: *prožba, Veš, kvašni, kňež, peňež*; je možné, že v slovách *prožba, kvašni* je mäkké *ś, ź* azda vplyvom *prošic, kvašic*, pretože inak je *pismo, lesni* atď.;

d) v skupinách *sl, sn, sm, sp, sv* pred prednou alebo pôvodne mäkkou samohláskou: *šlimak, šliva, šlub, šmeli, šmerc, šňeh, špivac, šviňa, žle, bo-jažľivi*.

V slovách *svati, svatosc, spasic, serdečni* je s vplyvom českej cirkevnej reči.

Niekedy sa konsonanty *ś, ź* (ich stredo-jazyková a nie palatalizovaná výslovnosť) pokladali za znak poľského pôvodu východnej slovenčiny.¹³⁵ Zdz. Stieber sa domnieva, že aj artikuláciou sa tieto zvuky zhodujú s poľskými.¹³⁶ V skutočnosti sú však tieto zvuky vo východnej slovenčine archaické, boli pôvodne vo všetkých slovenských nárečiach a v praslovančine. Ich artikulácia, ak sa aj na celom východoslovenskom území zhoduje s poľskou (to treba ešte vyšetriť), by svedčila iba o tom, že tieto zvuky sa vo východnej slovenčine zachovali aj vďaka susedstvu východoslovenských nárečí s obrovským územím, na ktorom je doteraz zachovaná konsonantická mäkkostná korelácia. Do tohto územia patrí aj poľština a ukrajinčina, ktoré susedia s východnou slovenčinou. Je síce možné a celkom pravdepodobné, že vplyvom poľštiny sa pôvodná palatalizovaná artikulácia spoluhlások *ś, ź* zmenila na stredo-jazyčnú, ale táto vec nemá základnú dôležitosť. Dôležité je, že spoluhlásky *ś, ź* sú ešte dnes v mäkkostnom protiklade proti spoluhláskam *s, z*. Ide o túto ich fonologickú vlastnosť a tá je starobylá.

¹³⁵ Pozri Zdz. Stieber, *Lud słowiański* II, 1931, A, 32 a n.

¹³⁶ Zdz. Stieber, *Lud słowiański* I, 1929, A, 123; *Lud słowiański* II, 1931, A, 40.

VÝVIN V 10. A 11. STOROČÍ

§ 9. ÚVOD

Obdobie 10.—12. storočia je z hospodárskeho a spoločenského stanoviska pre naše územie prvou fázou feudálneho obdobia v uhorskom štáte. Pre vývin jazyka treba vyzdvihnúť tieto momenty:

1. Územie obývané predkami dnešných Slovákov sa dostáva zo staroslovenského zriadenia vo Veľkomoravskej ríši do uhorského zriadenia. Z hľadiska spoločensko-ekonomickej formácie nejde tu o revolučný prechod. Veľkomoravské zriadenie možno charakterizovať ako ranofeudálne zriadenie a uhorské štátne zriadenie budovalo ďalej na základoch tohto zriadenia a rozvíjalo ich. Tak sa aj využitím inštitúcií preduhorského slovanského zriadenia utváral feudálny uhorský štát.

2. Na začiatku feudálneho obdobia sa uskutočňuje, resp. dokončuje christianizácia nášho územia. Christianizácia, ktorá sa u nás deje dokázateľne od konca 8. storočia misionárskou činnosťou talianskou a nemeckou a v 9. storočí veľkou christianizačnou činnosťou staroslovienskou, sa v začiatkoch uhorského štátu dokončuje a pevne organizuje. Kresťanstvo sa stáva štátnym náboženstvom. Dôležité je, že je to západné kresťanstvo. Feudalizmom a kresťanstvom západného typu sa územie obývané predkami dnešných Slovákov pevne zapojuje do západoeurópskej kultúrnej a hospodárskej sféry. To malo svoj odraz v domácich hospodárskych a kultúrnych pomeroch a malo to svoj odraz aj v jazyku.

3. Vybudovaním štátneho útvaru uhorského sa pevne ohraničilo aj slovenské jazykové územie. Na západe sa toto územie oddelilo od jazykovo príbuzného územia pomoravského, na ktorom bývalo obyvateľstvo nárečovo veľmi blízke slovenskému obyvateľstvu. Napotom vývin moravskoslovenských nárečí, hoci v jednotlivých líniách veľmi blízky západoslovenskému vývinu, jednako len začal javiť stúpajúcu zhodu s vývinom českých nárečí.

Na severe oddelila politická hranica uhorská, ktorá šla po karpatských hrebeňoch, definitívne slovenské jazykové územie od poľského jazykového územia. Treba, pravdaže, uviesť, že slovenské nárečia patrili už aj predtým k československej skupine západoslovenskej vetvy a ako celok sa vyvíjali už aj predtým v zhode s vývinom československej skupiny.

Na juhu nové maďarské osídlenie a bojové a lúpeživé nájazdy, predchádzajúce tomuto osídleniu, spôsobili postupný zánik západoslovensky hovoriaceho obyvateľstva a postupne vyhranili slovenské územie na dnešný rozsah. Maďarské osídlenie utvorilo aj bariéru, ktorá oddelila slovenské územie od rumunského a juhoslovanského.

4. Zaradenie slovenského územia do uhorského štátneho útvaru a organizácia tohto útvaru spôsobili, že na slovenskom území sa neutvorilo nejaké slovenské politické, hospodárske alebo kultúrne centrum. Slovenské územie (tak ako územie celého Uhorska) bolo rozdelené do komitátov (do stolíc), z ktorých sa vyvinuli pomerne samostatné hospodárske, politické a administratívne jednotky. To spôsobilo, že slovenský jazyk vyvíjajúc sa v rámci týchto stolíc, dlho nejavil zreteľné konvergentné črty, resp. konvergentné črty boli dlho rušené divergenciou vo vývine.

5. Feudálne uhorské zriadenie spôsobilo, že slovenské etnikum stratilo a dlho si nevyvinulo slovenskú feudálnu panujúcu vrstvu. Najvyššie vrstvy uhorskej feudálnej spoločnosti (kráľ, zemepáni, vysoká cirkevná hierarchia) neboli slovenské. Slovenský jazyk sa dlho vyvíjal ako jazyk poddaného ľudu, neskoršie i meštianstva a zemianstva a napokon aj inteligencie.

Z jazykovej stránky je feudálne obdobie 10.—11. storočia zaujímavé tým, že sa v ňom uskutočnili tri závažné jazykové zmeny: 1. zánik a vokalizácia jerov, 2. kontrakcia a 3. denazalizácia. Tieto tri zmeny a ich dôsledky mali veľký význam pri sformovaní charakteristických znakov slovenčiny.

§ 10. ZÁNİK A VOKALIZÁCIA JEROV

1. V § 8, ods. 5 sme uviedli, že v praslovančine ostatného obdobia boli okrem iných vokálov aj dva jery: mäkký (*ь*) a tvrdý (*ѣ*). Tieto jery boli v slabej polohe redukované a v silnej polohe boli silné (pozri § 8, ods. 5).

Najdôležitejšou a vo svojich dôsledkoch základnou zmenou, ktorá sa uskutočnila na prahu samostatnej existencie slovenského jazyka, bol zánik redukovaných a vokalizácia silných jerov. Hovoríme tradične o „vokalizácii“ jerov, hoci by sme mali správnejšie hovoriť o nahradení jerových vokálov inými vokálmi. Jery sa nevokalizovali, t. j. nestávali sa vokálmi, lebo vokálmi boli vždy, lež v období, o ktorom je reč, boli silné jery nahradené inými vokálmi.

Zánik a vokalizácia jerov sa pokladá za ostatnú celoslovanskú jazykovú zmenu. Až do zániku a vokalizácie jerov totiž prebiehal vývin v celej slovanskej približne rovnako. Boli tu, pravdaže, nárečové odchýlky, uvedené v §§ 2—4. Ale po zániku a vokalizácii jerov sa jednotlivé slovanské jazyky vyvíjajú už celkom samostatne bez ohľadu na celok slovanských jazykov. Preto sa obdobie zániku a vokalizácie jerov pokladá veľmi často z jazykovo-hľadiska za medzník praslovanského obdobia. Od tohto medzníka sa potom ráta už so samostatným vývinom v jednotlivých slovanských jazykoch.¹

2. Jery zanikali a vokalizovali sa podľa tzv. Havlíkovho pravidla: Nepárny jer, počítajúc od konca slova, zanikol, párný jer bol nahradený iným vokálom.² Podľa ďalšieho pravidla³ sa silné jery nahradzovali v jazyku tými vokálmi, ktoré už v jazyku boli. Vokalizáciou jerov nevznikli nikde také vokály, ktoré predtým v jazyku neboli.

Zánik a vokalizácia jerov sa uskutočnili v slovanských jazykoch v období 10.—12. storočia. Najskôr sa uskutočnili na slovanskom západe a juhu (asi v 10. storočí), najneskoršie sa uskutočnili na slovanskom východe (asi v 11.—12. storočí).

3. U nás jery zanikali a vokalizovali sa v priebehu 10. storočia. Slabé jery zanikali najprv, silné jery sa potom ešte nejaký čas asi vyslovovali a neskoršie sa vokalizovali. Pre 9. storočie máme jery na našom území ešte bezpečne doložené. Napr. v *Kijevských listoch* (odpis veľkomoravskej pôvodiny, pochádzajúci z 10. storočia) sa jery ešte presne zachovávali. Aj v zápisoch mien z nášho územia v *Evanjeliu civildalskom* (zápisy sú z 9. storočia) sa jery často zachovávajú. Napr.: *cozil* — *Kocьъ*, *slauika* — *Slavьka*, *pigimer* — *Bъdiměrъ*, *zidizlau* — *Sъdislavъ*. Maďari pri svojom príchode do Dunajskej kotliny ešte zastihli výslovnosť jerov u našich predkov. V najstaršej vrstve prevzatých slov preto ešte silné jery nachádzame: maď. *igric* — slov. *igrьcbъ*, maď. *tiszt* — slov. *čьstьbъ*. Starý stav silných jerov sa zachováva aj v niektorých slovanských miestnych menách prevzatých do maďarčiny, napr.: *kaztelic* (= *Kostelcbъ*); zápis je z r. 1055 od Blatenského jazera.⁴

4. Podľa názorov prv platných vokalizovali sa silné jery v rovnakom ča-

¹ Porov. N. Durnovo, *K voprosu o vremeni raspadenija obščeslavianskogo jazyka*, Sborník prací I. sjezdu slovanských filológů v Praze 1929, Praha 1932, 514 a n.

² Pravidlo vyslovil A. Havlík, *K otázce jerové v staré češtině*, Listy filologické 16, 1889, 45 a n.

³ *Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves*, Travaux du Cercle Linguistique de Prague II, 1929, 52.

⁴ K týmto dokladom pozri J. Stanislav, *Dejiny I*, 1958, 342—344.

sovom období v celej československej skupine. Tento názor podrobil kritike Ľudovít Novák,⁵ ktorý dokazuje, že jery sa vokalizovali a zanikali v starej strednej slovenčine pred kontrakciou (o kontrakcii pozri ďalej v § 12), kým v ostatnej československej skupine bola najprv kontrakcia a až potom sa uskutočnil zánik a vokalizácia jerov. Pretože Novákova chronológia nám pomáha pochopiť a lepšie vyložiť mnohé ďalšie zvláštnosti vo vývine strednej slovenčiny proti vývinu západoslovenských a východoslovenských nárečí, pridržiavame sa v ďalších výkladoch tejto Novákovej relatívnej chronológie.

5. Ďalším problémom je, aké sú striednice za silné jery v slovenských nárečiach. V tejto veci boli vyslovené viaceré názory. Podľa Jana Gebauera bolo v češtine za tvrdý jer tzv. „neměkčící e“, kým za mäkký jer bolo e, ktoré mäkkí predchádzajúcu spoluhlásku, napr.: *starьcь* > *stařec* > *stařec*, *bratrьmь* > *bratrem*.⁶ Pre slovenčinu uznáva Jan Gebauer za tvrdý jer často striednicu o. Fr. Trávníček sa domnieva, že v češtine bola za oba jery iba jediná striednica e, existenciu tzv. tvrdého e za silný tvrdý jer popiera.⁷ Pre strednú slovenčinu uznáva v niektorých prípadoch striednicu o, a.⁸

V tejto práci vychádzame z predpokladu (budeme ho ďalej podrobnejšie rozvádzať), že v strednej slovenčine sa silné jery vokalizovali takto:

ɔ > o: *vɔnɔ* > *von*, *vɔšb* > *voš*, *rɔžb* > *rož*, *dɔskɔ* > *dosk* (gen. plur.), *bɔčьka* > *bočka*, *pɛtɔkɔ* > *pátok*, *posɔlɔ* > *posol*;

ɔ > e: *pɔsɔ* > *pes*, *dɔnɔ* > *deň*, *kupьcь* > *kupec*, *otьcь* > *otec*, *šьvьcь* > *švec*.

V severnej strednej slovenčine sa stretávame často s prípadmi, že máme niekedy za ɔ striednicu e (< ə). Tak je to najmä v Turci, v Liptove a na Orave. So striednicou e (< ə) sa stretávame najmä v prípone -ɔkɔ > ək > ek. Napr.: *ad monticulum hradek* 1244 pri Rakove v Turci. V súčasných nárečiach je v Liptove v prípone -ɔkɔ veľmi často -ek, napr. *domek*, *stromek*.⁹ Aj na hornej a čiastočne aj na strednej Orave je v týchto prípadoch často -ek.¹⁰ Tieto javy možno najlepšie vysvetliť ako západoslovenské rezíduá v Turci a v Liptove. Na Orave možno ide skôr o dôsledky západoslovenskej kolonizácie v 16.—17. storočí.

⁵ K otázce jerových střídnic a kontrakce v střední slovenštině, Bratislava 5, 1931, 634—680.

⁶ Historická mluvnice jazyka českého I, 58, 140.

⁷ Historická mluvnice československá, 53.

⁸ C. d., 54.

⁹ J. Stanislav, Liptovské nárečia, 116, 129.

¹⁰ A. Habovštiak, Striednice za predhistorické ɔ, ɔ v oravských nárečiach, Adolfu Kellnerovi, 128.

Pre západnú a východnú slovenčinu predpokladáme (rovnako tak ako aj pre celú češtinu), že tvrdý jer sa vokalizoval na *a*, kým mäkký jer sa vokalizoval na *e*. Hláska *a* je zadopodnebná, resp. stredopodnebná samohláska stredného stupňa otvorenosti, nelabializovaná. Príklady na tvrdý jer: *vǫnǫ* > *vǫn*, *posǫlǫ* > *posǫl*, *vǫšǫ* > *vǫš*, *bǫčǫka* > *bǫčka*, *sǫnǫ* > *sǫn*, *tǫnǫ* > *tǫn*, *dǫbrǫ* > *dǫbr* > *debra* (= výmoľ, príkra dolina; v praslovančine aj *dbbrǫ*) atď.

Kladie sa otázka, aká bola fonologická platnosť tohto *a*. Išlo tu o samostatnú fonému, alebo to bol iba variant fonémy *e*, ktorý sa vyskytoval za silný jer po tvrdých spoluhláskach. O tejto veci bude reč neskôr.

O slovenských jerových striedniciach boli vyslovené už veľmi početné názory. Názor, ktorý tu obhajujeme, vyslovil a podrobne zdôvodnil Ľudovít Novák v práci *K otázke jerových striednic a kontrakcie v strední slovenštině*.¹¹ V tejto práci podal aj podrobný rozbor a kritiku názorov svojich predchodcov.¹²

6. Pôvodné presné rozloženie jerových striednic bolo v priebehu vývinu porušené jednak ďalším hláskoslovným alebo tvaroslovným vývinom v jednotlivých slovenských nárečiach, jednak sa tvary známe len v jednej nárečovej oblasti šírili do susedných nárečov oblastí. Izoglosa *a* — *o* za tvrdý jer viedla, ako predpokladáme, po starom rozhraní stredoslovensko-západoslovenskom, resp. stredoslovensko-východoslovenskom. Okrem toho sa však rozšírili jednak niektoré stredoslovenské tvary na západné a východné Slovensko, jednak zasa naopak niektoré západoslovenské a východoslovenské tvary prenikli na stredné Slovensko. Bude o tom reč v § 17.

§ 11. NIEKTORÉ JEDNOTLIVOSTI VO VOKALIZÁCI JEROV

1. Havlíkovo pravidlo platí len vtedy, keď slabiky s jerovými hláskami nasledujú za sebou. Pritom sa za jeden celok pokladá aj predložka s menom. Ak je v slove okrem slabík s jerom slabika s inou hláskou ako nositeľom slabičnosti, počítajú sa jerové slabiky odznova. Napr.: *sǫbǫralǫ* > *sobral* > *zobral*, *orǫličǫkǫ* > *orliček*, *sǫ kostǫmi* > *s kostmi*.

2 1 1
1 2 1
1 1

¹¹ Bratislava 5, 1931, 634—680.

¹² Išlo najmä o rozbor týchto prác: Vl. Šmilauer, *Slovenské striednice jerové a zmena e, ě > a, o*, Bratislava 1930, J. Melich, *Über die Halbvokale im Slavischen*, Zeitschrift für slavische Philologie 5, 1929, 319—339. Javom v slovenčine venoval značnú pozornosť aj Fr. Trávníček, *Příspěvky k českému hláskosloví*, Brno 1926, 49—50 a *Historická mluvnice československá*.

Zánik a vokalizácia jerov spôsobuje, že kmene mnohých slov sa menia v jednotlivých tvaroch podľa toho, či je jer silný alebo slabý. A tak sa tvary toho istého slova od seba líšia, napr.: *chlarpьcь, chlarpьca* > *chlapec, chlarpca*; *vъšь, vъši* > *voš, vš-i*; *vъsь, vъsi* > *ves, vs-i*; *šьvьcь, šьvьca* > *švec, ševc-a*; *žьnьcь, žьnьca* > *žnec, ženc-a*; *pьsь, pьsa* > *pes, ps-a*; *lъžь, lъži* > *lož, lž-i*; *lьstь, lьsti* > *lesť, lst-i, sьnъ, sьna* > *sen, sn-a*;

matьka, gen. plur. matьkъ > *matka, matěk* > *matiek*; *ovьca, gen. plur. ovьcь* > *ovca, ověc* > *oviec*; *paпьna, gen. plur. paпьнъ* > *panna, paněn* > *panien*; *vajьce, gen. plur. vajьcь* > *vajce, vajec*; *služьba, služьbъ* > *služba, služeb* > *služieb*;

jedьnъ, jedьna > *jeden, jedna*; *godьnъ, godьna* > *goden, godna* > *hoden, hodna*; *льгькаjа* > *legkaja* > *legká* > *lepká* > *láchká*;

съ rybami, съ pьsy > *s rybami, so psy* > *z ribami, zo psi*; *въ noci, въ vьsi* > *v noci, vo vsi*; *съгаñати, сьгьñати* > *sgañati, sognati* > *zháñal, zohnal*. Atď.

2. V niektorých takýchto prípadoch nastáva časom vyrovnanie. Kmeň slova sa vyrovnáva podľa jednej z podôb a nemení sa. Napr. stč. *domъцькъ, domъцька* > *domček, domečka*. Obdobne sa pravidelne tvorili aj tvary slov *chlarpček, stromček, mládenček* atď. Ale postupne nastalo na veľkej časti slovenského územia vyrovnanie podľa tvaru nom. sg. Namiesto náležitých foriem typu *domček, domečka* sa nepriame pády začali tvoriť podľa formy nom. sg., teda: *domček, domček-a, domček-u* atď. Tak sa stalo v západnej slovenčine okrem Záhoria a niekoľkých dedín pri Bratislave, v strednej slovenčine a v západnej časti východnej slovenčiny. Na Záhorí a vo východnej časti východnej slovenčiny nastalo zasa vyrovnanie podľa nepriamych pádov aj v nominatíve. Teda podľa tvarov *domečka, domečku* a pod. sa utvoril aj nom. sg. *domeček* (namiesto náležitého *domček*).

3. Podobne sa vyvíjali ďalšie prípady:

Tvar *mudrc* (z *mъdrьcь* by malo byť *mudrec*) a tvar *Bzenec* (z *bъzьnьcь* by malo byť *bezrec*) vznikli asi podľa nepriamych pádov. K tvarom *mudrc* (< *mъdrьca*), *Bzenca, vo Bzenci* (< *bъzьnьca, vъ bъzьnьci*) sa prítvorili tvary nom. sg. *mudrc, Bzenec*. Tvar *mudrc* mohol vzniknúť aj náležitým hláskoslovným pochodom tak, že zo skupiny *rb* sa už pred vokalizáciou jerov stalo slabičné *r* (pozri k tomu § 7, ods. 3).

Prípady ako *doska* (z *dъska* by malo byť *dska*), *steblo* (zo *stьblo* by malo byť *stblo*) sa utvorili podľa tvaru gen. plur. *dъskъ* > *dosk* > *dosiek, stьblъ* > *stbl* > *stbiel*. Vo výraze „ani zbla“ sa zachoval tvar *stblo* (*ani stbla* > *ani zdbla* > *ani zbla*).

Tvar *dvěre* z *dvěri* sa utvoril asi podľa inštr. plur. *dvěrymi* > *dvermi*.

Tvar *pestrý* z *pěstrěi* sa utvoril asi podľa menného tvaru *pěstrě* > *pestr* (porov. *pěstrožě* > *pstruh*).

Ale okrem analógie vplýval na vokalizáciu jerov v týchto prípadoch nepochybne aj prizvuk.

Tvary *zoberieš*, *zoderieš*, *zoženieš*, *zožal* s nenáležitou vokalizáciou slabých jerov sa utvorili z tvarov *sěbrati* > *sobrati*, *sěbrati* > *sodrati*, *sěgnati* > *sohnati*, *sěžněš* > *sožneš* atď.

Niekedy v nárečiach ostávajú vyrovnané tvary typu *švec*, *šveca* (nepriame pády vyrovnané podľa nom. sg.), *jazvec*, *jazveca* (náležite by malo byť *jazvěць*, *jazvěца* > *jazvec*, *jazveca*).

Najmä v priezviskách ostáva často pri skloňovaní podoba nom. sg. Napr.: *Vlček* — *Vlčeka*, *Ježek* — *Ježeka*, *Hudec* — *Hudeca*.

Niekedy však zasa opačnou tendenciou preniká podoba kmeňa z nepriamych pádov do nom. sg. Napr. v južnej západnej slovenčine sú tvary *šefc* — *šefca* (namiesto *švec* — *šefca*), *ženc* — *ženca* (namiesto *žnec* — *ženca*).

4. Predložka sa vokalizuje so svojim menom, napr.: *vě dně* > *vo dne*; *vě čěsti* > *vo čěsti* > *vo cti*; *sě ženami* > *s ženami*; *sě psomy* > *so psom*; *sě psy* > *so psy* atď. Obdobne sa vokalizoval aj výraz *dněь сэ* > *dnes* (vlastný význam „deň tento“).

Keď sa v staršom jazyku začínalo substantívum na ten istý alebo príbuzný konsonant ako neslabičná predložka, často predložka zanikala. Porov. niekoľko dokladov zo Žil. kn.: *písař a školník náš zgednani* (= z zjednaní) *již jmenovaných dobrých lidí jmá zaplatiti 66 zl.* 1469. — *Který člověk má duom svým dvorem* (= s svým dvorem) 1473. — *Přistúpili před nás Krok Jiřík svými sestrami* (= s svými sestrami) 1509. — *že jest on dobře i svú ženú* (= i s svú ženú) *i svými dětmi* (i s svými) *zachoval sě jest* 1457.

5. Dost často sa stretávame v nárečiach so zjavom, že v lok. miestnych mien s predložkou *v* predložka *v* vypadáva. Je tak najmä na južnom strednom a časti priľahlého západného Slovenska (ale tento jav sa vyskytuje aj na severnom strednom Slovensku). Napr.: *Krupiňe*, *Domaňikach*, *Šahách*, *Kozároucjach*, *Levici*, *Ňenci* (= v Leviciach, v Nemciach) atď. Ide tu asi o vypadnutie neslabičnej predložky *v*, ale nie je vylúčené, že na utvorenie tohto „bezpredložkového“ lokálu vplývalo susedstvo maďarčiny, kde je namiesto predložky v tomto prípade sufix (v *Krupine* — *Korponá-ban*).

6. Časom sa pôvodná pravidelnosť vo vokalizácii predložiek narušila. Vokalizovaná podoba predložiek sa dnes používa podľa iných pravidiel, nie podľa toho, či bol v predložke silný alebo slabý jer. Dnes sa vokalizuje pred-

ložka *s*, *z*, *v*, *k* pred slovom, ktoré sa začína na tú istú spoluhlásku, akú má neslabičná predložka, alebo na najbližšiu príbuznú spoluhlásku. Vokalizácia nastáva často aj vtedy, keď sa slovo začína na skupinu spoluhlások, z ktorých jedna je totožná alebo blízko príbuzná so spoluhláskou neslabičnej predložky. Napr.: *zo zeme, vo forme, vo svaloch, zo psa* atď. Okrem toho nastáva vokalizácia ešte aj v iných ojedinelých prípadoch, ktoré sú podmienené historicky, napr.: *so mnou, vo sne, vo dne, predo mnou* atď.¹³

Predložka *k* má vokalizovanú podobu *ku*. Samohláska *u* nie je v tomto prípade jerovou striednicou, ale je to vkladná hláska. V starej češtine sa vyskytuje podoba predložky *ku* pred slovom, ktoré sa začínalo na pernicu, zriedka na inú spoluhlásku: *ku boju, ku pokrmu, ku kráľu*.¹⁴ Z tejto pozície sa táto hláska rozšírila všade, takže dnes je v slovenčine všeobecná táto podoba vokalizovanej predložky *k*, *ku*. Iba v stredoslovenskom tvare *ko mňe* a vo východoslovenskom a západoslovenskom tvare *ke mňe* sa miestami udržiava staré jerové *o*, resp. *e* < *a* v tejto predložke.

7. Predložky a predpony *jbz* > *iz* > *z*; *vbz*, *ot*, *roz*, *bez*, *ob* a práve tak aj predložky *sbn*, *vbn*, *kbn* nemali pôvodne na konci jer. Napr.: *jbzgorěti* > *zgorěti*, *jbzgěr-* > *zžár-* (Ždiar); podobne *zgynoti*, *zmeškati*; *vzchoditi* > *vzchoditi*; *vzdvignoti* > *vzdvignuti*, *vzbymešb* > *vezmeš*, *vzžecbn-* > *vžacny*; *rozbiti*, *rozložiti*, *bez toho, ot toho, obveci* > *oblěci*, *obvlakz* > *oblakz* atď. Časom však aj tu nastávajú rozličné vyrovnania. Napr.: *rozobrať, rozohnať, bezodný, odo dverí* atď.

V prípadoch ako *iný, idem, ikra, ihra, imanie, iskra, imelo, istý* vzniklo začiatkové *i-* zo skupiny *jb-* na väčšine slovenského územia ešte pred zánikom a vokalizáciou jerov. Pozri k tomu § 7, ods. 2. Predpoklad Fr. Trávníčka, že v skupine *jb-* sa jer pravidelne vokalizoval a zanikal, možno prijať pre české a moravské nárečia, kde doklady ukazujú na tento vývin.¹⁵ Pre slovenčinu je pravdepodobnejší predpoklad, že *jb* sa zmenilo na *i-* už dávno pred vokalizáciou jerov.

8. Vzhľadom na veľký počet stredovekých dokladov z 13. storočia predpokladá J. Stanislav, že v početných prípadoch mien s jerovou hláskou v kmeni sa utvoril nom. sg. podľa nepriamych pádov, napr.: *Wask* (= *Vašk*, z pádov *Vašk-a*, *Vašk-u*, *Vašk-om* atď.; pôv. nom. *Vašek*), *Rechk* (= *Ráčk*, z pádov *Ráčk-a*, *Ráčk-om* atď., pôv. nom. *Räček*); podobne *Gurk* (Ďurk, pôv. nom. *Đurek*), *Detk* (*Detk*, pôv. nom. *Detek*) atď.¹⁶

¹³ Podrobné pravidlá pozri v *Pravidlách slovenského pravopisu*, 1962, 42—43.

¹⁴ Fr. Trávníček, *Historická mluvnice československá*, 54.

¹⁵ Fr. Trávníček, *Historická mluvnice československá*, 53—54.

¹⁶ J. Stanislav, *Dejiny I*, 1958, 352.

9. Jery sa nevokalizovali v spojeniach *ɔjb*, *ɔjb*, pretože tu sa mäkký jer zmenil ešte pred vokalizáciou jerov a pred kontrakciou na *i* a tvrdý jer sa zmenil na *y*. Napr.: *dobrɔjb* > *dobryi*, *dobrɔjichɔ* > *dobryichɔ*, *znamenɔbjmɔ* > *znameniimɔ*, gen. plur. *kostɔjb* > *kostii*, gen. plur. *znamenɔjb* > *znameni*, nom. sg. mask. *pěšɔjb* > *pěšii*, *Jurɔjb* > *Jurii*.

Skupina *jb* sa po predchádzajúcom *i*, *y*, *ɔ*, *ɛ* zmenila na *i*, napr.: *stryjbɔ* > *stryicɔ* atď. (porov. k tomu aj vyššie uvedené prípady). Pozri o tom aj v § 12, ods. 2.

10. Prípady *tɔrt*, *tɔlt*, *tɔrt*, *tɔlt* sa už v praslovančine zmenili na slabičné *r*, *l* (pozri o tom § 8, ods. 7). Spojenia *r + jer* a *l + jer* sa na väčšine slovenského územia zmenili tiež na slabičné *r*, *l* ešte pred zánikom a vokalizáciou jerov. Preto tu vokalizácia jerov nenastala. Ide o prípady ako *krɔvɔ* > *kruv*, *krɔstɔ* > *krst*, gen. plur. *jablɔkɔ* > *jabl̩k* atď. Pozri o tom § 7, ods. 3.

O tzv. jerovej striednici *a* pozri ďalej v § 18, ods. 22—27.

O vkladných hláskach v slovách ako *lyžica*, *riža*, *Lihota*, *viator*, *kázeň* atď. pozri ďalej v § 18, ods. 1—7.

§ 12. KONTRAKCIA

1. Kontrakcia, čiže sťahovanie je hláskoslovná zmena, pri ktorej zaniklo intervokálne *-j-* a dve samohlásky, ktoré boli týmto *-j-* oddeľované, dostali sa k sebe, utvorili jednu slabiku a splynuli v jednu dlhú samohlásku. Kontrakcia sa teda skladá z dvoch zmien: 1. zánik intervokálneho *-j-*; 2. splynutie samohlások z dvoch slabík do jednej samohlásky v jednej slabike.

Tak sa sťahovalo:

aja > *ā*: *dobraja* > *dobrā*,

ājä > *ā*: *pěšājä* > *pěšā*,

aje > *ā*: *volaješ* > *voláš*, *znajemɔ* > *znām*,

oja > *ā*: *bojati se* > *bāti se*, *bojaznɔ* > *bāzñ*, *stojati* > *stāti*,

ějä > *ā*: *sėjati* > *sāti*, *dějati se* > *dāti se* (diaľ sa),

ėje, *eje* > *ē*: *rozumėješ* > *rozuměš*, *pěšėje* > *pěšē*,

oje > *ō*: *dobroje* > *dobrō* (akuz. sg. fem.),

ije > *ē*: *pěšijemɔ* > *pěšēm* (lok. sg. mask. a neutra),

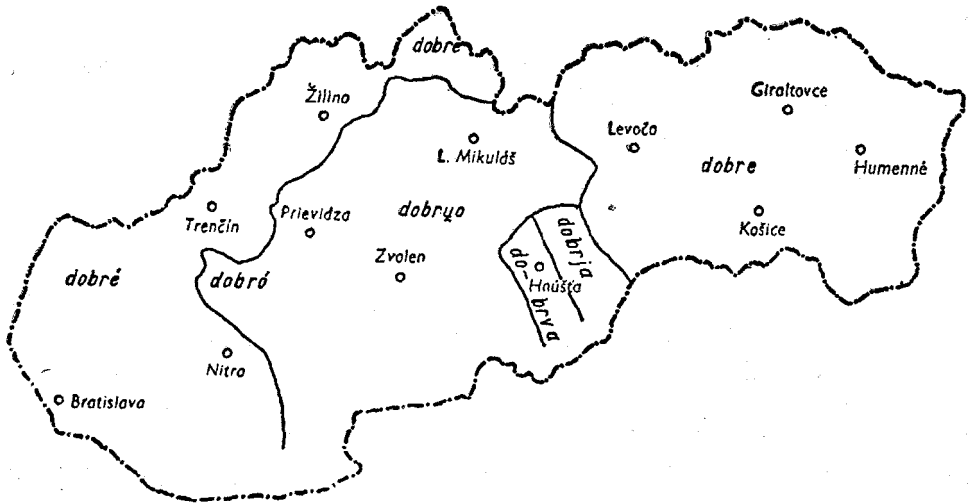
iji > *ī*: *dobriji* > *dobri* (nom. plur. mask.),

yje > *ā*: *dobryje* > *dobrā*.

2. Prípady, v ktorých v jednej slabike bol jer a v druhej bolo *i*, *y* alebo jer, nepodliehali vokalizácii jerov, pretože tu jery, *j*, *i* a *y* ešte pred vokali-

záciou jerov dali iné výsledky (pozri k tomu aj § 11, ods. 9). Porov. výsledky:

ɔjɔ > ŷ: *dobɔɔjɔ* > *dobryj* > *dobrý*, *kɔjɔ* > *kyj* > *ký*,
 ɔji > ŷ: *dobɔɔjichɔ* > *dobryichɔ* > *dobrých*,
 yji > ŷ: *dobryjimi* > *dobryimi* > *dobrými*,
 yjɔ > ŷ: *stryjɔɔɔ* > *stryjɔɔ* > *strýc*, *stryjɔkɔ* > *strykɔ* > *strýk*;
 ɔjɔ > ĭ: *božɔjɔ* > *božij* > *boží*, gen. plur. *kostɔjɔ*, *znamenjɔ* > *kostii*,
znamenii > *kostí*, *znamení*. Atď.

Mapa 12. dobré (nom.-akuz. sg. neutra)

3. Problematické sú prípady, a) v ktorých je v prvej kontrahovanej slabike *ɔ* a v druhej slabike je iná samohláska ako *i*, *y*, *ɔ*, *ɔ*, b) ktorých výsledkom je *ě*. Problematická je aj kontrakcia skupiny *oje* v strednej slovenčine.

V prípadoch, v ktorých je v prvej slabike *ɔ* a v druhej slabike je nejaká iná samohláska okrem *ɔ*, *i*, *ɔ*, *y* (je tam teda *e*, *ě*, *a*, *o*, *u*, *ɔ*), sa veľmi často predpokladá vznik diftongov.¹⁷ Pre slovenčinu je však pravdepodobnejšie, že tu vznikla jednoduchá dlhá samohláska. Poukazuje na to vývin v jednotlivých slovenských nárečiach a aj dnešný stav niektorých slovenských nárečí. Predpokladáme teda vývin:

ɔje > *ě*: *znamenjɔ* > *znameně*, *gostjɔ* > *gostě* atď.; o tvaroch typu *píješ* pozri ďalej;

¹⁷ Napr. Fr. Trávníček, *Historická mluvnice československá*, 63—64.

ъja > ě: znamenъja > znameňá; bratъja > bratá, prъjati > prátí, prъ-
jatel > přátel;
ъju > ů: znamenъju > znameňů
ъje > e: ranъje > raňe.

V prípadoch, v ktorých malo vzniknúť dlhé ě, treba predpokladať vznik dlhého ě, ale treba súčasne predpokladať, že vokál ě nebol diftong, ale že pred denazalizáciou to bolo otvorené e (asi ako dnešné slovenské ä — krátke i dlhé) a po denazalizácii to bolo úzke e (pozri k tomu ďalej § 13, ods. 6). Napr.: *pěšeje* > *pěšě*, lok. sg. mask. *pěšijemь* > *pěšěm*, *rozuměješь* — *rozuměš* atď.¹⁸

4. Niet jednoty o tom, akého pôvodu je stredoslovenský tvar nom.-akuz. sg. neutra adj. typu *dobruo*. Pozri mapku č. 12. V západnej slovenčine sa z praslovanského tvaru *dobroje* kontrakciou vyvinul tvar *dobrā* > *dobré*. Taký istý vývin bol aj vo východnej slovenčine, ale tu nastalo okrem toho aj skrátenie vokálov a teda aj *dobré* > *dobre* (*dobre zecko*). Stredoslovenský tvar *dobruo* a jeho paralely (*dobró*, *dobrô*, *dobro*, *dobrva*) sú striednicou za tvar *dobrō*. Je problém, z čoho sa vyvinul tento tvar.

Náhľad Sama Czambla,¹⁹ že tvar *dobruo* < *dobrō* je juhoslavizmus, je veľmi neurčitý. V. Vážný sa usiloval spresniť tento výklad v tom zmysle, že predpokladal, že sa ešte v predhistorickej dobe utvoril v južnej slovančine pevný tvar nom.-akuz. sg. neutra na *-ō* (a to alebo hláskoslovne z *-oje* > *-ō* alebo analogicky podľa podstatných mien stredného rodu na *-o* a podľa menných tvarov prídavných mien). Tento tvar sa vraj rozšíril z oblasti južnoslovanských nárečí aj do strednej slovenčiny.²⁰ Tieto výklady, pokiaľ nepočítajú s kontrakciou, majú nevýhodu v tom, že predpokladajú tvar na *-ō* v strednej slovenčine ešte pred kontrakciou, a to je málo pravdepodobné. Neskôršie pokladal V. Vážný za najpravdepodobnejší hláskoslovný vývin kontrakciou (*-oje* > *ō*).²¹

Fr. Trávníček pôvodne vyslovil názor, že *-uo* vzniklo labiovelarizáciou z krátkého *-o* (prípona menného tvaru),²² ale neskôršie sa v zásade priklonil k názoru Fr. Pastrnka.²³ Fr. Pastrnek sa domnieva,²⁴ že tvar *dobró* je

¹⁸ Fr. Trávníček, *Historická mluvnice československá*, 63—64, tu predpokladá vznik diftongu *ie*.

¹⁹ *Slováci a ich reč*, Budapešť 1903, 78; *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov I*, Turč. Sv. Martin 1906, str. 174, pozn. 2.

²⁰ *Slovenské pohľady* 38, 1922, 231; *Sborník Matice slovenskej* 1, 1923, 8.

²¹ *Nářečtí slovenská*, Čs. vlastivěda III, 273.

²² *Národopisný věstník československý* 15, 1921, 60—62.

²³ *Historická mluvnice československá*, 372.

²⁴ *Slováci jsou-li Jihoslované?* *Věstník České akademie* 13, 1904, 16 a n.; *Archiv für slavische Philologie* 26, 1904, 298.

„pozdější změna nářeční podle skloňovací koncovky jmenné *delo, poľo, srdco*, a s původní délkou skloňování složeného“. Domnieva sa teda, že *dobrō* (> *dobruo*) vzniklo z *dobro* (menný tvar) zdĺžením -o podľa pôvodného -é v tvare *dobré* (zložený tvar). Pastrnkov výklad prijal za správny ešte pred Fr. Trávníčkom aj J. Gebauer.²⁵

Podobný výklad podal M. Noha.²⁶ Domnieva sa, že podľa paralely *veliká hora* (-á: -a) vznikla aj paralela *velikō mesto* (-ě: -o > -ō: -o). Pastrnkov a Nohov výklad majú tú veľkú nevýhodu, že nevedia vysvetliť, prečo vznikol gramatickou analógiou tvar *dobrō* (> *dobruo*) len na strednom Slovensku, hoci syntaktické, resp. morfológické podmienky pre vznik takéhoto tvaru boli aj inde v slovenských, resp. českých nárečiach.

Preto Ludovít Novák vyslovil náhľad, že tvar *dobrō* (> *dobruo*) vznikol hláskoslovným pochodom, pretože vraj v strednej slovenčine *oje* sa kontrahovalo na -ō.²⁷ L. Novák preto predpokladá, že aj *mojeho, mojemu, tvojego* atď. sa kontrahovalo na *mōgo, mōmu, tvōgo* atď. Podľa nominatívneho tvaru *mōj, tvoj, svoj* preniklo potom -j- aj do gen. a dat. a tak vznikli tvary *mōjho, mōjmu, tvojho, tvojmu, svojho, svojmu* (resp. ešte *mōjgo, mōjmu, tvōjgo, tvōjmu, svōjgo, svōjmu*). L. Novák sa domnieva, že aj lok. sg. *mojem* sa v strednej slovenčine kontrahoval aspoň čiastočne na **mōm*. Z tohto tvaru vraj (ako aj z tvaru lok. sg. *tom*) preniklo -o- aj do tvaru *tvojom* (lok. sg. mask.). L. Novák predpokladá potom, pravdaže, aj kontrakciu *dobrojego, dobrojemu* > *dobrōgo, dobrōmu*.

Nevýhodou Novákovho výkladu je, že niet v dokladoch ani stopy po tvaroch typu **mōho* > *mūoho*, **mōmu* > *mūomu*, **dobruoho*, **dobruomu* v strednej slovenčine. Proti tomu sú však akési znaky toho, že aj v strednej slovenčine bola kontrakcia *oje* > *ē*. J. Stanislav²⁸ uvádza z Liptova historické doklady: *swathomykulasskye derzeny* 1476, *zmiěreni stálie* 1480/16. stor., *roskazani panskie* 16. stor. J. Stanislav sa domnieva, že tvar *dobrō* (> *dobruo*) vznikol z menného tvaru predĺžením podľa tvarov *dobrý, dobrá*.²⁹ Prijíma teda Pastrnkov a Nohov výklad. Proti Novákovi uvádza ako ďalší argument západoliptovské *kie, kieže* < *koje* (nom.-akuz. sg. neutra) a *tiež* < < *těž* < *toježe*.³⁰ Ale *kie* < *kē* môže byť tvar nom.-akuz. plur.³¹ a *tiež* môže

²⁵ *Historická mluvnice jazyka českého* III, 1, 1896, 540. Pravda, J. Gebauer prijal tento výklad ešte z *Beiträge zur Lautlehre der slovakischen Sprache in Ungarn*, Wien 1888, 122.

²⁶ *Časopis pro moderní filologii* 12, 1926, 3.

²⁷ *K otázce jerových střídnic a kontrakce v střední slovenštině*, Bratislava 5, 1931, 645 a n.

²⁸ J. Stanislav, *Dejiny* II, 271—272.

²⁹ *Dejiny* II, 273.

³⁰ *Dejiny* I, 1958, 360—361.

³¹ Lud. Novák, *Sborník Matice slovenskej* 13, 1935, 29—30.

byť prevzaté z češtiny. Preukazný sa však zdá historický doklad *Zuezlay* (= Svěslav < Svojeslav) z r. 1245/1270 z okolia B. Štiavnice.³²

Najstaršie doklady na *-ō* (ak tu nejde o menné tvary s *-o*) sú: *Oztro* 1240 v Hevešskej stolici a *Berveno Haradistye* (= Brvennō Hradište) 1263.

Pri všetkých ťažkostiach, ktoré má Novákov výklad, treba mu dať prednosť pred výkladom Pastrnka a Nohu, pretože sa ním vysvetľuje pravidelnosť, s ktorou sa tvar typu *dobrō* > *dobruo* v strednej slovenčine na rozdiel od ostatných slovenských nárečí vyskytuje.

Je tu však ešte jedna možnosť výkladu. Je možné, že pôsobením rytmického zákona sa menné tvary typu *krásna*, *krásno*, *béla*, *bélo*, *stála*, *stálo* po zániku jerov a po vzniku rytmického zákona hodnotili ako pendanty k tvarom *dobrá*, *dobré*, *malá*, *malé* atď. Krátke *-o* sa začalo chápať v týchto tvaroch ako pôvodne dlhé *-ō*, skrátene pôsobením rytmického zákona. Neskoršie potom, vplyvom analógií, ktoré uvádza Pastrnek a Noha, preniklo *-o* aj do tých tvarov, kde nepôsobilo krátenie podľa rytmického zákona, tam, pravdaže, preniklo ako dlhé *-ō*. Tak by sme si vysvetlili existenciu tvarov na *-ē* > *-ie* v historických dokladoch zo stredného Slovenska a aj iné doklady, ktoré prináša J. Stanislav ako dôkaz kontrakcie *ē* < *oje*. Je možné, že pôvodne skutočne bola kontrakcia *oje* > *ē* aj na strednom Slovensku a že nahradenie tvaru typu *dobré* tvarom typu *dobrō* vplyvom menných tvarov typu *krásno*, *bélo* atď. bolo neskoršie ako kontrakcia, hoci bolo iste veľmi staré. Ale ak predpokladáme, že v oblasti Turca, Oravy a Liptova bolo pôvodne západoslovenské obyvateľstvo prevrstvené stredoslovenským osídlením, vtedy by sme aj doklady, uvádzané J. Stanislavom za dôkaz kontrakcie *oje* > *ē* na strednom Slovensku, mohli pokladať za zvyšky západoslovenského osídlenia.

5. Sú početné prípady, v ktorých sa nemôže predpokladať uskutočnenie kontrakcie. Ide najmä o tieto prípady:

a) Tvary prítomníka sloviess vzoru krýti: *kryješ*, *ryješ*, *vyješ*, *myješ*, *šiješ*.

Pri slovesných tvaroch *bješb*, *pješb* je pre nedostatok starých dokladov ťažko rozhodnúť, či tu bola kontrakcia, ako bola v starej češtine (*pъje > p̄e > p̄u > p̄ju*; *pъješb > p̄ješ*, *bъješb > b̄ješ*), alebo sa tu už od najstarších čias vyvinuli tvary s *i* (namiesto *ъ*), ktoré sa nekontrahovali, teda: *pješb > piešb*, *bješb > biešb* (predpokladáme trojslabičné tvary: *bi-e-šb*, *pi-e-šb*). Vzhľadom na dnešný stav je pravdepodobnejšia druhá možnosť.

b) Nekontrahovali sa ani tvary imperatívu typu *rozuměji*, *znaji*, *dělaji*, *kupuji*, *grěji*, *pěji*, pretože ešte pred kontrakciou (resp. v čase kontrakcie) spojenie *-ji-* splynulo v jednu hlásku (asi v neslabičné *i*). Hlásky *i* a *j* totiž

³² Vl. Šmilauer, *Vodopis*, 138.

tvorili v ostatnom období praslovančiny na našej oblasti jednu fonému a nemohli sa vyskytovať vedľa seba (porov. § 8, ods. 12). Tak sa utvorili tvary *rozuměj, znaj, dělaj, kupuj, grěj* atď.

c) Z rovnakých príčin sa nekontrahoval ani tvar dat. a lok. sg. fem. adj. *dobřeji*. Utvoril sa z neho tvar *dobřej*.

d) Necontrahovali sa ďalej slovesá *napojiti* — *napájati, krojiti* — *krájati* a niektoré tvary sloviess *hreješ, praješ, stojíš, bojíš sa, veješ, čuješ* atď.

e) Necontrahovali sa niektoré jednotlivé slová: *bojazlivý, bojazlivosť, staja, vojevoda*.

f) Pravdepodobne sa necontrahovali ani tvary čísloviek *dvoje, oboje, troje*. Ale z východného Slovenska je hist. doklad aj na kontrahovaný tvar: s *Frankoweg ih bulo tre* 1655 Levoča.³³ Je možné, že pri číslovke *troje* na východnom Slovensku kontrakcia bola.

g) Tvary privlastňovacieho zámena boli pravdepodobne aspoň v strednej slovenčine v nom. sg. i nom. plur. mask. pôvodne necontrahované. Napr.: *moja, moje, moji, tvoja, tvoje, tvoji, svoja, svoje, svoji*.

Náležitý bol nedostatok kontrakcie v nom. plur. mask. *moji*, kde skupina *ji* sa zmenila na *i*: *moji, tvoji, svoji* > *moi, tvoi, svoi* (dvojslabičné: *mo-i, tvo-i, svo-i*) a tieto tvary sa necontrahovali. Podľa týchto tvarov sa potom neuskutočnila kontrakcia ani v ostatných tvaroch, resp. ak sa uskutočnila, dosť chytro sa reštituovali necontrahované podoby.

Je možné, že vo viacerých uvedených prípadoch pôvodne kontrakcia bola, ale že sa časom z rozmanitých príčin zrušila. Napr. v tvaroch *napojiti, krojiti, bojíš sa, stojíš* pôvodne kontrakcia nebola, pretože spojenie *-ji-* sa zmenilo na *-i-*, a to sa necontrahovalo s predchádzajúcou samohláskou: *napojiti, krojiti, stojíš* > *napoiti, kroiti, stoiš*. Podľa týchto tvarov potom nemusela nastať kontrakcia ani v tvaroch *napájati, krájati, bojazlivý* a pod.

6. Ako najstaršie doklady na kontrakciu sa uvádzajú slová *Leveluky* (= Levé Lúky v Zátisí) z r. 1067, *Wolue* (= Volové, 1075/1217), *Ostra* (1075/1217).³⁴

Kontrakcia sa uskutočnila v 10. storočí. Predpokladáme, že v západnej a východnej slovenčine (a rovnako tak aj v češtine) bola kontrakcia pred vokalizáciou a zánikom jerov, kým v strednej slovenčine bola až po vokalizácii a zániku jerov. Pozri o tom ďalej v § 15.

7. Príčiny kontrakcie v slovanských jazykoch nie sú ujasnené. Nápadné je, že v tých jazykoch, v ktorých sa udržal fonologický prízvuk (východo-

³³ Izidor Kotulič, *Historické hláskoslovie a tvaroslovie východoslovenských nárečí*, rkp. 1957, 241.

³⁴ J. Stanislav, *Dejiny I*, 1958, 362.

slovanské jazyky) alebo intonácia fonologicky relevantná (južnoslovanské jazyky), sa kontrakcia ako pravidlo neuskutočnila, ale v tých jazykoch, kde fonologický prízvuk a intonácia zanikli (západoslovanské jazyky), kontrakcia sa ako pravidlo uskutočnila. Pravdaže, vo všetkých slovanských jazykoch sú zrejmé výnimky. V jazykoch, v ktorých jestvuje kontrakcia, sú niektoré slová a tvary nekontrahované, ako sme uviedli vyššie pre slovenčinu, a zasa v jazykoch, v ktorých nebola kontrakcia, niekedy sa niektoré slová a tvary kontrahovali, napr. častá je kontrakcia v južnoslovanských jazykoch.

§ 13. DENAZALIZÁCIA NOSOVIEK

1. Denazalizáciou sa nazýva zmena nosových samohlások na ústne samohlásky. Už sme uviedli (§ 8, ods. 5), že v ostatnej fáze praslovančiny sme mali v našom jazyku dve nosovky, jednu prednú mäkkú ϵ a jednu tvrdú zadnú ϱ (s mäkkým variantom $\acute{\varrho}$, ktorý sa vyskytoval po mäkkých spoluhláskach). Nosovka ϵ sa u nás v ostatnej fáze praslovančiny vyslovovala otvorene (s \ddot{a} -ovým ústnym elementom, bola to teda nosovka $\ddot{\epsilon}$), nosovka ϱ ($\acute{\varrho}$) sa vyslovovala zatvorene (s u -ovým ústnym elementom, bola to teda nosovka u — \ddot{u}). Toto oddialenie v otvorenosti a zavretosti nastávalo asi preto, lebo pôvodne boli nosovky len dlhé a vokály e , o boli pôvodne krátke. Aby sa udržala paralelnosť dlhého a krátkeho systému pri ústnych vokáloch a nosovkách, nastalo pri nosových vokáloch oddialenie od krátkych vokálov (e ; o) a priblíženie k dlhým vokálom (\ddot{a} , u). Nastal teda vývin $\epsilon > \ddot{\epsilon}$, $\varrho > \ddot{u}$.³⁵ Ďalší stupeň vývoja bol ten, že nosový element zanikol, teda: $r\acute{o}ka > r\acute{u}ka$ — $ruka$, $m\acute{e}so > m\acute{a}so > m\ddot{a}so$.

2. Príčina zániku nosovosti sa niekedy vidí v tom, že nosovka sa z čistej nosovej samohlásky zmenila najprv na spojenie ústnej samohlásky s neurčitým nosovým samohláskovým zvukom, ktorý potom zanikol. Teda: $r\acute{o}ka > ruNka > ruka$, $m\acute{e}so > m\ddot{a}Nso > m\ddot{a}so$. Proti tomu je iný názor, že nosové samohlásky sa menili na ústne tam, kde boli čisté nosové samohlásky (ako sú napr. dodnes vo francúzštine), a zachovali sa tam, kde sa vyslovujú ako ústne samohlásky sprevádzané konsonantickým nosovým komponentom (ako je to napr. v poľštine pri nosovkách, ktoré stoja pred záverovými spoluhláskami, napr.: $k\acute{a}t$ — $koNt$, $r\acute{e}ka$ — $reNka$, $d\acute{a}ga$ — $doNga$, $d\acute{a}b$ — $doMb$). Tento posledný názor obhajuje Fr. V. Mareš.³⁶ Ale príčiny zániku nosoviek mohli byť aj iné.

³⁵ Porov. Fr. V. Mareš, *Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj*, *Slavia* 25, 1956, 491.

³⁶ *C. d.*, 490.

3. Niekoľko dokladov na nosovky:

o > *u*: *blōdъ* > *blūditi*; *bōdō*, *bōdešъ* > *budu*, *budeš*; *dōbъ* > *dub*, *dōga* > *duga* > *dūha*, *golōbъ* > *golub* > *holub*, *grōbъ* > *grub-* > *hrubý*, *gōba* > *guba* > *huba*, *gōsъ* > *guś* > *hus*, *krōgъ* > *krug* > *kruh*, *kōsъ* > *kus*, *kōtъ* > *kút*, *lōčiti* > *lūčiti*, *mōdrъ* > *mūdry*, *mōka* > *múka*, *mōžъ* > *muž*, *nōza* > *nūza*, *otrōbi* > *otrubi* > *otruby*, *prōdъ* > *prūd*, *prōtъ* > *prút*, *pōtъ* > *púf*, *rōka* > *ruka*, *sōdъ* > *súd*, *sud*; *trōba* > *trúba*, *tōga* > *túga* > *túha*, *oglъ* > *ugl* > *ugol* > *uhol*, *ogorъ* > *úgor* > *úhor*, *ozbъ* > *uzol*, *zōbъ* > *zub*, *zvōkъ* > *zvuik*; *minōti* > *minúti*, *vedōci* > *vedúci*, *sōsēdъ* > *súsēd*, *ōtōkъ* > *útok*; akuz. sg. fem. *rybō* > *rybu*, *dušō* > *dušu*, 1. os. sg. *nesō* — *nesu*, *volajō* > *volaju*, 3. os. plur. *nesōtъ* > *nesú*, *berōtъ* > *berú*;

e > *ä*: *često* > *čästo*, *glēdēti* > *glädēti*, *grēda* > *gräda*, *ječъmy* > *jäčmeň*, *ječāti* > *jäčati*, *mešo* > *mäso*, *mēsti* > *mästi*, *peštъ* > *päsf*, *peťъ* > *päf*, *pēta* > *päta*, *prešti* > *prästi*, *ređъ* > *räd*, *svetъ* > *svätý*, *tegati* > *lägati*, *trēsti* > *trästi*, *vezati* > *vázati*, *peťi* > *päti*, *teťi* > *fäti*, *žeťi* > *žäti*, *četi* > *-čäti* (*zäčäti*), *jeťi* > *jäti*, *devetъ* > *deväf*, *desetъ* > *desäf*, *mēsęcъ* > *mēsäc*, *zajęcъ* > *zajäc*, *govedo* > *govädo*, *kure* > *kurä*, *dieťe* > *diefä*, *me* > *mä*, *te* > *fä*, *se* > *sä*, 3. plur. *ležetъ* > *ležä*, *noseťъ* > *nosä*.

4. Nosovky jestvovali u nás ešte v 9. storočí a na začiatku 10. storočia. Svedčí o tom skutočnosť, že vlastné mená z 9. a zo začiatku 10. storočia majú ešte nosovky. Napr. *Svätopluk* < *Svetoplъkъ*: *szuentiepulc* — 9. stor. Ev. civ.; *Svetežičňa*: *szuentezizna* — 9. stor. Ev. civ.; *Trěbęta*: *trehenta* — 9. stor. Ev. civ.; *prě Něňo* — *prenenon* — Ev. civ. 9. stor. S nosovkou je písané meno kráľa Svätopluka aj v latinských pápežských i bavorských listinách 9. storočia a vo vtedajších gréckych pamiatkach. Aj meno kniežata Václava (*Večeslavъ*, r. 908—929) prešlo do latinčiny s nosovkou (*Venceslaus*). Vyslovovalo sa teda v slovanskom znení ešte s nosovkou. Názov *Uhri* prenikol k nám asi okolo r. 900 s nosovkou (*Qgri*), porov. lat. *Ungari* a gr. *οὐγγαροι*, *οὐγγροι*.

Aj mnohé slovanské mená prevzaté do maďarčiny odrážajú nosovku: *blōdъ* — *bolond*, *golōbъ* — *galamb*, *grōbъ* — *goromba*, *gōba* — *gomba*, *mōka* — *munka*, *grēda* — *gerenda*, *ređъ* — *rend*, *svetъ* — *szent*.

Aj slovenské miestne mená sú často prevzaté do maďarčiny s nosovkou: *Dōbov-*: *Dubovany* — *Domba*; *Krōp-*: *Krupá* — *Crumba*; *Dōbovъcъ*: *Dubovec* — *Dombóc*, *Goleťa*: *Galanta*.

Najstarší doklad na stratu nosovosti je v miestnom mene panónskej osady *Knesa* = *Kňäzä* (< *Kъnežä*) v gréckej listine Štefana I. spreď r. 1002.

5. Strata nosovosti sa uskutočňovala v období 2. polovice 10. storočia do začiatku 11. storočia. Zánik nosoviek bol spôsobený asi tým, že nosovky sa

od seba oddialili stupňom otvorenosti a mäkkosťou (\check{a} — u), takže vlastnosť nosovosti sa stala nadbytočnou a zanikla. Inakšie povedané, príčina bola v tom, že protikladu \check{a} — u neodpovedal nijaký korelovaný binárny protiklad pri ústnych samohláskach, takže protiklad \check{a} — u medzi nosovými neodpovedal štruktúrnym protikladom medzi ústnymi vokálmi, a preto nosovosť zanikla.³⁷ Pozri aj ods. 2 tohto §.

6. Strata nosovosti mala vo fonologickom systéme dva bezprostredné dôsledky:

a) Dostali sa vo viacerých prípadoch do bezprostredného susedstva fonémy w a u ($< \varrho$), napr.: $glaw\varrho > glawu$, $slaw\varrho > slawu$, $w\varrho s\tau > wus$, $w\varrho z\tau l\check{e} > w uzl\check{e}$, $zw\varrho k\tau > zwuk$, $rew\varrho > rewu$, $\check{z}iw\varrho > \check{z}iwu$ atď. To spôsobilo, že w a u , ktoré sa predtým vedľa seba nevyskytovali a ktoré si boli foneticky veľmi blízke, začali sa od seba foneticky vzdalať (pozri o tom ďalej § 27, ods. 14).

b) Nosovka ϱ sa denazalizovala na zvuk \check{a} . To spôsobilo, že zvuk \check{e} , ktorý sa do denazalizácie nosoviek artikuloval ako veľmi otvorené e (ako \check{a}), zmenil svoju artikuláciu a začal sa artikulovať ako zatvorené ϱ . Predpokladáme, že v prípade \check{e} išlo od čias denazalizácie nosoviek o monoftongické úzke (zatvorené) ϱ . Obvykle sa predpokladá, že \check{e} sa artikulovalo ako klzavý diftong je .³⁸ V tejto veci sa však pridržiavame názorov autorov, ktorí predpokladajú, že \check{e} sa na začiatku historického obdobia nášho jazyka artikulovalo ako úzke ϱ .³⁹ K vývinu fonémy \check{e} a k jej zaradeniu vo fonologickom systéme pozri ďalej v § 16, ods. 4, 16—19.

Poznámka. Prípady *gamba*, *gamba* sú do slovenských nárečí prevzaté z poľštiny (poľ. *gąba*). Obdobným prípadom sú asi aj slová *kundrati*, *kandrati*, ale tu možno uvažovať aj o tom, že *n* sa sem vložilo na expresívne zosilnenie výrazu.⁴⁰

§ 14. DEPALATALIZÁCIA

Depalatalizácia je strata mäkkosti pri spoluhláske a nahradenie mäkkej spoluhlásky príslušnou tvrdou spoluhláskou. Napr. v praslovančine sa spoluhláska \check{s} vyslovovala mäkko. V dnešnej ruštine sa \check{s} vyslovuje tvrdo, napr. v slabike *ši-* sa vyslovuje tvrdé labializované \check{s} a tvrdé y (hoci v pravopise sa píše *i*). V tomto prípade ide teda o depalatalizáciu. V slovenčine jestvuje viacero depalatalizácií spoluhlások.

³⁷ A. V. Isačenko, *Drevne-russkije etudy*, Ljubljana 1941, 17.

³⁸ M. Komárek, *Historická mluvnice česká* 1, 81.

³⁹ Pozri k tomu J. Stanislav, *Dejiny* I, 1958, 403.

⁴⁰ V. Machek, *Etymologický slovník*, 245.

1. Za najstaršiu depalatalizáciu v češtine sa pokladá zmena skupiny *ter-*, *tel-* na *tər-*, *təl-*; prejavuje sa v slovách: *patero*, *devatero*, *desatero*, gen. plur. *přátel*, inštr. plur. *přátely*, datel. B. Havránek⁴¹ sa domnieva, že táto depalatalizácia vznikla ešte pred vokalizáciou jerov a po kontrakcii. Ide tu o tento vývin: gen. plur. *prǫjatelǫ* > (kontrakciou) *přátelǫ* > (pred zánikom jerov) *přátal*.

O depalatalizácii tu treba uvažovať preto, lebo v starej češtine sa samohláska *ä* (*ǣ*) prehlasovala na *ě* vždy, keď nasledovala mäkká spoluhláska. Napr.: *čas*, ale *v češě*, *hřada*, ale na *hřědě*; *řád*, ale *řiedíti* > *říditi*; *pǣt* > *pět* > *pět* atď. A pretože v tvare gen. plur. *přátel* pôvodne nasledovala za hláskou *ǣ* mäkká spoluhláska (slabika *te* v gen. plur. *přátel* bola pôvodne palatalizovaná) a tvar gen. plur. *přátel* si jednako zachoval neprehlasované *á*, treba rátať s tým, že tu predtým, než nastala prehláska *ǣ* > *ě*, musela sa uskutočniť depalatalizácia slabiky *te* > *tə*. Potom už nebola splnená podmienka na uskutočnenie prehlásky *ǣ* > *ě* (lebo za vokálom *ǣ* nenasledovala mäkká spoluhláska) a prehláska *ǣ* > *ě* tu nenastala. Obdobne ako v tvare gen. plur. *přátel* bolo aj v ostatných prípadoch, ktoré sú vyššie uvedené.

Vo východnej slovenčine sú tvary: *praceľ*, *pejčero*, *šescero*, *šiezmero*, *ošmero*, *zevecero*, *zešecero*. Za staré *-leľ-*, *-ler-* tu teda je, ako príklady ukazujú, *-ceľ-*, *-cer-*, ktoré sa náležite vyvinulo z *-leľ-*, *-ler-* zmenou *l* > *ć* (o tej pozri ďalej v § 24). Táto depalatalizácia teda vo východnej slovenčine nebola. Aj v strednej slovenčine je doteraz pravidelne *-leľ* v slovách *priateľ*, *ďateľ*. V skupine *-leľ* teda depalatalizácia nebola. Otázne je, ako vysvetľovať tvary ako *pātoro*, *šestoro*, *devātoro*, *desatoro*, a ďalej aj *štvaro*, *sedmoro*, *osmoro*. Je možné, že tu šlo o depalatalizáciu, ktorá v strednej slovenčine mala podobu *-ler-* > *-tor-*. Ale pravdepodobnejšie je, že tu šlo o praslovanský variant prípony *-ter* v podobe *-tor*. Prípona *-tor* je totiž v týchto prípadoch v južnoslovanských jazykoch a predpokladá sa aj pre poľštinu.⁴²

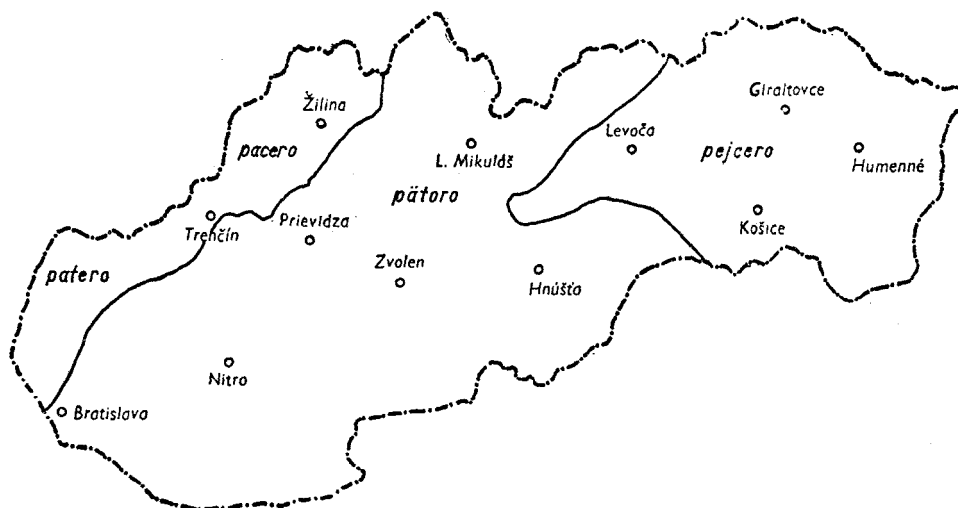
V severnej západnej slovenčine nie je v prípone *-leľ*, *-ler* depalatalizácia (*pacero*, *zesacero*). Menej jasná je situácia v južnej západnej slovenčine. Tu totiž nastala neskoršie zmena každého *e* na *ǣ* (pozri o tom ďalej v § 16, ods. 17). Preto aj v slovách *patero*, *devatero*, *desatero* máme dnes v južnej západnej slovenčine tvrdé *-te-*. Ale pretože v južnej západnej slovenčine nebola prehláska *ǣ* > *ě* tak ako v češtine, nemožno zistiť, či pred zánikom jerov bola tu depalatalizácia *ter* > *tər*, alebo nebola. Niektoré doklady by však svedčili za to, že ani v južnej západnej slovenčine ani v moravskej slovenčine depalatalizácia *ter* > *tər*, *tel* > *təl* nebola. Napr. v texte *Bohemára*,

⁴¹ *K depalatalisaci v oblasti českého jazyka*, Listy filologické 67, 1940, 278.

⁴² Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1955, 353.

ktorý v tretej štvrtine 14. storočia odpísal Martin zo Strážnice, je tvar *dzyetel* (< *dätel*). To by svedčilo, že v moravskej slovenčine nebola depalatalizácia, ak pravda, pokladáme nárečové prvky tohto textu za moravsko-slovenské. Je však možné, že tu ide o nárečové prvky zo severnej západnej slovenčiny.⁴³

☒ Ale ak by v moravskej slovenčine a v južnej západnej slovenčine nebola táto depalatalizácia, vtedy by pribudol ďalší znak, ktorým sa západné

Mapa 13. pätoro

(české) nárečia lišili od východných (moravskoslovenských a slovenských) nárečí v 9. storočí. Pozri mapku č. 13.

2. Druhou depalatalizáciou bola depalatalizácia palatalizovanej spoluhlásky pred inou spoluhláskou. Táto iná spoluhláska bola často tvrdá. Palatalizovaná spoluhláska sa dostala pred inú, často tvrdú spoluhlásku tak, že medzi skupinou spoluhlások zanikol slabý mäkký jer, napr.: *starčččkkč* > > *starček* > *starček*; *věřčn-* > *věřn-* > *verný*; *bařčsk-* > *bařsk-* > *banský*. Atď.

Táto depalatalizácia sa vcelku v slovenčine uskutočnila. Uskutočnila sa po zániku slabých jerov, teda po polovici 10. storočia, lebo len po zániku slabých jerov sa dostali palatalizované spoluhlásky pred iné spoluhlásky. Pre češtinu sa usudzuje, že táto depalatalizácia sa uskutočnila pred prehláskou *ä* > *ě*, pretože v prípadoch, v ktorých nastala táto depalatalizácia,

⁴³ Eugen Pauliny, *Klaretov Glosár a Bohemár na Slovensku*, Jazykovedný časopis 9, 1958, 59—69, najmä 67.

nenastala prehláska $\ddot{a} > \acute{e}$, čiže v týchto prípadoch už po hláske *a* nasledovala tvrdá spoluhláska. Napr.: *sčášľbn-* > *sčáštn-* > *sčastn-* > *sčastný*; *jášbn-* > *jášn-* > *jašn-* > *jasný*. Atď. Podľa toho by táto depalatalizácia bola bývala v češtine pred začiatkom 12. storočia (prehláska $\ddot{a} > \acute{e}$ sa totiž obyčajne kladie na začiatok 12. storočia). B. Havránek sa domnieva, že táto depalatalizácia nastala v češtine hneď po zániku slabých jerov alebo temer súčasne s ním.⁴⁴ Tento termín možno prijať aj pre slovenčinu.

Rozsah tejto depalatalizácie nie je pre všetky slovenské nárečia rovnaký. Predovšetkým sa zdá, že v severnej západnej slovenčine sa neuskutočnila táto depalatalizácia pred labiálami. V okolí Trenčína je psl. slovo *ľma* vo forme *ľma*, ďalej na sever v celej Trenčianskej stolici je *ľma* (< *ľma*) a rovnako je *ľma* na celom východnom Slovensku. Pozri mapku č. 15. Z psl. *svatľba* je tvar *svaľba* v severnej Trenčianskej a na východnom Slovensku (teda na tom istom území ako *ľma*), tvar *svaďba* je v okolí Trenčína, v Poniří, v záp. Liptove a na Orave. V strednom Gemeri je *svaďba* a v menšom počte obcí je *svaľba*. Inak je v slovenských nárečiach *svaďba* (pravdaže, pokiaľ sa namiesto tohto slova nepoužíva nejaké iné, napr. *veselie*).

Vo východoslovenských nárečiach a na Záhorí nejestvuje depalatalizácia ň pred príponou *-ľsk*: *koňski*, *paňski*, *baňski* vo východnej slovenčine, *koňski*, *baňski* na Záhorí. Pozri mapku č. 14.

3. Treťou depalatalizáciou bola zmena $\ddot{a} \geq \acute{a}$ a s ňou súvisiaca depalatalizácia. Pri tejto depalatalizácii išlo o splynutie mäkkého \ddot{a} , ktoré vzniklo z \acute{e} , so samohláskou *a*. Táto zmena sa uskutočnila len na časti južných západoslovenských nárečí. Súčasne so zmenou $\ddot{a} > \acute{a}$ nastalo aj stvrdnutie predchádzajúceho konsonantu. Išlo o zmenu ako: *devetľb* > *deväť* > *devat*; *deľk-* > *däk-* > *dak-* (*dakvat*). Podobne je to aj v slovách: *hľdat* (*gľdati*), *vačči* (< *veľjbs-*), *klaknűt* (< *kleľkňti*), *taški* (< *teľžk-*), *vittat* (< *teťi*), *vizím ta* (< *te*), *datel* (< *deťel*), *tahat* (< *teľati*) atď. Táto depalatalizácia sa uskutočnila na oblasti približne od dedín na ľavom brehu Trnávky na východ a siaha asi až po Inovecké vrchy.⁴⁵

4. Ďalšie dve depalatalizácie sa uskutočnili neskoršie.

V poradí štvrtá depalatalizácia súvisela so zmenou *ľe*, *de*, *ňe*, *še* atď. > *ľa*, *da*, *na*, *sa* a so zmenou *ľ*, *ď*, *š*, *ž*, *ľ* atď., ktoré vznikli zo spojenia spoluhlásky so slabým mäkkým jerom, na *ľ*, *d*, *s*, *z*, *p* atď. Ide o zmeny ako *oľec* > *oľac*, *deň* > *dən*, *volal* > *volat* atď. O tejto depalatalizácii pozri ďalej v § 16, ods. 17.

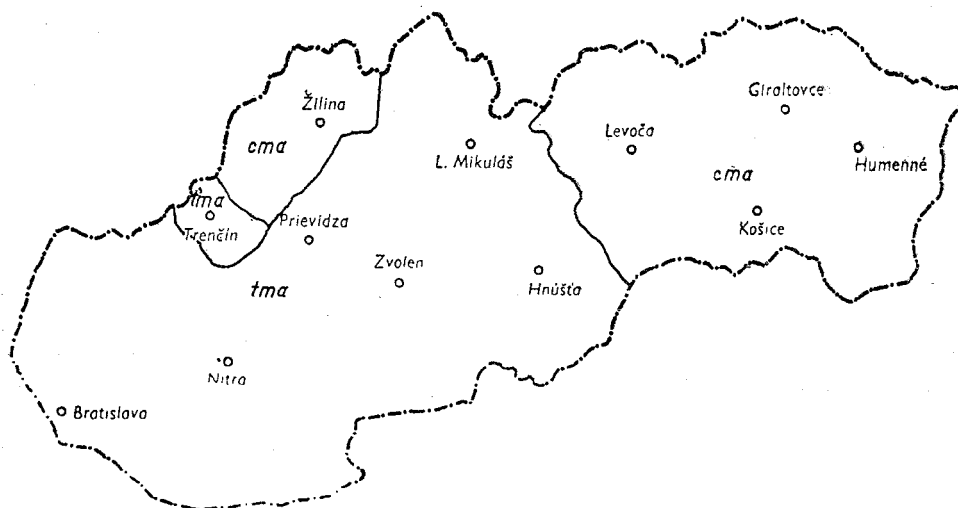
V poradí piata depalatalizácia je súhrnom viacerých stvrdnutí spolu-

⁴⁴ K depalatalizácii v oblasti českého jazyka, Listy filologické 67, 1940, 278.

⁴⁵ V. Vážný, Nářečí slovenská, Čs. vlastivěda III, 234, mapa č. 8.

Mapa 14. k^{oňský}

Mapa 15. t^{ma}

hlások v súvislosti so zánikom konsonantickej mäkkostnej korelácie v západnej a východnej slovenčine a v južnej strednej slovenčine. O týchto javoch bude reč na príslušných miestach.⁴⁶

⁴⁶ K depalatalizácii pozri: Bohuslav Havránek, *K depalatalisaci v oblasti českého jazyka*, Listy filologické 67, 1940, 266—279. — Miroslav Komárek, *K depalatalisaci souhlásek v češtině*, Slovo a slovesnost 21, 1960, 173—187. — František Trávníček, *Historická mluvnice československá*, 196—206.

§ 15. POSTUP HLÁSKOSLOVNÝCH ZMIEN V 10. STOROČÍ

1. Ako sme už uviedli v § 7, ods. 2, ešte pred zánikom a vokalizáciou jerov sa vo väčšine slovenských nárečí začiatočné *jb-* zmenilo na *i-*, ďalej sa v strednej slovenčine a vo väčšine západoslovenských nárečí skupina *r + jer*, *l + jer* zmenila na slabičné *r*, *l* (pozri § 7, ods. 3). Nemožno určiť, či bola pred zánikom a vokalizáciou jerov aj depalatalizácia skupiny *ter*, *tel* > *tər*, *təl* (typ *datel*, *patero*). Zdá sa, že táto depalatalizácia nebola ani na oblasti južných západoslovenských a na oblasti moravskoslovenských nárečí. Inde v slovenských nárečiach nebola (pozri § 14, ods. 1).

2. Z dôležitých zmien 10. storočia sa na oblasti celej západnej slovančiny okrem stredoslovenských nárečí začala najprv uskutočňovať kontrakcia.

Pri tomto názore sa vychádzalo ponajprv z pozorovaní, ktoré urobil N. S. Trubeckoj.⁴⁷ Trubeckoj upozornil na to, že v slovách so sufixom *-bstvje* (napr. *lakombstvje*) a v prípade *prišbstvje* > stč. *příštie* a pod. sa druhý (silný) jer v západnej slovančine nevokalizoval. Preto usudzuje, že v západnej slovančine bola najprv kontrakcia (napr.: *prišbstvje* > *prišbstvĕ*) a až potom zánik a vokalizácia jerov (*prišbstvĕ* > *příšstĕ* > *příštĕ* > *příštie*). Keby bola relatívna chronológia týchto javov opačná, bol by vznikol tvar *prišbstvje* > *prišestje*. Dôvod Trubeckého je síce dôležitý, ale možno sa domnievať, že už pred zánikom a vokalizáciou jerov sa skupiny *bj*, *jb* zmenili na *ii* (resp. podľa polohy aj na *-i-*; a z tohto predpokladu vychádzame, pozri § 11, ods. 9 a § 12, ods. 2). Preto v slovách, ktoré uvádza Trubeckoj, nepredpokladáme existenciu jeru v skupine *bj* v čase zániku a vokalizácie jerov; neboli tu teda vedľa seba dve jerové slabiky a vokalizácia jerov tu nemohla vzniknúť. Predpokladáme teda vývin: *prišbstvje* > *prišbstvije* > *prišstĕ*.

Jednako však vychádzame z predpokladu, že kontrakcia bola v západnej a východnej slovenčine (a v celej západnej slovančine) už pred zánikom a vokalizáciou jerov. Proti tomu v strednej slovenčine bola kontrakcia iba po zániku a vokalizácii jerov. Pre správnosť tohto názoru možno uviesť tieto dôvody:

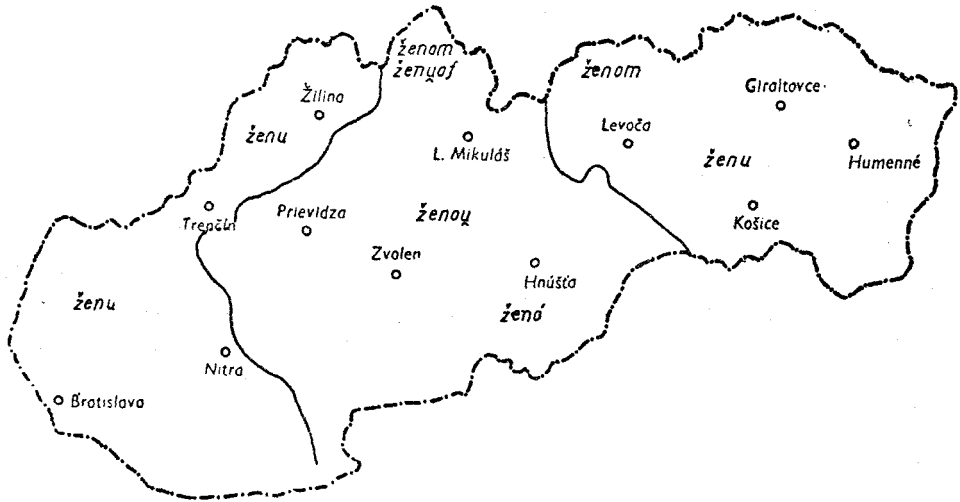
3. Tvar inštr. sg. fem. v strednej slovenčine. V strednej slovenčine je inštr. sg. fem. zakončený na *-ou* (*ženou*, *uľicou*, *koslou*); rovnaká forma je v inštr. sg. osobných zámen (*mnoú*, *leboú*, *seboú*) a v inštr. sg. fem. adj. a rodových zámen (*dobrou*, *cužou*, *matkinou*; *takou*, *ktorou*, *akou*) a pri číslovke *jeden* (*jednou*). Pozri mapku č. 16.

V západnej slovenčine je tu prípona *-ú* (*-u*), napr. *s tú dobrú ženú*, *se mnú*,

⁴⁷ *K voprosu o chronologii sťaženiya glasnykh v zapadoslavianskikh jazykach*, *Slavia* 7, 1928—29, 815—817.

kteřú atď. Vo východnej slovenčine je tu prípona -u (ktorá vznikla skrátčením z -ú). Obdobný bol vývin aj v českých a moravských nářečích. V starej češtine bolo tiež -ú, ktoré sa neskoršie diftongizovalo na -ou (tak ako každé dlhé -ú-, napr. *sūd* > *saud* > *soud*, *se ženū* > *se ženau* > *se ženou*). V hánackých nářečích šiel vývin ešte ďalej: *ou* > *ó* — *se ženó*.

Rozdiel medzi strednou slovenčinou z jednej strany a západnou a východnou slovenčinou z druhej strany je v tom, že v strednej slovenčine bola najprv denazalizácia a potom kontrakcia. Z predpokladaného tvaru *ženoju*

Mapa 16. ženu

vznikol najprv denazalizáciou tvar *ženoju* a potom zánikom intervokálneho *j* (to je prvá fáza kontrakcie, pozri § 12, ods. 1) vznikol tvar *ženou*. Ďalším procesom sa dvojslabičné *ou* v tvare *ženou* stalo jednoslabičným, keď sa v tejto pozícii slabičné samohláskové *u* zmenilo na spoluhláskové neslabičné *u*.

Proti tomu v západnej a východnej slovenčine bola prvou zmenou kontrakcia. Tak z tvaru *ženoju* vznikol kontrakciou tvar *ženō*. Táto fáza sa zachovala v poľštine (*drogą, gańbą, ziemią, duszą*). Až po kontrakcii nastala denazalizácia *ženō* > *ženū*. Táto fáza sa zachovala v západnej slovenčine. Vo východnej slovenčine nastalo neskoršie krátenie dlhých samohlások (pozri § 31); preto tu nastala ďalšia zmena: *ženū* > *ženu*. Takýto výklad rozdielu medzi stredoslovenským inštr. sg. fem. z jednej strany a západoslovenským a východoslovenským z druhej strany podal už Fr. Pastrnek⁴⁸

⁴⁸ *Beiträge zur Lautlehre der slovakischen Sprache in Ungarn*, Viedeň 1888, 69—70.

a prijali ho T. Florinskij,⁴⁹ Jiří Polívka⁵⁰ a iní. Znovu a podrobne tento názor zdôvodnil Ľudovít Novák.⁵¹

Niekedy sa predpokladá, že tu ide medzi slovanskými jazykmi a nárečiami o starý praslovanský nárečový rozdiel. J. Stanislav predpokladá, že v starej západnej a východnej slovenčine (ako aj v češtine a v poľštine) bola v inštr. sg. fem. prípona *-o*, kým v starej strednej slovenčine bola prípona *-ojo*.⁵² Názor J. Stanislava je vlastne iba variantom predpokladu R. Nahtigala,⁵³ podľa ktorého pre praslovančinu treba predpokladať tri rozmanité tvary inštr. sg. fem.: západný s *-o*, východný s *-ojo* a stredný s *-oo*. K strednej oblasti by podľa Nahtigala patrila aj stredná slovenčina. Nahtigalov názor narazil na odpor u viacerých bádateľov.⁵⁴ Najbezpečnejšie je vychádzať z presvedčivého výkladu Oldřicha Hujera, ktorý predpokladá pre celú praslovančinu v tomto prípade jedinú pádovú príponu *-ojo*. Pri tomto predpoklade je nevyhnutné rátať s rozdielom v relatívnej chronológii kontrakcie a denazalizácie v západnej a východnej slovenčine z jednej strany (1. kontrakcia, 2. denazalizácia) a v strednej slovenčine z druhej strany (1. denazalizácia, 2. kontrakcia).⁵⁵

Podľa Fr. Trávníčka⁵⁶ vzniklo stredoslovenské *ženou* vývinom: *ženojo* > *ženoju* > *ženou*, ale taký istý vývin treba vraj predpokladať pôvodne aj pre starú češtinu a pre západnú a východnú slovenčinu. Zachovaný staročeský tvar *ženú* vznikol vraj neskorším, hoci veľmi včasným stiahnutím *ou* > *ũ* z tvaru *ženou* (*ženou* > *ženũ*). Tento názor sa nezdá dosť pravdepodobný. Ak by bol správny názor Fr. Ramovša a J. Stanislava, že v rozdieloch prípony *-o* / *-ojo* ide o praslovanské nárečové rozdiely, pri ktorých by stredná slovenčina mala spolu s východnou a južnou slovančinou príponu *-ojo*, mali by sme v stredoslovenskom tvare inštr. sg. fem. typu *ženou* ďalší tzv. juhoslavizmus v strednej slovenčine. Ale najpravdepodobnejším sa nám zdá názor, že v rozdieloch medzi stredoslovenským tvarom typu *ženou* a západo-

⁴⁹ *Lekcii po slavianskomu jazykoznaniju*, Petrograd—Kijev, 1897, 266.

⁵⁰ *Tvoritelnyj padež v slavianskich jazykach*, Sbornik statej posviaščennyh V. M. Lamanskomu I, Petrograd 1907, 104 a n.

⁵¹ *K otázce jerových střidnic a kontrakce v střední slovenštině*, Bratislava 5, 1931, 642. Tam pozri aj ostatnú literatúru.

⁵² *Dejiny slovenského jazyka I*, 1958, 122, 362. Podobne Fr. Ramovš, *Poznámka k slovenským a juhoslovenským jazykovým stykom*, Ríša veľkomoravská, Praha 1935, 441—452.

⁵³ *Instrumental sg. fem. -ojo: -oo: -o*, Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino 3, 1921—22, 1—23.

⁵⁴ N. van Wijk, *Slavia* 2, 1923, 5—15; Ľud. Novák, *c. d.*, 643—644.

⁵⁵ Rozvedenú argumentáciu pre túto relatívnu chronológiu podal Ľud. Novák, *K otázce jerových střidnic*, Bratislava 5, 1931, 641—644.

⁵⁶ *Historická mluvnice československá*, 66—67.

slovenským a východoslovenským tvarom *ženú* — *ženu* ide o výsledok rozdielu v chronológii kontrakcie a denazalizácie. V nasledujúcich výkladoch budeme preto vychádzať z tohto názoru.

4. Jerové striednice. Podľa názoru R. Jakobsona, ktorého pravdivosť sa overuje na materiáli zo všetkých slovanských jazykov, pri vokalizácii jerov nevznikali také vokály, ktoré už predtým neboli vo vokalickej systéme príslušného slovanského jazyka alebo nárečia. Silné jery sa teda pri svojej vokalizácii nahradzovali už jestvujúcimi vokálmi.⁵⁷

Ak vychádzame z tohto predpokladu, vtedy tiež musela kontrakcia v západnej a východnej slovenčine predchádzať pred vokalizáciou a zánikom jerov, pretože v západnej a východnej slovenčine sa tvrdý jer vokalizoval na zadopodnebné *ə* ($\tau > ə$). Avšak zadopodnebné dlhé $\bar{ə}$ vzniklo ako produkt kontrakcie *oje* $> \bar{ə}$, *yje* $> \bar{ə}$ (*dobroje* $> dobr\bar{ə}$, *dobryje* $> dobr\bar{ə}$). Ako ukazuje Ľudovít Novák, τ dáva *ə* len tam, kde už pred $\tau > ə$ vznikol vokál $\bar{ə}$ kontrakciou.⁵⁸ Okrem toho vzniklo pred vokalizáciou jerov v češtine aj krátke *ə* depalatalizáciou spojenia *ter, tel* $> t\bar{e}r, t\bar{e}l$. Nie je celkom vylúčené, ale je málo pravdepodobné, že ten istý vývin bol aj v južnej západnej slovenčine a v moravskej slovenčine (pozri § 14, ods. 1). O vokalizácii jerov v západnej a východnej slovenčine pozri § 10, ods. 5. O kontrakcii skupiny *oje* pozri § 12, ods. 4. K tomuto aj mapky č. 17, 18.

5. Rytmický zákon. Za takú chronológiu kontrakcie, ktorú obhajujeme, svedčí aj vznik rytmického zákona o dvoch dĺžkach v strednej slovenčine. Ako podrobnejšie rozvedieme ďalej, mohol vzniknúť v strednej slovenčine rytmický zákon len preto, lebo najprv bol zánik a vokalizácia jerov a až potom kontrakcia. V západnej a východnej slovenčine (a vôbec všade inde v západnej slovančine) nevznikol rytmický zákon práve preto, lebo najprv bola kontrakcia a až potom bol zánik a vokalizácia jerov (podrobnejšie pozri v § 18, ods. 14—15).

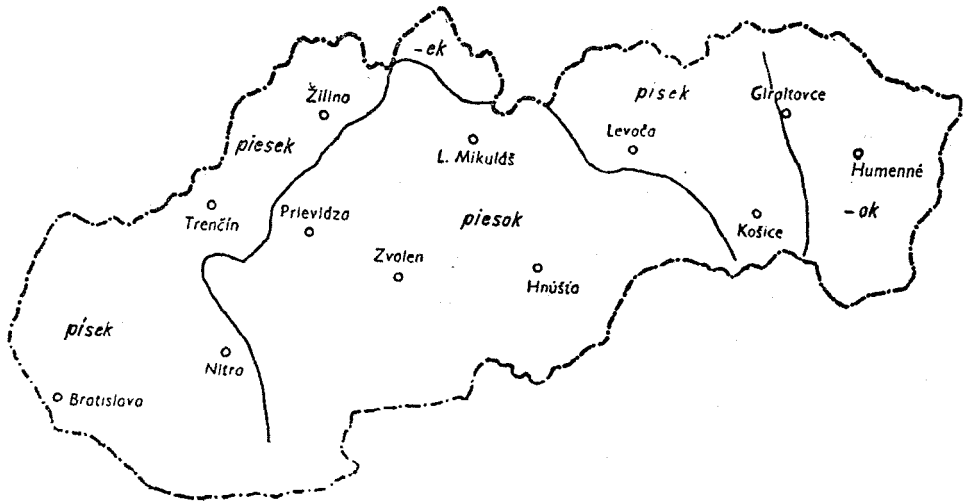
6. Vcelku teda pre strednú slovenčinu vychodí po týchto úvahách táto relatívna chronológia troch najstarších zmien:

1. zánik a vokalizácia jerov,
2. denazalizácia,
3. kontrakcia.

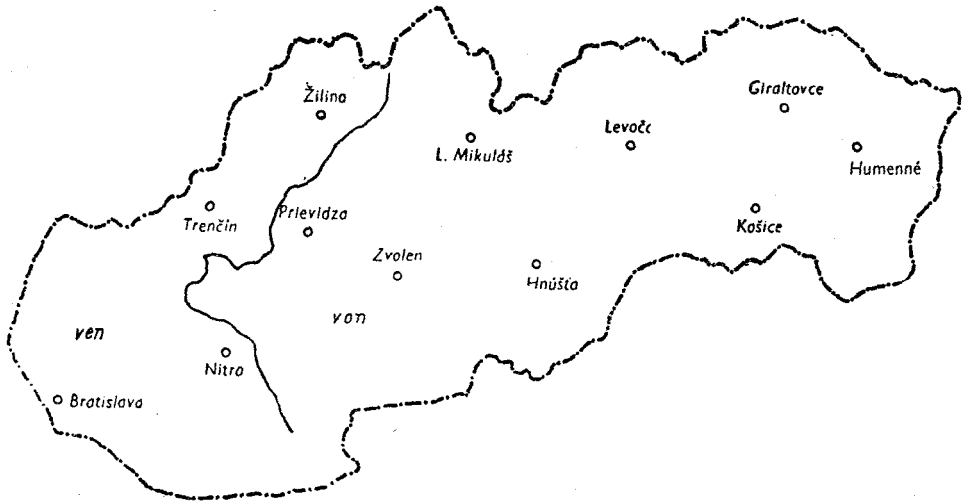
Podľa našich úvah by síce bolo možné teoreticky položiť denazalizáciu pred zánik a vokalizáciu jerov, ale skutočné doklady, najmä preberanie miestnych mien do maďarčiny ukazujú, že Maďari zastihli u nás ešte v miest-

⁵⁷ *Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves*, Travaux du Cercle Linguistique de Prague 1929, 52.

⁵⁸ *K otázce jerových střídnic*, Bratislava 5, 1931, 641 a n.

Mapa 17. piesok

Mapa 18. von

nych menách aspoň na južnejších oblastiach nosové samohlásky, ale nestihli už slabé jery. Jery zastihli, ako sa zdá, ešte v Zadunajsku, kam prišli najskôr ako stále obyvateľstvo.

Pre západnú a východnú slovenčinu vychodí zasa táto relatívna chronológia:

1. kontrakcia,
2. zánik a vokalizácia jerov,
3. denazalizácia.

§ 16. VÝVIN HLÁSKOVEJ ŠTRUKTÚRY V 10. STOROČÍ

1. Ako sme uviedli v § 8, ods. 4, predpokladáme pre sklonok praslovan-kej doby pre všetky české a slovenské nárečia tento vokalický systém:

<i>a</i> (<i>á</i>)		<i>ě</i>
<i>o</i>	<i>o/b</i>	<i>e</i>
<i>u</i> (<i>ú</i>)		<i>i</i> (<i>y</i>)

To bol systém krátkych vokálov. Systém dlhých vokálov bol ten istý, ibaže v ňom neboli jery.

Prvá hláskoslovná zmena, ktorou sa začal rozkladať a meniť jednotný československý vokalický systém, bola kontrakcia v češtine, v moravskej slovenčine a v západnej a východnej slovenčine. Kontrakciou sa v nárečiach utvorila hláska *ě* (< *yje, yjě, oje*): *dobryje* (akuz. plur. mask. a fem.) > *dobrě*; *dobryjě* (gen. sg. fem.) > *dobrě*; *dobroje* (nom.-akuz. sg. neutra) > *dobrě*; *mojego, mojemu* > *měgo, měmu*; *vojevoda* > *věvoda* atď.

Okrem toho sa zmenami v tvarosloví dostávali pádové prípony, ktoré sa začínali na vokál *-o-*, aj do pozícií po mäkkých spoluhláskach. Súviselo to s tým, že delenie substantív podľa kmeňov sa stávalo neživým a čím ďalej tým viac sa začalo uplatňovať delenie substantív mužského rodu podľa životnosti a neživotnosti. Ako príznak životných substantív sa uplatňovali aj pádové prípony *u*-kmeňov v dat. sg. (*-ovi*), v nom. plur. (*-ove*), v gen. plur. (*-ovъ*). Tieto pádové prípony prenikali aj k pôvodným mužským *jo*-kmeňom, pokiaľ boli životné, napr.: *mъž-ovi, otъc-ove, mъž-ovъ*.⁵⁹ Po mäkkých spoluhláskach sa však vokál *o* vyslovoval ako predné labializované *ó*. Táto hláska bola závislým pozičným variantom vokálu *o*.

V českých nárečiach po kontrakcii vzniká aj krátke *ə* depalatalizáciou spojenia *ter, tel* > *tər, təl*. Ide o prípady *pětero* > *pětəro*, *prětelъ* > *prătəlъ* (gen. plur.). Je možné, že táto depalatalizácia bola aj v moravskej a v južnej západnej slovenčine, ale dokázať to nemožno (pozri § 14, ods. 1).

2. Po týchto prvých zmenách systém vokálov v západnej a východnej slovenčine vyzeral takto:

krátky:			dlhý:	
<i>a</i> (<i>á</i>)		<i>ě</i>	<i>ā</i> (<i>ǣ</i>)	<i>ē</i>
<i>o</i> (<i>ó</i>)	<i>o/b</i>	<i>e</i>	<i>ō</i>	<i>ē</i> (<i>ē</i>)
<i>u</i> (<i>ú</i>)		<i>i</i> (<i>y</i>)	<i>ū</i> (<i>ǔ</i>)	<i>ī</i> (<i>ȳ</i>)

⁵⁹ Obdobné tvary máme doložené aj v starobylych staroslovienskych textoch, napr.: *mъževī* (Mar., Zogr., Assem., Ostr., Sav., Supr.), *vīnařevī* (Mar., Ostr.), *zmijeve, znojeve* (Mar., Ostr.), *vračevъ* (Zogr., Sav., Supr.). Pozri Št. Kuřbakin, *Mluvnice jazyka staroslověnského*, Praha 1948, 110.

Ak bola v južnej západnej slovenčine a v moravskej slovenčine depalatalizácia *fer, fel > tar, təl*, vtedy mala v týchto nárečiach fonéma krátke *e* variant *ə*.

Je vôbec otázne, akú fonologickú hodnotu malo toto *ə* (krátke i dlhé). Vo svojej schéme ho zaznačujeme ako variant fonémy *e*. Fakt, že dlhé *ē* stojí len po tvrdej spoluhláske, svedčil by za to, že ide o pozičný variant vokálu *e*. Krátke *ə* stojí síce tiež len po tvrdej spoluhláske, ale vzhľadom na jeho vznik je tu situácia zložitejšia. Depalatalizáciu *fer, fel > tar, təl* si treba predstaviť tak, že tvrdé *r, l* pôsobilo na stvrdnutie vokálu *e*, ktorý predchádzal. Tento tvrdý vokál *ə* (*e > ə*) zasa pôsobil na stvrdnutie konsonantu *l*, ktorý predchádzal (*fer > lar > tar*). Okolnosť, že tvrdosť vokálu *ə* sa v tomto prípade uvedomovala, lebo bola príčinou stvrdnutia konsonantu *l > t*, by svedčila zasa za to, že vokál *ə* sa uvedomoval ako fonéma. Z toho by zasa vychádzal záver, ktorý sme už uviedli (§ 8, ods. 4), že mäkkostné protiklady sa uvedomovali aj medzi konsonantmi aj medzi vokálmi.

V stredoslovenských nárečiach sa do tohto obdobia neuskutočnili nijaké zmeny, ibaže sa tiež začali uplatňovať pádové prípony *-ovi, -ove, -ovъ* pri mužských životných substantívach, takže aj tu sa vyvinul palatalizovaný variant fonémy *ó* (*môžóvi, otčóve, môžóvъ*). Vokál *ə* sa však v strednej slovenčine nevyvinul, pretože tu nebola ani depalatalizácia *fer, fel > tar, təl* a nebola do tohto času ani kontrakcia.

3. V tejto situácii nastáva v slovenských nárečiach zánik a vokalizácia jerov za podmienok a okolností, ako bola o nich reč v § 10. Zánik a vokalizácia jerov veľmi podstatne zasiahli do hláskovej štruktúry a boli príčinou, priamou či nepriamou, radu ďalších zmien. Ide najmä o tieto zmeny:

a) Zánik otvorených slabík. Dôsledkom zániku slabých jerov bolo, že zaniklo mnoho otvorených slabík. Napr.: *dnъnsъ* (tri otvorené slabiky) > *dnes* (jedna zatvorená slabika); *pъsъ* (dve otvorené slabiky) > *pes* (jedna zatvorená slabika), *otcъ* (tri otvorené slabiky) > *otec* (jedna otvorená a jedna zatvorená slabika). Atď.

b) Zmeny v ponímaní mäkkosti foném. Kým slabé jery existovali, platila zásada, že tvrdá spoluhláska je spojená s tvrdou samohláskou a mäkká spoluhláska s mäkkou samohláskou. Po zániku slabých jerov však za spoluhláskou nemusela vôbec nasledovať samohláska. Napr.: *chla-pъ > chlap*, *môžъ > muž*. Ba mohli nastať aj také prípady, že za pôvodne mäkkou spoluhláskou nasledovala tvrdá spoluhláska a naopak. Napr. *pъsa > psa*, *lakъla > lakla* atď.

Nové vzťahy pri spájaní tvrdých a mäkkých foném spôsobili, že sa zmenilo aj staré ponímanie mäkkosti pri spoluhláskach a samohláskach. Kým existovali slabé jery, platila pravidelnosť v rozložení tvrdých a mäkkých

spoluhlások a samohlások, pretože tvrdosť (resp. mäkkosť) spoluhlások bola viazaná na tvrdosť (resp. mäkkosť) samohlások a naopak; tvrdé a mäkké spoluhlásky a samohlásky sa uvedomovali vo vzájomnej súvislosti. Avšak po zániku slabých jerov sa tvrdosť a mäkkosť samohlások a spoluhlások začala uvedomovať oddelene od seba, nezávisle od seba. Napr. v slovách *отць > otec*, *мужъ > muž*, *пѣсъ > pes* sa mäkkosť alebo tvrdosť koncových spoluhlások *c*, *ž*, *s* nemohla po zániku slabých jerov uvedomovať v spojení s nasledujúcou samohláskou, pretože po zániku jerov tam už nijaká samohláska nebola.

Platí však pravidlo, podľa ktorého sa v tej istej fonologickej štruktúre môže nezávisle od seba uvedomovať protiklad mäkkosti a tvrdosti alebo len u spoluhlások alebo len u samohlások. Inakšie povedané: Fonologická korelácia mäkkosti — tvrdosti môže byť v tom istom fonologickom systéme alebo len pri spoluhláskach alebo len pri samohláskach. Ak je protiklad mäkkosti-tvrdosti fonologicky relevantný pri vokáloch, nemôže byť fonologicky relevantný pri konsonantoch. Ak je korelácia mäkkosti — tvrdosti fonologicky relevantná pri konsonantoch, nemôže byť fonologicky relevantná pri vokáloch. Praslovančina so svojou predpokladanou komplexnou mäkkostnou koreláciou aj pri vokáloch aj pri konsonantoch bola výnimkou, ktorá bola možná len preto, lebo slabika bola otvorená a bola vždy alebo tvrdá alebo mäkká vo svojej zložke vokalickej i konsonantickej. Ale po zániku slabých jerov, keď vznikli zatvorené slabiky, sa toto ponímanie mäkkosti — tvrdosti už udržať nemohlo.

Preto po zániku slabých jerov pre príčiny uvedené vyššie mohla vzniknúť v hláskovej štruktúre alebo vokalickej mäkkostná korelácia (VMK) alebo konsonantická mäkkostná korelácia (KMK).

Slovenské nárečia sa z tohto hľadiska a vzhľadom na predchádzajúci vývin rozlíšili takto:

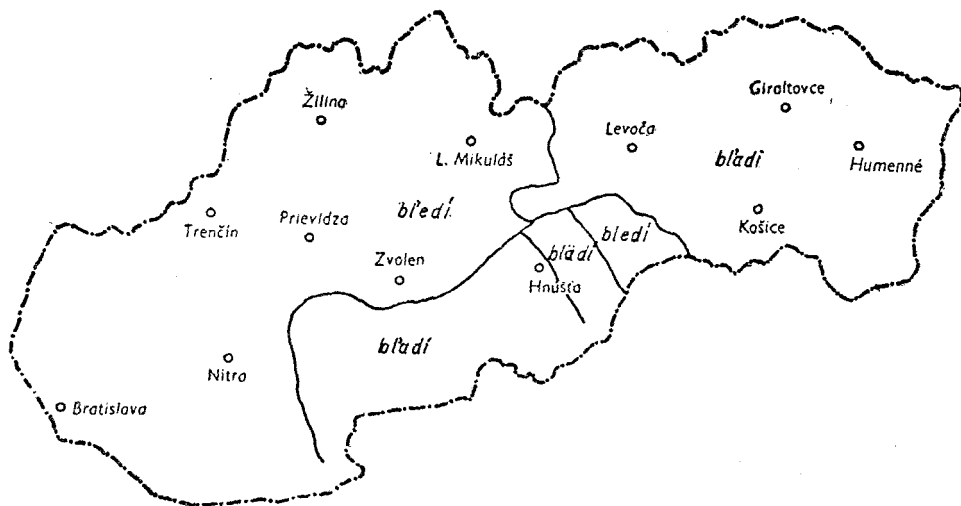
4. Severozápadná stredná slovenčina. V severozápadnej strednej slovenčine (Nitra, Tekov, Turiec, Zvolen, Liptov, Orava) sa zachovali nadalej mäkkostné protiklady pri vokáloch, vyvinula sa tu teda vokalickej mäkkostná korelácia. To značí, že u vokálov sa uvedomovali ako fonologicky závažné protiklady mäkkých proti tvrdým. To spôsobilo niektoré zmeny a presuny v doterajšej vokalickej štruktúre.

Samohláska *ä* (*a* po mäkkej spoluhláske), ktorej mäkkosť sa doteraz uvedomovala len komplexne s mäkkosťou predchádzajúcej spoluhlásky, stala sa samostatnou fonémou. Bola v protiklade proti tvrdému *a* ako mäkké *ä*. Tak to bolo v prípadoch ako: *čas*, *čakať*, *Ján*, *jáz*, *svěca*, *koža*, *vaša*, *dušám*, *muža*, *žaba* atď.

Samohláska *ě* sa v krátkom vokalizme vo svojej výslovnosti zúžila a jej

pôvodná *ä*-ová výslovnosť sa zmenila na *e*-ovú výslovnosť. Stalo sa tak preto, aby sa jej výslovnosť odlišila od výslovnosti fonémy *ä*, ktorá vznikla z *á* (z variantu fonémy *a*, ktorý stál po mäkkej spoluhláske).

Zmena *ě* > *e* sa nazýva tradične stratou jotácie. Pri tomto ponímaní sa vychádza z predpokladu, že *ě* sa pôvodne vyslovovalo ako *e* s predsadeným krátkym neslabičným *i*, teda ako *ie*. Zmena *ě* na *e* podľa tohto ponímania pozostávala zo straty tohto *i*, teda zo straty prejotácie. Preto sa táto zmena nazýva stratou jotácie. Podľa tohto ponímania malo *ě* charakter prejotova-

Mapa 19. bledý

nej dvojhĺsky *ie*. Podľa ponímania, ktoré tu obhajujeme, malo *ě* pred zánikom jerov charakter otvoreného *ä* a po zániku jerov sa v severozápadnej strednej slovenčine zmenilo na úzke *e*. O stratu jotácie tu teda nešlo. Išlo o zmenu otvorenej výslovnosti na zúženú výslovnosť (otvorené *ä* sa zmenilo na úzke *e*).

Išlo o prípady ako: *reč* > *reč*, *vše* > *vše*, *věžā* > *vežā*, *měniti* > *meniti*, *město* > *mesto*, *svět* > *svet*, *světlo* > *svetlo*, *měď* > *meď*, *běda* > *beda*, *pěna* > *pena*, *sěno* > *seno*, *na vozě* > *na voze*, *na gradě* > *na grade*, *o chlapě* > *o chlape*, *květ* > *kvet*, *cěna* > *cena*, *běžāti* > *bežāti*, *tělo* > *telo*, *neděla* > *nedela*, *něga* > *nega*, *věno* > *veno*, *sněg* > *sneg*, *na ročě* > *na roce*, *na nožě* > *na noze*. Atď.

V dlhom vokalizme samohláska *ě* splynula tiež so starým dlhým *ē*. Ale zdá sa, že v dlhom vokalizme bola úzka napätá výslovnosť tohto *ě* výraznejšia ako v krátkom vokalizme, hoci aj v krátkom vokalizme treba rátať po splynutí *ě* > *e* s úzkou napätou výslovnosťou. Svedčí o tom aspoň spôsob,

akým sa preberali do slovenčiny staré maďarské slová (pozri o tom ďalej v ods. 21 tohto §).

5. Mäkký variant vokálu *ü* splynul s *u*, napr.: *krajü* > *kraju*, *bežü* > *bežu*, *čüšäti* > *čušäti* atď. Len po spoluhláske *l* sa *ü* dlho udržiavalo ako variant samohlásky *u*. Prejavuje sa to v znení miestnych mien, v ich starých zápisoch a v spôsobe preberania týchto mien do maďarčiny. Napr. meno *Lübtov* (dnešné *Liptov*) sa zapisuje r. 1230 ako *Liptou*, r. 1276 ako *Luptou* atď. Maďarsky je *Liptó*. Obec *Lupča* (< *Lübčä*) sa zapisuje r. 1263 ako *Lipche* (teda *Lipčä*, resp. *Lüpčä*). Maďarsky je *Lipcse*. *Lubietová* pri B. Bystrici sa po maďarsky volá *Libetbánya*.⁶⁰

Variant *ü* časom splynul celkom s *u*. Možno predpokladať, že v 15. storočí jeho výslovnosť na severnom strednom Slovensku už nebola obvyklá.

Vokál *y* po zániku jerov v severnej strednej slovenčine platil ako samostatná fonéma. Prítomnosťou fonémy *y* si totiž vysvetlíme vznik tvarov nom. plur. *ruke*, *roke* aj vo Zvolenskej a v Tekove. Podrobnejší výklad pozri pri palatalizácii velár v § 23.

Vokaliký systém severozápadnej strednej slovenčiny teda vyzeral po zániku a vokalizácii jerov takto:

<i>a</i>		<i>ä</i>
<i>o</i>		<i>e</i>
<i>u</i>	<i>y</i>	<i>i</i>

Obdobné zjednodušenie nastalo aj v systéme nosoviek. Tam zanikli príslušné mäkkostné varianty nosoviek a naďalej sa držali len dve nosovky bez príslušných mäkkostných variantov: *e* (äN) a *e* (uN).

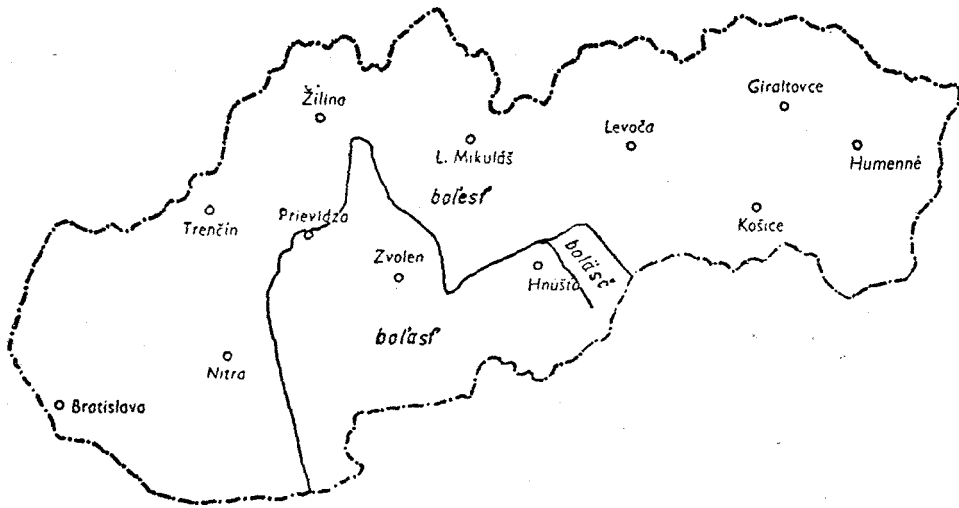
6. V konsonantickom systéme sa prestali uvedomovať ako fonologicky závažné mäkkostné protiklady konsonantov. To spôsobilo v konsonantickom systéme tieto zmeny:

a) Rozdiel medzi spoluhláskami *t, d, n, l* a *ť, ď, ň, ľ* sa udržal, ale jeho hodnota sa zmenila. Nebol to už naďalej protiklad tvrdých proti mäkkým, ale protiklad svetlých (*t, d, n, l*) proti temným (*ť, ď, ň, ľ*). Artikulačne sa tento protiklad prejavoval v tom, že pri *t, d, n, l* sa hrot končeka jazyka opiera o dasno a utvára záver, kým pri *ť, ď, ň, ľ* sa konček jazyka ohýna nadol k dolným rezákom a predná časť chrbta jazyka sa pritíska k prednému podnebiu a utvára záver. Pri artikulácii *ť, ď, ň, ľ* sa kútiky perí zblížuju a pery sa mierne vypínajú dopredu (zaokruhľujú sa). Artikulácia starého

⁶⁰ Podrobnejšie doklady pozri: Ján Garaj, *K chronológii zmien y > e, ý > ei, u > i v hornoipeľskom nárečí*, Sborník Matice slovenskej, 14, 1936, 129—130. — Ján Stanislav, *Dejiny I*, 1958, 451—453.

praslovanského *l, d, ň, l* sa líšila od artikulácie nového *l, d, ň, l* asi tak, ako sa líši dnes artikulácia ruského *l, d, ň, l* od artikulácie stredoslovenského *l, d, ň, l*. Mierne posunutie artikulácie dozadu a vypínanie perí (pri novom *l, d, ň, l*) spôsobilo, že sa zmenil aj akustický efekt. Zvuky *l, d, ň, l* sa stali temnými. V porovnaní s nimi zvuky *t, d, n, l* pôsobia dojmom svetlých, jasných zvukov.

7. b) Do protikladu svetlých — temných sa zaradili aj zvuky *s—ś, z—ź, š, ž, č, č̣, ẓ̌* a neskoršie aj novovzniknulé *ẓ̌*.

Mapa 20. bolešť

Staré fonémy *ś, ź, č̣, ẓ̌* stratili v severnej strednej slovenčine svoj príznak mäkkosti a splynuli so starým *s, z*, resp. *ć > c, ź > z*, napr.: *śěno, źima, kňāź, č̣ěna > seno, zima, kňāz, cena; gaźāti > gazāti* (hádzat). Fonémy *s, z, c, z* sa zaradili do protikladu svetlých — temných ako svetlé.

Fonémy *š, ž* stratili svoju palatálnosť a zaradili sa proti *s, z* ako ich temné koreláty. Neskoršie vzniklo aj nové *ẓ̌* a stalo sa korelovaným proti *z* ako temné proti svetlému. Tak sa zmenili prípady ako: *duśā, koźā > dušā, kožā*.

Fonéma *č* sa síce fonologicky vyvíjala ako fonémy *š, ž*, ale z fonetického hľadiska si zachovala mäkkosť a nenadobudla labializovanosť na časti stredného Slovenska, a to v oblasti hornej Nitry, Turca, Liptova a Oravy. Svedčí o tom fakt, že v prípone *-ček* (<-čbka) ostalo na tejto oblasti *e* nezmenené. Proti tomu vo Zvolene, Tekove, Honte a Novohrade sa prípona *-ček* zmenila na *-čok*. Zmenu *-ček > -čok* si vysvetlíme ako labializáciu podmienenú

foneticky labializovanou výslovnosťou *č* a velárnym *k*, teda fonologicky stvrdnutím *č* a morfológickým vyrovnaním k prípadom, keď medzi tvrdými spoluhláskami bolo striedanie *Ń/o*, napr.: *piesok* — *piesku*, *svedok* — *svedka*. Atď.

c) Palatalizované labiály splynuli so svojimi nepalatalnými korelátmi: *ǃ, ǃ, ǃ, ǃ > p, b, m, v*. Napr.: *ǃena, ǃifi, ǃeg, ǃifi, ǃemä, ǃěsto, ǃěno > pena, ǃifi, beg, bifi, zemä, mesto, veno*.

8. d) Spoluhlásky *r—ř* splynuli v jednu spoluhlásku *r*. Pritom sa pri fonémach *r, l* utvorili isté svojskosti, na ktoré treba upozorniť.

Spoluhlásky *l—l* sa od seba odlišovali artikulačne výraznejšie než dnes. Bolo to spôsobené tým, že *l* si dosť dlho zachovalo tvrdú velarizovanú výslovnosť. Bola to teda dvojica *l—l*. Preto sa pri preberaných cudzích slovách veľmi často chápalo *l* v príslušnom cudzom slove bližšie k slovenskému *l* ako k *l* a preberalo sa ako *l*. Napr.: *košela* (lat. *casula*, z toho strhornem. *kasele*), náreč. *kalamár* (lat. *calamariium*), náreč. *luos, luozi* (nem. *Los*), *loch* (nem. *Loch*), *šnuptichla* (nem.), *lajblik* (nem.), *šlak* (nem. *Schlag*) atď.⁶¹

Pri spoluhláske *r* sa zasa po zmene *ř > r* ukázalo, že často po *r* nasleduje alebo *ä, ǃ* alebo *a, á*, napr.: *úrǃd — raditi, večerǃ — para, rǃd — rǃd* (rada, rado). To spôsobilo, že niekedy sa staršie spojenie *ra, rá* menilo na *rǃ, rǃ*. Porov. dolnooravské tvary: *řrǃjer, řrǃjčǃr, řrǃsǃ, vrǃj, řerǃvi, bratrǃřec, brǃda, krǃjši, krǃj, krǃjčǃr* a pod.⁶² Obdobné sú aj stredogemerské tvary: *brǃda, krǃj, mrǃvec, hrǃč*.⁶³ Toto *ǃ* potom podľa vývinu príslušných nárečí alebo ostalo alebo sa zmenilo na *e*, či *a*. Takto si treba vysvetliť aj vznik tvaru *riast* v južnej časti stredoslovenských nárečí (*rǃsti > rǃsti > riasť*). Obdobne vznikol aj tvar *priaca*, známy ešte dnes zo stredoslovenských nárečí a doložený aj historicky (*řrǃca > řrǃca > priaca*).

Aj v historických dokladoch sú početné svedectvá na zmenu *ra > rǃ*. Napr.: *Bratka* r. 1156, ale *Bretka* (t. j. *Brǃtka*) r. 1209, *Jan Mokredsky* r. 1544, *Paprethe* (t. j. *paprǃdǃ*) r. 1567.⁶⁴

Poznámka. Podľa výkladu, ktorý tu uvádzame, by zmena *ra- > rǃ-* bola vznikla až po zániku a vokalizácii jerov a po prestavbe fonologického systému vyvolaného zánikom a vokalizáciou jerov v severnej strednej slovenčine. Bola by teda vznikla táto zmena po 10. storočí. Preto zápisy Rastislavovho mena ako *Restitius*, ba ani zápisy

⁶¹ Fr. Trávníček, *Historická mluvnice československá*, 135.

⁶² Anton Habovštiak, *Stredoslovenské ä, ǃ na rozhraní dolnej a strednej Oravy*, Jazykovedný zborník 3, 1948, 19. — Ján Halaša, *Zpráva o štúdiu nárečia dolno-oravského za rok 1933*, *Carpatica I A*, 1, 1936, 164.

⁶³ Štefan Tóbiš, *Členenie a charakteristika gemerských nárečí*, Jazykovedné štúdie 2, 1957, 96.

⁶⁴ Ján Stanislav, *Dejiny I*, 1958, 392—394.

Brezalauspurc (od základu *Bras-*) podľa nášho výkladu nesvedčili by za zmenu *ra-* > *rä* už v 9. storočí a na západoslovenskom území. V tom čase a na tom mieste by podľa nášho výkladu podmienky pre túto zmenu neboli. Tvary s *re-* v týchto dvoch menách by bolo potom treba vysvetľovať nejako inakšie. Ako výsledok zmeny *ra-* > *rä-* vykladá tieto mená J. Stanislav.⁶⁵

Okolnosť, že cudzie *l* bolo artikulačne a akusticky bližšie k domácemu *l* a že *r* po splynutí *r—f* nepoznalo protiklad mäkkosť—tvrdosť, resp. svetlosť—temnosť, spôsobila, že cudzie slová, ktoré sa končili na *-r*, *-l*, sa často preberali do „mäkkých“ vzorov, resp. mali niektoré pádové prípony podľa „mäkkých“ vzorov. Napr.: *f košári, na papieri, f kalendári*; nom. plur. *kalendáre, kancionále, funebrále*.

9. Je pravdepodobné, že ani v tomto období nebolo *j* samostatnou fonémou, ale práve tak ako pred zánikom a vokalizáciou jerov aj teraz bolo iba variantom fonémy *i* a vyskytovalo sa len medzi samohláskami, pravda, okrem samohlásky *i*. Napr.: *bojazlivý, krájiati* atď. Výskyt hlásky *j* bol však v týchto pozíciách obmedzený, lebo spravidla tu nastala kontrakcia.

10. Konsonantická štruktúra severozápadnej strednej slovenčiny teda po zániku a vokalizácii jerov vyzerala takto:

<i>p</i>	<i>t</i>	<i>f</i>	<i>k</i>
<i>b</i>	<i>d</i>	<i>đ</i>	<i>g</i>
	<i>c</i>	<i>č</i>	
	<i>ʒ</i>		
	<i>s</i>	<i>š</i>	<i>ch</i>
<i>v</i>	<i>z</i>	<i>ž</i>	
<i>m</i>	<i>n</i>	<i>ň</i>	
	<i>l</i>	<i>l̥</i>	
	<i>r</i>		
		(<i>j</i>)	

11. Od týchto čias boli v severozápadnej strednej slovenčine konsonanty z hľadiska mäkkosti neutrálne. Neboli ani mäkké ani tvrdé. Teoreticky mohli za nimi nasledovať aj mäkké aj tvrdé vokály. Vzhľadom na ďalší vývin (najmä vzhľadom na diftongizáciu *ē* > *je*, *ō* > *uo*, pozri § 28) treba však predpokladať, že z fonetického hľadiska sa na tejto oblasti zachoval ešte po dlhý čas rozdiel vo výslovnosti mäkkých a tvrdých spoluhlások, najmä spoluhlásky pred *ē*, *ā*, *ǣ* boli po dlhý čas palatalizované. Protiklad svetlých — temných, o ktorom sme hovorili vyššie, sa síce fonologicky uplatnil hneď po zániku jerov, ale aspoň na jednotlivých častiach severného Slovenska (Orava, záp. Liptov) sa fonetická mäkkosť spoluhlások

⁶⁵ C. d., 392.

držala dlho. Z fonologického hľadiska však vlastnosť mäkkosti — tvrdosti pri spoluhláskach nebola relevantná.

Ale ešte dnes napr. sa zachovala miestami jotovaná výslovnosť labiál na niektorých miestach stredného Slovenska v postavení pred *ä*. Porov. výslovnosť *päta* (až *p^ääta*) v starohorskom nárečí severne od B. Bystrice. Obdobné doklady uvádza Ján Stanislav pre niektoré časti Liptova.⁶⁶ Palatalizovanie predchádzajúcej labiály pri výslovnosti hlásky *ä* konštatuje pri svojich objektoch veľmi často B. Hála.⁶⁷

12. Juhovýchodná stredná slovenčina. V juhovýchodnej časti strednej slovenčiny (východný Hont, Novohrad a priľahlá časť Gemera) sa zachovali naďalej mäkkostné protiklady pri konsonantoch, vyvinula sa tu teda konsonantická mäkkostná korelácia. Mäkkostné rozdiely pri vokáloch sa tu prestali pocíťovať ako fonologicky závažné.

Konsonantický systém sa tu zachoval v podstate tak, ako bol pred zánikom jerov (pozri § 8, ods. 12). V podstate rovnako sa zachoval aj vokálny systém. Rozdiel proti stavu pred zánikom jerov bol iba v tom, že silné jery sa vokalizovali (*ɛ* > *o*, *ɛ* > *e*) a slabé zanikli. Mäkké znenia vokálov, pokiaľ sa vyskytovali (*ä*, *ó*, *ú*), boli iba variantmi príslušných vokálnych foném (*a*, *o*, *u*), ktoré boli neutrálne čo do protikladu tvrdosť — mäkkosť; mäkkosť týchto vokálnych variantov v jazykovom vedomí nevystupovala ako fonologicky relevantná. Mäkké znenia vokálov sa vyskytovali ako závislé varianty len po palatalizovaných konsonantoch, napr.: *duša*, *otčóvi*, *šúďifi*, *břúcho* (fonologicky tu bolo *duša*, *otčóvi*, *šúďifi*, *břúcho*). Obdobne bol vokál *y* variantom fonémy *i*. Vyskytoval sa len po tvrdých konsonantoch, kým vokál *i*, ktorý bol základným variantom, vyskytoval sa na začiatku slova (teda v nezávislom postavení), napr.: *iskra*, *izba*, *iměti* atď. a v postavení po mäkkých spoluhláskach, napr.: *ficho*, *ďivífi se*, *viděfi* atď.

Systém vokálov mal teda túto podobu:

krátky		dlhý	
<i>a</i> (<i>ä</i>)	<i>ě</i>	<i>a</i> (<i>ä</i>)	<i>ě</i>
<i>o</i> (<i>ó</i>)	<i>e</i>	<i>o</i>	<i>e</i>
<i>u</i> (<i>ú</i>)	<i>i</i> (<i>y</i>)	<i>u</i> (<i>ú</i>)	<i>i</i> (<i>y</i>)

Proti severozápadnej strednej slovenčine bol v juhovýchodnej v tomto období ešte jeden rozdiel: Vokál *ě* sa ešte hneď po zániku a vokalizácii jerov nijako nemenil (nenastala tu tzv. strata jotácie). Nijako sa ešte nemenila ani výslovnosť vokálov *e* a *o*.

⁶⁶ *Liptovské nárečia*, 176.

⁶⁷ *Základy spisovné výslovnosti slovenské*, Praha 1929, 99 a n., 114.

13. Východná a západná slovenčina. Vo východnej a západnej slovenčine sa pred vokalizáciou jerov uskutočnila kontrakcia (pozri o tom § 15, najmä ods. 6) a silné jery sa vokalizovali $\bar{o} > \bar{a}$, $\bar{u} > \bar{e}$ (pozri o tom § 10, najmä ods. 5). Po zániku a vokalizácii jerov sa tu vytvorila konsonantická mäkkostná korelácia. To malo pre fonologickú štruktúru starej západnej a východnej slovenčiny tie isté dôsledky ako v juhovýchodnej strednej slovenčine. Ani tu sa konsonantický systém nezmenil proti stavu pred zánikom slabých a vokalizáciou silných jerov (pozri § 8, ods. 12). Nezmenil sa ani dlhý vokalizmus (bola tu, pravda, hláska \bar{a} , ktorá vznikla pri kontrakcii). V krátkom vokalizme však pri vokalizácii jerov ($\bar{o} > \bar{a}$, $\bar{u} > \bar{e}$) pribudla hláska \bar{a} , ktorá bola variantom hlásky e . Systém vokálov teda vyzeral takto:

krátky		dlhý	
a (\acute{a})	\acute{e}	\bar{a} ($\bar{\acute{a}}$)	$\bar{\acute{e}}$
o (\acute{o})	e (\bar{a})	\bar{o}	\bar{e} ($\bar{\bar{e}}$)
u (\acute{u})	i (y)	\bar{u} ($\bar{\acute{u}}$)	\bar{i} (\bar{y})

14. Ani v týchto nárečiach, práve tak ako ani v juhovýchodnej strednej slovenčine nenastala v tom čase ešte strata jotácie ($\bar{\acute{e}} > \bar{e}$). Tento fakt treba predpokladať z týchto dôvodov:

Ďalší vývin západoslovenských i východoslovenských nárečí ukazuje, že sa v nich rozlišovalo a rozlišuje \acute{e} a \acute{a} (t. j. a po mäkkých spoluhláskach). Tieto zvuky mali v oboch nárečiach rozdielny vývin. To značí, že nesplynuli. Ale \acute{a} malo vcelku iný vývin ako $\bar{\acute{a}} < \bar{e}$. Teda po zániku a vokalizácii jerov sa v západnej a východnej slovenčine nestala z hlásky \acute{a} fonéma $\bar{\acute{a}}$, ako sa stalo v severozápadnej strednej slovenčine. Ďalej: zvuk \acute{e} mal na časti západoslovenského územia iný vývin ako zvuk e . Pre tieto dôvody nemožno predpokladať, že by hneď po zániku a vokalizácii jerov bola v západnej a východnej slovenčine nastala zmena $\bar{\acute{e}} > \bar{e}$, ako nastala v severozápadnej strednej slovenčine.

15. Vývin po denazalizácii. Po zániku jerov bola denazalizácia. Súhrnne pozri o nej v § 13. Ústne vokály, ktoré vznikli denazalizáciou ($\bar{e} > \bar{\acute{a}}$, $\bar{o} > \bar{u}$), sa zaradili do vokalickej štruktúry jednotlivých slovenských nárečí takto:

Severozápadná stredná slovenčina. V severozápadnej strednej slovenčine ústna striednica nosovky \bar{e} splynula s vokálom $\bar{\acute{a}}$, ktorý sa už bol vytvoril po zániku a vokalizácii jerov z hlásky a , ktorá stála po bývalých mäkkých spoluhláskach. Napr.: $pe\bar{e} > p\bar{\acute{a}}\bar{e}$, $deve\bar{e} > dev\bar{\acute{a}}\bar{e}$, $se > s\bar{\acute{a}}$, $gl\bar{e}dati > gl\bar{\acute{a}}dati$, $oni se\bar{e} > oni s\bar{\acute{a}}t > s\bar{\acute{a}}$ atď.

Ústna striednica nosovky \bar{o} splynula so starším u (krátkym i dlhým): $sos\bar{e}d > sused$, $ko\bar{t} > kút$, $že\bar{no} > ženu$, $že\bar{no}j > ženoju$.

16. Juhovýchodná stredná slovenčina. V juhovýchodnej strednej slovenčine vznikla denazalizáciou nosovky *ę* tiež fonéma *ǣ*. Jej vznik pôsobil presuny a ďalšie zmeny vo vokalickej štruktúre.

V krátkej vokalickej štruktúre sa vokál *ǣ* umiestil na tom mieste, na ktorom bol doteraz vokál *ě*. Vokál krátke *ě* splynul s vokálom *e*, čiže zo širokej hlásky sa stal úzkou napätou hláskou. Išlo tu o zmenu, ktorá sa tradične označuje ako strata jotácie. Ujasnili sme si však už v § 16, ods. 4, že tu nešlo o stratu jotácie, ale o zmenu v stupni otvorenosti samohlásky. Niekoľko príkladov: *běg* > *beg*, *děd* > *ded*, *grěšiti* > *grešiti* atď. Viacej dokladov pozri v § 16, ods. 4. Krátky vokalizmus mal teda podobu:

<i>a</i> (<i>ǎ</i>)	<i>ǣ</i>
<i>o</i> (<i>ǒ</i>)	<i>e</i>
<i>u</i> (<i>ǔ</i>)	<i>i</i> (<i>y</i>)

V dlhom vokalizme nastal obdobný vývin, ibaže tu dlhé *ě* a *e*, ktoré splynuli, nadobudli výraznejší charakter úzkeho *e* ako v krátkom vokalizme. Príčina tejto zmeny bola ujasnená v § 16, ods. 4. Išlo o to, že vokál *ě*, ktorý mal širokú výslovnosť až do denazalizácie a do vzniku nového *ǣ*, po vzniku nového *ǣ* na rozlíšenie od tejto fonémy zmenil svoju výslovnosť na úzku. Úzkou hláskou sa stalo aj staré *e* (krátke i dlhé), ktoré splynulo s *ě*. Aj dlhé *ǫ*, ktoré je v párovom protiklade s *ě*, nadobudlo v tomto nárečí vlastnosť úzkej samohlásky. Úzka výslovnosť oboch týchto vokálov, kedysi všeobecná na celej oblasti stredoslovenských nárečí, zachovala sa doteraz na malej oblasti juhovýchodného stredného Slovenska.

Systém dlhých vokálov v juhovýchodnej strednej slovenčine potom vyzeral takto:

<i>ǣ</i> (<i>ǣ̄</i>)	<i>ǣ</i>
<i>ǭ</i>	<i>ě</i>
<i>ǔ</i> (<i>ǔ̄</i>)	<i>i</i> (<i>ȳ</i>)

17. V západoslovenských nárečiach bol vývin obdobný ako v juhovýchodnej strednej slovenčine v tom, že fonéma *ǣ* (z nosovky *ę*) nastúpila na miesto fonémy *ě* a fonéma *ě* splynula s fonémou *e*. Situáciu tu však komplikovala okolnosť, že fonéma *e* mala aj variant *ə*. Vývin bol preto rozdielny na dvoch oblastiach podľa toho, ako splynuli zvuky *ə* — *e* — *ě*. Tieto tri zvuky splynuli rozdielne na dva na dvoch oblastiach: v juhozápadnej a severnej časti západnej slovenčiny.

a) V juhozápadnej časti západnej slovenčiny v krátkom vokalizme sa vokál *ě* stal úzkym vokálom stredného stupňa otvorenosti (úzkym mäkkým *e*). Proti tomu *e* stvrdlo a splynulo s tvrdým *ə*. Dôsledkom toho, že *e*

stvrldo na ə, bol fakt, že palatalizované konsonanty, ktoré stáli pred e, stvrldi tiež. Napr.:

psl. e: *ňeděla* > *nədəla*, *ňesu* > *nəsu*, *tesafi* > *təsafi*, *dešät* > *dəsät*;

psl. ь > e: *дѣръсь* > *dňes* > *dnəs*, *дѣръ* > *deň* > *dən*.

V tom istom čase nastalo v južnej západnej slovenčine asi aj stvrldnutie koncových konsonantov, ktorých palatalizovanosť bola podmienená kedysi prítomnosťou slabého mäkkého jeru. Išlo o prípady ako: *kameň* > *kamen*, *deň* > *dən*, *kost* — *kost*, *devät* > *dəvät* atď. V prípadoch *te*, *de*, *ne*, *še* atď. > *tə*, *də*, *nə*, *sə* atď. nejde teda len o zmneu e > ə, ale aj o depalatalizáciu palatalizovaných konsonantov. Túto depalatalizáciu konsonantov sme označili ako štvrtú (pozri § 14, ods. 4), budeme o nej podrobnejšie hovoriť ďalej pri výklade o vývine konsonantickej štruktúry južných západoslovenských nárečí.

Systém krátkych vokálov sa v južnej západnej slovenčine po uvedených zmenách vytvoril takto:

a (ǎ)	ǎ
o (ó)	e (ə)
u (ú)	i (y)

Obdobný bol aj systém dlhých vokálov.

Na časti juhozápadného územia približne od dedín na ľavom brehu Trnávky na východ asi až po Inovecké vrchy sa uskutočnila aj zmena *ǎ* (< e) na *a*, čiže *ǎ* tu splyva s tvrdým *a*. Ide tu zasa aj o depalatalizáciu konsonantov, pretože po zmene *ǎ* > *a* tvrdne aj predchádzajúca spoluhláska (k tejto depalatalizácii pozri § 14, ods. 3). Ide o vývin typu: *děk-* > *dāk-* > *dak-* (*dakovať*). Obdobne v slovách: *hľadat*, *devat*, *vačči*, *klaknúť*, *taški*, *vittat*, *vizím ta*, *datel*, *tahat* atď.⁶⁸ Na území, kde sa uskutočnila zmena *ǎ* > *a*, sa potom štvoruholníkový systém vokálov zmenil na trojuholníkový:

	a (ǎ)	
	o (ó)	e (ə)
u (ú)		i (y)

13. b) V severnej západnej slovenčine zasa splynulo *ě* s *e* na úzke *e* a výskyt tvrdého *ə* ostal nenarušený. Bol tu teda vývin: *děti* > *děti*, *běg* > *běg*, *sušéd* > *sušéd*, *ořec* > *ořec*, *deň* > *děň*; *posal*, *řan*, *daska* atď. Systém bol navonok ten istý ako v južnej západnej slovenčine, ale vnútri systému bol rozdiel v tom, že hláska *e* (z psl. *e* a *z b*) v severnej západnej slovenčine

⁶⁸ Doklady pozri u R. Krajčoviča, *Vývin nárečí na juhozápadnom Slovensku I.*

splýva s *ě*. Je potom pochopiteľné, že v severnej západnej slovenčine nastáva depalatalizácia spoluhlások typu *le, de, nie, še* > *to, də, nə, sə* atď.

19. Vo východnej slovenčine sa nosovka *ɛ* zmenila na *ä*, a to aj v krátkom aj v dlhom vokalizme. Toto *ä* bolo fonémou a odlišovalo sa od *á* (od variantu fonémy *a*, ktorý sa vyskytoval v postavení po mäkkých spoluhláskach). Tento stav sa nám odráža bezpečne v tom, že fonéma *ä* (< *ɛ*) v krátkej polohe sa ďalej v prevažnej väčšine východoslovenských nárečí vyvíjala na *e* (napr. *meso, peťa, česc, zeka, zešec, zevac, hledac, hreda, lehnuc, pamec, šednuc, sebe* atď.), alebo sa zachováva v plnom rozsahu v sotáckych nárečiach doteraz. Proti tomu *á* po mäkkej spoluhláske v krátkej polohe alebo splynulo s *a* (to sa stalo vo väčšine východoslovenských nárečí), alebo sa doteraz zachováva a vyslovuje sa o niečo prednejšie ako *a*, ale líši sa vo výslovnosti od *ä* (v sotáckych nárečiach).

Pre dlhú polohu tiež predpokladáme, že nosovka *ɛ* sa vyvinula na *ǎ* (zachováva sa doteraz v sotáckych nárečiach), ktoré sa líšilo výslovnosťou a aj tým, že bolo samostatnou fonémou, od dlhého *á*, ktoré stálo po mäkkých spoluhláskach a bolo variantom fonémy *a*.⁶⁹ Tak bol rozdiel medzi *čáštka, žádati, mešáč, teľátko, oři nošá, vožá, pálá* (z pôvodného *ɛ*) a *maľar, práteľ, sáfi*, resp. v krátkom vokalizme: *máso, päta, část, gládati, sádnúti* proti *jama, šáta, žába, čás* atď.

Fonéma *ě* aj vo východoslovenských nárečiach nadobudla charakter úzkej samohlásky (z pôvodnej otvorenej výslovnosti *ä*-ovej sa zmenila na výslovnosť *e*-ovú, ba presnejšie na výslovnosť úzkeho *ɛ*). S ňou splynula aj samohláska *e* (pôvodné psl. *e* a *e* < *ɔ*), ktoré tiež nadobudlo charakter úzkeho *ɛ*. Vývin tu bol teda taký istý ako v ostatných slovenských nárečiach, ktoré mali konsonantickú mäkkostnú koreláciu. Najbližšie bol vývin východnej slovenčiny v tomto čase k vývinu v severnej západnej slovenčine. Vokálny systém východnej slovenčiny bol po uvedených zmenách takýto:

<i>a</i> (<i>á</i>)	<i>ä</i>
<i>o</i> (<i>ó</i>)	<i>e</i> (<i>ə</i>)
<i>u</i> (<i>ú</i>)	<i>i</i> (<i>y</i>)

20. Po denazalizácii ako ostatný proces uskutočnila sa v strednej slovenčine kontrakcia. Kontrakciou nevznikla v strednej slovenčine nijaká nová fonéma, priebeh kontrakcie bol v strednej slovenčine vcelku zhodný s priebehom kontrakcie v ostatných slovenských nárečiach. Preto platí o kontrakcii v stredoslovenských nárečiach to, čo bolo už všeobecne povedané v § 12.

⁶⁹ Pozri I. Kotulič, *Historické hláskoslovie*, rkp. 1957, 26.

21. Zmena *e* > *ä*.

a) Prevzaté slová. Vokál *e* sa v prevzatých slovách hodnotil ako otvorené *e*. Pretože však domáce *e* bolo po denazalizácii a po splynutí *ě* > *e* (resp. po obdobných zmenách) úzkou samohláskou, no širokého *e* vo fonologickom systéme slovenských nárečí nebolo, mení sa *e* v prevzatých slovách na územiach, kde to bolo možné, a v čase, v ktorom to bolo možné, na fonému *ä*. Porov. prevzatia z maďarčiny: *teve* — *täva* > *tava*, *beteg* — *betäg* > *betah*, *terhe* — *tärcha* > *farcha*, *béles* — *bäleš* > *bialeš*, *bialoš*, *tepsi* — *täpša* > *lapša* (pekáč), *lencse* — *länčä* > *lanča* (šošovica), *Végles* — *Vigláš* > *Viglaš*, *Eger* — *Jäger* (> *Jáger*), *kelleu* — *käläüni* > *kaläüni*, *terped* — *färbavý* > *farbavý*, *csere* — *čära* > *čara* (výmena), *kéch* — *käch* > *kach*. Podobne v miestnych a osobných menách: *Kelemen* — *Kälämäny* (Liptov), *Kér* — *Kär* > *Kiar*, *Ferencz* — *Feränc* > *Ferianc*, *Köszek* > *Kysak* atď.

Obdobné sú aj prevzatia z nemčiny: *bërc* — *Pärg* > *Piarg*, *blëch* — *pläch*, *blächa* > *plach*, *blacha*; *pflëgen* — *plägati* > *plagaf*, *schërz* — *žärt* > *žart* atď. Tvary *plech*, *flek* v západnej slovenčine si vysvetľujeme tým, že tam bola iná fonologická štruktúra v čase preberania týchto slov. Tvar *plech* v strednej slovenčine je proti tvaru *plach*, *blacha* novým prevzatím.

Protetické *j*- v slovách *Jäger*; *jazer*, *jazor*, *jazar* (*jazerná strela*) z maď. *ezer* si vysvetlíme tak, že vokál *ä* nemôže stáť na začiatku slova, a preto pri zmene *e* > *ä* na začiatku slova muselo vzniknúť protetické *j*-. V slove *Jáger* vzniklo dlhé *-á-* priklonením k slovu *jáger* (nem. *Jäger*). Podobne je to v slovách *Egerszeg* — *Jagersek*, *Elekes* — *Jalakšová* (Hont). Okrem toho vokál *ä* mohol stáť len po mäkkých (resp. temných) spoluhláskach; preto nastáva v slovách *teve* > *täva*, *Végles* > *Vigláš* atď. pred vokálom *ä* zmena *t* > *f*, *l* > *l* atď.

Zmena *e* > *ä* uskutočnila sa v prevzatých slovách už pred 12. storočím, pretože je už v slovách prevzatých pred zmenou *g* > *γ*. Porov. napr. slová *terhe* — *tärcha*, *beteg* — *betäh*. V slove *terhe* bolo maďarské *h* prevzaté ako *ch*, pretože v slovenčine pred zmenou *g* > *γ* > *h* nebolo hlásky *h*; v slove *beteg* > *betäg* > ... *betah* bolo maďarské *g* prevzaté ešte ako *g* a po zmene *g* > *γ* > *h* sa menilo ako každé domáce *g*.

Ale zmena *e* > *ä* sa uskutočnila aj v slovách prevzatých po zmene *g* > *γ* > *h* a po vzniku dvojhlásky *ē* > *ie*. Napr. slová *Végles* — *Vigláš*, *bélyeg* — *biläg* svedčia o tom, že boli prevzaté až po zmene *g* > *γ* (> *h*), pretože *g* sa v nich zachováva nezmenené; boli prevzaté aj po zmene *ē* > *ie*, pretože maďarské úzke *ē* sa prevzalo v nich ako *i*.

Novšie prevzatia už nepoznajú substitúciu. Napr. *heveroval* — maď. *heverni*, *perepút* (ale aj *parapút*) — maď. *përëputty*, *bíreš* — maď. *béres* atď.

Obdobná je aj zmena $e > a$ v početných prevzatiah z nemčiny a z latinčiny. Napr.: *ratovať* (ale aj *retovať*) — nem. *retten*, *trafit* — nem. *treffen*, *zamat* — nem. *Sammet*, *varštat* — nem. *Werkstatt*; podobne: *barla*, *pras*, *calta*, *krochmál*. V západnej slovenčine je tu často *-e*. Rozdiely mohli vzniknúť aj podľa toho, z ktorého nemeckého nárečia a kedy bolo slovo prevzaté. Podobne lat. *persona* — *parsún*, *petroselium* — *petržal* (popri *petržel*) atď.

V slovách ako *handľár* — *handliar*, *kušňár* — *kušniar* — *kušnier*, *šlajfiar*, *klampiár* a pod. ide o prevzatia nemeckých slov s príponou *-er*. Nemecká prípona *-er* bola tu nahradená slovenskou príponou *-ár*, *-âr* ($> -iar$).⁷⁰

22. b) Domáce slová. V domácich slovách sa často menia slabiky *le*, *lě* v stredoslovenských nárečiach na *lä* $>$ *la*, napr.: *led* $>$ *läd* $>$ *lad*, *leh* $>$ *läh* $>$ *lah* (*noclah*); *pleštit* $>$ *plaštit*, *šplechot* $>$ *šplachot*, *bolesť* $>$ *bolasť* (južné stredné Slovensko) atď.; *lěvz* $>$ *lavý*, psl. *klěvati* — *klavý*, *žlěb* — *žlab*, *blěd-* $>$ *bledý* $>$ *bladý* (južné stredné Slovensko, Gemer, čiast. východné Slovensko). Pozri mapku č. 19, 20.

Túto zmenu si možno vysvetliť tak, že *e*, *ě* sa v slabikách *le*, *lě* vyslovovali už od praslovančiny inak ako v ostatných slabikách, preto sa aj menili inak ako v ostatných slabikách. Po splnutí *e* — *ě* sa samohlásky *e*, *ě* v slabikách *le*, *lě* často nevyslovovali ako zavreté *ɛ*, ale ostali otvorené, a preto sa zmenili často na *ä* a neskoršie na *a*.

V slovách *lan*, *lachki* môže ísť tiež o zmenu $e > ä > a$. Ale je možné, že tu ide o tzv. *a*-ovú jerovú striednicu po mäkkej sonóre *l*.

V jednotlivých slovách sa mení aj *ňe* $>$ *ňä* — *ňa*: *sňeh* $>$ *sňäh* $>$ *sňah*, *oňehdi* $>$ *voňähdi* (záp. Liptov) $>$ *voňahdi*. Sem patrí možno aj vývin *nechal-nehal* proti *nahal* (Zvolenská a časť Liptova).

V jednotlivých slovách je v slovenských nárečiach aj zmena *že* $>$ *žä* $>$ *ža*, *če* $>$ *ča*, *še* $>$ *ša*, *ce* $>$ *ca*. Napr.: *želud*, *želúdok* (Liptov, Orava, Turiec) proti *žalud*-*žalud*, *žalúdok* (inde na Slovensku), *večer* proti východoslovenskému *večar*, *šmotiť* (zo *všemota*) proti *šamotiť*, *šomotiť*, *celi* proti východoslovenskému *cali*, *calkom*, *fcale*. Atď.

V podstate tu ide v slovenských nárečiach o náznak dispalatalizácie $e > a$, $ě > a$. Zmeny v uvedených slovách sa diali v rozmanitom období a v rozmanitom rozsahu v jednotlivých nárečiach. Nikde nie sú uskutočnené dôsledne.

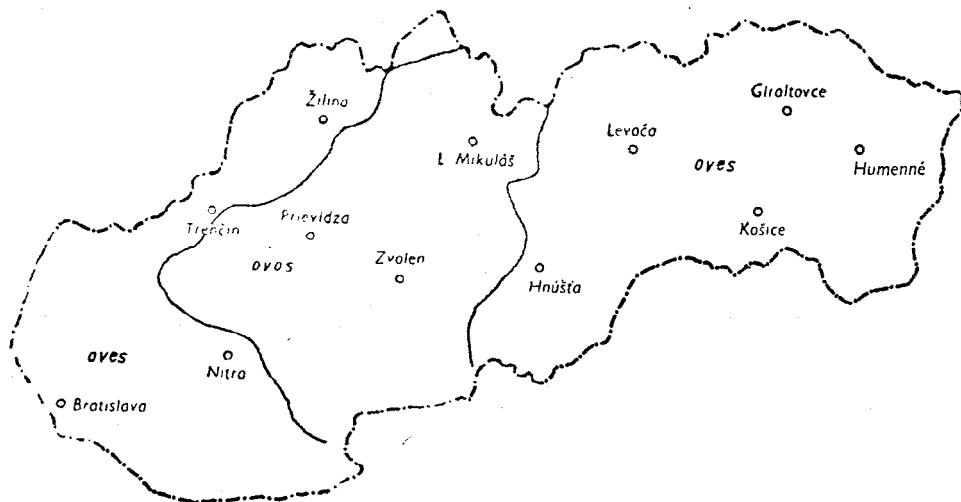
⁷⁰ Podstatu zmeny $e > ä > a$ v prevzatých slovách vysvetlil Eud. Novák, *Le changement e > a dans les mots slovaques empruntés au hongrois et à l'allemand*, Časopis pro moderní filologii 20, 1934, 242—250. Niektoré nové doklady z miestnych mien priniesol J. Stanislav, *Dejiny I*, 1958, 395—400.

§ 17. ZVLÁŠTNOSTI VO VÝVINE JEROVÝCH STRIEDNIC

1. Stredoslovenské nárečia. Jasný obraz zmeny jerov $\bar{z} > o$, $\bar{b} > e$ porušujú v strednej slovenčine prípady, v ktorých za \bar{b} máme o a za \bar{z} máme e . Tieto prípady vznikli až neskorším vývojom. Pôvodne neboli a neodráža sa teda v nich pôvodná vokalizácia jerov.

2. o za \bar{b} .

ovos̄ < ov̄bs̄, ocot < oc̄bt̄, orol < or̄bl̄, kotol < kot̄bl̄. Tieto tvary sa vyskytujú na celom území stredného Slovenska okrem územia východ-

Mapa 21. ovos

ného Novohradu (v poriečí Ipla) a príahlej starej stredoslovenskej časti Gemera (v poriečí Rimavice). Na týchto častiach juhovýchodného stredného Slovenska sú náležité staré stredoslovenské tvary *oves*, *ocet*, *orel*, *osel*, *kofel* (resp. *kof̄iē*), *chr̄bet* (resp. *chr̄b̄iē*) z *chr̄bt̄*. Na celej ostatnej stredoslovenskej oblasti sú len tvary s *-o-*, napr. *ocot*, *ovos* a pod. (o type *chr̄b̄at* bude reč ďalej). Pôvodné *e* tu bolo nahradené novším *o*, pretože pri tvrdých *o*-kmeňoch, ku ktorým patria všetky tieto substantíva, bola alternácia *o/̄* častejšia ako alternácia *e/̄*. Napr. *posol* — *posla* (< *pos̄ol̄*, *pos̄la*), *p̄esok*, *p̄esku* (< *p̄es̄ok̄*, *p̄es̄ka*), *predok* — *predka*, *vlások* — *vláska* atď. Podľa vzoru týchto substantív sa nahradila aj alternácia typu *oves/ovsa* alternáciou typu *ovos/ovsa* atď.

Na juhovýchodnej časti starého stredného Slovenska, kde bola konsonantická mäkkostná korelácia, pôvodná *e*-ová striednica v týchto prípadoch

ostala. Jej zachovanie bolo podmienené okolnosťou, že konsonant pred *e* bol fonologicky mäkký. Tam bolo *oves*, *ocet*, *kofel* (na tejto oblasti je doteraz *kofel-kofjeu*) atď.; fonologicky mäkká spoluhláska „držala“ samohlásku *e* a spôsobovala, že striednica *e* v týchto prípadoch nebola nahradená vokálom *o*. Proti tomu na severozápadnej časti stredného Slovenska, kde bola vokalická mäkkostná korelácia, neexistovala fonologická mäkkosť konsonantov a nemalo teda čo zabraňovať zámene *e* > *o*. Ďalšia príčina zachovania staršieho stavu len na tejto juhovýchodnej oblasti stredoslovenského územia je v tom, že táto oblasť sa opiera z východnej strany o rozsiahlu oblasť s konsonantickou mäkkostnou koreláciou (v starých gemerských a v dnešných východoslovenských nárečiach), kde sa, pravdaže, tvary typu *oves*, *ocet* zachovávajú dodnes.

Slovo *bubon* (< *бубѣнѣ*, ale možno aj *бубѣнѣ*) sa vyvíjalo tak ako typ *blaznѣ*. Pozri ďalej v § 18, ods. 3—4.

3. V súvislosti so zmenou typu *oves* > *ovos*, *ocet* > *ocot* treba tu prebrať aj niektoré iné zmeny *e* > *o* v stredoslovenských nárečiach, kde *e* nie je jerového pôvodu, ale príčiny, ktoré spôsobili zmenu *e* > *o*, sú asi také isté ako pri zmene typu *oves* > *ovos*, *ocet* — *ocot*.

Ide najmä o zmenu *-el* > *-ol*, ale aj o iné obdobné zmeny *e* > *o* v stredoslovenských nárečiach.

Najmä v severnej strednej slovenčine sa stretávame s javom, že pôvodné *e* sa nahrádza vokálom *o* v postavení pred *l*, *u* a niekedy aj pred inými pernými spoluhláskami. Ide o prípady ako:

popelѣ > *popel* > *popol*. Vo východnej a západnej slovenčine je *popel*, v južnej strednej slovenčine je *popeu*;

kostelѣ > (z lat. castellum) > *kostol*, *kostuol*. V západnej slovenčine je *kostel*, vo východnej slovenčine je *koscel*, v južnej strednej slovenčine je *kostjeu*;

tetrěvѣ > *tetreu* > *tetrou*.

Táto zmena je veľmi stará, lebo tvar *Custolen* (= Kostoľan-) s vokálom *-o-* je doložený už r. 1113. Ako sme vyššie uviedli, táto zmena vznikla asi v tom istom čase ako zmena *oves* > *ovos* a pod.

V slovách ako *žobrák*, *šochtár* preniklo *o* namiesto *e* po stvrdnutí *š*, *ž*. Aj v slove *kláštor* (z nem. *klôster* a to z lat. *claustrum*) je v strednej a východnej slovenčine hláska *o* namiesto staršieho *e*.

4. Typ *domčok*, *chlapčok* (> *chlapčѣkѣ*), *vetričok*, *koňičok*, *vtáčičok* atď. sa vyskytuje v celej južnej strednej slovenčine (Hont, Novohrad, pohronský Tekov) a vo Zvolenskej (okrem Detvy). Detva bola založená začiatkom

17. storočia kolonistami pravdepodobne z Oravy, a teda nahradenie pôvodného *e* vokálom *o* sa stalo na tomto území už prv (pretože v detvianskom nárečí máme ešte severoslovenské tvary s *-ček*). Podoba *-čok* namiesto *-ček* prenikla však v juhovýchodnej strednej slovenčine len po stvrdnutí spoluhlásky *č*. Stvrdnutie spoluhlások *č, š, ž* v oblasti juhovýchodného stredného Slovenska je jav relatívne starý. Uskutočnilo sa ešte v čase trvania konsonantickej mäkkostnej korelácie a bolo jednou z príčin palatalizácie velár. Teda zmenu prípony *-ček* > *-čok* a obdobne aj *-šek* > *-šok*, *-žek* > *-žok* možno v juhovýchodnej strednej slovenčine položiť do 12. storočia. Vtedy totiž na tejto oblasti stvrldli konsonanty *č, š, ž*. Pozri o tom ďalej v § 22, ods. 2—3. Argumentácia J. Štolca, že *o* v príponách *-čok, -šok, -žok* je podmienené dĺžkou predchádzajúcej slabiky,⁷¹ nie je presvedčivá. Treba tu predpokladať bez ohľadu na dĺžku predchádzajúcej slabiky vývin *-bko* > *-ek* > (a potom v istých podmienkach) > *-ok*.

5. Slová *šoptať* (< *špꙋt-*), *šomrať* (< *šmꙋr-*) možno vysvetliť expresívnym charakterom týchto slov. V expresívnych slovách sa totiž vyskytujú veľmi často také spojenia, ktoré nie sú v normálnych slovách. Okrem toho tu zmena *šep-* > *šop-*, *šem-* > *šom-* bola umožnená aj tým, že spoluhláska za vokálom *e* bola labiálna a spoluhláska *š* sa vyslovuje labializovane. Preto bola možná náhrada vokálu *e* labiálnym vokálom *o*.

6. Podoby *šoukiňa* (*šv-*), *šjou* (< *šjeu* < *šěl* < *švlě*) vznikli labializáciou pôvodného *e* (*e* > *o*) vplyvom nasledujúceho *u*. Taká istá zmena, ale pri *je*, ktoré nie je jerového pôvodu, je aj v slovách *ďieuka* > *ďjouka*, *chlieu* > *chljou*, *poľieuka* > *poľjouka*, *pokrieuka* > *pokrijouka*. Táto zmena *e* > *o* je pomerne mladá. Jej strediskom je, zdá sa, oblasť hornej Nitry a južného Turca (okolie Kláštora pod Znievom).

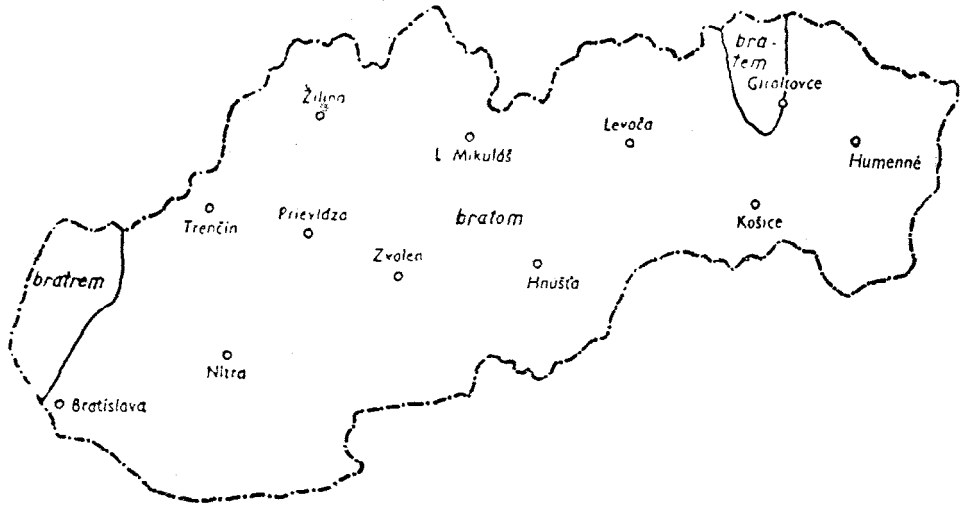
7. Slovo *nájom* (*najꙋmъ*) je spisovné slovo, prevzaté asi z češtiny (čes. *nájem*). O výbere alternácie *o/ø* tu rozhodla aj skutočnosť, že tu ide o tvrdý *o*-km. Dôvod bol teda ten istý ako pri type *ovos* < *ovsz*.

8. Slová *hanobný, služobný, svadobný, túžobný, darobný, služovník* sú neskoršie mechanické tvorenia k slovám *hanba, služba, svadba, túžba, darmo*. Už tu bolo dávno zaniklo vedomie, že ide o mäkký jer v sufixe *-bba*. Nejde tu teda o pôvodné tvary z **ganъbn-*, **služъbn-*, ale o nové tvorenia k substantívam *hanba, svadba, služba*.

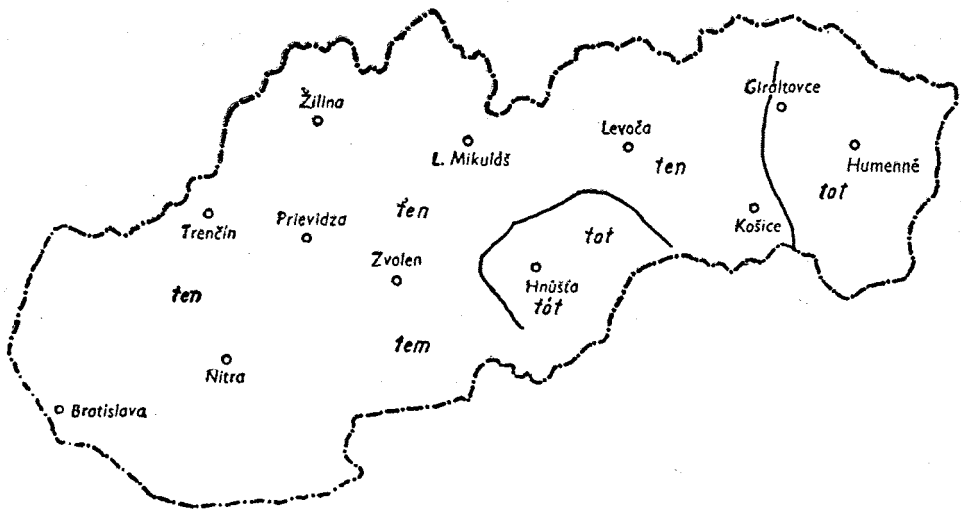
9. *e* za *ъ*.

V slovách *dehel* < *degъtъ*, *nehel* < *nogъtъ*, *lakeľ* < *olkъtъ*, *vehel* < *věchъtъ*, *církeu* < *církvъ* ide o pripodobnenie k alternácii *e/ø*, ktorá je

⁷¹ Jozef Štolc, *K morfológii deminutív v slovenčine*, Jazykovedné štúdie 3, 57—59.

Mapa 22. bratom (inštr. sg.)

Mapa 23. ten

pri substantívach zakončených na pôvodný mäkký konsonant častejšia ako alternácia *o/ô*. Porov. veľmi časté slová typu *palec/palca*. Pri zmene typu *dehof* > *deheľ* ide o obdobnú zmenu ako je zmena *oves* > *ovos*.

10. Tvar zámena *ten* < *tɛnɛ* je rozšírený na prevažnej väčšine stredoslovenského územia. Náležite predpokladanú formu *ton* (< *tɔnɔ*) máme doloženú len ojedinele. Je doložená v tzv. Spišskej kázňovej modlitbe z r. 1480:

tonto swaty dom; ton križ 1689 Mošovce, *ton bezrúk* 1880 P. Dobšinský. Forma *tot* < *tǫtǫ* je teraz zachovaná len na juhovýchodnom okraji strednej slovenčiny, ale pôvodne bola asi rozšírená na väčšom území, ak to nebola vôbec pôvodná stredoslovenská forma tohto zámena.⁷²

Forma *ten* prenikla na stredoslovenské územie namiesto staršieho *ton* alebo *tot* vplyvom západoslovenských a východoslovenských nárečí a vplyvom kultúrnej češtiny. Je možné, že rozšírenie tvaru *ten* na oblasti stredného Slovenska bolo umožnené existenciou starého západoslovensko-východoslovenského osídlenia na severnom strednom Slovensku (pozri § 5, ods. 15 až 17).

Zámenný koreň je aj v adverbiách *teraz, tedy, teda, vtedy* (*tǫgǫdy, tǫgǫda* > *tehda* > *teda*). Slovo *temer* je spisovné, v nárečiach sa nevyskytuje. Slovo *teraz* je na veľkej väčšine stredného Slovenska a v poľštine. Na juhovýchodnom okraji stredoslovenských nárečí v západnom Gemeri je tvar *trpou, trpó* (= teraz, z *tǫprvǫ*). Rovnako tak na prevažnej väčšine stredoslovenských nárečí sú tvary *teda, vtedi* (*ftedi*). Ale na južnej časti stredného Slovenska je *todi, tode* (náležite z *tǫgǫdy* > *togdy* > *tohdy* > *tody* > *todi, tode*), *ftodi, ftode*. Tvary *todi, ftodi* zodpovedajú vývinu jerových striednic na strednom Slovensku.

11. Slová *keby* (*kebi*), *kedy* (*kedi*), *keď* sú rozšírené na prevažnej väčšine stredného Slovenska. Na južnej časti stredného Slovenska sú tvary *kobi* — *kobe, kodi* — *kode, kod*. Tieto tvary zodpovedajú vývinu jerových striednic na strednom Slovensku (*kǫgǫdy* > *kogdy* > *kohdy* > *kody*); odpadnutím *-y* vzniklo *kod*; na západnom a východnom Slovensku *kǫgǫdy* > *kǫgdy* > *kehdy* > *kedy, kedi*; odpadnutím *-i* vzniklo *keď*; mäkkosť sa do *keď* preniesla od *všađe, tađe, kade*; spojením s *by* vzniklo *keďby* a z toho *keby* > *kebi*.⁷³

Rozšírenie tvarov *teda, tedi, ftedi, kebi, keď, kedi, teraz* na veľkej časti stredoslovenského územia by bolo treba vykladať východoslovenským alebo západoslovenským vplyvom, lebo tieto tvary s *e* nie sú z hláskoslovného hľadiska v strednej slovenčine organické. Ale musia tu byť aj iné príčiny, dané nejako formálne pri týchto spojkách a príslovkách zo zámenných základov, lebo aj v iných prípadoch sa dokonca pôvodné *o* v zámenných príslovkách nahrádza vokálom *e*: *tolko* > *telko, kolko* > *kelko*. Nateraz presné vysvetlenie tohto javu chýba. Ak by sme pripúšťali západoslovenský vplyv, mohlo by sa uvažovať aj o západoslovenskom pôvodnom osídlení severného stredného Slovenska, podobne ako pri zámene *ten* (pozri vyššie).

⁷² Formy *tot, tola, toto*, ktoré sú rozšírené v časti východoslovenských nárečí, majú *to-* s pôvodným *o*; nie je to *o* jerového pôvodu.

⁷³ Pozri J. Stanislav, *Dejiny* II, 544 a passim ďalej.

12. Slovo *sen* < *sъnъ*. Na južnej časti stredného Slovenska je ešte aspoň miestami zachovaný tvar *son*, *suon*. Tento tvar, zachovaný vo zvyškoch na oblasti, ktorá vôbec pri jerových striedniciach zachováva starobylý stav, svedčí o tom, že pôvodný stredoslovenský tvar bol *son*, *sōn*. Tvar *sen* je z kultúrneho jazyka (náboženský štýl, snáre) a prenikol do strednej slovenčiny z češtiny.

13. Slovo *kečka* (< *kъčъka*) má *-e-* namiesto *-o-* asi na odlišenie od *kočka*.

14. Slovo *vezmem* (< *vъzъmъ*). Zánik nezloženej podoby *imъ* — *jeti* a výskyt len foriem s predponou spôsobil, že sa stratilo vedomie, že pri slovese *vzāti* — **vozmu* ide o sloveso s predponou *vъz-*. Sloveso *vzāti* — **vozmu* sa ponímalo ako nezložené. A pretože pri slovesách s alternáciou *vokál/θ* v koreni je známa len alternácia *e/θ* (napr. *mliet* — *meliem*, *brať* — *beriem*, *drať* — *deriem*, *hnať* — *ženiem* atď.) a nie je známa alternácia *o/θ*, prispôsobilo sa tejto alternácii aj sloveso *vzāti* — **vozmu* a nahradilo alternáciu v kmeni na *vzāti* — *vezmu*.

15. Predložkové tvary *podeň*, *nadeň*, *predeň*, *cezeň*. Tu by sme očakávali skôr tvary *podoň* atď. Na vznik tvarov *podeň*, *predeň*, *nadeň* vplývala pravdepodobne okolnosť, že pred pôvodne mäkkými konsonantmi v alternácii *vokál/θ* býva *e/θ* a nie *o/θ*. Je to obdobný prípad ako nahradenie striednice za tvrdý jer striednicou za mäkký jer v type *vecheľ*, *lakeľ*.

V západnom Liptove je spojenie *se mnou*, *zose mnou*.⁷⁴ Tvary *zose mnou*, *zo sľebou*, *zo sňím*, *zo s nami*, *zos vami*, *zos ňimi* sú aj na Orave.⁷⁵

16. Ostatné slová sem sa zaraďujúce sú zrejme z kultúrneho jazyka, prenikli zo spisovnej češtiny, v nárečiach sú neznáme, preto ich netreba vysvetľovať. Sú to slová: *bedlivý* < *bъdblivъ*, *deptaľ* < *dъpъtъ*, *dъpъtъ*, *pevný* < *pъvъnъ*, *ker* < *kъrъ*, *kel* > *kъlъ*, *pleť* < *pъlъtъ*, *lesk* < *lъskъ*. Možno sem patrí (vzhľadom na *e*) aj slovo *cirkev*.⁷⁶

17. Slová *jeden-jedon*, *žaden-žiadon*, *dlžen*, *vinen*, *hoden*, *škoden* vyznačujú sa tým, že hoci tu ide o sufix *-ъnъ*, máme za *ъ* síce striednicu *e* (pri *jeden-jedon*, *žaden-žiadon* aj striednicu *o*), avšak predchádzajúci konsonant nie je palatálny. Nepalatálnosť konsonantu pred *-ъnъ* > *-en* nie je pôvodná, je

⁷⁴ J. Stanislav, *Liptovské nárečia*, 116—117.

⁷⁵ V. Vážný, *Dva slovenské tvary*, Sborník Matice slovenskej 6, 1928, 85; Anton Habovštiak, *Striednice za predhist. њ, њ v oravských nárečiach*, A. Kellnerovi, Opava 1954, 127.

⁷⁶ K stredoslovenským výnimkám pri vokalizácii *ъ > o*, *ъ > e* pozri Ludovít Novák, *K otázke jerových striednic a kontrakcie v strední slovenštině*, Bratislava 5, 1931, najmä 662 a n. Podrobnejšie a presnejšie hovorí o tejto veci v rkp. práci o dejinách slovenčiny z r. 1939.

neskoršia, vznikla tvaroslovným vyrovnávaním. V tvaroch ako *jedbna* > *jedna* (teda tam, kde slabý jer vypadol) vznikla depalatalizácia (*jedbna* > *jedna* > *jedna*) a nepalátálny konsonant sa preniesol aj do nom. sg. mask. Pri tvaroch *jedon*, *žiadon* (známych z nárečí) sa samohláska *e* nahradila samohláskou *o*, pretože v stredoslovenských nárečiach sa *e* po nepalátálnom *d* v kmeni nevyskytuje.

Tvary typu *jeden*, *žiadon* sú na Orave, v Liptove a v Turci, kým tvary *jedon* (*edon*), *žiadon* sú vo Zvolenskej, v Tekove, Honte, Novohrade a v Germeri.

18. V slovách *pichať* (< *pchati*), *blišťať* (< *blščati*), *lipnúť* (< *lbpŋti*), *kvitnúť* (< *kvbtŋti*) je *-i-* namiesto mäkkého jeru z iteratív, v ktorých bol predĺžený koreň.

19. Západoslovenské nárečia. Pre západnú slovenčinu predpokladáme vokalizáciu jerov: *ɔ* > *ə*, *ɔ* > *e*. Pre správnosť tohto predpokladu by svedčili historické doklady ako: *Klenek* (< *klĕnəkɔ*) 13. stor., *Debrei* (< *dɔbr-*) 12. stor. a azda *Bezen* (< *bɔz-*) 13. stor. Prípady *Opoy*, *Ovga* (13. stor.), ktoré by sa azda mohli vykladať ako predložkové pády *vɔ-pojb*, *vɔ-lbga*, pričom začiatkové *o-* by odrážalo *ɔ*, možno prijateľnejšie vyložiť ako *Opojɔ* (s prefixom *o-*) a *Olɔja* (< *aliga*).⁷⁷

Aj terajšie doklady ukazujú zreteľne, že striednica *ə* je za silný jer na západnom Slovensku pôvodná. Porov. doklady z juhozápadného Slovenska: *sen* < *sənɔ*, *ven* < *vənɔ*, *veš* < *vɔšɔ*, *rež* < *rɔžɔ*, *loket* < *olkɔtɔ*, *chrbet* < *chrɔtɔ*, *děšč* < *dɔždɔ*, *pátek* < *pɛtɔkɔ*, *svátek* < *svɛtɔkɔ*, *posel* < *posɔlɔ*, *podešva* < *podɔšɔva*, *nade mnú* < *nadɔ mŋnojo* atď.

20. Okrem toho sú však na západnom Slovensku známe aj formy so stredoslovenskými jerovými striednicami za *ɔ*, *ɔ*. Podľa starších už síce, ale v zásade platných zistení V. Vážneho ďaleko na západ zasahujú najmä tieto tvary:

moch (*mach*) — na celom západnom Slovensku okrem Záhoria a oblasti okolo Čadce i V. Bytče na severe.⁷⁸ Výskyt slova *moch* (*mach*) namiesto náležitého *mech* (*mæch*) treba si vysvetliť tak, že po splynutí *ə* > *e* a po zmene *ě* > *e* bolo potrebné od seba odlišiť slovo *mech* (< *měchɔ*) vo význame „vrece“ od slova *mech* (< *mæch*) vo význame „druh rastliny“. Preto pri slove *mech* (= druh rastliny) prejala sa stredoslovenská forma *moch* (ba dokonca šíri sa aj forma *mach*). Tak sa odstránila neželateľná homonymita.

⁷⁷ Pozri R. Krajčovič, *Vývin nárečí* (kand. práca, rkp.), 155.

⁷⁸ V. Vážný, *Dva slovenské tvary*, Sborník Matice slovenskej 7, 1929, mapová príloha 2.

Pre správnosť tohto názoru svedčí najmä okolnosť, že na Záhori, kde je doteraz *mjech* (< *měchъ*), zachovala sa aj forma *mech* (< *mъchъ*), pretože tu neboli tieto dve slová homonymné.⁷⁹

Výskyt tvaru *orol* možno si na západnom Slovensku vysvetliť tak, že tento vták nie je na západnom Slovensku známy, preto je bežná stredoslovenská forma.⁸⁰ Rozhodovalo ďalej aj to, že existovala za I. ČSR mládežnícka organizácia „Orol“. Tak sa mohol spisovný tvar ľahšie rozšíriť aj do nárečí.⁸¹

Na západnom Slovensku sú rozšírené aj tvary *lachki* (< *лъgъk-*), *chrbát*, *česnok-česnak*, *lan* (< *lbnъ*) atď.

Stredoslovenské striednice sú pravidelne rozšírené v niekoľkých osadách medzi Piešťanmi a Čachticami (*podošva*, *predo mnu*, *von*, *zo sinom*, *vo vode*, *pátok*, *cesnok* atď.). Tu ide o zvyšky starej stredoslovenskej kolonizácie z 13.—14. a zo 16. storočia.⁸²

21. Tvar inštr. sg. mask. a neutra má na väčšine územia západného Slovenska (ako aj vo väčšine slovenských nárečí vôbec) pádovú príponu *-om*. Táto pádová prípona môže pochádzať z pôvodného *-omъ* (pádová prípona *o*-km.) alebo z pôvodného *-ъmъ* (pádová prípona *u*-km.). Rozšírenie pádovej prípony inštr. sg. mask. a neutra je v slovenských nárečiach takéto:

V záhorskom nárečí je naskrze pádová prípona *-em*: *bratrem*, *pánem*, *ocem*, *cinterem*, *poľem* a pod.

Pádová prípona *-en* je po bývalých mäkkých spoluhláskach aj v oblasti východného Novohradu a západného Gemera, napr.: *z ocen*, *mužen*, *dješten pľecen*, *polen*, *kuralen*, *prasaľen*, *kňazen*, *s kráľen* atď.

Nasrke je pádová prípona *-em* aj v severovýchodnom Šariši na malej oblasti od Prešova po Bardejov, napr.: *z ocem*, *sinem*, *mužem*, *s perľikem*, *pot plotem*, *z mľikem*, *maslem*, *vajcem*, *šercem*, *za mestem*, *s kurčecem*, *celecem*, *s cigañčecem* atď.

Na celom ostatnom slovenskom území je všade napospol iba prípona *-om*. Pozri. mapku č. 22. Vývin tejto prípony v slovenských nárečiach si možno predstaviť takto:

Pôvodne tu boli asi dvojtvary *-omъ/ъmъ*, *-emъ/ъmъ*. Boli tu teda jednak tvary *o*-kmeňové a *jo*-kmeňové a jednak tvary *u*-kmeňové. Zdá sa, že *o*-kmeňové tvary prevažovali na strednom Slovensku. Po zániku a vokalizácii jerov vznikli na strednom Slovensku tvary typu *chlapom*, *mužem* a na

⁷⁹ R. Krajčovič, *Vývin nárečí*, 159—160.

⁸⁰ R. Krajčovič, *c. d.*, 161.

⁸¹ V. Vážný, *Dva slovenské tvary*, Sborník Matice slovenskej 6, 1928, 43.

⁸² R. Krajčovič, *c. d.*, 166.

západnom a východnom Slovensku boli dvojtvary: *chlapom* (pôvodný *o*-kmeňový tvar) — *chlapəm* (z pôvodného *u*-kmeňového tvaru), *mužem*.

Na severozápadnom strednom Slovensku, kde vznikla vokalická mäkkostná korelácia a kde mäkkostné protiklady medzi konsonantmi zanikli, sa postupom času pádová prípona vyrovnala v prospech pádovej prípony *-om*. Na juhovýchodnom strednom Slovensku, kde vznikla konsonantická mäkkostná korelácia a kde sa teda udržali mäkkostné rozdiely spoluhlások, udržal sa dlhšie aj starý rozdiel medzi tvrdými a mäkkými kmeňmi v tom, že po tvrdých spoluhláskach bola prípona *-om* a po mäkkých spoluhláskach bola dlho prípona *-em*. Ale dá sa predpokladať, že aj tu nastalo dosť chytré po zániku a vokalizácii jerov vyrovnanie v pádových príponách inštr. sg. mask. a neutra v tom zmysle, že aj po mäkkých konsonantoch prenikla pádová prípona *-om*, pravdaže, vokál *o* bol v tomto postavení palatalizovaný a neskoršie sa prehlasoval na *e* ako aj v iných prípadoch v tomto nárečí.

V západoslovenských nárečiach, pravdepodobne ešte v čase trvania konsonantickej mäkkostnej korelácie, tvary typu *chlapəm* vyrovnávali sa s tvarmi typu *chlapom* na tvary typu *chlapom*. Po zániku konsonantickej mäkkostnej korelácie bola potom možnosť, aby aj mäkké kmene (typy *mužem*, *ocem*) prevzali pádovú príponu *-om*. Staré pomery sa odrazili inakšie iba v záhorských nárečiach, ktoré súc pod vplyvom moravských nárečí, zachovali si tvar *chlapəm* až do zániku konsonantickej mäkkostnej korelácie a do splynutia $\text{ə} > e$. Preto je doteraz v záhorských nárečiach tvar *chlapem*, *mužem*.

Vo východoslovenských nárečiach bola asi stará dubleta *chlapom* — *chlapəm*, ktorá sa na väčšine územia vyrovnala v prospech tvaru *chlapom*, *mužom*. Je možné, že pri tomto vyrovnávaní napomohla aj labializácia $\text{ə} > o$ (pozri o nej ďalej v ods. 24—26 tohto §).

Tento pomerne zložitý výklad je potrebný preto, lebo jednostranný a jednoduchý výklad by nevysvetlil úplne celú situáciu. Podľa výkladu V. Vážneho totiž treba tvar inštr. sg. mask. a neutra vysvetľovať bez zvyšku z tvaru *chlapъmb*, *možъmb* vokalizáciou silného jeru. Rozšírenie tvarov s *-om* na západné a východné Slovensko vysvetľuje V. Vážný expanziou stredoslovenského tvaru.⁸³ Podľa výkladu V. Jagiča⁸⁴ a Št. Hlavatého⁸⁵ treba v slovenských tvaroch na *-om* vidieť striednicu za praslovanské *-omb*, zhodnú s juhoslovanskou príponou (*rabomb*, *lětomb*). Výklad pádovej

⁸³ V. Vážný, *Dva slovenské tvary* 7, 1929, 128—131.

⁸⁴ *Einige Streitfragen*, Archiv für slavische Philologie 20, 1898, 40.

⁸⁵ *Vývoj skloňovania podstatných a prídavných mien slovenských*, Trnava 1922, 55—57.

prípony *-om* iba z jerovej striednice má ťažkosť v tom, že si nevieme dost dobre vysvetliť expanziu tohto tvaru zo stredoslovenských nárečí na temer celé územie Slovenska. Proti výkladu tohto tvaru iba zo zakončenia *-om̂* svedčí zasa fakt, že izoglosa tvaru s príponou *-om* sa nekryje s izoglosami tzv. juhoslavizmov v strednej slovenčine, teda nejde tu o jav, ktorý je homogénny s tzv. stredoslovenskými juhoslavizmami.

Najbližšie k pravde má asi výklad Trávníčkov, z ktorého tu vychádzame, že totiž v starých českých a slovenských nárečiach boli aj tvary *o*-kmeňové (typ *chlapom*, *mužem*) aj tvary *u*-kmeňové (typ *chlapom*, *chlapem* < *chlapomb*) a že dnešný stav je výsledkom vyrovnania týchto dvojtvarov.⁸⁶

22. Lok. plur. mask. *o chlapoch*, *o duboch*, *o mužoch* sa do západoslovenských nárečí rozšíril zo stredoslovenského územia. Na stredoslovenskom území tu ide o pôvodné *u*-kmeňové tvary: *synъchъ*, *chlapъchъ* > *synoch*, *chlapoch*. Šírenie tohto tvaru na oblasť západného Slovenska bolo umožnené najmä okolnosťou, že aj v gen. plur. bola prípona *-ov*, *-óv*, aj v dat. plur. bola prípona *-om*, *-óm*, teda pred koncovým konsonantom pádovej prípony bol v plur. až v dvoch prípadoch vokál *-o-*. Staré náležité reflexy *u*-kmeňových tvarov sa v západoslovenských nárečiach zachovali len na západnej časti záhorských nárečí (*o sinech*, *f časech*, *f Kútech*). Ide tu o vývin: *synъchъ* > *synъch* > *sinech* a pod.

23. Východoslovenské nárečia. Vo východoslovenských nárečiach je pravidelne striednica *ь* > *e* a *ъ* > *ə* > *e*. Napr.:

ь > *e*: v lučivnianskom nárečí na Spiši:⁸⁷ *čepec*, *čepček*, *chlapec*, *jarec*, *ocec*, *oves* atď.; v severošarišskom nárečí:⁸⁸ *buben*, *zeň*, *hozen*, *viňen*, *leki* (< *lbgъk-*), *orel*, *osel*, *mლაზენეც*, *muderec*, *prašek*, *domček*, *sinaček*, *stromeček*, *kupec*, *samec*, *ocet*, *oves*, *cemni* (< *tmъn-*), *cenki* (< *tnъk-*), *meňši*, *šeptac*, *šemrac*, *peklo*, *služebník*, *ňehaňebník*, *daremní*, *pišemní*. Atď. Ide tu v zásade o pravidelný jav.

ъ > *ə* > *e*: v severošarišskom nárečí:⁸⁹ *bečka*, *bednar*, *denko*, *sen*, *deska*, *ked*, *kedí*, *nohec*, *preč*, *reptac*, *lokec*, *vehec*, *jarek*, *klasek*, *pišek*, *spodek*, *pode mnu*, *odervac*, *rozervac*, *rozehnac*, *ve dňe* atď.; *ten*, *teraz*, *kedí*, *tedí*, *ftedi*, *sen*, *deska*, *odešla* atď.;⁹⁰ *jarek*, *smutek*, *ostatek*, *poradek*.⁹¹ Atď.

⁸⁶ *Historická mluvnice československá*, 292.

⁸⁷ A. Kellner, *Příspěvek k bližšímu poznání nářečí lučivňanského*, Bratislava 6, 1932, 472.

⁸⁸ Ján Fedák, *Zo šarišského hláskoslovía*, Sborník na počesť Jozefa Škultétyho, 507.

⁸⁹ Ján Fedák, *c. d.*, 506—507.

⁹⁰ I. Kotulič, *Historické hláskoslovie a tvaroslovie východoslovenských nárečí* (rkp.), 43.

⁹¹ Ferd. Buffa, *Nárečie Dlhej Lúky*, 26.

24. Ale veľmi často sa stretávame vo východnej slovenčine so stavom, že na mieste silného *ɔ*, ale aj *ɛ*, je *o*. Je to najmä po labiálach, pred labiálami alebo pred pôvodným labiovelárnym *l*. Ide o tieto prípady:

a) V koreni slov: *von*, *vonka*, *naňivoč*, *voš*, *voški* (chrasty na nohách koní), *moch*, *gbol*, *žbor*, *bočka*, *posol*, *loška*.

V okrajových severošarišských nárečiach je za tvrdý silný jer vokál *o* len v slovách *von*, *vonka*, *naňivoč*; v ostatných slovách sa po labiálach v týchto nárečiach zachováva zadné *ɔ*: *vəš*, *vəški*, *məch*, *gbəl*, *žbər*, *bəčka*; po ostatných spoluhláskach je už *e* (*ɔ* sa už zmenilo na *e*): *posel*, *hemžic še*, *deska*, *sen*, *cesnek*, *prede mnu* atď.⁹²

b) V pádovej prípone inštr. sg. mask. a neutier je *-om*: *s chlopom*, *zo sinom*, *z drevom*. Analogicky je táto prípona aj pri mäkkých kmeňoch, teda za pôvodný *-ɔ-* (*-ɔmb*): *ocom*, *halužom*, *zdravjom*. V okrajových severošarišských nárečiach je tu prípona *-em* (resp. po labiálach *-əm*), napr.: *pot stolem*, *zbohem*, *z dubəm*, *za doməm*, *s chlopəm* atď. Príponu *-em* majú vo všetkých prípadoch inštr. sg. mask. a neutra šarišské nárečia medzi Prešovom a Bardejovom: *chlopem*, *sinem*, *ocem*, *halužem*, *vešelem*. K rozšíreniu tohto javu a jeho výkladu pozri ods. 21 tohto §.

c) V slabičných predložkách pri zámene 1. osoby: *odo mňe*, *zo mňe*, *prezo mňe*, *vo mňe*, *zo mnu*, *podo mnu*, *nado mnu*, *predo mnu*. Predložky *zo*, *vo*, *odo* sa v tejto podobe preniesli aj k substantívam *zo dvora*, *vo voze* (vo vode), *zo sestru*, *zo sobašu* atď. Na oblasti medzi Prešovom a Bardejovom je v slabičných predložkách striednica *-e-*: *ze mňe*, *ode mňe*, *pode mnu*, *ve mňe* a tak aj *ze dvora*, *ve dňe*, *ođe dňa* atď. V okrajovom severošarišskom nárečí sa v predložke *və* zachováva zadnejší variant *ɔ*.

d) V slabičných predponách: *vopchac*, *zopchac*, *odopchac*, *odobrac*, *zobrac*, *rozobrac*, *zopnuc*, *odopnuc*, *zomknuc*, *zomdlec*, *podoprec*, *voviesc-vovisc*. Formy s *o* sú však aj tam, kde nebolo podmienok na labializáciu, napr.: *odotkac*, *odohnac*, *odorvac*, *podošva* (častejšie: *odervac*, *podešva*).

25. Vo východnej časti východoslovenských nárečí (východne od čiary Giraltovce—Žegňa—Ploské—Michalany) je *-o-* aj v sufixe *-ok* (< *ɔkɔ*, *-ɔkɔ*), napr.: *piatok*, *brižok*, *žlabok*, *valok*, *harčok*, *domčok*, *zarobok*, *ponzeločok*. Na západ od uvedenej čiary je tu dôsledne sufix *-ek* (< *ɔkɔ*, *-ɔkɔ*): *harček*, *harreček*, *domček*, *zarobek*, *ponzelek*, *zahlavek*, *zamek*, *pjatek*, *zadek*.

Na tom istom území, ako je rozložená podoba sufixu *-ok/ -ek*, sú obdobne rozložené aj jerové a vkladné samohlásky gen. plur. fem.: vo východnej časti je *živok*, *šlívok*, *hlavok*, *hrušok*, *svičok*, v západnej časti je *šlivek*, *zjivek*, *halušek*. Treba, pravdaže, upozorniť, že tvary gen. plur. fem. s vkladnými

⁹² Ferd. Buffa, c. d., 19, 26.

samohláskami sa vo východoslovenských nárečiach používajú veľmi obmedzene. Obvyklou pádovou príponou je v tomto páde *-och/-oŕ*.

Obdobne ako vyššie uvedené striednice rozložené sú aj jerové a vkladné hlásky v nom. sg.: vo východnej časti *švekor—švekra, vitor—vitra, vichor—vichra*, v západnej časti *šveker—švekra, vicher—vichra, vjeter—vetra*.

V severošarišských okrajových nárečiach je v týchto prípadoch po labiálach *ə*: *za'hlavək, pupək, domək, zarobək, zamək, živək, šlivək, hlavək, babək* atď.

26. Prítomnosť vokálu *o* na mieste silného tvrdého *ɛ* vykladá I. Kotulič pre východnú slovenčinu ako výsledok labializácie.⁹³ Domnieva sa, že silný tvrdý *ɛ* sa vo východnej slovenčine vyvinul na *ə* a toto *ə* sa neskoršie vplyvom susednej labiálnej spoluhlásky zmenilo na *o*. Týmto výkladom možno vysvetliť mnohé javy, ale nemožno vysvetliť úplne všetky javy. Nevysvetľuje sa ním najmä to, prečo na západnej časti východoslovenského územia prevláda hláska *e* (*<ə*) ako striednica za silný tvrdý *ɛ*, kým na východnej časti východoslovenského územia prevláda za silný *ɛ* vokál *o* (niekedy, ako ukazujú doklady, je to za tvrdý i mäkký jer, a to bez ohľadu na možnosť labializácie). Napr. proti spišskému *posel, deska, bečka, zdechnuc, odervac, šeptac, služebník* je sotácke *posol, doska, bočka, zdochnuc, odorvac, šoptac, služobník*.⁹⁴

Preto treba síce pripustiť, že bol tu aj vývin *ɛ > ə > o*, t. j. že vo východoslovenských nárečiach sa *ə* často labializovalo na *o*, ale okrem toho tu musela pôsobiť ešte aj nejaká iná príčina, ktorá mala za následok, že v západnej časti východoslovenských nárečí prebehol vývin zväčša *ə > e*, kým vo východnej časti prebehol zväčša vývin *ə > o*. Príčina bola asi v tom, že postupná likvidácia konsonantickej mäkkostnej korelácie postupovala od západu a súčasne s ňou nastávala aj zmena *ə* na inú samohlásku. Zmena *ə* na inú samohlásku pri postupnej likvidácii konsonantickej mäkkostnej korelácie musela nastať preto, lebo hláska *ə* bola variantom fonémy *e* a vyskytovala sa len po tvrdých spoluhláskach. Keď sa vo väčšine mäkkostných párov likvidovala konsonantická mäkkostná korelácia, prestal sa počítovať protiklad medzi mäkkými a tvrdými konsonantmi a tvrdý variant fonémy *e* (hláska *ə*), ktorý sa dovtedy vyskytoval v pozícii po tvrdých spoluhláskach, stratil dôvod pre svoju existenciu a musel byť nahradený iným zvukom.

Na západnej časti východoslovenského územia sa veľmi rýchle obmedzil počet konsonantických párov, ktoré sa zúčastňovali na konsonantickej mäkkostnej korelácii, preto tu bola možná zmena *ə > e*. Na tomto území

⁹³ *Historické hláskoslovie a tvaroslovie východoslovenských nárečí* (kand. práca 1957, rkp.), 41—44. Z tejto práce sa tu zväčša preberali aj doklady a ich radenie.

⁹⁴ Jozef Liška, *K otázke pôvodu východoslovenskýh nárečí*, Turč. Sv. Martin, 27.

totiž, pre značné obmedzenie párov, ktoré sa zúčastňovali na konsonantickej mäkkostnej korelácii, utvorila sa možnosť, aby vokál *e* (<ə) stál aj po bývalej tvrdej spoluhláske. Ale vo východnej časti východnej slovenčiny, kde sa konsonantická mäkkostná korelácia udržiavala vo väčšom rozsahu dlhšie, nebola zmena ə > e možná, pretože *e* ako mäkká samohláska sa po tvrdých spoluhláskach nevyskytovala. Preto tu často, ba poväčšine nastala zmena ə > o. V severných okrajových šarišských nárečiach sa vokál ə udržal po labiálach doteraz. V sotáčkových nárečiach, kde je konsonantická mäkkostná korelácia zachovaná temer v plnej miere doteraz, nastala ako pravidlo zmena ə > o.

Pretože zánik konsonantickej mäkkostnej korelácie postupoval na východnom Slovensku pomaly od západu na východ — veď na východnej časti v sotáčkových nárečiach je konsonantická mäkkostná korelácia v plnej miere živá doteraz, — nenastala tu pravidelná a dôsledná zmena ə > e alebo ə > o, ale v jednotlivých nárečiach išlo pri týchto zmenách iba o isté viac alebo menej zreteľné tendencie. Tieto tendencie boli usmernené aj labializáciou ə > o (v susedstve labiál) a analogickými tvaroslovnými vyrovnávaniami. Napr. pri prípone *-ok/-ek*, pri prípone inštr. sg. mask. a neutra *-om/-em* a pod. Preto sa vo východoslovenských nárečiach utvoril dosť pestrý obraz a zdanlivo nepravidelný stav jerových striednic. Ale základná a pôvodná je zmena ə > ə, ɐ > e. Ostatné formy treba vysvetľovať z tejto základnej zmeny.

27. Z ostatných zvláštností vo vývine jerových striednic vo východnej slovenčine treba upozorniť ešte na tieto:

Za ɐ je obdobne ako v strednej slovenčine „nemäkčiace“ *e* v slovách *jeden, žaden* (podľa *jedna, žadna* a podľa ostatných nepriamych pádov) a v slove *kotel* (podľa nepriamych pádov).

V slovesách *blisnuc, kvitnuc, lípnuc, pichnuc* je práve tak ako v strednej slovenčine vokál *i* namiesto mäkkého ɐ, a to z tvarov iteratívnych *bliskac, prekvítac, prilipiac, pichac*.⁹⁵

Vkladné *y* (neskoršie *y* > *i*) preniklo do nepriamych pádov slova (*džžďb*) *džžďa* > *dyžďa*. Neskoršie toto *y* (resp. *y* > *i*) preniklo aj do nominatívu, takže dnes sú tvary *dišč, dižža*.

§ 18. ĎALŠIE ZMENY SÚVISIACE SO ZÁNIKOM A VOKALIZÁCIOU JEROV

1. Vývin pobočných slabík. Pobočná slabika vzniká vtedy, keď skupina spoluhlások, patriaca k tej istej slabike, obsahuje jedinečnú (nepárovú) sonóru (*r, l, ʎ, j, m, n, ň*), ktorá je od slabikotvornej hlásky oddelená ďalšou

⁹⁵ J. Fedák, *Zo šarišského hláskoslovnia*, Sborník na počesť Jozefa Škultétyho, 507.

spoluhláskou menej zvučnou. Vtedy vzniká zvláštny druh slabiky s dvoma vrcholmi zvučnosti: s vrcholom hlavným (slabikotvorná hláska) a vedľajším (sonórna spoluhláska); tento vedľajší vrchol zvučnosti sa nazýva pobočnou slabikou. Tak je to napr. v českých slovách *sedm*, *osm*. Obe tieto slová sú jednoslabičné, v oboch je nositeľom slabičnosti samohláska (a tam je vlastný vrchol zvučnosti). Ale v oboch týchto slovách je ešte aj sonóra *m*, ktorá tvorí vedľajší vrchol zvučnosti; tento vedľajší vrchol zvučnosti je oddelený od hlavného vrcholu zvučnosti nezvučnou spoluhláskou *d*, *s*. Schéma zvučnosti pri týchto slovách vyzerať takto:

V slovenčine vznikli po zániku jerov pobočné slabiky na začiatku slova a na konci slova. Napr.: *rɔʒä* > *rʒä*, *mʒšä* > *mšä*, *větrɔ* > *větr*, *osmb* > *osm* atď.

Tieto pobočné slabiky sa v slovenčine udržať nemohli (okrem Záhoria a malej oblasti pri Bratislave). Odporoval tomu fakt jazykovej štruktúry v slovenských nárečiach, podľa ktorého sonóra uprostred slova nemohla tvoriť pobočnú slabiku, ale musela byť slabikotvorná. Ako sme už uviedli v § 7, ods. 3, v češtine zostal jer v skupine *r + jer*, *l + jer* nenarušený až do zániku a vokalizácie jerov; až vtedy zanikal a vokalizoval sa tak ako iné jery (*krɔvb*, *krɔve* > *krev*, *krve*). Spoluhlásky *r*, *l* pri pôvodne slabom jere ostali v češtine po zániku jerov neslabičné (*krɔve* > *krve* — jednoslabičné, *slɔza* > *slza* — v stč. jednoslabičné). Taký istý vývin bol na Záhorí a na malom území pri Bratislave. Ale na ostatnom slovenskom území okrem východného Slovenska sa už pred zánikom jerov skupiny *r + jer*, *l + jer* zmenili na slabikotvorné *r*, *l*. Na východnom Slovensku sa zase po zániku a vokalizácii jerov silný jer vokalizoval, ale pri slabom jere vzniklo tu slabikotvorné *r*, *l*. Podrobnejšie o tom pozri ďalej v § 19, ods. 6.

Pretože bol takýto vývin so skupinou *r + jer*, *l + jer* vnútri slova, čiže neexistoval v slovenských nárečiach v čase zániku a vokalizácie jerov model, podľa ktorého by sa bola mohla utvoriť pobočná slabika so sonórami *r*, *l*, neutvorila sa pobočná slabika ani vtedy, keď sa po zániku slabých jerov dostali sonóry na začiatok slova pred iný konsonant alebo na koniec slova po inom konsonante. V slovenčine však vývin nešiel tak ďaleko ako napr. v srbochorvátčine, kde sa *r* v pobočnej slabike na začiatku slova stalo plnou slabikou (napr. *rđa* — dvojslabičné, *rzati* — trojslabičné). V slovenčine síce v týchto postaveniach namiesto pobočnej slabiky vznikla tiež plná slabika, ale tak, že nositeľom slabičnosti sa stal vokál, ktorý sa za sonóru vsúval

(napr. *lɔgota* > *lgota* > *legota* > *lehota*), alebo pred sonóru predsúval (*mɔšã* > *mšã* > *omša*), alebo sa stala stavba slova taká, že *r*, *l* mohlo byť slabičné (*rɔzã* > *hrza*), alebo sa utvorilo ešte nejaké iné riešenie (*mɔgla* > *mгла* > ... *hmla*).

2. Patria sem asi tieto prípady:⁹⁶

a) na začiatku slova:

rɔzã > *riza*, *reza*, *erza*, *arza*, *orza*, *zerz*, *zerzina*, *zrzina*; *hrza* = toto je spisovný tvar, ostatné sú nárečové;

rɔtɔtɔ > ... ortuť (pokiaľ v nárečiach jestvuje a nie je nahradené inými výrazmi, napr. „živuo sriebro“);

rɔty > *orty* (časti saní);

rɔvati > *ruvať*;

Rɔvišče > *Revište*, *Orvište* (viaceré miestne mená na Slovensku);

rɔzati > *eržať*, *hržať*, *hržať*;

rɔdtja > *rasca*, *resca*, *rosca*, *rošť*, *raška* atď.; tvar *rasca* je spisovný, ostatné sú nárečové;⁹⁷

lɔžica > *lyžica*, *ližica*, *lužica*, *užica*, *ložica*, *lyška*, *loška*;

lɔgati > *luhať*;

lɔgota > *lehota*, *lihota*, *lohota* (*Lehota*, *Lihota*, *Lihotka* sú časté miestne mená);

mɔdloba > *omdloba*, *dloba*, *mlošť* (náreč.); spisovne je *mdloba* prevzaté z češtiny;

mɔknɔti > *myknúť*, *omknúť*, *pomknúť*;

mɔšã > *omša*;

mɔgnɔti > *mihnúť*;

mɔgla > *hmla*;

slová *lkať*, *lnúť*, *mzda* sú prevzaté z češtiny (*lɔkati*, *lɔnɔti*, *mɔzda*);

3. b) na konci slova:

koprɔ, *kopra* > *кyopop*, *кyopra*, západoslovensky *koper*, *kopra*; *větrɔ*, *větra* > *vjetor* (náreč. *veter*), *vetra*;

⁹⁶ Príklady sa tu uvádzajú iba vo výbere a bez nároku na úplnosť nárečových tvarov a bez ich presnej lokalizácie. V súvislosti, o ktorú ide, nie sú totiž tieto fakty dôležité. Podrobne sa doklady sem patriace preberajú v práci H. Bartka, *Príspevok k dejinám slovenčiny*, Sborník literárnovedeckého odboru SSV III, 1—2, 37—117 a v práci Jána Stanislava, *Dejiny I*, 1958, 458—465. H. Bartek na uvedenom mieste vyslovil pravidlo, podľa ktorého v slovenčine na začiatku slova pred spoluhláskou a na konci slova po spoluhláske nemôže byť sonóra.

⁹⁷ Jednotlivé pomenovania tejto rastliny a ich výskyt v nárečiach pozri u Antona Habovštiaka, *Pomenovanie rasca v slovenských nárečiach*. Studie ze slovanské jazykovědy, Praha 1958, 325—335.

kōmotrъ, kōmotra > *kmotor* (nářeč. i *kmoter*), *kmotra*,
blaznъ, blazna > *blázon* (nářeč. i *blázen*), *blázna*;
Qgrъ, Qgra > *Uhor* (nářeč. i *Uher*), *Uhra*;
svekrъ, svekra > *svekor* > *svokor*, *svokra* (nářeč. i *sveker*, *svekra*);
kašľъ, kašľa > *kašeľ*, *kašľa*;
vъnōtrъ > západoslovensky *núter*, *núter*;
pěšňъ, pěšňi > *pieseň*, *piesne*;
kazňъ, kazňi > *kázeň*, *kázne*;
sedmъ, osmъ > *sedem*, *osem*; zriedkavo aj *seđom* (pri Trenčine) a *šezom*,
šízom, *ošom* vo východnej slovenčine;
jesmъ > *som*, *sem*.

V slovách so sonórou -r sú na Záhori a pri Bratislave tvary so slabičným r (pôvodne to bola pobočná slabika): *vítr*, *bratr*, *kmotr*, *švagr*, *lotr*, *Petr*.

V mene *Peter* je aj na stredoslovenskom území vkladné e. Iba v Novohrade a v západnom Gemeri je doložený aj tvar *Petor*. V mene *Pavol* je hojne rozšírená aj podoba *Pavel* podľa cirkevnej češtiny.

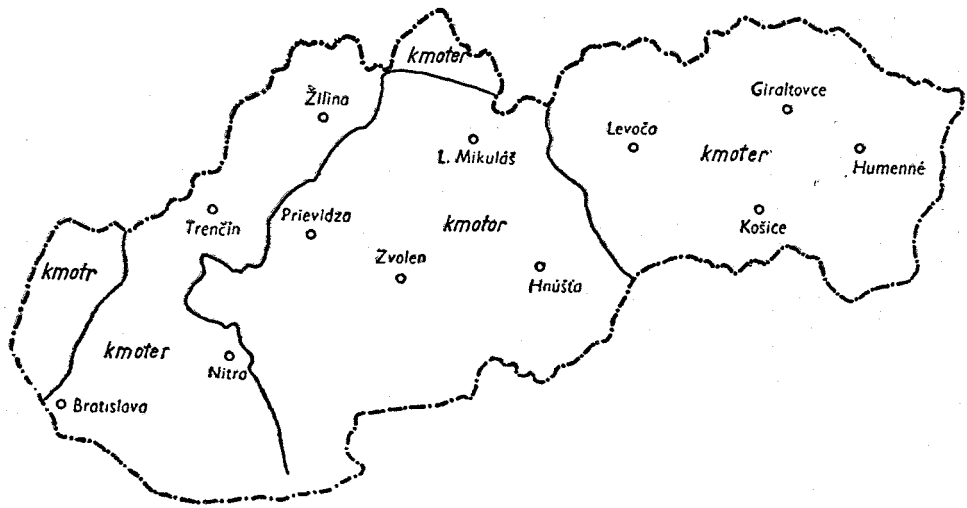
Možno sem zaradiť aj l-ové participiá typu: *nesľъ, nesla* > *ňesl*, *ňesla* > *ňjesol*, *ňesla*; nářeč. *ňisol*, *ňesel*, *ňesél* atď.; treba sem zaradiť aj ostatné l-ové participiá z I. triedy, ktorých koreň sa končí na spoluhlásku, napr.: *vjedol*, *vjezol*, *pjekol*, *ljezol*, *hrizol*, *pásol*, *trjasol*, *kládol*, *mjetol*, *tjekol*, *vljekol*, *tlkol* atď. Patria sem aj l-ové participiá vzoru padnúť: *padol*, *sadol si*, *vädol*, *kradol*, *klakol*, *sekol* atď.

Prípady *ňjesol*, *vjedol*, *padol* atď. patria sem len tak, ak predpokladáme vývin *vědlъ* > *vědl* > *vědol* > *vjedol*. Ak predpokladáme, že v týchto participiách sa už pred zánikom a vokalizáciou jerov utvoril pred príponou -l- jer, t. j. že tu boli pred zánikom a vokalizáciou jerov tvary typu *něsълъ* > *něsol*, vtedy by tu šlo o pravidelnú vokalizáciu jerov a nie o vkladné hlásky. Pravdepodobnejšie však je, že tu šlo o odstránenie pobočnej slabiky vkladnou hláskou. Pozri k tomu aj § 5, ods. 2.

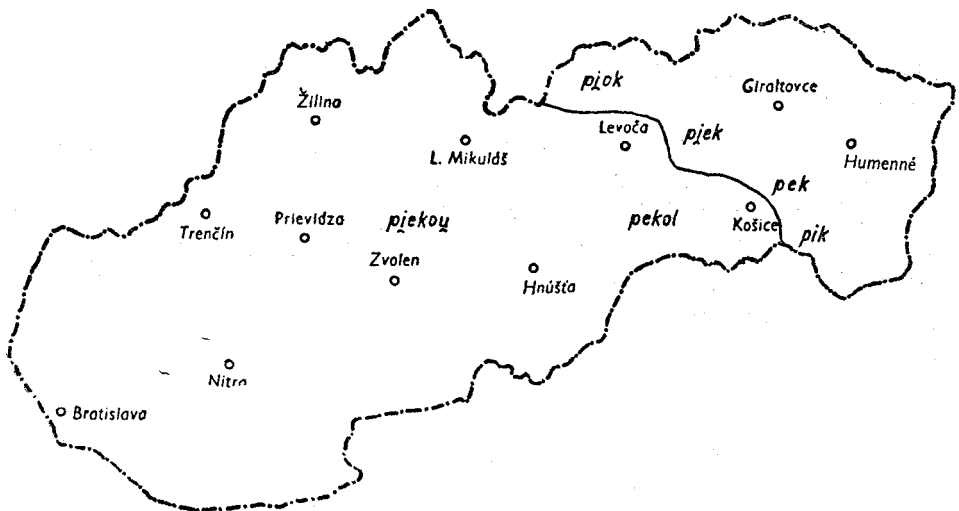
4. Pri odstraňovaní skupiny „konsonant + sonóra“ na konci slova ide vlastne o tzv. vkladné samohlásky (pozri o nich ďalej v ods. 17). Výber vkladnej samohlásky na konci slova sa v strednej slovenčine spravuje podľa toho, či bola sonóra pôvodne mäkká alebo tvrdá. Keď bola sonóra pôvodne mäkká, vkladá sa vokál e, napr.: *kašľъ* > *kašeľ*, *mysľъ* > *myseľ*, *ogňъ* > *oheň*, *pěšňъ* > *pieseň*, *kazňъ* > *kázeň*. Keď bola sonóra pôvodne tvrdá, vkladá sa vkladné o: *větrъ* > *vjetor*, *kōmotrъ* > *kmotor*, *blaznъ* > *blázon*, *Qgrъ* > *Uhor*.

Obdobne sa vyvíjali aj slová, ktoré sa končili na skupinu spoluhlások bez sonóry (po zániku slabého koncového jeru): *mozgъ, mōzgu* > *mozog*, *mozgu*.

Tak je to aj pri l-ových participiách: *vědl* > *vědol* > *viedol*, *padl* > *padol* (ak tu nebola jerová samohláska; pozri vyššie).

Mapa 24. kmotor

Mapa 25. piekol

V záposlovenských a východoslovenských nárečiach sa, pravdaže, namiesto vokálu *o* vkladá hláska *ə*, ktorá sa potom mení na *e*, resp. na *o*, obdobne ako *ə*, ktoré vzniklo zo silného tvrdého jeru. Teda *blaznə* > *blazn* > *blázen*.

Obdobne ako pri jerových striedniciach, aj tu sú v jednotlivých slovách stredoslovenské tvary značne rozšírené na záposlovenské a čiastočne aj na východoslovenské územie.

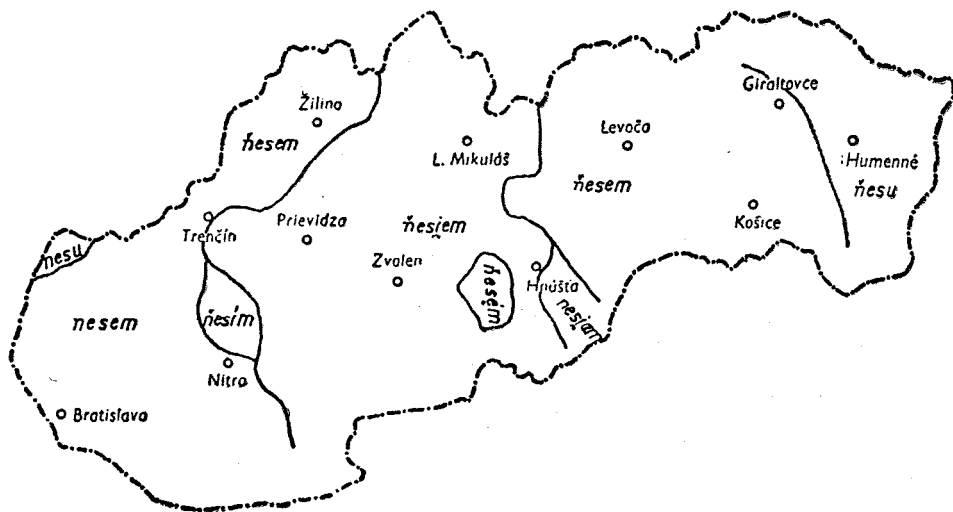
Veľmi sa rozšírila najmä stredoslovenská forma *l*-ového participia (typ: *niesol*—*nísov*—*nésol* atď. s vkladným *o*). Je pozoruhodné, že táto forma sa hojne rozšírila nielen na západné, ale aj na východné Slovensko.

Vo východoslovenských nárečiach bolo pôvodne v tvare *ňesl* (<*neslǫ*) spoluhláskové *l*, ktoré na časti územia odpadlo. Takto (po ďalších zmenách) vznikali tvary, ktoré sú zachované najmä vo východnom Šariši a v Zemplíne: *ucik* (*uteklǫ* > *ufekl* > *ufĕk* > *ucĕk* > *ucik*), *ňis* (= *niesol*), *pik* (= *piekol*), *vis* (= *viezol*). Na Spiši a v západnom Šariši prevažujú tvary ako *ňesol*, *vedol*, *padol* a pod. Pre vznik týchto tvarov zavážil síce aj vplyv stredoslovenských nárečí, ale základne dôležitý tu bol vývin slabičného *l* vo východnej slovenčine. Preto podrobnejšie o vzniku a vývine tvarov typu *ňesol* vo východnej slovenčine pozri v kapitole o slabičnom *r*, *l* vo východnej slovenčine.

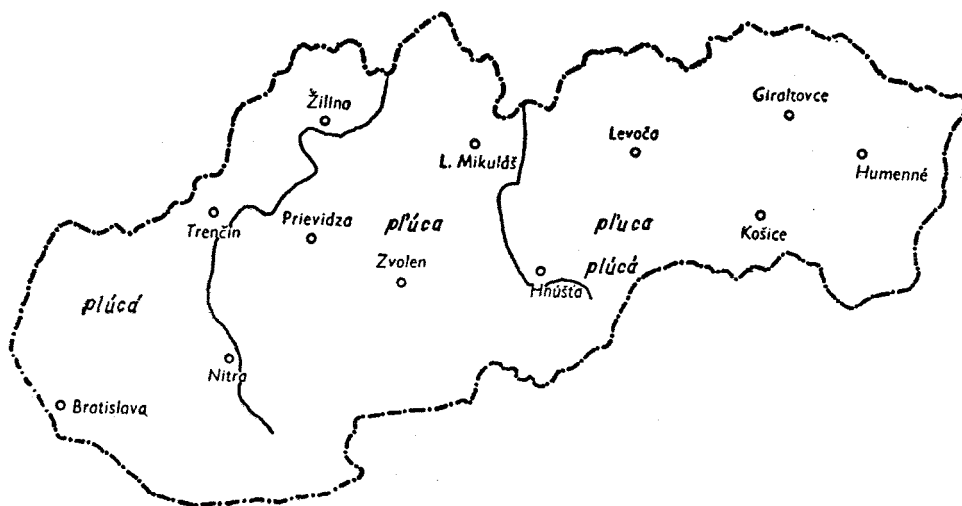
5. Je otázne, prečo vývin vkladných samohlások pri sonórah na začiatku a na konci slova šiel v slovenčine tak, ako sme ho naznačili. Kládie sa otázka, prečo v slovenčine nemohla sonóra na začiatku slova pred spoluhláskou a na konci slova po spoluhláske platiť ako nositeľ slabičnosti (tak ako *r* v srbochorvátčine), resp. prečo nemohla tvoriť pobočnú slabiku ako v češtine.

V srbochorvátčine, tak ako aj v slovenčine, sa *r*, *l* v skupine *r + jer*, *l + jer* stali slabičnými už pred zánikom *jerov*. V srbochorvátčine okrem toho boli všetky šumové spoluhlásky párové (jedinou nepárovou je *h*, ale táto hláska vlastne v nárečiach nejestvuje a v spisovnom jazyku je zavedená podľa etymológie za *psl. ch*). Tým faktom bolo dané, že sonórne spoluhlásky boli jediné nepárové spoluhlásky a ich sonorita teda mohla vystúpiť ako ich záväzný fonologický príznak. Ich sonorita bola fonologicky zvýraznená. Preto sa *r* na začiatku slova pred inou spoluhláskou mohlo stať slabičným. Dôležitá bola aj okolnosť, že po zániku *jerov* (ba vlastne už predtým) proti *r* nestálo v srbochorvátčine mäkké *ř*, takže *r* nebolo zviazané nijakými koreláciami s konsonantickým systémom. Naproti tomu kvantita a prítomnosť intonácií zväzovali slabičné *r* s vokalickým systémom. Konsonant *l* nebol tak tesne zviazaný s vokalickým systémom ako *r*, lebo sa zúčastňoval protikladom *l*—*l̥* na konsonantických vzťahoch.

Proti tomu v slovenčine boli po zániku a vokalizácii *jerov* okrem sonórnych spoluhlások nepárové aj neznelé šumové spoluhlásky *č*, *ch*. Tým bolo dané, že sonórne spoluhlásky neboli v slovenčine jediné nepárové, a preto sonorita nemohla vystúpiť ako ich záväzný fonologický príznak. A z týchto príčin ani nemohli sonóry tvoriť na začiatku slova pred spoluhláskou a na konci slova po spoluhláske plnú slabiku. Ale nemohli ostať ani neslabičné, pretože už od čias pred zánikom *jerov* platilo pre slovenčinu pravidlo, že

Mapa 26. nesiem

Mapa 27. plúca (rytm. zákon)

sonóra, pri ktorej nie je samohláska, nemôže byť neslabičná. Z protirečeni týchto dvoch tendencií vznikol vývin, ktorý sme vyššie naznačili.

6. Stav, že v slovenčine boli po zániku jerov nepárové aj spoluhlásky šumové *č*, *ch* (tieto spoluhlásky boli síce nepárové aj pred zánikom jerov, ale vtedy to nebolo pre hláskovú štruktúru dôležité), udržal sa až do zmeny $g > \gamma$ ($> h$) a do vzniku novej hlásky *ž*. Zmena $g > \gamma$ ($> h$) sa uskutočnila

na začiatku 12. storočia (pozri o tom ďalej v § 21) a nové *ž* vzniklo po stvrdnutí starého *ž* (< *dj*, napr. *mežá* > *meza*) v západoslovenských a vo východoslovenských nárečiach. Stvrdnutie starého *ž* v západoslovenských a východoslovenských nárečiach možno položiť na začiatok 13. storočia, resp. na koniec 12. storočia. Pozri o tom ďalej v § 21.

Ak je toto usudzovanie správne, vtedy by sa pobočné slabiky na začiatku a na konci slova nahradzovali v slovenčine plnými slabikami v období medzi 10. storočím (zánik a vokalizácia jerov) a začiatkom 12. storočia (vznik zmeny *g > γ* a neskoršie vznik nového *ž*). Tento termín sa odôvodňuje takto:

Pred zánikom a vokalizáciou jerov neboli podmienky pre vznik plných slabík z pobočných slabík, pretože pobočné slabiky nejestvovali. Po zmene *g > γ* (> *h*) a po vzniku nového *ž* boli v slovenčine všetky šumové spoluhlásky párne čo do protikladu znelosti a neznelosti. Bola tu teda fonologická situácia v ohľade znelosti taká ako v srbochorvátčine. Ak sa však jednako slabičné sonóry na začiatku slova pred spoluhláskou nevyvinuli tak ako v srbochorvátčine, značí to, že vývoj, ako sme ho naznačili, uskutočnil sa už prv, teda v období 10.—12. storočia. V tomto čase totiž bola situácia vo fonologickom systéme najvhodnejšia pre ten vývoj, ktorý sme naznačili.

7. Je pravdepodobnejšie, že táto zmena sa uskutočnila bližšie k 10. ako k 12. storočiu. Je totiž nepravdepodobné, že protirečenia systému, o ktorých sme hovorili, boli by sa mohli udržať dlhší čas bez zmeny. J. Stanislav⁹⁸ sa domnieva, že nahradenie pobočných slabík plnými slabikami na začiatku a na konci slova nastalo až v 12.—13. storočí. Pri svojom náhľade sa opiera o historické doklady. Avšak historické doklady pri takejto jemnej fonologickej zmene nepostačujú, je nápadný ich nepatrný výskyt. Okrem toho sa v dokladoch môže odrážať maďarská hlásková substitúcia slovenského slova, alebo naopak: v miestnom alebo osobnom mene sa môže zachovávať v petrefakte staršie znenie, než je znenie z toho času, v ktorom bolo slovo zapísané do zachovaného dokumentu. Tento jav je pri miestnych menách veľmi častý, lebo identita mena s príslušnou lokalitou sa musela zachovávať vzhľadom na udržanie vlastníckych práv pri zachovaní kontinuity so staršími dokumentami. Preto tu treba skôr súhlasiť s H. Bartkom, ktorý existenciu plných slabík na mieste pobočných slabík predpokladá pre slovenčinu už na začiatok 11. storočia.

8. Prízvuk, intonácia a kvantita v čase zániku jerov. Ako sme už uviedli v § 8, ods. 6, ku koncu praslovanského obdobia nastávajú v praslovanskom prízvuku, kvantite a intonácii niektoré zmeny.

Prvou zmenou bola tzv. metatónia, t. j. zmena intonácie. Podstatou metatónie je, že v istých prípadoch, nie celkom vyjasnených, sa staré into-

⁹⁸ *Dejiny* I, 1958, 466.

nácie menili na nové. Akútová intonácia sa menila na novocirkumflexovú a cirkumflexová intonácia sa menila na novoakútovú.

Novoakútová intonácia vznikla z cirkumflexovej v prípadoch ako: gen. plur. *glávъ, rŕkъ, stránъ* proti nom. sg. *glava, rŕka, strana*; *devětъjb* proti *devětъ*; podobne *kážešъ, věžešъ* atď.

Novocirkumflexová intonácia vznikla v prípadoch ako napr. v tvaroch zloženého skloňovania adjektív *stár-, tich-, mál-* proti tvarom menného skloňovania: *starъ, tichъ, malъ*.

9. Ďalšou zmenou bolo posunutie prízvuku z koncových slabých jerov na predchádzajúcu slabiku so silným jerom, resp. s iným vokálom. Stalo sa to vtedy, keď sa slabé jery redukovali a prestali byť schopnými niesť prízvuk. Pri tomto presunutí nastáva často metatónia. Tá sa prejavuje v dĺžke slabiky, na ktorú sa prízvuk presunul. Napr. ruské tvary gen. sg. *концá, венцá* a pod. s prízvukom na pádovej prípone ukazujú, že aj v praslovančine bol prízvuk na pádovej prípone, t. j. v nom. sg. na koncovom jere. Keď sa koncový jer stal slabý (keď sa redukoval), presunul sa prízvuk na predchádzajúcu slabiku so silným jerom. Teda: *коньць > конѣць >* (a z toho v stredoslovenských nárečiach) *koňec > koňiec*. Obdobne je to aj v slovách: *čepiec—čepca, hrňiec—hrnca, veňiec—venca, klišiec—klinca*. V severných západných nárečiach a na juhozápadnom okraji stredoslovenských nárečí je náležite aj *oléc—oljec, juňiec*. Celkove v strednej slovenčine je však *ofec, juñec, samec* asi analogicky podľa *chlapec, starec, barañec* a pod.

Do tejto kategórie patrí aj miestne meno *Turiec*. Sem sa zaradilo aj slovo *ñebožiec*, hoci tu ide o slovo germánskeho pôvodu, nejde tu o príponu *-ьць*.⁹⁹

V prípadoch, kde bol prízvuk na korenej samohláske, ostáva prípona *-ec*, napr.: rus. *стáрец, мóлодец, пáмец* a tak v slovenčine: *starec, mládeñec, palec*.

Tieto prípady ukazujú, že tzv. náhradné dlženie nevznikalo až po zániku jerov, ako sa dosť všeobecne uznáva.¹⁰⁰ Keby bolo náhradné dlženie vzniklo až po zániku jerov, nebol by býval rozdiel medzi prípadmi typu *starec* (so starým prízvukom na koreni) a typom *veñiec* (so starým prízvukom na koncovom jere).

Podobne sa presunul prízvuk zo slabého jeru na predchádzajúcu slabiku v prípadoch ako: *mojb > mŕi, tvojb > tvŕi, svojb > svŕi, volъ > vŕlъ, nožъ > nŕžъ, dvorъ > dvŕrъ, síolъ > sílŕlъ, konъ > kŕnъ, bobъ > bŕbъ*.

⁹⁹ Pozri k tomu H. Bartek, *Príspevok k dejinám slovenčiny*, 93—97; *O pôvode prípony -iec v slovenčine*, Slovenská reč 3, 1934—1935.

¹⁰⁰ Napr. Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbañczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, 52—53. — Fr. V. Mareš, *Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj*, Slavia 25, 1956, 483—486.

Prenesenie prízvuku nastalo aj v tvare mask. sg. participia *l*-ového slovia I. triedy: *neslě > nēsł > nēsł*, *vedlě > vèdlě > vèdlě*, *vezlě > vèzlě > vèzlě*, *prědlě > prèdlě > prèdlě*. Atď.

Presunutie prízvuku z koncového jeru na predchádzajúcu slabiku je aj v prípadoch

tvary 2. a 3. osoby sg. slovia I. triedy: *nesešě > nesěšě > nesěšě*, *vedešě > veděšě > veděšě*, *kladešě > kladěšě > kladěšě*, *vezešě > vezěšě > vezěšě*. Atď.¹⁰¹ Táto dĺžka sa neskoršie preniesla analogicky aj do tvarov plurálu: *neseme > nesēme > nesīme*, *nesete > nesēte > nesīte* atď. a k slovesám vzoru *brať*: *berieš, perieš, melieš* atď.

gen. plur. fem. a neutra typu *prosbě, matkě, ově, očkě > prosbě, matkě, ově, očkě*.

10. Prízvuk, intonácia a kvantita po zániku jerov. Po zániku a vokalizácii jerov zanikli, resp. prehodnotili sa v slovenčine aj praslovanské intonácie.

Cirkumflexové intonácie sa prehodnotili ako krátkosť. Napr.: *beg, blesk, breg, čln, dar, dlj, dub, duch, chlap, kvet, muž, plaz, sluch, smrad, strach, vlak, vlas, zrak, zub*. Cirkumflex bol aj v slovách ako: *drevo, mäso, pivo, seno, črevo, telo, zlato*.

Iba niektoré cirkumflexy majú dĺžku: *prút, riad (<reďě), směchě > smiech, šíp, vir, brús*.

Novocirkumflexová intonácia sa tiež hodnotila ako krátkosť. Napr.: *starý, fíchý, malý*.

Akúťová intonácia sa v slovenčine prehodnotila najpravdepodobnejšie ako krátkosť. Napr.: *jama, klada, krava, žaba, para, Drahy < Dragy* (miestne meno), *vлага, vrana, slama, sila, mreže, breza, glina, lipa, žila, gruda, kaša, saza, straka, cesta, pena, pleva, strecha, iskra, slina, kniga, guba, muky, vydra, ščuka, ryba*.

V podstatne menšej miere ostáva za akúťovú intonáciu dĺžka. Napr.: *sláva, měra > miera, věra > viera, klătba > kľadba, núza, práza > priaza, dělo > dielo, město > miesto, trěska > trieska, vrědlo > vriedlo, táža > tiaža, děra > diera, stráža, mráz, trūd, dráha*.

Tieto mená nie sú rovnorodé. Slová ako *vriedlo, tiaž, dráha* sú spisovné, v nárečiach nie sú známe, sú prevzaté z češtiny. Slová ako *sláva, miera, viera, kľatba, núza, priaza* nemajú v pôvodnom význame plurál, nemajú teda ani gen. plur. Sú to totiž abstraktá. Je možné, že neprítomnosť tvaru gen. plur., ktorý pri fem. v slovenčine má vždy dĺžku na korenej slabike, keď sa tvorí bez prípony, umožnila pri týchto slovách, že sa dĺžka uplatnila

¹⁰¹ H. Bartek, SLVO SSV III, 1—2, 97—98.

v nom. sg. a v ostatných tvaroch sg. Slová *dielo*, *miesto* majú kvantitatívnu disimiláciu proti slovám *delo*, *meso* na rozlíšenie významu. Slovo *trieska* sa zasa prispôsobilo kvantitou k slovám so sufixom *-ka* (ako napr. *hlávka*, *rúčka*, *žienka*). Atď. Proti týmto jednotlivým výnimkám však ostáva veľký počet slov, v ktorých je za praslovanský akút krátkosť, ako sa uviedlo vyššie.

Aj v maskulínach ostáva zväčša krátkosť, napr.: *grach*, *mak*, *dym*, *klín*, *plač*, *raj*, *syr*, *čas*, *ded*, *gad*, *gnev*, *kraj*, *plug*, *rak*. Dĺžka ostáva v slovách: *chlieb—chleba*, *mráz—mrazu*, *vietor—vetra*, *driek*.

Prevažná väčšina bádateľov sa domnieva, že v slovenčine sa akútové intonácie skrátili tak, ako sa skrátili v poľštine (na rozdiel od češtiny, kde sa neskrátili). To sú názory Št. Kuľbakina, J. Rozwadowského, H. Bartka, N. van Wijka, T. Lehra-Splawińskiego, L. A. Bulachovského.¹⁰² Proti tomu Fr. Trávníček¹⁰³ a V. Vážný¹⁰⁴ vyslovujú názor, že akútové dĺžky sa vyvíjali rovnako v češtine i slovenčine; Fr. Trávníček pre češtinu a slovenčinu predpokladá, že akútová dĺžka sa zachovala (porov. české *jáma*, *kláda*, *žába*, *vrána*, *hlina*, *houba* atď.). Krátkosť za pôvodnú akútovú dĺžku v češtine i v slovenčine pokladá za druhotnú. Už vo východočeských a ešte viac v moravských nárečiach sa objavujú veľmi početné krátkosti za pôvodný akút. Z druhej strany v časti juhozápadných slovenských nárečí (Záhorie, bratislavský okres) sa zasa objavujú niektoré ojedinelé prípady dĺžok za pôvodný akút na rozdiel od ostatnej slovenčiny. Ide najmä o slová *kráva*, *suáma*.

Predpokladáme, že staré akúty sa v slovenčine vo všeobecnosti skrátili, ale v češtine ostali vo všeobecnosti dlhé. Oblasť moravských nárečí s častou juhozápadných slovenských nárečí je v tejto veci prechodného charakteru.¹⁰⁵

11. Nové akúty v slovenčine ostali dlhé. Napr. *vōla* > *vuola*, *vōňa* > *vuoňa* (k týmto dvom slovám pozri ešte § 27, ods. 4), *kōň* > *kuoň*, *stráža*, *klásě*, *prúfě*, *glávka*.

Novoakútovou je, ako sa zdá, svojim pôvodom aj dĺžka korenej samohlásky v gen. plur. fem. a neutra. Napr.: *včela—včiel* (< *včěl* < *pčěl*), *voda—vuod* (< *vōd*), *gora—gōr* > *huor*, *žena—žěn* > *žien*, *glava—gláv*. Jasný pôvodný obraz je v slovenčine zakrytý tým, že gen. plur. fem. a neutra bez prípony (t. j. s pôvodnou príponou *-o*) má na korenej samohláske dĺžku aj

¹⁰² Podrobnejšiu literatúru podáva Fr. Trávníček, *Historická mluvnice československá*, 254—256.

¹⁰³ *C. d.*

¹⁰⁴ Bratislava 8, 1934, 137.

¹⁰⁵ Novšie výskumy v moravských nárečiach, zdá sa, ukazujú tiež, že aj moravské nárečia skrátili staré akúty. Pozri Fr. Kopečný, *Slovo a slovesnosť* 22, 1961, 136.

pri pôvodnom novocirkumflexe, napr.: *kráv, vrán, diel*. A nový cirkumflex sa v slovenčine, ako je známe, skracoval.

Vec si treba vysvetliť tak, že pôvodný pestrý stav sa tvaroslovným vyrovnávaním upravil tak, že pre tvar gen. plur. fem. a neutra ostala charakteristická dĺžka korenného vokálu. Pôvodne tu mohli byť (po vývine praslovanských intonácií) tri možnosti:

a) V nom. sg. a v gen. plur. bola korenná samohláska dlhá, pretože šlo o predprízvučnú dĺžku, ktorá sa zachovala: *chvála—chvál, brána—brán, dláto—dlát, víno—vín* atď.

b) V nom. sg. bola za starý akút krátkosť a v gen. plur. bola za nový cirkumflex krátkosť: *krava—*krav, sila—*sil, vrana—*vran, klada—*klad, skala—*skal, žaba—*žab, blato—*blat, sito—*sit, lyko—*lyk, puto—*put*.

c) V nom. sg. bol cirkumflex, ktorý sa skrátil a v gen. plur. bol nový akút, ktorý sa vyvinul ako dĺžka: *glava—gláv, ruka—rúk, rana—rán, drevo—drév, felo—fél, seno—sěn* atď.

Pretože v nom. sg. (a v ostatných tvaroch okrem gen. plur.) prevažovala krátka korenná samohláska, zovšeobecnil sa pre gen. plur. tvar s dlhou korennou samohláskou ako charakteristickou pre tvar gen. plur. Preto nám dnes gen. plur. fem. a neutra neodráža v korenej samohláske stav praslovanských intonácií.

Tvary s krátkou korennou samohláskou (ako v češtine) sú v záhorských nárečiach, napr.: *rib, žen, per* a pod.

12. Novoakútová dĺžka je aj v tvare nom. sg. mask. *l*-ového participia sloviess I. triedy typu *nesl̃ > nēs̃l̃, vedl̃ > vēdl̃*. Preto sa tento tvar vo väčšine slovenských nárečí reflektuje s dlhou korennou samohláskou. V strednej slovenčine je to *ňiesou, vjēdou* (< *ňēsol, vēdol* < *ňēs̃l, vēdl̃*). Podobne je to aj v západoslovenských nárečiach: *nésol—nésel—nésél, vedol—védél—védel*. Vo východnej slovenčine zase tvary *ňis, viz, pik* ukazujú na staršie tvary *ňēs̃l, vēz̃l, pēkl̃*.

V ostatných tvaroch (fem., neutra, plur.) pôvodne nebol nový akút, preto tu boli tvary *ňesla, pekla, ňesli, pekli*. Doteraz sú tieto tvary napr. v Liptove,¹⁰⁶ na Orave¹⁰⁷ a niekedy aj v Turci.

Ako novoakútová sa vysvetľuje aj dĺžka v tvare 2. a 3. osoby sg. sloviess *neseš > nesēš > ňesieš*. Podľa týchto tvarov sa potom rozšírila dĺžka kmeňovej samohlásky aj do tvarov plur. (*ňesjeme, ňesjete*).

Pri slovesách vzoru *brať* (*berješ, perješ, derješ* atď.) ide o neskoršiu tvaroslovnú analógiu podľa sloviess typu *ňesješ, vedješ*. Nejde tu o hláskoslovný

¹⁰⁶ J. Stanislav, *Liptovské nárečia*, 350.

¹⁰⁷ A. Habovštiak, *Jazykovedné štúdie II*, 146—147.

vývin. Pre tento názor svedčí fakt, že kým tvary typu *ňesješ, ňesje* sú rozšírené na celom strednom Slovensku a na prevažnej väčšine západného Slovenska, tvary typu *berješ, berje* sú rozšírené len na obmedzených oblastiach stredného Slovenska a často ako dvojtvary s formami *bereš, dereš, pereš*.

Ako sa už uviedlo vyššie v ods. 8 tohto §, novoakúťová je dĺžka aj v subst. typu *koňec > koňiec* a v gen. plur. typu *prosěb > prosieb*.

Ako novoakúťová dĺžka sa vykladá často aj tvar nom. akuz. plur. o-kmeňov neutra: *mestá, slová, poľia < polá*. Dĺžka tejto prípony je rozšírená na celom strednom a na väčšine západného Slovenska. Nie je možné zistiť, či tu bola dĺžka aj na východnom Slovensku. Tvary typu *slova, mjesta, srca* sú len v záhorských nárečiach. Novoakúťovú dĺžku tu predpokladá T. Lehr-Splawiński, N. van Wijk¹⁰⁸ a iní. V. Vážný¹⁰⁹ a T. Torbiörnson¹¹⁰ tu predpokladajú analogické vyrovnanie podľa rytmického zákona. Predpokladajú, že paralelne, ako bolo *slovám—vrátam, slovách—vrátach*, utvorilo sa namiesto *slova* aj *slová—vráta*. Proti tomuto názoru by svedčilo, že tvary *slová, mestá, srcia—srcá* sú aj na celom západnom Slovensku (okrem Záhoria), teda aj tam, kde rytmický zákon nikdy neplatil.

13. Kvantita. Už pred zánikom jerov bol stav, že sa zachovala dĺžka v dvojslabičných slovách pred prízvukovanou slabikou. Napr.: *chvála, tráva, múka, svēca, gvězda, rēka, brázda, mōka, lōka*.

Niekedy je dnes v týchto prípadoch krátkosť, a to podľa pádov, v ktorých bola pri pohyblivom prízvuku v prvej slabike krátkosť (taký bol napr. inštr. sg. fem.). Napr.: *brada, cena, duša, pleva, strana, strela, zima*.

Dĺžka sa zachovala pred prízvukovanou slabikou aj v neutrách, napr.: *vino, dláto, plátno, vlákno, gnězdo, krídlo, žřádlo, mlēko, mýto, ústa, vráta*.

Dĺžka sa zachovala pred prízvukom aj v maskulínach typu *крѣль*: *kráľ, plášť, grēch, klúč, stěp, súd*.

Dĺžka sa zachovala aj v prvej slabike trojslabičných slov, ktoré mali druhú prízvučnú slabiku krátku, napr.: *otroba > útroba, svetostъ > svátosť > sviatosť, mladežъ > mládež, kradežъ > krádež, zakonъ > zákon*.

14. Vznik rytmického zákona. Na sklonku praslovanského obdobia bol teda stav, že bezprízvučná dĺžka sa zväčša viazala s prízvukom tak, že bez-

¹⁰⁸ N. van Wijk, *Über einige langvokalische Endungen des Slavischen*, Slavia 2, 1923—24, 596—597.

¹⁰⁹ Sborník Matice slovenskej 4, 1926, 166—167.

¹¹⁰ *Die slovakische Vokalbalance und die Endung -a: -ā des Nom. Ack. Plur. Neutr.*, Uppsala 1921, 1—9. Ten istý, *Zwei slavische Kasusformen*, Zeitschrift für slavische Philologie 1, 1924, 73—78.

prízvučná dĺžka stávala v slabike pred prízvukom. Napr.: *vīnò, krāľb, zākònz, chwālà*.

Tento stav sa porušil v západnej a východnej slovenčine a v ostatných západoslovanských jazykoch, ale nie v strednej slovenčine, ešte pred zánikom a vokalizáciou jerov, a teda ešte pred zánikom praslovanského prízvuku a intonácie tým, že pri kontrakcii vznikli nové dĺžky, porov. napr. stč. *súchý, pústý, ľúbý, rýzí, svátý*.¹¹¹ Tak sa stalo, že vo východnej i západnej slovenčine (a v celej západnej slovančine okrem strednej slovenčiny) sa ešte pred zánikom a vokalizáciou jerov porušila schéma, že bezprízvučná dĺžka mohla byť len v slabike, ktorá bezprostredne predchádzala prízvuknú slabiku. Preto, keď po zániku a vokalizácii jerov zanikali alebo sa prehodnotili praslovanské intonácie a prízvuky, v západnej a východnej slovenčine nevznikol rytmický zákon o krátení druhej dĺžky. V tom čase totiž v západnej a východnej slovenčine bola možnosť klásť dve dĺžky v slabikách za sebou, lebo krátko pred zánikom a vokalizáciou jerov ešte za platnosti praslovanského prízvuku a intonácie sa táto možnosť uplatnila po vykonaní kontrakcie.

Proti tomu v strednej slovenčine bol zánik a vokalizácia jerov pred kontrakciou. Po zániku a vokalizácii jerov zanikli aj staré praslovanské prízvuky a intonácie. Všetky praslovanské prízvuky a intonácie okrem nových akútov sa v slovenčine prehodnotili ako krátke slabiky. Neprízvučné dĺžky, ktoré sa zachovali, však stáli v slabikách pred bývalými prízvuknými a teraz krátkymi slabikami. Tak sa utvorila situácia, že za dlhou slabikou stála vždy krátka slabika. Dlhá slabika sa ako dlhá uvedomovala vždy len v kontraste s nasledujúcou krátkou slabikou. Tak sa v strednej slovenčine utvoril model rytmického zákona o krátení druhej dĺžky. Pôvodne to nebol zákon o krátení druhej dĺžky, ale prehodnotenie starej kvantity a prízvuku v slove. Napr. slovo *gřròba* s prvou slabikou dlhou a neprízvučnou a s druhou slabikou prízvuknou sa prehodnotilo tak, že prvá slabika ostala dlhá a druhá krátka. Dĺžka slabiky sa nevedomovala v rámci jednej slabiky, ale v rámci dvoch slabík, a to tak, že prvá slabika bola dlhá, druhá bola krátka.

Keď potom nastala kontrakcia, nové dĺžky, ktoré vznikli kontrakciou, sa podľa tohto modelu rytmického zákona krátili. Až vtedy vlastne vznikol rytmický zákon o krátení druhej dĺžky, pretože vznikli tvary, v ktorých boli prípony skrátené podľa rytmického zákona, proti paralelným tvarom, v ktorých nebola prípona skrátená. Napr.: *glūpǵ > glūpy*, ale *gluchǵ; devǵtǵ > devǵty, mǵdrǵ > mǵdry*, ale *pǵknǵ* (resp. *pǵknǵ*); *glūpǵgo, glūpǵmu > glūpego, glūpemu* atď., ale *gluchǵgo, gluchǵmu* atď.; *sgovārāš se > sgováraš se*, ale *volāš; prūlē > prūle*, ale *znameňē* atď.

¹¹¹ Pozri Fr. Trávníček, *Historická mluvnice československá*, 265.

Podmienky pre vznik rytmického zákona v strednej slovenčine teda vznikli po zániku a vokalizácii jerov, lebo vtedy sa utvoril model, podľa ktorého sa dlhá slabika uvedomovala v kontraste s nasledujúcou krátkou slabikou. Samotný rytmický zákon sa však utvoril v strednej slovenčine až pri vzniku kontrakcie a len preto, že v strednej slovenčine kontrakcia nasledovala po zániku a vokalizácii jerov. Len preto a len vtedy sa totiž model rytmického zákona mohol uplatniť na krátenie druhej slabiky.¹¹² O relatívnej chronológii zmien 10. storočia pozri § 15. Rozšírenie pozri na mapke č. 27.

15. Vznik rytmického zákona sa obyčajne vysvetľoval z mechaniky artikuláčnych orgánov. Je totiž známe a inštrumentálne dokázané, že v jazykoch, v ktorých môžu za sebou nasledovať dve dlhé slabiky, druhá slabika je objektívne kratšia ako prvá. Vysvetľuje sa to menšou zásobou artikuláčného prúdu, pretože značná časť artikuláčného prúdu sa už spotrebovala na vyslovenie dĺžky v prvej slabike.¹¹³ Na tomto základe sa vysvetľoval aj vznik rytmického zákona v strednej slovenčine v tom zmysle, že vraj prvá dĺžka spotrebovala toľko intenzity artikuláčného prúdu, že dĺžka v nasledujúcej slabike bola už zreteľne kratšia. Táto druhá dĺžka sa vraj časom celkom skrátila a pôvodný fyziologický jav sa stal uvedeným hláskoslovným javom. Takto vykladá vznik rytmického zákona napr. Jozef Liška.¹¹⁴ Tento výklad má zreteľnú nevýhodu v tom, že nevysvetľuje, prečo sa rytmický zákon vyvinul práve len v strednej slovenčine, hoci je na svete veľmi mnoho takých jazykov, v ktorých existuje fonologická kvantita samohlások, v ktorých dlhé slabiky môžu nasledovať za sebou, v ktorých druhá dlhá slabika objektívne (fyzicky) trvá kratší čas ako prvá a v ktorých sa jednako nevyvinul rytmický zákon o krátení druhej dĺžky. Napr. hneď v susednej češtine, ba hneď v západoslovenských nárečiach sa dĺžka v druhej slabike vyslovuje zreteľne kratšie, a jednako rytmický zákon o krátení druhej dĺžky tam nevznikol; v jazykovom vedomí aj druhá dĺžka, hoci je objektívne kratšia, vystupuje ako normálna dĺžka. Pre tieto príčiny fonetické vysvetľovanie rytmického zákona o skrátenej druhej dĺžky nestačí.

Št. Peciar sa usiloval odstrániť ťažkosti fonetického výkladu tým, že mu dal fonologickú motiváciu.¹¹⁵ Vychádza v princípe z toho istého predpokladu

¹¹² K tomuto výkladu vzniku rytmického zákona pozri aj Eugen Pauliny, *Vznik rytmického zákona v slovenčine*, Ezikovedski izsledovanija v čest na akademik Stefan Mladenov, Sofia 1957, 317—320.

¹¹³ Pre češtinu to jasne dokázal Josef Chlumský, *Česká kvantita, melodie a přitvuk*, Praha 1928.

¹¹⁴ *K otázke pôvodu východoslovenských nárečí*, Turč. Sv. Martin 1944, 59.

¹¹⁵ „Predpokladám, že v tom štádiu slovenčiny, v ktorom sa začal uplatňovať rytmický zákon, bolo poňatie kvantity dynamické. Súdim tak vzhľadom na fone-

ako J. Liška, len predpokladá, že v tom čase, v ktorom takto foneticky vznikol rytmický zákon, bolo v slovenčine dynamické ponímanie kvantity, ale to sa neskôršie zmenilo na mórové poňatie kvantity, pretože dnes je v strednej slovenčine mórové poňatie kvantity.¹¹⁶ Št. Peciar sa domnieva, že rytmický zákon vznikol po kontrakcii a pred diftongizáciami.¹¹⁷ Pretože neprijímame fonetické odôvodňovanie vzniku rytmického zákona, nemôžeme prijať ani argumentácie o chronológii vzniku rytmického zákona, ktoré z fonetického odôvodňovania vznikajú.¹¹⁸ Peciarov názor, že príčina vzniku rytmického zákona súvisí s tým, že strední Slováci trpeli na „náklonnosť k pohodlnej artikulácii“, je nepresvedčivá.

16. Podľa J. Stanislava „rytmický zákon strednej slovenčiny úzko súvisí s prízvukom“. V litániách zo Žaltára klementínskeho je tvar gen. plur. *diawiek*. Tento tvar je vraj slovenský. Žaltár klementínsky je zo 14. storočia. „Možno predpokladať, že rytmický zákon začal účinkovať iba neskôršie. Svedčia o tom aj dejiny miesta prízvuku, s ktorým rytmický zákon súvisí. Strata kvantity súvisí s premiestňovaním prízvuku na predposlednú slabiku v troj- a viacslabičných slovách. Prvé doklady na skracovanie máme, ako sme uvideli, z konca 16. a zo 17. stor.: *se domov navrata* (navrátia) 1590 Bojnice (SL III, 232)... Pretože prízvuk na predposlednej slabike je sekundárny jav, možno predpokladať, že v slovách ako *trávničiek*

tickú podstatu rytmického zákona, ktorú vidím v tom, že sa na slabiku s dlhou samohláskou spotrebuje mnoho výdychového prúdu, takže hovoriaci mimovoľne vyslovuje nasledujúcu slabiku s menšou dávkou výdychového prúdu, s menšou silou, pričom vzniká sluchový dojem krátkosti, nápadný pri samohláskach etymologicky dlhých. Pri náklonnosti k pohodlnej artikulácii stane sa tento spôsob výslovnosti dôsledným, takže možno hovoriť o systémovom skracovaní dĺžok v príslušnej polohe.“ Štefan Peciar, *Slovenská kvantita a rytmický zákon*, Slovenská reč 12, 1946, 147.

¹¹⁶ Podľa N. S. Trubeckého, *Grundzüge der Phonologie*, Praha 1939, 116 a n., slabika alebo jej časť je nositeľom prozodických protikladov. Tá časť slabiky, ktorá je nositeľom prozodických protikladov, je nositeľom slabičnosti. Rozdiel medzi dlhým a krátkym nositeľom slabičnosti je podľa N. S. Trubeckého daný dvojako: alebo vzniká dlhý nositeľ slabičnosti súčtom dvoch krátkych nositeľov slabičnosti (napr.: $a + a = \acute{a}$), alebo je dlhý nositeľ slabičnosti osobitná jednotka. V prvom prípade je základom krátkosti a dĺžky tzv. móra, t. j. časové trvanie krátkeho nositeľa slabičnosti. V druhom prípade je základnou prozodickou jednotkou, tzv. prozodérou, slabika. V prvom prípade vzniká dĺžka sčítaním dvoch mór, v druhom prípade vzniká prítomnosťou intenzity na slabike. Pozri k tomuto aj Eugen Pauliny, *Fonológia spisovnej slovenčiny*, Bratislava, 1961, 40 a n.

¹¹⁷ C. d., 148—149.

¹¹⁸ Do času po kontrakcii, ale bez bližšieho odôvodnenia kladie vznik rytmického zákona aj Eudovít No vák, *Kontrakcia v strednej slovenčine*, Sborník Matice slovenskej 13, 1935, 19.

namiesto *trávníček* nastáva najprv skrátenie a len potom prenesenie prízvuku na predposlednú slabiku.¹¹⁹

Uviedli sme úmyselne dlhší citát, aby sme svojou interpretáciou nejako nezmenili nejasný a ťažko zrozumiteľný výklad J. Stanislava. Dá sa však rozumieť, že J. Stanislav sa domnieva, že rytmický zákon vznikol kedysi medzi 14.—16. storočím. Odhliadnuc od toho, že opora o jedno slovo v Žaltári klementínskom, ktorého stredoslovenská proveniencia je hypotetická, je pre datovanie takého dôležitého hláskoslovného javu, ako je rytmický zákon, viac než veľmi odvážna, sú v Stanislavovej argumentácii ešte dva veľmi vážne nedostatky:

a) Treba pokladať za nepochybné (a v tom je zhoda u všetkých bádateľov okrem J. Stanislava), že rytmický zákon vznikol pred diftongizáciami v strednej slovenčine. A aj podľa J. Stanislava „celkove možno povedať, že azda v druhej polovici 13. a na začiatku alebo v prvej polovici 14. storočia sa začína konať diftongizácia hlások *ó, é, á*“.¹²⁰

b) Nie je jednota v tom, či bol v západoslovanských jazykoch najprv prízvuk na prvej slabike a z neho sa vyvinul prízvuk na predposlednej, alebo či bol starší prízvuk na predposlednej a z neho sa až vyvinul prízvuk na prvej slabike. O tejto veci sa diskutuje s použitím historického, dialektologického i veršového materiálu z celej západnej slovančiny a situácia je zložitejšia, než ju na základe zastaralých hľadísk predstavuje J. Stanislav.¹²¹ Preto nemožno prijať ani datovanie J. Stanislava o premiestnení prízvuku z prvej na predposlednú slabiku, ale nemožno ani uvádzať rytmický zákon do súvislosti s premiestňovaním prízvuku, pretože to J. Stanislav vykladá nejasne, ba protirečivo. Najprv tvrdí, že „pôvodne sa skracojú neprízvučné slabiky: 3. os. pl. *súda, ráča, vráta*, nom.-akuz. sg. na *siala* (siatie)“.¹²² Z toho vyplýva, že strata kvantity súvisí s nedostatkom prízvuku. Ale o niekoľko riadkov nižšie tvrdí, že „strata kvantity súvisí s premiestňovaním prízvuku na predposlednú slabiku v troj- a viacslabičných slovách“.¹²³ Z toho by vyplývalo, že dlhé slabiky sa skracovali pri premiestnení prízvuku (a teda pod prízvukom). Ale zase o niekoľko riadkov nižšie vykladá: „Pretože prízvuk na predposlednej slabike je sekundárny jav, možno predpokladať, že v slovách ako *trávníček* namiesto *trávníček* nastáva najprv skrátenie a len potom

¹¹⁹ J. Stanislav, *Dejiny I*, 1958, 630.

¹²⁰ *Dejiny I*, 1958, 338.

¹²¹ Pozri aspoň Milan Romportl, *K otázke ustálení západoslovanského prízvuku*, Studie a práce linguistické I, Praha 1954, 73—80.

¹²² *Dejiny I*, 1958, 630.

¹²³ *Cit. miesto*.

prenesenie prízvuku na predposlednú slabiku“.¹²⁴ Z tejto a nasledujúcej vety vyplýva, že dĺžka sa pod prízvukom neskracuje.

Z uvedených príčin nemožno vychádzať z J. Stanislava pri určovaní chronológie vzniku rytmického zákona. Ako najpravdepodobnejší sa nám ukazuje výklad, ktorý sme uviedli vyššie v ods. 14.

17. Vkladné samohlásky v gen. plur. fem. a neutra. Po zániku slabých jerov vznikali v niektorých slovách a tvaroch na konci slova také spojenia spoluhlások, ktoré sa v tej fonologickej štruktúre, akú mali slovenské nárečia, nemohli vyskytovať. O niektorých z nich bola už reč pri pobočných slabikách (napr.: *kaznĕ > kazň > kázeň*, *kašľb > kašľ > kašeľ*, *osmĕ > osm > osem*, *větrĕ > větr > vietor*. Atď. Tu išlo o vkladné samohlásky, ktoré sa správali ako jerové samohlásky. Pozri o nich bližšie § 18, ods. 1—7.

Trochu inak sa správali vkladné samohlásky v gen. plur. fem. a neutra a v *l*-ovom participiu pri slovesách 1. triedy typu *niesol*, *viezol* a pri slovesách II. triedy typu *padol*, *dvihol*.

V spisovnej slovenčine sú najčastejšími vkladnými samohláskami v gen. plur. fem. a neutra dvojhláska *ie* a krátka samohláska *o*. V zásade platí pravidlo, že sa vkladá dvojhláska *ie*, ak je slovo jednoslabičné, alebo ak je predchádzajúca slabika krátka (napr. *hra—hier*, *hradba—hradieb*, *rybka—rybiek*, *panna—panien*; *jadro—jadier*, *veslo—vesiel*, *steblo—stebiel* atď.). Ak je predchádzajúca slabika dlhá, vkladá sa najčastejšie krátke *-o-* (*látka—látok*, *čiapka—čiapok*, *bájka—bájok*, *kôpka—kôpok*, *drievko—drievok* atď.). Iné vkladné samohlásky sú alebo zriedkavé (*á*: *karta—korát*, *jutro—jutár* atď.; *-ó-*: *jamka—jamók*, *kvapka—kvapók* atď.), alebo vyplývajú z osobitného zloženia slova alebo z ďalších podmienok.¹²⁵

Aj v severných stredoslovenských nárečiach (najmä dolná Orava, Liptov, Turiec) sa uplatňuje obdobná tendencia ako v spisovnom jazyku. Porov. doklady:

dolná Orava: *ďjevok*, *hlávok*, *kyopok*, *plánok*, *trjesok*, *oplátok*, *jädjerek*; *sestár*, *sľivák*, *dosák*, *šaták*, *zlaták*, *karát*, *perál*, *misák*, *vedár*, *humán*, *jedál*, *sedál* a pod.;¹²⁶

Liptov: *pleták*, *šaták*, *čipák*, *plachát*, *kluchát*, *dosák*, *dasák*, *chrasát*, *kňížák*, *rimskovák*, *stovák*, *sľivák*, *jamák*, *zeřinák*, *pečenák* (pečenka), *skalák*, *švibalák*, *frajerák*, *karát*, *sestár*, *handár*, *cverán*, *tehál*, *ihál*;

ručičjek, *fajočjek*, *hrušjek*, *mušjek*, *halušjek*, *kňišjek*, *paličjek*, *plávočjek*,

¹²⁴ *Cit. miesto.*

¹²⁵ Podrobnosti pozri v *Pravidlách slovenského pravopisu*, 1962, 75—76, 79—80.

¹²⁶ Ant. Habovštiak, *Striednice za predhist. ž, ь v oravských nárečiach*, Adolfu Kellnerovi, Opava 1954, 131.

Vlašiek, Lúček, čižiem, izieb, svadieb, modľidieb, mafiek, ovjec, Parížovjec, poliek;

povjestok, oblátok, dvaciatok, priadok, čučorjedok, hádok, hrbok, plávok, cjevok, rosprávok, hlávok, dževok, žinok, mešľianok, šnúrok, Kolesárok, do obrúčok;

švábelyok, s kopuok;¹²⁷

Turiec: maták, pleták, šaták, sľivák, toták, zlatovák, vidál, motál, perál, vidál, handár, sestár, karát, dosák, jedál, jadár, vedár, jutár, krosán, humán, laján;

babuok, žabuok, čipuok, záhraduok, jamuok, zvjeratuok;

látok, oplátok, džiovok, rosprávok, hovorok, kurjatok;

mušiek, paňičiek, hrušiek, ručičiek, izieb, svadieb, ovjec;

jabĺček, vajec.¹²⁸

Ako doklady z troch severných stredoslovenských stolíc ukazujú, po dlhej slabike je temer pravidelne vkladné, resp. jerové -o- (niekedy je po mäkkej spoluhláske -e-), po krátkej slabike je na dolnej Orave pravidelne -á-, v Liptove a v Turci je okrem -á- aj -je-, a to najmä po mäkkých spoluhláskach (kým -á- je po tvrdých spoluhláskach).

V ostatných stredoslovenských nárečiach na juh od Turca a Liptova (v Nitrianskej, v Tekove, v Honte, vo Zvolenskej, v Novohrade a čiastočne aj v Gemeri — ale v Gemeri sú už komplikovanejšie pomery) prevláda namiesto severostredoslovenského -á- vkladné -uo-. Napr. služuok, zlatovuok, matuok, dosuok, kituok, stovuok, brvuon (Oslany), karuot, sľivuok. Okrem týchto tvarov sú, pravdaže, aj tvary s vkladným -á-, -je-, ale tie sú zreteľne v menšine.¹²⁹ Porov. doklady z detvianskej oblasti: peruol, cveruon, sľivuok, slúvok, vínovuok, lopatuok, dasuok, halušuok, hrušuok, kňišuok, zoruok, uhoruok, švibeluok, skaluok, jalovičuok, paličuok, skleňičuok, hruštičuok, hrachovičuok, ňitľeňičuok;

plávok, rosprávok, borovok, sľivok, zlatovok, hrbok, sľjepok, štipok, z Látok, mešľianok, koľsok, mňišok, džerok, Koritárok, fisticok, prasjatok, teľjatok;

jadier, krídel, služieb, čižiem.

Vkladné -a-, -á- nie je v gen. plur. fem. a neutra na tejto oblasti doložené.¹³⁰

¹²⁷ J. Stanislav, *Liptovské nárečia*, 293—295.

¹²⁸ V. Vážný, *Zo skloňovania v nárečí turčianskom*, Sborník Matice slovenskej 4, 1926, 167—168, 171—172.

¹²⁹ Pozri V. Vážný, *Dva slovenské tvary*, Sborník Matice slovenskej 6, 1928, 109—111.

¹³⁰ Eugen Pauliny, *Skloňovanie substantív v nárečí detvianskom*, Sborník Matice slovenskej 14, 1936, 148, 150, 152.

18. Tendencia severných stredoslovenských nárečí (a podľa nich aj spisovného jazyka), aby v gen. plur. fem. a neutier bolo po dlhej korenej samohláske krátke *o* a po krátkej korenej samohláske aby bol diftong *-ie-*, resp. *-á-*, má starodávne korene a vznikla ešte vtedy, keď pri zániku a vokalizácii jerov zanikal praslovanský prízvuk a intonácia a keď sa reorganizovala a pretvárala praslovanská kvantita. Vtedy sa utvorili niektoré skupiny slov, ktoré mali také rozloženie kvantity a triednic za jery, že mohli slúžiť ako modely pre výber vkladných samohlások v gen. plur. fem. a neutier.

Napr. v trojslabičných slovách s krátkymi slabikami, ktorých prízvuk bol na koncovom jere, sa pri redukcii koncového slabého jeru prízvuk posunul na predchádzajúcu jerovú slabiku. Tam vznikol nový akút, ktorý sa v strednej slovenčine zachoval ako dĺžka. Napr.: *koňьcь > koňьcь > koňěc > koňjec, věньcь > věňьcь > věňěc > věňjec*. Obdobne je to pri slovách *čepjec, hrňjec, klišjec, Turjec* (miestami aj *juňjec, oľjec*). Pozri o tom bližšie v ods. 9 tohto §.

Obdobný výsledok, hoci pri pôvodnom *-e-*, bol v prípadoch: *ňesešь > ňesešь > ňesěš > ňesješ* (podobne *pečješ, vedješ, vezješ, lezješ* atď.).

Podobná situácia nastala aj pri viacerých feminínach a neutrách v gen. plur., pri ktorých sa prenášal prízvuk z koncového jeru na jer v kmeni. Tam sa prehodnotil na nový akút a reflektoval sa ako dlhá samohláska. Ide o prípady ako *ovьca — ovьcь > ovьcь > ověc > ovjec, prosьbь > prosьbь > prosěb > prosjeb, očьko — očьkь > očьkь > očěk > očjek*.

Podľa prípadov ako *конььcь > koňьcь > koňěc > koňjec /konca..., овьcь > ovьcь > ověc > ovjec/* nom. sg. *ovca...* a čiastočne aj podľa prípadov ako *ňesješ, vedješ, pečješ...* utvorila sa tendencia, že po krátkej korenej samohláske sa má v gen. plur. ako vkladná, resp. jerová samohláska používať dlhá samohláska. Spolupôsobila ako faktor aj okolnosť, že v gen. plur. fem. a neutra sa pod vplyvom nových akútoy ustálila dĺžka vždy aj v prípadoch ako *krava—kráv, glava—gláv, rana—rán, vrana—vrán* atď. Teda korenná samohláska pri jednoslabičných genitívoch a vkladná samohláska pri dvojslabičných genitívoch boli zásadne dlhé. Vkladná samohláska bola, pravdaže, dlhá len vtedy, ak bola korenná samohláska krátka. Ale to bolo možné pôvodne len vtedy, keď šlo pri vkladnej samohláske o nový akút. Avšak v súvislosti s preniknutím kvantity do gen. plur. ako charakteristického znaku tohto tvaru, dostala sa dĺžka aj tam, kde nešlo o nový akút, ale kde bola splnená druhá podmienka, že totiž predchádzajúca slabika bola krátka.

Podľa prípadov ako *prosьbь > prosьbь > prosěb > prosjeb, očьkь > očьkь > očěk > očjek* sa dostávala dlhá vkladná, resp. jerová samohláska aj tam, kde bol tvrdý jer, alebo kde boli tvrdé samohlásky. Proti prípadom *ě > ie* sa na miesto za tvrdý jer dostávala v severnej časti strednej slovenčiny samohláska *ā* a v južnej časti strednej slovenčiny najčastejšie samohláska *ō*.

19. A zasa z druhej strany stáli prípady trojslabičných slov s príponou *-oḳo*, ktoré mali prvú slabiku dlhú a na druhej slabike (na jerovej) bol prízvuk. Prízvuk sa tu neposunoval, pri zániku a vokalizácii jerov zanikol, dĺžka prvej slabiky ostala. Silný tvrdý jer sa tu vokalizoval v strednej slovenčine na *-o-*. Ide o prípady ako *pěšoḳo* > *piesok*, *běloḳo* > *bielok*, *květoḳo* > *kvietok*, *glasoḳo* > *hlások*, *chladoḳo* > *chládok*, *kosoḳo* > *kúsok*, *peťoḳo* > *piatok*, *žlěboḳo* > *žliabok*, *žltoḳo* > *žltok* atď. Tieto prípady, v ktorých za dlhou korennou slabikou stálo pohyblivé *-o-*, mohli asi slúžiť za model aj pre gen. plur. fem. a neutra, kde sa po dlhej korenej slabike ako vkladná a jerová hláska vkladala samohláska *-o-*. Ako vzor mohli poslúžiť aj tvary *l*-ového participia slovíes I. triedy typu *ňěsl* > *ňěsol*, *vědl* > *vědol* atď., kde sa korenná samohláska zdĺžila pôsobením nového akútu a výber vkladného *o* (ako tvrdej samohlásky) bol daný tým, že predchádzala i nasledovala tvrdá spoluhláska.

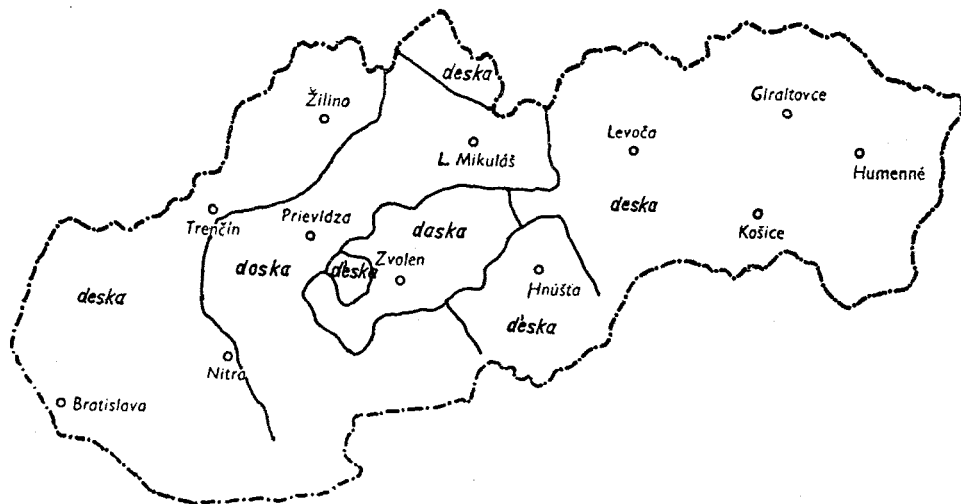
20. Možno síce predpokladať, že dlhé *ě* > *ie* bolo v strednej slovenčine najprv len na mieste mäkkého jeru, ktorý sa zdĺžil pod novým akútom, napr.: *matoḳo* > *maťek* > *maťiek*, *očḳo* > *oček* > *očiek*. Rovnako tak možno predpokladať, že krátke *o* stálo najprv len na mieste tvrdého jeru, keď predchádzala dlhá neprízvučná slabika, napr.: *děvoḳo* > *djevok*, *gadoḳo* > *hádok*, *kurětoḳo* > *kurjatok* atď. Ale keď po vokalizácii a zániku jerov v severozápadnej strednej slovenčine vznikla vokalická mäkkostná korelácia a keď v dôsledku toho mäkkostné protiklady konsonantov prestali byť fonologicky závažnými, prestala byť pre výber jerovej striednice dôležitá kvalita bývalého jeru, resp. mäkkosť alebo tvrdosť predchádzajúceho konsonantu a po bývalých tvrdých konsonantoch sa mohol použiť ako vkladná hláska aj vokál *ě* (resp. neskoršie diftong *je*) a po bývalých mäkkých spoluhláskach sa mohol použiť aj vokál *ō* (neskoršie *uo*), *ā* a po predchádzajúcej dlhej slabike krátke *o*.

Jednako však ostáva vcelku dodnes pravidlom, že v severnej časti strednej slovenčiny sa vyskytuje najčastejšie po bývalých mäkkých spoluhláskach dvojhláska *je* (napr. *hrušjek*, *mušjek*, *ručičjek*, *jablček*), kým po bývalých tvrdých spoluhláskach sa využíva najčastejšie *á* (napr. *sľivák*, *karát*, *dosák*). Proti tomu v krátkych slabikách sa rozšírila temer bez ohľadu na bývalú mäkkosť predchádzajúceho konsonantu samohláska *o* (napr. *po-vjestok*, *hlások*, *obrúček*). V južnej časti strednej slovenčiny zasa v dlhej pozícii ostáva obvykle bez ohľadu na mäkkosť predchádzajúceho konsonantu dvojhláska *-uo-* (napr. *peruol*, *cveruon*, *jalovičuok*, *hrušuok* atď.).

Využitie vkladného *á*, *ō* bolo často asi motivované snahou, aby sa v kmeni obmedzili konsonantické alternácie. Napr. *handra* — *handár*, *zlatka* — *zla-tok* proti *handra* — *handjer*, *zlatka* — *zlatjek* s alternáciami *d/đ*, *t/ť*.

21. V záposlovenských nárečiach je v gen. plur. fem. a neutra vkladné *e*, *é*, pričom za tvrdý jer bolo pôvodne *a*, ktoré neskoršie splynulo s *e*, *é*. Napr.: *slivék, stovék, maték, stehén, služék, kiték, desek, sester* atď.¹³¹

Taký istý stav bol aj vo východoslovenských nárečiach, ako možno súdiť zo zvyškov zachovaných tvarov. Pritom tu nastal ďalší vývin v tom, že vo východnej časti východnej slovenčiny je za staré vkladné *e*, *a* dnes dôsledne *o*: *šlivok, uhorok, paradajok, tašok, čipok, drabinok, husok, kňížok, flašok, planok, živok, sučok, nožok*, ale v západnej časti východnej slovenčiny je tu

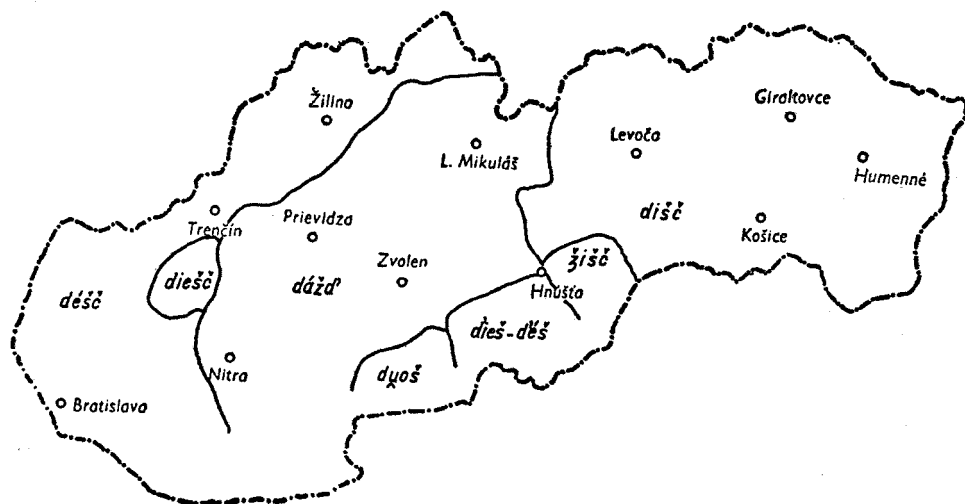
Mapa 28. doska

dôsledne *e*: *šlivek, stovek, zjevek, bandurek, hrušek, halušek, flašek*. Pôvodné *a* sa drží po labiálach v severných okrajových šarišských nárečiach: *hlavək, živək*.¹³² Pozri k tomu aj § 17, ods. 25. Treba, pravdaže, zdôrazniť, že podstatne častejšia je vo východoslovenských nárečiach v tvare gen. plur. fem. a neutier prípona *-och, -of, -ou*, ktorá je prevzatá z gen. plur. mask.

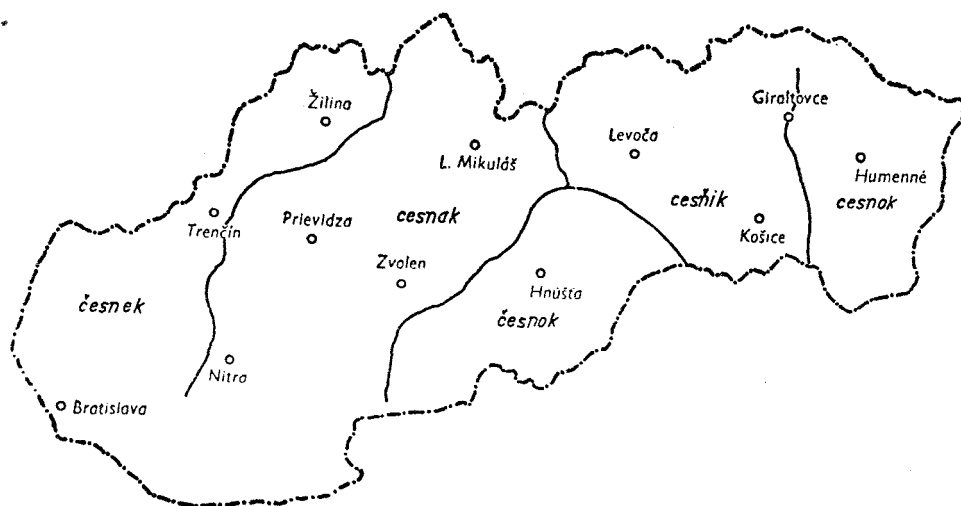
22. Tzv. **jerová striednica a**. Pri vokalizácii a zániku jerov zanikli v tvaroch niektorých slov jery tak, že sa k sebe dostali konsonanty, ktoré podľa pravidiel pre spájanie foném nemohli byť v rámci tej istej slabiky (vznikli tzv. ťažko vysloviteľné skupiny spoluhlások). Okrem toho sa často stávalo, že korenná morféma sa stala neslabičná (skladala sa iba zo skupiny spoluhlások, ale nebol v nej nijaký vokál). Také prípady boli napr.:

¹³¹ V. Vážný, *Dva slovenské tvary*, Sborník Matice slovenskej 6, 1928, 108—109.

¹³² Pozri Izidor Kotulič, *Historické hláskoslovie a tvaroslovie východoslovenských nárečí*, rkp., 179.

Mapa 29. dážď

Mapa 30. cesnak

džska, gen. plur. *džskŏ* > **dška*, *dosk*; *džždŏ*, *džžďa* > *dožd*, **džďa*; *bžzŏ*, *bžza* > *boz*, **bza*. V týchto prípadoch vznikla skupina „záverová spoluhláska + úžinová spoluhláska“, ktorá sa na začiatku slova a slabiky nevyskytuje; okrem toho bol koreň slova v niektorých tvaroch neslabičný.

Do polohy medzi dve spoluhlásky sa dostali spoluhlásky *m*, *n* v slovách: *žmžkŏ*, *žmžka* > *žmok*, **žmka*, *česnjžkŏ*, *česnjžka* > *česnok*, **česnka*. Ale v ta-

kejto polohe sa *m*, *n* v slovenčine vyskytovať nemohlo, v takej polohe mohlo byť iba slabičné *r*, *l*.

V niektorých slovách sa zase sonórne spoluhlásky dostali na začiatok slova pred spoluhlásku: *mochъ*, *mochа* > *moch*, **mcha*, *rъžъ*, *rъži* > *rož*, **rži*, *lъnъ*, *lъnа* > *len*, **lnа*. V tejto pozícii sa sonóry v slovenčine nemohli vyskytovať.

Tieto prípady sa nepodobali prípadom analyzovaným v § 18, ods. 1—7. Tam totiž v pobočných slabikách na začiatku slova nešlo o striedanie jeru v silnej a slabej polohe, tam bol jer vždy v slabej pozícii. Preto sa tam každý prípad riešil v jazyku osobitne (ide o typ: *mъšā* > *mšā* > *omša*; *rъžā* > *ržā* > *hrža*, *riža*, *orža* atď.; *mъgla* > *mgla* > *mhla* > *hmla* atď.).

Prípady, ktoré teraz vysvetľujeme, sa nepodobali ani tým prípadom, kde sa sonóra dostala do pobočnej slabiky na konci slova. Tie prípady boli podobné stavu v niektorých odvodzovacích príponách a riešili sa podobne. Napr. slová ako *kaznъ* > *kazň* > *kázeň*, *kašъ* > *kašl* > *kašeľ* a pod. sa riešili podľa typu *starec* — *starca* a pod.

Ale v prípadoch, o ktorých je teraz reč, sa utvorila neobvyklá skupina spoluhlások a okrem toho vznikla aj alternácia slabičnej podoby koreňa s neslabičnou podobou koreňa. Preto sa tieto prípady v jazyku riešili inak ako prípady pobočných slabík na začiatku alebo na konci slova.

23. Najčastejšie sa disproporcia týchto tvarov odstránila tak, že vokál, ktorý vznikol z jeru v silnej pozícii, ostal aj v slabej pozícii, takže sa odstránilo striedanie a neobvyklá skupina konsonantov. Takto sa tieto prípady riešili vo východnej, v západnej a v južnej strednej slovenčine. Napr.:

západná slovenčina: *deska*, *děšč*, *bez*—*béz*—*gbéz*, *česnek*, *mech*, *len*, *rež*—*rěž*, *zmek* (pokiaľ je známe);

južná stredná slovenčina (Hont): *doska*, *dъošl*, *doždik* (na malej časti územia, inak *dážď*), *boza*—*bъoza*—*bъoza*, *zmok*, *cesnok*—*česnok*, *moch*, *rož*, *len* (na malej časti územia, inak *lan*—*lan*);

východná slovenčina: *deska*, *dišč*, *cesnik*—*cesnek*—*cesnok*, *mech*, *len*.¹³³

V severozápadnej časti strednej slovenčiny sa však veľmi často stretávame v týchto prípadoch s tzv. jerovou striednicou *a*: *daska*, *dážď*, *baza*, *zmak*, *cesnak*, *mach*, *raž*, *lan*. Proti tomu v juhovýchodnej strednej slovenčine tu prevažujú vokály, ktoré sú striednicami za jery: *moch*, *rož*, *doska* atď.

Okolnosť, že v severnej strednej slovenčine sa v týchto prípadoch stretávame s tzv. jerovou striednicou *a*, si možno najskôr vysvetliť z rozdielu fonologickej štruktúry v severnej strednej slovenčine na jednej strane a

¹³³ Podrobnejšie údaje o rozšírení jednotlivých slov podáva Václav Vážný, *Dva slovenské tvary*, Sborník Matice slovenskej 6, 1928.

v ostatných slovenských nárečiach na druhej strane. Uviedli sme už totiž, že v severnej strednej slovenčine bola vokalickej mäkkostnej korelácia a v ostatných slovenských nárečiach bola konsonantická mäkkostná korelácia. Pravda, vysvetliť presvedčivo, v čom tento fakt vplýval na výber tzv. jerovej striednice *a* v severnej strednej slovenčine, nie je ľahké. Je možné napr. vysvetlenie, že v systéme s konsonantickou mäkkostnou koreláciou, kde vokál svojou mäkkosťou alebo tvrdosťou závisel od mäkkosti alebo tvrdosti predchádzajúceho konsonantu, bola tesnejšia väzba vokálu s konsonantom ako v systéme s vokalickej mäkkostnou koreláciou. Preto napr. v tvaroch *rǫžb*, *rǫži* > *rož*, *rži* (v južnej strednej slovenčine) pre tesnejšiu viazanosť skupiny *ro-* v tvare nom. sg. prešla skupina *ro-* aj do nepriamych pádov a nehľadala sa „vyhovujúcejšia“ samohláska. A tak sa stalo aj vo všetkých ostatných prípadoch v západnej, východnej a južnej strednej slovenčine. Všade sa vkladná samohláska za slabý jer v týchto prípadoch zhoduje s jerovou samohláskou zo silnej pozície.

Proti tomu v severnej strednej slovenčine, kde prítomnosť vokalickej mäkkostnej korelácie umožňovala voľnejšie a nezávislejšie spojenie konsonantu s vokálom, bola možnosť hľadať v týchto prípadoch „vyhovujúcejšiu“ samohlásku. Samohlásky *e*, *o* pre tento cieľ vyhovovali menej, pretože boli zaťažené tým, že sa používali ako jerové a vkladné samohlásky, ktoré sa hojne vyskytovali v alternácii *e/ǫ*, *o/ǫ*, napr.: *chlapec* — *chlapca*, *kvietok* — *kvietka* a pod. Preto bolo vhodnejšie za vkladnú samohlásku vziať vokály *a*, *ǫ*, ktoré sa vo vyššie uvedených alternáciách nepoužívali. Použitím vokálov *a*, *ǫ* sa tak upevnilo vedomie, že v prípadoch *raži*, *dažda*, *machu* a pod. nejde o alternáciu *vokál/ǫ*.

24. Ale nech je uvedené odôvodnenie vzniku tzv. jerovej striednice *a* správne alebo nie, zdá sa nám isté, že tzv. jerová striednica *a* najprv vznikla v uvedených slovách v tvaroch, v ktorých bol slabý jer a na mieste, na ktorom vypadol slabý jer. Tak vznikli v prvej fáze v severnej strednej slovenčine tvary:

dǫska, *dǫskǫ* > **dska*, *dosk* > *daska*, *dosk* (gen. plur.),
dǫždb, *dǫždǫ* > *dožd*, **džda* > *dožd*, *dažda*,
zmǫkǫ, *zmǫka* > *zmok*, **zmka* > *zmok*, *zmaka*,
česnǫkǫ, *česnǫka* > *česnok*, **česnka* > *česnok*, *česnaka*,
mǫchǫ, *mǫcha* > *moch*, **mcha* > *moch*, *macha*,
rǫžb, *rǫži* > *rož*, **rži* > *rož*, *raži*,
lǫnǫ, *lǫna* > *len*, **lna* > *len*, *läna*,
lǫgǫk- > *legk-* > *lägk-*.

Z tvarov, v ktorých boli formy s *-a-* náležité, prenikli aj do ostatných tvarov a okrem toho sa formy s *-a-* v rozmanitej miere pri jednotlivých slo-

vách rozšírili na väčšie územie, alebo sa prestali používať aj na tom území, na ktorom vznikli. Tak sa napr. rozšírili ďaleko na západné Slovensko a aj na východ slov *mach*, *dážď*, *lan*, ale obmedzilo sa používanie slova a tvaru *zmak*. Pri niektorých slovách sa v stredoslovenských nárečiach popri sebe používajú tvary s *-o-* i tvary s *-a-*, napr.: *rož* — *raž*, *moch* — *mach*, *doska* — *daska*. Pri iných slovách sú tvary s *-o-* obmedzené na malú oblasť južného stredného Slovenska (napr. *boza* — *boža*, *dymošť* — *doždík*). Na južnej časti stredného Slovenska totiž tvary s *-a-* pôvodne vôbec neboli. Dnešné rozšírenie tvarov s *-a-* je teda veľmi nerovnomerné. Jasně však ostáva, že centrum, na ktorom tento jav vznikol, leží v oblasti severného stredného Slovenska (asi Turiec a severná časť Zvolenskej stolice).

25. O tzv. jerovej striednici *-a-* sa niekedy hovorilo ako o juhoslavizme. V nejasnej formulácii tak tvrdí S. Czambel. Spomína len prípady s vkladným *-á-* v gen. plur. fem. a neutra.¹³⁴ O tom pozri ďalej. Proti súvisu s juhoslovanskou jerovou striednicou *-a-* svedčí najmä okolnosť, že slovenská tzv. jerová striednica *-a-* sa vyskytuje hlavne na severnom strednom Slovensku, nejaví teda nejakú zemepisnú blízkosť, resp. súvislosť s južnou slovančinou. Ba práve naopak: južné stredoslovenské nárečia nemajú vôbec tzv. jerovú striednicu *-a-*.

Ak je náš výklad pôvodu tzv. jerovej striednice *-a-* správny, vtedy nejde ani o skutočnú jerovú striednicu, ale o istý druh vkladnej hlásky v koreni slova. Výklad nami podaný sa bližšie najviac výkladu, ktorý mal Paul Diels.¹³⁵ P. Diels prvý zistil, že tzv. jerová striednica *-a-* nealternuje s nulou a že je v pozícii za slabý jer. Rozbor ostatných starších názorov, ktoré sú už, ako sa zdá, prekonané, podali vo svojich prácach L. Novák a Fr. Trávníček.¹³⁶

Obdobne ako P. Diels vysvetľuje vec aj A. M. Seliščev.¹³⁷ Seliščev sa domnieva, že v slabých polohách sa zachoval v týchto prípadoch slabý jer aj vtedy, keď už v silných polohách bola jerová striednica. Bolo vraj teda *moch*, *len*, ale *mochu*, *lenu*. Neskôr sem preniká samohláska *a*, ktorá je odchylná od jerových striednic. Možno síce so Seliščevom súhlasiť v tom, že po zániku a vokalizácii jerov mohli byť v slabých pozíciách vyššie rozobera-

¹³⁴ Samo Czambel, *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov*, 177, pozn.

¹³⁵ *Zum Schicksal der Halbvokale im Slovakischen*, Archiv für slavische Philologie 35, 1914, 324—328.

¹³⁶ Eudovít Novák, *K otázce jerových střídnic a kontrakce v střední slovenštině*, Bratislava 5, 1931, 634—641 a najmä 674—680. — Fr. Trávníček, *Historická mluvnice československá*, najmä 51 a n.

¹³⁷ *Slavianskije jazyki*, 84.

ných prípadov nejakej vokalickej pazvuky, ale z fonologického hľadiska to nemohli byť jery. Po zániku a vokalizácii jerov už s fonologickou prítomnosťou jerov v niektorých polohách počítať nemožno.

26. V severnej strednej slovenčine je veľmi časté vkladné *-á-* v gen. plur. fem. a neutra. Napr.: *šatka — šaták, perla — perál, vedro — vedár, humno — humán*. Atd. Ďalšie doklady pozri v ods. 17 tohto §. Tvary s vkladným *-á-* sa vyskytujú najmä na dolnej Orave, v Turci a v Liptove.

Vkladné *-á-* je aj v slovách *chrbát, kotál*. Vysvetlenie vkladného *-á-* v týchto dvoch slovách je asi v tom, že z pôvodného *chrbət̃, kotbl̃* prešiel prízvuk na predposlednú slabiku, tam sa prehodnotil na nový akút a zachoval sa ako dĺžka: *chrbət̃, kotbl̃ > chrb̃ət̃, koťbl̃ > chrb̃ět, koťel > chrb̃jet, koťjel*. Tvary tohto typu, teda *koťjeu, chrb̃jet; kofel — kocjeu, chrbet* sa vyskytujú doteraz v južnej strednej slovenčine. Udržali sa vďaka tomu, že tam bola konsonantická mäkkostná korelácia. Fonologicky mäkká spoluhláska *ĭ* a *l* totiž „držala“ pri sebe mäkké *ě*, resp. už *je*, takže sa nenahradilo inou, tvrdou samohláskou. Obdobne to bolo aj pri tvaroch typu *oves, ocet* a pod. Pozri k tomu § 17, ods. 2.

Ale v severnej strednej slovenčine, kde bola vokalickej mäkkostná korelácia, sa tieto jerové striednice nahradili vkladným *-á-*, resp. *-o-*: *chrbát, zriedka chrbet; kotál, kotol*. Je to preto, lebo v nepriamych pádoch slova *koťjel, koťla* nastala depalatalizácia *l > t* a toto *t* sa prenieslo aj do nom. sg. Ale pred *je* sa nevyskytuje v slovenčine *t*, preto bolo potrebné znenie *-ĭjel > tĭjel* zmeniť na *-tál, -tol (kotál, kotol)*. Pri slove *chrb̃jet, chrbta* zasa nebolo dôvodov zachovávať dvojhlásku *je* v postavení za spoluhláskou *b*, za ktorou sa dvojhlásku *je* v tomto nárečí obvykle nevyskytovala. Ale základná príčina pre odstránenie dvojhlásky *je* v týchto dvoch slovách bola asi v tom, že dvojhlásku *je* sa v tvare nom. sg. vyskytuje ako jerová striednica len v sufixoch a zakončenie týchto slov *-jet, -jel* sa ako sufix nepočítavalo.

Obdobné príčiny platili aj pre vkladné *-á-* v gen. plur. fem. a neutra. Ako sa už uviedlo, vkladné *-á-* sa kládlo po bývalých tvrdých spoluhláskach, za ktorými nestávalo obyčajne *-ě-* (resp. už *-je-*). Platí to pre severnú časť strednej slovenčiny, pretože v južnej časti strednej slovenčiny je najčastejšie vkladné *-uo-* namiesto severostredoslovenského vkladného *-á-*. Pozri k tomu ods. 20 tohto §.

27. Vokál *a* v slove *častovať* (odvodzuje sa od *čst̃ > čest*) vysvetlí sa významovým priklonením tohto slova k slovu *často*. Slovo *snacha* je v češtine nové a pochádza zo srbochorvátčiny. V slovenčine toto slovo nie je. Meno vrchu nad H. Lehotou *Snoška* nesúvisí s tvarom *snocha*, ktoré pre staršiu

fázu slovenčiny predpokladá J. Stanislav ako totožné so srbochorvát-skym *snacha*.¹³⁸ Meno *Snoška* je to isté ako časté mená kopcov *Snyoški*, *Snohi*. Menom *Snohi*, *Snyoški* sa označujú vrchy s rozoklaným vrcholom. Slovo *snoha* je blízke slovu *panoha*.¹³⁹ Nejde tu teda o jerovú striednicu.

§ 19. VÝVIN SLABIČNÉHO *r*, *l* PO ZÁNIKU A VOKALIZÁCII JEROV

1. Spojenie „jazyčný konsonant + *l*“. Toto spojenie podstúpilo, ako sa domnievame, ešte pred zánikom a vokalizáciou jerov v časti západnej a vo východnej slovenčine dve zmeny: slabikotvorné *l* sa velarizovalo a vokalický sprievodný zvuk sa premiestil spreď samohláskového *l* zaň. V dôsledku velarizácie, pravdaže, slabikotvorné *l* v tejto pozícii tvrdlo, ak bolo predtým mäkké. Tá istá zmena sa uskutočnila aj v českých a moravských nárečiach a v poľštine. Rozdiel bol v tom, že v poľštine sa táto zmena uskutočnila len po zubných spoluhláskach. Vo východoslovenských nárečiach sa uskutočnila táto zmena pri všetkých jazyčných (neperných) spoluhláskach okrem *č*, *ž*, *š*, teda nielen po zubných spoluhláskach ako v poľštine. V českých, moravských a západoslovenských záhorských a trenčianskych nárečiach sa táto zmena uskutočnila pri všetkých jazyčných (neperných) spoluhláskach (teda aj pri *č*, *ž*, *š*). Táto zmena sa teda v oblasti západoslovanských jazykov uskutočnila takto:

a) v poľštine po zubných, napr.:¹⁴⁰ *sɔlnɨce* > *slɔnɨce*, *stɔlɨɔ* > *stlɔɨɔ*, *ɔɫmaɕb* > *tlɔmaɕb*, *ɔɫgɔ* > *ɫɔgɔ*, *ɫɔci* > *tlɔci*, *ɫɫɫɔ* > *tlɔɫɔ*, *ɔɫɫɔɫɫɔ* > *ɫɫɫɔɫɫɔ*;

b) vo východnej slovenčine po zubných a po zadopodnebných, teda po všetkých jazyčných okrem *č*, *ž*, *š*, napr.: *sɔlnɨce* > *slɔnɨce*, *ɔɫgɔ* > *ɫɔgɔ*... atď., t. j. všetky prípady ako v poľštine a okrem nich ešte: *ɕɔɫmɔ* > *chlɔmɔ*, *ɕɔɫɫɔ* > *chlɔɫɔ*, *ɕɔɫbɔ* > *klɔbɔ*.¹⁴¹

c) v českých a moravských nárečiach a v časti západoslovenských (záhorských a trenčianskych) nárečí po jazyčných, teda aj po *č*, *ž*, *š*, napr.: *sɔlnɨce* > *slɔnɨce*, *ɔɫgɔ* > *ɫɔgɔ*, *ɕɔɫmɔ* > *chlɔmɔ*... atď., t. j. všetky doklady ako v poľštine a vo východnej slovenčine a okrem nich ešte: *ɕɔɫnɔ* > *člɔnɔ*, *žɔɫnɔ* > *žlɔnɔ*, *žɔɫɕb* > *žlɕb*, *žɔɫɫɔ* > *žlɫɫɔ*.

¹³⁸ *Dejiny*, I, 1958, 355.

¹³⁹ V. Machek, *Etymologický slovník*, 327.

¹⁴⁰ Písmenom *ɔ*, *ɔ* pri slabičnom *r*, *l* sa neoznačuje skutočný jer, ale len sprievodný vokalický zvuk, ktorý nemá hodnotu fonémy.

¹⁴¹ Slovo *kolbasa* tu neuvádzame, lebo vplyvom cudzích jazykov (maď., ukraj.) má nielen vo východnej slovenčine, ale aj v iných slovenských nárečiach rozmanité podoby: *kolbasa*, *kelbasa*, *klbása*.

Za starobylosť tejto zmeny sa nám zdá svedčiť najmä fakt, že jej dôsledky badať na veľkej väčšine západoslovanského územia (okrem hornej lužičtiny, okrem okrajových severopoľských a pomoranských nárečí¹⁴² a azda okrem strednej slovenčiny a príľahlej časti západnej slovenčiny). Od vývinu, ktorý sme naznačili, sú početné odchýlky v najstarších dokladoch. Výnimky pozostávajú z toho, že alebo sa vokalický zvuk označuje v postavení pred spoluhláskou *l*, alebo sa zaznačuje predným vokálom, neodráža sa teda na ňom velarizácia. Také doklady sú napr. staropoľské *Dulgota* 1136, staročeské zriedkavé a len v najstarších pamiatkach *Długomil*, *Chlímec*, zriedka *Dulgomil*, *Chulmec*, ojedinele *Chlmec*.¹⁴³ Ale pri najstarších dokladoch treba rátať s vplyvom cudzej výslovnosti: Neslovanom pôsobí ťažkosti výslovnosť slabičného *r*, *l* a zápisy najstarších dokladov pochádzajú často od Neslovanov. Ďalej treba rátať s pravopisom a hláskovou stavbou latinského slova, v ktorom neexistuje *r*, *l* medzi spoluhláskami. Tieto faktory a nefonologická platnosť samohláskového zvuku mohli spôsobiť, že pri slabičnom *l* i *r* sa mohlo zapisovať písmeno, ktoré označovalo hodnotu vokalického zvuku, ale nezapisovalo sa vždy to isté písmeno a zapisovalo sa alebo pred slabičné *r*, *l* alebo zaň. Preto nemožno nijako preceňovať fonetickú hodnotu týchto starých zápisov. Za dôležitejší a preukaznejší pokladám fakt, že väčšina západoslovanských jazykov a nárečí prejavuje pri tomto jave spoločný vývin. Preto sa domnievame, že tu šlo o starobylú zmenu, pri ktorej sa vokalický zvuk bez fonologickej hodnoty vyslovoval za slabičným *l* a mal charakter krátkeho *u*.

2. Po zániku a vokalizácii jerov sa slabičné *l*, o ktorom bola reč v predchádzajúcom odseku, zmenilo na skupinu *lu*. Tento vývin sa uskutočnil v jednotlivých slovenských nárečiach takto:

Vo východnej slovenčine nastala zmena *l* (*lʷ*) > *lu* po všetkých jazyčných spoluhláskach okrem *č*, *ž*, *š*. Napr.:

Spíš: *chlustac*, *klubo*, *kluzaf* (Vernár), *slunko*, *tluk*, *dluhi*, *dlubac*, *slup*, *tlumačic*, *tlusti*, ale: *čolnok* — *čolník* — *čelnok*, *žolti*, *žolna*, *žolč*.¹⁴⁴

Šariš: *slunko* — *slonko*, *tlusc*, *dlubac*, *dlustvo*, *dlužen*, *slup*, *tlumač*, *tlusti*, *tlusnuc*, ale: *čolnok*, *žolč*, *žolti*, *žolknuc*, *žolna*.¹⁴⁵ *slonko*, *dlubac*, *dlustvo*, *dluhoki*, *kadlub*, *slup*, *tlumač*, *tlusti*, *tluk*, *klubo*, ale: *čolnok*, *žolna*, *žulti*, *žulč*.¹⁴⁶

¹⁴² Zdz. Stieber, *Rozwój fonologiczny języka polskiego*, 1958, 56.

¹⁴³ Pozri Fr. Trávníček, *Historická mluvnice československá*, 112.

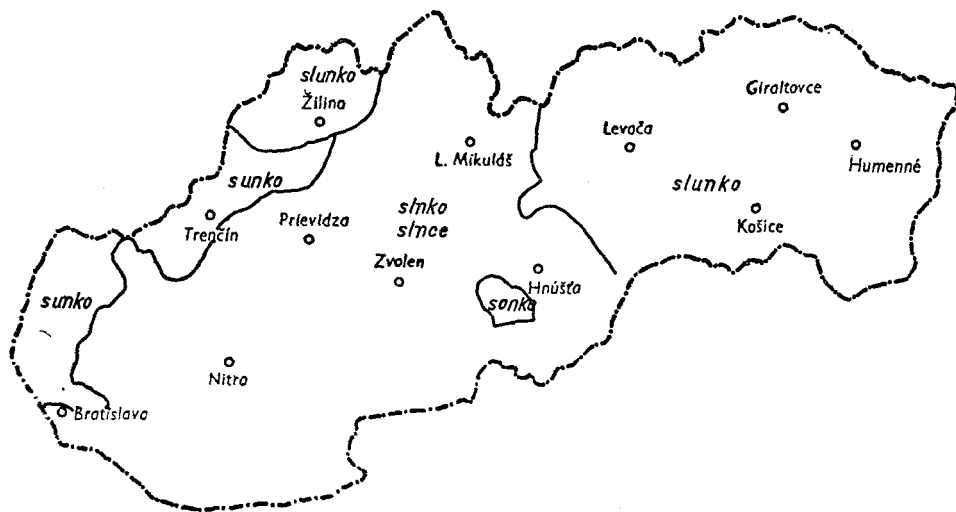
¹⁴⁴ Jozef Štolc, *Slabičné r, l na pomedzí stredoslovensko-východoslovenskom*, Jazykovedný zborník I—II, 1946—47, 353—359.

¹⁴⁵ Ján Fedák, *Zo šarišského hláskoslovía*, Sborník na počesť Jozefa Škultétyho, 508—510.

¹⁴⁶ Ferd. Buffa, *Nárečie Dlhej Lúky*, 45.

V gemerských nárečiach je situácia dosť neprehľadná. Terajšie striednice za praslovanské slabičné *l* v postavení po jazyčných spoluhláskach sú tam veľmi pestré, ale zdá sa, že vo východnej polovici Gemera (v slanskej a štítnickej doline) bol asi taký stav ako vo východoslovenských nárečiach. Porov. doklady: *slunko*, *tlúšť*, *tlúk*, *dluch*, *dlúhi*, *dľužen*, *slúp*.¹⁴⁷

V novohradskom ipeľskom nárečí a v západnom Gemeri sa vyvinul stav, aký badať často na prechodných a hraničných oblastiach: so stredoslovenskými nárečiami sa zhoduje táto oblasť v tom, že vokalickej element sa tu

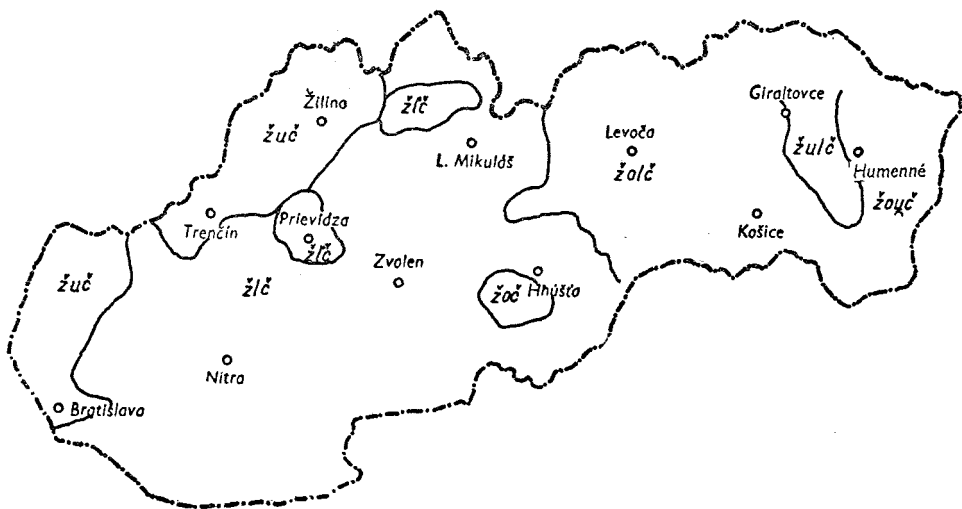
Mapa 31. slnko

zachoval pred hláskou *l*, ale na rozdiel od stredoslovenských nárečí a v zhode s východoslovenskými a východogemerskými nárečiami sa tu vokalickej element vyvinul na samohlásku. Vývin bol *sl̥ > ol > ou* (a často až *o*). Napr. v ipeľskom nárečí: *pōne* (= plný), *douhi* (= dlhý), *žoute* (= žltý); v sušianskej doline v západnom Gemeri: *sonko* (= slnko), *doch* (= dlh), *dožen* (= dlžen), *koke* (= klky < tlky), *kosko* (= klzko), *žotej* (= žltý); v dlhej polohe: *žouťko* (= žltko), *poyno* (= plno), *houpka* (= hĺbka), *houbífi* (= hĺbiť), *kouzaři sa* (= kízať sa), *stoup* (= stĺp). V niektorých prípadoch sa tu zachovalo slabičné *l*: *vlk*, *vlchko*, *glg*, *chltati*.¹⁴⁸

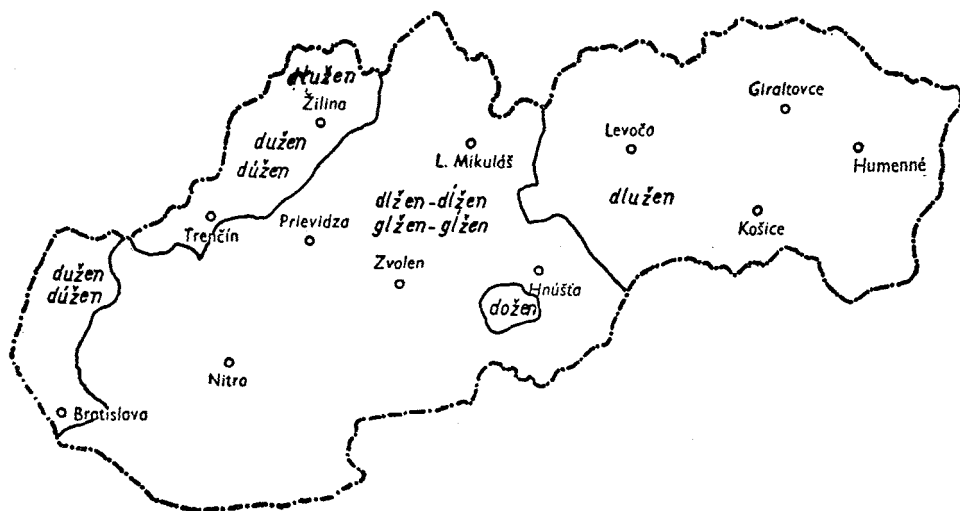
V záhorskom západoslovenskom nárečí sa táto zmena uskutočnila v tom

¹⁴⁷ Albert Arany, *Nárečie doliny Slanskej*, Carpatica I A 1, 1936, 195. — Štefan Tóbiš, *Členenie a charakteristika gemerských nárečí*, Jazykovedné štúdie II, 100—101.

¹⁴⁸ Štefan Tóbiš, *Členenie a charakteristika gemerských nárečí*, Jazykovedné štúdie II, 101.

Mapa 32. žič

Mapa 33. dlžen

rozsahu ako v češtine a v moravských nárečiach (teda po všetkých jazyčných spoluhláskach — aj po spoluhláskach č, ž, š). V holičskom nárečí sa zachovalo ešte *lu*: *dluh*, *dlužen*, *tlustí*, *dlúho*, *tluct*, no inde na Záhorí nastala ešte ďalšia zmena: *lu* > *u*: *duch* (= *dlh*), *dužen*, *tustí*, *dúho*, *túct* — *túcit*, *stúp*, *múvit*, *hutat* (= *hltat*), *chup*, *sunko*, *žutí*.¹⁴⁹

¹⁴⁹ Václav Vážný, Sborník Matice slovenskej 3, 141—142.

V severnej západnej slovenčine, na sever od Nového Mesta v celom Považí až po Strečno je zmena $l > lu$, resp. až $lu \rightarrow u$ vo všetkých tých prípadoch ako v češtine, v moravských nárečiach a na Záhori. Napr.: *duhí, duch* (= dlh), *bucha*, resp. *dluch, blucha, dluhí*.¹⁵⁰

Inak v ostatnej západnej slovenčine a v celej strednej slovenčine sa slabičné l v týchto prípadoch (ako aj v ostatných) zachováva. Výnimkou sú iba okrajové hornooravské nárečia, kde sú pomery pestré vplyvom neskorých kolonizácií.¹⁵¹ Ale tieto neskoro vzniknulé nárečia pre najstarší vývin význam nemajú. Pozri mapku č. 31, 32.

V ostatných prípadoch, teda po labiálnych spoluhláskach (napr. *vblkō, pblnō, vblnā*) a vo východoslovenských a východogemerských nárečiach aj po spoluhláskach *č, ž, š* (napr. *čblnō, žbltō* atď.) sa zmena $l > lu$ nevykonala. Vo východoslovenských a východogemerských nárečiach a sčasti aj v západogemerských a východonovohradských sa toto slabičné l vyvíjalo ďalej na spojenie vokálu s neslabičným l , resp. podstúpilo iné hláskoslovné zmeny, v ostatných slovenských nárečiach ostalo doteraz nezmenené. Napr. *vlk, plní, vlna*. O vývine vo východoslovenských a východogemerských nárečiach pozri ďalej v ods. 4 tohto §.

3. Slabikotvorné r, l sa udržalo naplno v celom praslovanskom rozsahu v stredoslovenských a v západoslovenských nárečiach. V stredoslovenských nárečiach je výnimkou vyššie spomínaná oblasť východného Novohradu a západného Gemera, kde sa slabičné l zmenilo na spojenie „*vokál + l'*“, resp. toto spojenie sa vyvíjalo ešte ďalej. V západoslovenských nárečiach je výnimkou záhorské nárečie a trenčianska oblasť, kde sa tiež slabičné l zmenilo na spojenie „*l + vokál u'*“, resp. toto spojenie sa vyvíjalo ďalej na u . O týchto javoch bola reč v predchádzajúcom odseku.

Ďalšou výnimkou je spojenie *čr-, žr-*. O tej bude reč ďalej v ods. 9. Inak sa slabičné r, l v stredoslovenských a západoslovenských nárečiach zachovalo.

Treba však predpokladať, že v západoslovenských a aj stredoslovenských nárečiach bolo slabičné r, l po ten čas, kým sa v nich zachovala konsonantická mäkkostná korelácia, resp. bez ohľadu na to, sprevádzané neurčitým vokalickým zvukom. Tento zvuk sa často v pamiatkach zapisoval ako *i, y*. Máme ho zachytený v zápisoch početných miestnych mien: *Grintzari* spred 1002 — *Grnčári, Chirna* 1113 — Črná, *Grincha* 1113 — *Grnčár-, Rivvis* 1113 — *Rvišče* atď. Pravda, okrem *i, y* máme tu často zapísané aj iné hlásky, pretože tu vplýval vývin maďarského jazyka a písárske maniere. Preto doklady z latinských listín nie sú veľmi spoľahlivé. Presvedčivejšie sa zdajú

¹⁵⁰ Václav Vážný, *Nárečí slovenská*, 255.

¹⁵¹ Porov. Eugen Pauliny, *Nárečie zátopových osád na hornej Orave*, Turč. Sv. Martin 1947, 22.

doklady z českých pamiatok, ktoré majú slovakizmy a v ktorých teda aj písanie slabičného *r*, *l* môže odrážať západoslovenskú výslovnosť týchto hlások. Tak napr. v dvoch veršovaných skladbách z druhej polovice 14. storočia sú tvary: *kyrwy* (vok. sg. od *krv*), *syrdtza*, *obdyrzaly*, *obdyrzycy*, *syrdcye*;¹⁵² v tzv. mníchovskej spovednej formule z prvej polovice 15. storočia sú tvary: *smyrtnymy*, *syrcze*, *mylosyrdenstwy*;¹⁵³ v pasovskom zlomku žaltára sú tvary: *we kyrwy*, *wiwedyls*.¹⁵⁴ Atď. Vokály *i*, *y* pri slabičnom *r*, *l* v týchto pamiatkach by bolo síce možné pokladať aj za bohemizmy, ale možno ich pokladať aj za slovakizmy, pretože sa vyskytujú aj v nepriamych pádoch slova *krv*, kde v češtine bolo v 14. storočí pravidlom neslabičné *r*. Sprievodná samohláska zanikla pri slabičnom *r*, *l* v západoslovenských nárečiach asi vtedy, keď zanikla konsonantická mäkkostná korelácia. Mohlo to byť asi začiatkom 15. storočia.

Miestami je v stredoslovenských nárečiach slabičné *l* mäkké. Napr.: *dlh-głh*, *blcha*, *slza* a pod. Takéto prípady nachádzame pri krátkom i dlhom slabičnom *l* miestami najmä v Turci a v Liptove.

4. Zánik slabikotvorného *r*, *l* vo východoslovenských nárečiach.

Vo východoslovenských nárečiach sa asi spočiatku slabikotvorné *r*, *l* udržiavalo a bolo sprevádzané, tak ako v západoslovenských nárečiach, vokalikým prvkom, ktorý bol pri mäkkom *r*, *l* blízky hláske *i* a pri tvrdom *r*, *l* bol blízky hláske *y*. Tieto vokaliké zvuky predchádzali pred pôvodným slabičným *r*, *l* (pri slabičnom *l* predchádzali, pravdaže, v čase po zániku jerov len vtedy, keď pred slabičným *l* predchádzalo *č*, *ž*, *š* alebo perná spoluhláska; v ostatných prípadoch sa slabičné *l* vyvinulo na skupinu *lu*; pozri vyššie odsek 2).

V okrajových východoslovenských nárečiach sa tento stav zachoval asi dosť dlho. Uvedené vokaliké zvuky sa niekedy neskoršie po zániku jerov zmenili na fonémy *i*, *y* a vyvíjali sa ako tieto hlásky. Doteraz máme tento stav zachovaný v severných okrajových šarišských nárečiach: *virch*, *viršek*, *viršník*, *virchovac*, *ščirba*, *žirč*, *pirši*, *čirpac*, *virkolak* (<*vilkolak*), *vilk*, *vilhotni*, *vilha*; *dyržak*, *dyrgac*, *tyrčec*, *styrčec*, *tyrkac*, *smyrdac še*, *fyrčec*, *fyrkac*, *fyrkadlo*, *vyrčec*, *kopyrdan* (= nemanželské dieťa), *Tirsce* (chotár. názov v juhozáp. Šariši).¹⁵⁵

¹⁵² Pozri Eugen Pauliny, *Dve veršované staročeské skladby so slovakizmami*, Jazykovedný časopis 11, 1960, 125—136.

¹⁵³ Pozri Eugen Pauliny, *Mníchovská spovedná formula*, Jazykovedný časopis 10, 1959, 27—35.

¹⁵⁴ Pozri Josef Truhlář, *Pasovský zlomek staročeského žaltáře v universitní knihovně Pražské*, Časopis Českého musea 52, 1878, 380—390.

¹⁵⁵ Pozri Izidor Kotulič, *Historické hláskoslovie a tvaroslovie*, 84—85. — Ferd. Buffa, *Nárečie Dlhej Lúky*, 45.

Tieto tvary boli sčasti ešte aj v kalvínských tlačiach z r. 1750—1758 v Zemplíne, napr.: *kriszt, okrisztzitz, z krivu, krivi, tirvaju, tirvatz, dotirvalyi, pretirvaj, vilykov* atď.¹⁵⁶ Teraz je v zemplínskych nárečiach len *tervac*.

V historických zápisoch sa skupina *il, ir, yl, yr* vyskytuje na východnom Slovensku v starších zápisoch, napr.: *Virbo, Wylkosdorff* 1312, *Wikistdorph* 1317, *Scyrniyk* 1067 (= Srník), *Thyrna* 1291, *Thyrnua* 1280 atď.¹⁵⁷

Skupina *ir, il* (resp. aj *yr, yl*) sa v okrajových východoslovenských nárečiach udržala (pozri vyššie), ale v ostatných východoslovenských nárečiach sa vyvíjala ďalej. Na veľkej oblasti sa udržala v slovách *vilka* a *vilhotni*.

Ďalej prešiel vývin skupiny *ir, il, yr, yl* takto: *ir, il > er, el; yr, yl > ar, al*. Tieto skupiny sa vyskytujú doteraz hojne v centrálnych oblastiach východného Slovenska, ale sú zastúpené bohato aj inde. Napr. *ir, il > er, el: verch, veršek, veršník, ščerba, perši, čerpac, cerpic, cerlica, šmorc, šersc, šerp, merži še, kercica, velk, velhotni*.¹⁵⁸

Skupina *ar, al* je zachovaná doteraz ešte v okrajových severných šarišských nárečiach po labiálach, napr.: *válna, pální, obarva, vartac, parzec, pascinek*.¹⁵⁹

Skupina *ar > er* je zachovaná dôsledne vo východogemerskom slanskom náreči: *herb, herdlo, herenk, herst, kermít, kerm — kermu* (ale *pokrem*), *kertica, berdo, berco, štvrtí, štvrtok, merzet, perví, serna, serp, terlica, ternina, zerno*. Iné rozloženie vokálov pri bývalom slabičnom *r* je tu zriedkavé: *štvarťí, sarna, trien*.¹⁶⁰

V Spiš. káz. m. 1480 je len skupina *er*: *naperwe, nayperwe, serczem, mertwich, miloserdienstwe, terpyel, vmerl* atď. V iných historických dokladoch sú skupiny *er, el* doložené už od 13. storočia, sú však celkom pravidelné v 15. storočí: *Werbev* 1251/1281, *Werboluka* 1342, *Welchene* 1472, *Therne* 1259, *Thernye* 1460, *Cherne* 1369.¹⁶¹

Skupina *ar > er* sa zachováva na Spiši doteraz, napr. miestami je *kerčma, herdlo, hernuc, hersc, terhac* atď.¹⁶²

Všetky tieto fakty sa zdajú svedčiť, že zmena *ir, il > er, el; yr, yl > ar, al* sa uskutočňovala dosť dlho (13.—15. stor.), ale dosiahla svoje maximálne rozšírenie v 15. storočí, keď okrem východných a severných okrajových území bola všeobecná. Uvedenú zmenu si možno vysvetliť ako poslednú

¹⁵⁶ Pozri P. Király, *A keletszlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei*, Budapešť 1953, 192—193.

¹⁵⁷ Pozri I. Kotulič, *c. d.*, 85, 88.

¹⁵⁸ Pozri I. Kotulič, *c. d.*, 86.

¹⁵⁹ Ferd. Buffa, *Nárečie Dlhej Lúky*, 19.

¹⁶⁰ Pozri Albert Arany, *Nárečie doliny slanskej*, *Carpatica* I A 1, 1936, 194—195.

¹⁶¹ Izidor Kotulič, *c. d.*, 87, 90.

¹⁶² Jozef Štolc, *Slabičné r, l*, *Jazykovedný sborník* I—II, 1946—47, 321—328.

fázu vo zmene slabičného *r, l* na skupinu „samohláska + *r, l*“. V každom prípade značí táto zmena zvýšenie kontrastu medzi skupinou „slabičné *r, l*, sprevádzané vokalickým zvukom druhu *i*-ového alebo *y*-ového“ a skupinou „neslabičné *r, l* so slabičným vokálom“. Touto zmenou sa vo východnej slovenčine definitívne odstránila možnosť zachovať si slabičné *r, l*.

Skupina *er* (po mäkkej spoluhláske) sa v niektorých slovách zmenila na *ier*: *vĭerbina, vĭerba, švĭerbi, scĭereň, cĭerňak*. Tieto formy sa doteraz zachovávajú v juhozápadnom Šariši a na južnom Spiši. Tam, kde sa spojenie *ie* zmenilo na *i > i*, sú dnes tvary: *virbina, virba, švirbi, švirtka, scireň, cireň*. Navonok sa tieto formy zhodujú so starými formami typu *virch, pirši* atď. z okrajových severošarišských nárečí. Ale ich pôvod je zložitejší. Ide v nich, ako sme ukázali, o vývin: *ir > er > ier > ir > ir*.¹⁶³

5. Ďalšia fáza vo vývine bývalých slabičných *r, l* vo východnej slovenčine nastala vtedy, keď bola zmena *ə > e*. Vtedy sa menili aj skupiny *ər, əl*, a to takto: *ər > ar, əl > ol*.

Zmena *ər > ar* sa uskutočnila na prevažnej väčšine východoslovenského územia. Neuskutočnila sa vo východnom Gemeri, lebo tam prebehla pravidelne zmena *ər > er*, napr.: *herdlo, pervi, serna...* atď. Výpočet dokladov pozri v predchádzajúcom odseku tohto §. Ďalej sa táto zmena neuskutočnila v severnom okrajovom šarišskom nárečí a miestami v niektorých prípadoch ani na Spiši. Doklady pozri vyššie v predchádzajúcom odseku.

Inak sú vo východnej slovenčine bežné tvary: *harlo — hardlo, harb, hardi, harček, harnek, harsc, harnuc, karéma, kark, pokarm, tarch, tarhac, marznuc, smarkac, sarna, tarlo, Tarnava, twardi, varkoč, zarno; l-ové participium umar, opar še, zožar; pasívne participium: umarti, podarti, zožarti, oparti* atď.

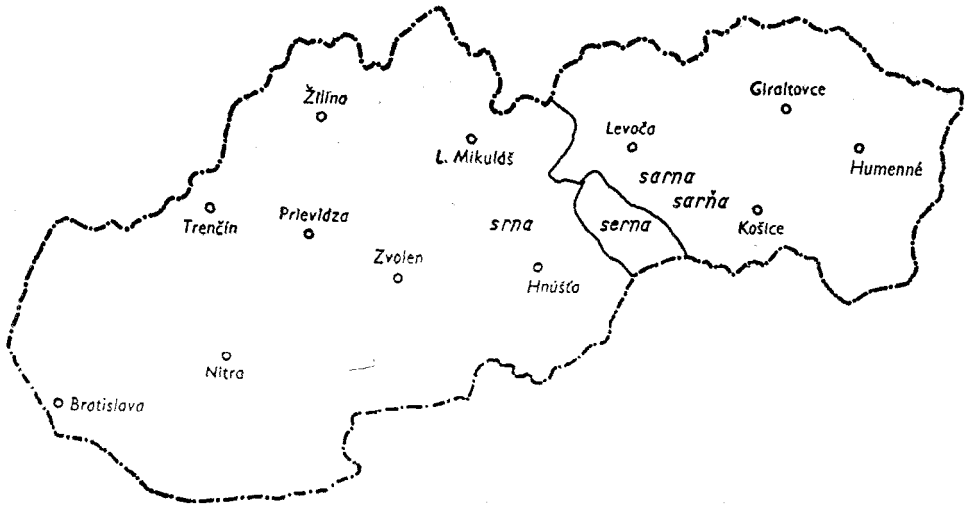
V historických záznamoch sa skupina *ar* objavuje už v 14. storočí, ale obvyklou sa stáva v 16. storočí. Napr.: *Charnatyna* 1320, *Tharna* 1427 (a početné ďalšie zápisy na *tarn- < trn-*). V 16. storočí je skupina *ar* bežná aj v súvislých textoch: *stwartok* 1572 Lomné, *karchmar* 1575 Vranov, *zarno* 1585 Hlinné, *z karmnych Swyn* 1585, *za tarnowym yarkom* 1585.¹⁶⁴

Zmena *əl > ol* sa uskutočnila na väčšine východoslovenského územia okrem okrajových severošarišských nárečí, kde je *əl* doteraz po labiálach, napr.: *vəlna, pəlni, obərva, vərtač* atď. Zmena *əl > ol* sa uskutočnila napr. v slovách: *volna, polni, čolnok, molha, žolti* atď. Okrem toho je aj v slovách *kolbasa, choltac*. Miestami sa zo samohlásky *o* vyvinulo *vo* alebo *u*: *žvolti, žvolč, pulni, žulč*.¹⁶⁵

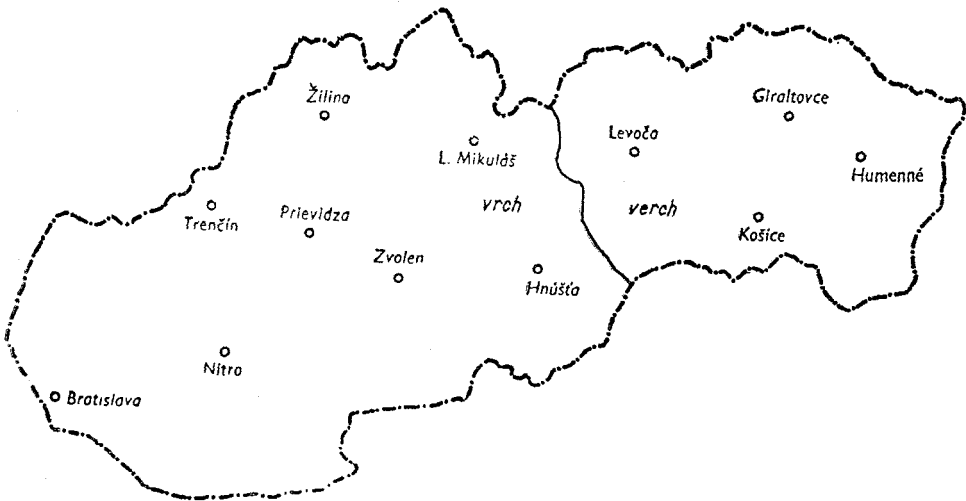
¹⁶³ Materiálové údaje sú u I. Kotuliča, *c. d.*, 86—87.

¹⁶⁴ Doklady u I. Kotuliča, *c. d.*, 91—92.

¹⁶⁵ Doklady u I. Kotuliča, *c. d.*, 92.

Mapa 34. srna

Mapa 35. vrch

V tvaroch, kde za skupinou *ar, al* nasledovala mäkká spoluhláska, zmäkčila sa celá skupina *ar, al* > *er, el*, takže tam zmena *ar, al* > *ar, ol* nenastala. A tak máme popri sebe: *harlo* — *herlička*, *tarlo* — *cerlica*, *tvardi* — *tveržic*, *polni* — *spelňic* atď. Ako príklady ukazujú, zmena *ar, al* > *er, el* pred mäkkými spoluhláskami musela sa uskutočniť ešte pred zmenou *t* > *č*, teda ešte pred začiatkom 13. storočia. Ide teda o zmenu veľmi starú.

V *l*-ovom participiu I. a II. triedy bolo pri slovesných kmeňoch zakončených na spoluhlásku pôvodne po zániku jerov spoluhláskové *l*: *nesl̥* > *nesl*, *vezl̥* > *vezl*, *kradl̥* > *kradl*. Obdobne bolo spoluhláskové *l* aj v prípadoch ako *umrl̥* > *umrl*. Toto spoluhláskové *l* na väčšine východoslovenského územia zaniklo, pretože spoluhlásková (ba ani samohlásková) sonóra nemohla stáť na konci slova po spoluhláske (pozri § 18, ods. 1—7). Tak sa vyvinuli tvary *nesl* > *ňes* > *ňis*, *vezl* > *vez* > *vis*, *ukradl* > *ukrat*, *umrl* > *umarl* > *umar* > *umar*, *oprl šä* > *oparl šä* > *opar ša* > *opar še* atď. Len v západnej časti východnej slovenčiny, v spišských nárečiach, sú tu tvary *ňesol*, *vedol*, *umarol*. Tieto tvary sú neskoršie. Možno ich vysvetliť najpravdepodobnejšie vplyvom strednej slovenčiny, ktorá spôsobila, že tvarová prípona *-l* sa tu zachovala, resp. reštituovala s vkladnou hláskou. Reštitúcia bola možná preto, lebo aj staré slabičné *l* sa vyvinulo na *ol*.

Zmena *ar* > *ar*, *al* > *ol* sa uskutočnila vtedy, keď začalo *a* splývať s *e*. V prípade *ar*, *al* hláska *a* nesplynula s hláskou *e*, ale rozdiel medzi striednicami z pôvodných mäkkých a tvrdých slabičných sonór sa zachoval v tom, že na veľkej časti východoslovenského územia *ar*, *al* prešlo v *ar*, *ol*, kým *er*, *el* z pôvodného mäkkého *r*, *l* ostalo, alebo sa zachovalo ešte v starších formách *ir*, *il*.¹⁶⁶ Pozri mapky č. 33.—36.

6. Vývin spojenia *r + jer*, *l + jer* vo východnej slovenčine. Už sme uviedli (§ 7, ods. 3), že podľa nášho predpokladu sa spojenia *r̥*, *r̥b*, *l̥*, *l̥b* vyvíjali vo východnej slovenčine tak, že v silnej pozícii sa jer vokalizoval a v slabej pozícii vzniklo slabičné *r*, *l*.

Za takýto predpoklad sa zdá svedčiť okolnosť, že vo východnej slovenčine slová a tvary so silným jerom v skupine *r̥*, *r̥b* majú samohlásku *e* obyčajne za spoluhláskou *r* (je to teda náležitá striednica za jer a na náležitom mieste jerovej striednice), kým slová a tvary so slabým jerom v skupine *r̥*, *r̥b* a slová s pôvodným slabičným *r*, *l* majú jednak rozmanité sprievodné samohlásky (nie vždy len *e*), jednak sprievodná samohláska je v zásade pred spoluhláskou *r*. Pravdaže, pôvodné rozloženie hlások je dnes už často zakryté jednak vyrovnávaním, jednak prekrývaním vývinu jerových striednic s vývinom slabičného *r*, *l*. Komplikácia bola často v tom, že v jednotlivých tvaroch toho istého slova bola raz striednica za jer (ak bol silný jer), jednak sa tam odrazil vývin slabičného *r* (ak bol jer slabý). Príklady:

brejno (vých. Gemer) je náležité z *br̥v̥no*, ale vo východnej slovenčine

¹⁶⁶ Vývinovú rovnicu *ir*, *il* > *er*, *el*; *yr*, *yl* > *ar*, *al* > *ar*, *ol* a zväčša aj doklady sme prevzali v podstate z práce I. Kotuliča, *Historické hláskoslovie a tvaroslovie východoslovenských nárečí*, rkp. kand. práca, 82—94. Pravda, vývin skupiny „*r + jer*, *l + jer*“ (typ *kr̥v̥b*, *bl̥cha*) a vývin typu *dbl̥g̥* > *dl̥g̥* > *dlug* (pozri vyššie ods. 1,2), ktoré I. Kotulič preberá v rámci vyššie uvedenej rovnice, vykladáme inakšie.

je už *bervno*; východoslovenské *kref* — *krey* je náležite z *kr̥v̥b̥*, gen. sg. *kervi* má tiež náležitú skupinu *er* za slabičné *r*, ktoré vzniklo zo skupiny *r̥b̥* so slabým jerom; podobne *kervavi*; *chrepcina* je náležite z *chr̥b̥b̥tina*; *cherbet* je náležite z *chr̥bet* (< *chr̥b̥b̥t̥*); pri *kerst*, *kerstu* je nom. sg. vyrovnaný podľa ostatných pádov: *kr̥st̥b̥*, *kr̥sta* > *krest*, *k̥r̥sta* > *krest*, *kerstu* > *kerst*, *kerstu*; ale tvar *kresni* je náležite z *kr̥st̥b̥n-* > *krestn-*.

Príklady na *l̥b̥*, *lb̥* sú nejasnejšie, ale jednako ukazujú, že ide o vývin, ako sme ho naznačili. Napr. tvary *jabluko*, *blich* ukazujú miestom vokálu, že v istých tvaroch tu bola striednica za silný jer za sonórou *l* (*jabl̥k̥b̥* > *jablak*, *bl̥ch̥b̥* > *blach*). Inak totiž po labiálach vo východoslovenských nárečiach sa nevyskytuje sprievodná samohláska v postavení po *l*. A zasa tvary ako *solza* by boli celkom nepochopiteľné, keby sme v nich nepredpokladali iný vývin ako pri slovách typu *d̥l̥g̥b̥*. Ak by tu bol taký vývin ako pri slovách typu *d̥l̥g̥b̥*, mali by sme iba tvary *sluza* (alebo *sloza*).

Pestrosť tvarov za pôvodné *r̥b̥*, *rb̥*, *l̥b̥*, *lb̥* vznikla tým, že výsledky dvojakého vývinu sa tu krížili. Niekedy sa uplatnila svojou kvalitou samohláska, ktorá bola striednicou za silný jer (*b̥* > *e*, *̥b̥* > *ə* > *e*), inokedy sa uplatnila samohláska, ktorá sa vyvíjala pri bývalom slabičnom *r*, *l* (to bol vývin, o ktorom sme hovorili vyššie). A tak v prípadoch za skupinu *r̥b̥*, *rb̥*, *l̥b̥*, *lb̥* nachádzame vo východoslovenských nárečiach okrem vyššie uvedených tvarov ešte ďalšiu pestrú sériu tvarov:

hrimi, *chribet* — *chirbet*, *pochripcina*, *kiru* — *kirvi*, *kriscic*, *kriscini* (najmä v zemplínskych nárečiach). V kalvínskych textoch 1750—1758 sú tvary: *kriszt*, *okrisztzicz*, *z krivu*, *krev*, *z kervi*, *kirve*, *krivavé*, *krivavoho*, *hrimenyé*, *krév*, *na krevnich*, *hlíboki*, *hlíbokosztz* atď.;¹⁶⁷

kerst, *kresni*, *kersni list*, *tervac*, *stermi*, *blucha* — *bolcha* — *blich*, *solza* — *sluza* — *sleza* — *selza*, *hluboki* — *halboki* — *hlíboki*;

slyza, *hlyboki*, *hlypka* (sot.). Atď.

Onomatopoeické a expresívne slová majú nepravidelné rozloženie vokálov pri bývalom slabičnom *r*, *l* a vokály sú rozmanitej kvality. Napr.: *farkac* — *ferkac* — *furkac*, *harkac* — *herkac* — *hurčec*, *murčec*, *čurpeľ*, *čurčec*, *durkac*, *murcac*, *smorkac*, *brinkac*, *drinkac*, *štringac*, *frungac*.

7. Výklad vývinu slabičného *r*, *l* vo východnej slovenčine. Zložitý vývoj slabičného *r*, *l* na spojenie „vokál + spoluhláskové *r*, *l*“ vo východnej slovenčine ukazuje, že išlo o proces, ktorý prebiehal dlhší čas a pod rôznymi vývojovými tendenciami. Hlavná vývinová tendencia, ktorá pôsobila zánik slabičného *r*, *l*, bola štrukturálne podmienená takto:

¹⁶⁷ Péter Király, *A keletszlovák nyelvjárás*, 192—193.

Východoslovenské nárečia mali po zániku a vokalizácii jerov konsonantickú mäkkostnú koreláciu. V konsonantickej mäkkostnej korelácii sa fonologicky uvedomuje protiklad mäkkosť — tvrdosť pri konsonantoch. Okrem iných mäkkostných protikladov sa teda uvedomovali aj protiklady $r — ř, l — ľ$, napr.: *rada > řád, lyko — list*. Proti tomu mäkkostné vlastnosti vokálov, resp. nositeľov slabičnosti, sa fonologicky nemuseli uvedomovať. Napr. rozdiely $u — ú, o — ô$ neboli fonologicky relevantné; zvuky u, o sa vyskytovali po tvrdých konsonantoch a na začiatku slova (*lúpiť, ruka, ucho; ložiť, rodiť, oko*), ale po mäkkých konsonantoch zneli tie vokály ako $ú, ô$, napr.: *ľud, rybárů, mužůvi*. Rozdiel medzi $o — ô, u — ú$ nebol fonologicky relevantný, zvuky $ô, ú$ boli iba pozičnými, závislými variantmi foném o, u . Takisto to bolo aj s mäkkostnými rozdielmi pri slabičnom $ř, ľ$. Fonologicky nebol rozdiel medzi mäkkým a tvrdým slabikotvorným r, l . Obe boli variantmi foném $ř, ľ$, pri ktorých sa fonologicky nerozlišovali mäkkostné protiklady. Z hľadiska fonologického protikladu mäkkosť — tvrdosť bol teda rozpor medzi neslabičným r, l , ktoré malo fonologický protiklad mäkkosť — tvrdosť, a slabičným $ř, ľ$, ktoré nemalo fonologický protiklad mäkkosť — tvrdosť. Jednou z ciest, ktorou sa tento rozpor odstraňuje, je fonologizovanie sprievodného vokalického zvuku pri slabičnom r, l a teda zánik slabičného r, l a jeho zmena na spojenie vokálu s neslabičným r, l , ktoré rozlišuje protiklad mäkkosť — tvrdosť. Túto cestu nastúpila východná slovenčina, a to spôsobom, ktorý sme vyššie naznačili.

8. Vo východoslovenskom vývine slabičného r, l sa videl alebo priamo znak svedčiaci o pôvodnej poľskosti východoslovenských nárečí, alebo sa poukázalo na zhodný vývin východoslovenského a poľského slabičného r, l .¹⁶⁸

Nesporná zhoda je v tom, že v každom fonologickom systéme s konsonantickou mäkkostnou koreláciou sa v priebehu vývoja slabičné r, l odstraňuje. Na príčiny sme sa usilovali poukázať vyššie. Ďalšia zhoda je asi v tom, že aj vo východnej slovenčine, ako aj v poľštine bola vývinová línia táto: $ř, ľ > ir, il > er, el; ř, ľ > yr, yl > ar, al$.¹⁶⁹ Ale okrem týchto zhôd sú medzi poľským a východoslovenským vývinom aj pozoruhodné rozdiely. Možno ich zhrnúť asi takto:

a) V poľštine v skupine „velára + slabičné l “ nenastala zmena typu *kólbo > klzbo*. Vo východnej slovenčine táto zmena nastala, ako ukazujú prí-

¹⁶⁸ Pozri Samo Czambel, *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov*, 30. — Jiří Polívka, *Listy filologické* 34, 1907, 22 a n. — Fr. Trávníček, *Historická mluvnice československá*, 114. — Zdz. Stieber, *Luđ slowiański* I 1929 A, 120—123.

¹⁶⁹ Predpoklad Jozefa Štolca, *Slabičné r, l*, 268—388 a Jozefa Lišku, *K otázke pôvodu*, 41—43, že vývin bol $ř > er, ř > ar, ľ > el, ľ > ol$ priamo, nie je vierohodne doložený.

pady: *chlustac*, *klubo*, *Chlumeč*. Prípád ako *kolbasa* síce našej téze odporuje, ale slovo *kolbasa* nie je preukazné, pretože tu mohol pôsobiť maďarský vplyv. V Gemeri sú síce tvary *chom*, *kolzat sa*, ale to sa netýka vlastného východoslovenského územia.

b) Spojenia *rz*, *rb*, *lz*, *lb* sa v slabej polohe vyvinuli na slabičné *r*, *l*, ako sa na to poukázalo najmä v odseku 6 tohto §. V poľštine a v češtine vznikli na tomto mieste neslabičné *r*, *l* bez sprievodnej samohlásky. Toto tzv. druhotné slabičné *r*, *l* sa vyvíjalo vo východnej slovenčine v zásade takisto ako prvotné slabičné *r*, *l*. Boli tu, pravdaže, komplikácie, vyplývajúce z toho, že v tvaroch toho istého slova bola raz samohláska za spoluhláskou *r*, *l* (to vtedy, keď šlo o striednicu za silný jer, napr. *krzvb* > *krev*), raz bola pred spoluhláskou *r*, *l* (to vtedy, keď vznikla zo slabičného *r*, *l*, ktoré sa v týchto prípadoch vyvinulo zo skupiny *r* + *slabý jer*, *l* + *slabý jer*). Miešanie týchto tvarov prinieslo zložité výsledky, o ktorých bola reč v ods. 6 tohto §. Ale v zásade treba uznať, že pôvodne sa toto slabičné *r*, *l* vyvíjalo takisto ako prvotné slabičné *r*, *l*.¹⁷⁰

c) Ale z tohto konštatovania vyplýva dôležitý dôsledok. Ak bol vývin prvotného i druhotného slabičného *r*, *l* v zásade rovnaký, svedčí to o tom, že v čase zániku a vokalizácie jerov existovali vo východnej slovenčine nenarušene aj prvotné slabičné *r*, *l*. Proti tomu v poľštine v čase zániku a vokalizácie jerov prvotné slabičné *r*, *l* už nejstvovali, už boli nahradené spojením „*vokál* + *r*, *l*“.¹⁷¹

Nemožno teda tvrdiť, že zánik slabičného *r*, *l* bol vo východnej slovenčine v podstate ten istý ako v poľštine v tom zmysle, že by sa z toho vyvodzoval záver o vplyve poľštiny na východnú slovenčinu. No z druhej strany je nesporné, že ide v princípe štruktúrne o ten istý jav v poľštine i vo východnej slovenčine. Ďalej sa zdá veľmi pravdepodobné, že v kritickom bode vývinu, keď sa vo východnej slovenčine mohlo rozhodnúť alebo o udržaní slabičného *r*, *l* alebo o jeho odstránení, zavážila pri odstránení slabičného *r*, *l* okolnosť, že východná slovenčina je v bezprostrednom susedstve obrovského pásma slovanských jazykov (poľštiny a východnej slovančiny), ktoré slabičné *r*, *l* nemali a nemajú. V tomto zmysle možno hovoriť o poľskom vplyve, lebo nijako nemožno podceňiť poľsko-slovenské styky po vzniku a rozvoji východoslovenských miest od 13. storočia.

9. Vývin skupín *čr-*, *žr-*, *ščr-*

a) V skupine *čr-* sa slabičné *r* v strednej a západnej slovenčine neudržalo (vo východnej slovenčine v tejto polohe slabičné *r* zaniklo v rámci všeobec-

¹⁷⁰ Tento názor rozvádzal prvý raz N. van Wijk, *Die älteren und jüngeren r, l im Ostslowakischen*, Zeitschrift für slavische Philologie 7, 1930, 362—372.

¹⁷¹ Zdz. Stieber, *Rozwój fonologiczny*, 1958, 52.

ného zániku slabičného *r*, *l*). Napr. *čbrn-* > *čierni*, *čérni*, *čírni* atď.; *čbrven-* > *červení*; *čbrtǫ* > *čert*; *čbrvǫ* > *červ*; *čbrp-* > *čerpať*; *čbrlaž* (súvisí s *čbrtǫ*, *črěti*).

Je veľmi nesnadné určiť čas, kedy v tejto pozícii slabičné *r* zaniklo. Predpokladá sa, že v starej češtine tu bolo ešte asi okolo r. 1400,¹⁷² resp. na konci 14. storočia.¹⁷³ Ale doklady na *-er-* v tejto pozícii sú v češtine už z 12. storočia.¹⁷⁴

Pre slovenčinu prináša J. Stanislav doklady na skupinu *-er-* už z 12. storočia: *Cernic* — *Černik* 1156, *Cherneta* — *Čerňata* 1254 atď. Ale zasa naopak, doklady so slabičným *čr-* sú doložené po celý čas vývinu až do dnešných čias: *Chrmna* — *Črmoná* 1360, *Czrnowa* — *Černová* v Liptove 1469, Blaschek dictus *Czirweny* 1423 Žilina atď.¹⁷⁵

V dnešnom spisovnom jazyku i v nárečiach sa ešte vyskytujú aj tvary s *čr-*: *črpák*, *črpať*, *črpnúť*, *črstvi*, *črvoč*, *črvjak*, *črvaví*, *črchla*, *črlíť* atď.

Zmena skupiny *čr-* (so slabičným *r*) na *čer-*, *čér-* bola v podstate motivovaná tými istými príčinami ako zmena *čřě-* > *tře-* > *stre-* na Záhoria a zmena *čre-* > *čere-* miestami a v jednotlivých slovách na strednom, východnom i západnom Slovensku. Išlo o zvýšenie kontrastu medzi fonémami tej istej slabiky. Pozri ďalej § 30, ods. 9. Keďže ide v podstate o neštruktúrnú príčinu, neuskutočnila sa táto zmena dôsledne.

b) V skupine *žr-* sa slabičné *r* zachováva v strednej a západnej slovenčine (okrem Záhoria) v slovách *žrd*, *žrdka*. Ale v slove *žrnov* a v jeho odvodeninách prenikol tvar s vkladnou samohláskou, najčastejšie s *-a-*: *žarnov*, *Žarnovica*. Vývin šiel asi: *žrnov* > *žernov* (s otvoreným *e*, ktoré po stvrdnutí *ž* bolo nahradené vokálom *ä*) > *žärnov* > *žarnov*.

c) Skupina *ščr-* sa v strednej slovenčine mení na *štr-*: *štrk*, *štrbina*, *štrbaví*, *vištrbíť*, *Štrba*. Vo východnej slovenčine je tu slabičné *r* nahradené skupinou „vokál + *r*“, v západnej slovenčine sa skupina *ščr* v zásade udržuje.

10. Zmena *tl*, *dľ* > *kl*, *gl* v strednej slovenčine. V strednej slovenčine sa často stretávame s javom, že v skupine *tl*, *dľ* nastáva zmena *tl*, *dľ* > *kl*, *gl*. Napr.: *tlcl* > *klcl*, *klčiem*, *klk*, *klč*, *klmačič*, *klstí*; *dľhí* > *glhí*, *glho*, *glžoba*, *glžen*, *zglže*, *glžava*. Pozri mapku č. 37.

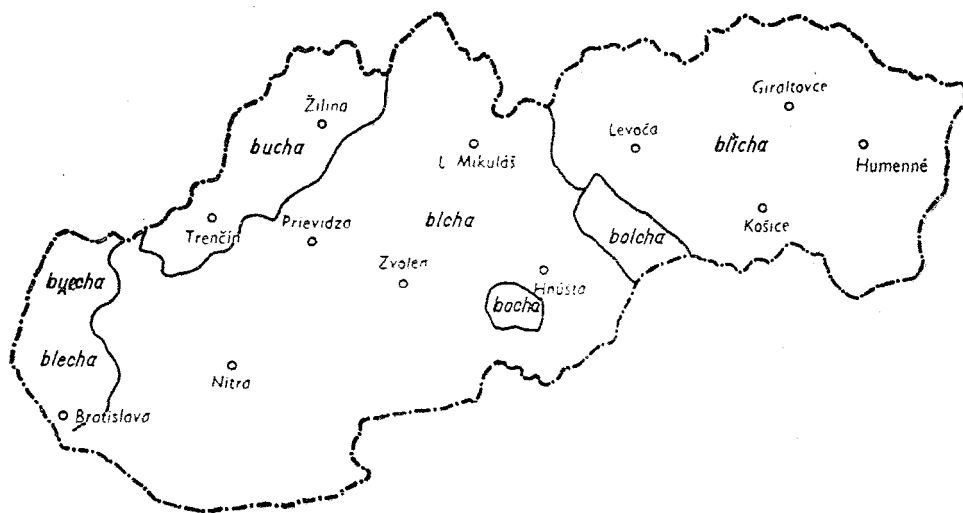
Je možné, že táto zmena súvisí nejako s vývinom slabičného *l* po zániku *jerov* a vtedy by to bola stará zmena. Je možné, že aj v strednej slovenčine

¹⁷² Fr. Trávníček, *Historická mluvnice československá*, 113.

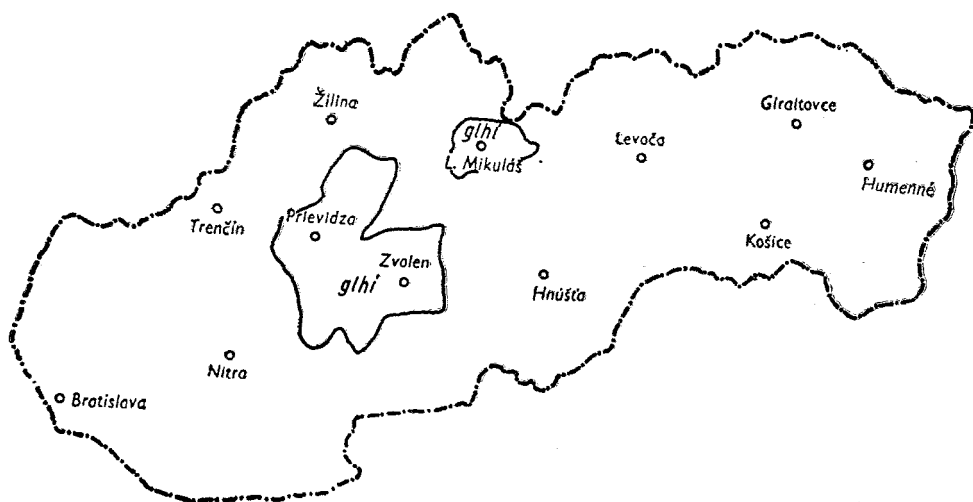
¹⁷³ M. Komárek, *Historická mluvnice česká* 1, 84.

¹⁷⁴ M. Komárek, *c. d.*, 84.

¹⁷⁵ J. Stanislav, *Dejiny I*, 1958, 467—468.

Mapa 36. bicha

Mapa 37. dlhý (glhi)

jestvoval pri slabičnom *r*, *l* sprievodný samohláskový zvuk. Tento zvuk by bol jestvoval pred slabičným *r*, *l*. Po jeho odstránení sa možno na zvýšenie kontrastu medzi slabičným *l* a predchádzajúcim konsonantom *t*, *d* zmenili skupiny *tl̥*, *dl̥* na *kl̥*, *gl̥*.

Podobná zmena, ale v inom poradí foném je v slove *ožltnúť* > *ožlknúť* (*lt̥* > *lk̥*).

VÝVIN V 12. A 13. STOROČÍ

§ 20. ÚVOD

Obdobie 12. a najmä 13. storočia je z hospodárskeho a spoločenského hľadiska začiatkom rozvitého feudalizmu u nás. Pre vývin jazyka sú dôležité tieto momenty spoločenského vývoja:

a) Vnútorou kolonizáciou a kráľovskými donáciami, ktoré boli hojné najmä v 13. storočí, sa slovenské územie, a to hlavne jeho severnejšia časť, pokrýva hustejšou sieťou sídlisk a počet obyvateľstva sa zvyšuje. Staré komitáty v priebehu 13. storočia zanikajú a utvára sa systém menších stolíc. Dôležitý tu bol najmä rozpad starej veľžupy Zvolenskej a vznik nových stolíc (Turčianskej, Liptovskej, Oravskej). I keď sa nová organizácia územia a kráľovské donácie zdajú drobením územia, prinášajú organizačné rozčlenenie územia a tým aj jeho lepšie zvládnutie. Z jazykovej stránky sa to prejavuje zmenšením divergentného vývinu slovenských nárečí. V tomto období prevažujú zmeny, ktoré sa týkajú celého slovenského územia.

Vnútorá kolonizácia spôsobuje, že často sa obyvateľstvo z južnejších častí presunuje do severnejších častí. Tak sa stáva, že zmeny, ktoré vznikli na južnej časti stredoslovenských území, rozšírili sa sčasti aj do severnej časti strednej slovenčiny.

b) Vnútorá kolonizácia spôsobuje aj definitívne formovanie nového slobodného stavu, t. j. nižšej šľachty, zemianstva. Táto vrstva obyvateľstva mala, najmä neskoršie, veľkú spoločenskú závažnosť svojou politickou a vojenskou silou. Pretože na Slovensku bola táto vrstva etnicky slovenská (okrem spišských lanceátov), vplývala pre svoju spoločenskú závažnosť aj na smer jazykového vývoja. Reprezentovala istú celokrajinskú spoločenskú vrstvu, preto používajúc jazyk nielen vo svojom nárečovom prostredí, ale často v celokrajinskom styku, pôsobila, že sa umenšovali divergentné črty vo vývine slovenských nárečí a začali narastať konvergentné vývinové javy.

Najpočetnejšie bolo zemanstvo v severných stredoslovenských stoliciah (Turiec, Liptov, Orava). To malo za následok, že severná stredná slovenčina v nasledujúcich storočiach značne ovplyvňovala vývin ostatných slovenských nárečí.

c) V tomto období sa urýchlilo tvorenie stredovekých miest. Stredoveké mestá vznikali tak, že od 12. storočia sa remeslá začali odtrhávať od poľnohospodárstva. Začali sa osamostatňovať a sústreďovať v trhových strediskách. Takto sa v bývalých podhradiah utvárali zárodoky stredovekých miest. Utváranie miest sa urýchlilo pridelovaním výsad novým nemeckým kolonistom. Títo potom na dlhší čas ovládli ako mestský patriciát mestá (ako kupci, ťažiarí a vedúci remeselníckych cechov). Preto spočiatku samy mestá neovplyvňovali nejako podstatne vývin slovenských nárečí. Jednako však pre budúcnosť mestá ako dôležité centrá hospodárskeho života kraja boli dôležitým bodom, ktorý ovplyvňoval vývin jazyka a nárečí.

d) Pre zloženie obyvateľstva v 13. storočí mal veľký dosah vpád Mongolov r. 1241. Tento tzv. tatársky vpád spôsobil vyľudnenie jednotlivých oblastí a presuny obyvateľstva. Po tatárskom vpáde nastáva intenzívna vnútorná kolonizácia vidieka, ale aj osídľovanie miest nemeckými kolonistami, ako už o tom bola reč. Kolonizáciou na tzv. šoltískom práve sa doosídľovalo domácimi i cudzími usadlíkmi mnoho dovtedy neosídlenej pôdy. V tomto čase prišlo na naše územie mnoho cudzích usadlíkov.

e) V období 12. a 13. storočia vzniklo niekoľko dôležitých spoluhláskových a samohláskových zmien. Sú to:

1. zmena $g > \gamma$;
2. zmeny vo vlastnostiach sykaviek;
3. palatalizácia velár;
4. zmeny $l > \acute{c}$, $\acute{d} > \acute{z}$;
5. zdvojenie spoluhlások;
6. znelostná neutralizácia;
7. zmena $w > v$;
8. diftongizácia $\acute{e} > \acute{i}e$, $\acute{o} > \acute{u}o$.

§ 21. ZMENA $g > \gamma > h$

1. V slovenčine sa praslovanské g zmenilo na h . Napr. *golva* > *glava* > *hlava*, *noga* > *noha*. Postup zmeny bol ten, že najprv sa záverové znelé zadopodnebné g zmenilo na úžinové zadopodnebné znelé γ (znelý protiklad k *ch*) a to sa neskoršie zmenilo na úžinové hrtanové znelé h . Úplný postup

teda bol: (*golva* >) *glava* > *ylava* > *hlava*, *noga* > *noya* > *noha*. Taká istá zmena ako v slovenčine sa uskutočnila aj v ukrajinčine, bieloruštine a v okrajových juhorských nárečiach, v češtine a v hornej lužickej srbčine. Na čas vzniku tejto zmeny sú dva názory.

Podľa jedného názoru sa táto zmena uskutočnila už v praslovančine po druhej palatalizácii velár a pred zánikom jerov. Tento názor vyslovili A. A. Šachmatov¹ a obhajovali ho najmä R. Jakobson² a N. S. Trubeckoj.³ Podľa Trubeckého bolo jednou z podmienok zmeny *g* > *γ* to, že *ž* (< *ǰ*), ktoré vzniklo druhou palatalizáciou, sa zmenilo na *ž* (prípady: *bogъ* — *boǰi* > *boži* > *boži*; *kъneǰъ* > *kъnežъ* z **kuning-*). Ďalej dokladá Trubeckoj svoju tézu tým, že z jazykov, kde už bolo nesporne *γ* (v južnej ruštine), sa preberali príslušné slová do cudzích jazykov so spoluhláskou *g*. Trubeckého chronológiu prijíma pre slovenčinu vo svojej novšej práci H. Bartek.⁴

L. Novák⁵ vo svojej novšej práci tvrdí, že zmena *g* > *γ* sa uskutočnila vo všetkých slovanských jazykoch. V jedných potom nastala spätná zmena *γ* > *g*, v iných išla zmena ďalej na *γ* > *h*.⁶ L. Novák svoj názor bližšie neodôvodňuje. V ďalšom výklade s týmto názorom počítat nebudeme.

2. Podľa druhého názoru sa zmena *g* > *γ* uskutočnila až v jednotlivých slovanských jazykoch. Podľa Fr. Trávníčka⁷ sa zmena *g* > *γ* uskutočnila v češtine v druhej polovici 12. storočia. Podľa J. Stanislava⁸ sa táto zmena vykonala v slovenčine v tom istom čase ako v češtine. Najstaršie doklady na túto zmenu sú podľa J. Stanislava z listiny z r. 1138 (zachovaná v prepise z r. 1329) tieto: *Bahaan* (= Boháň), *Behi* (= Běh), *Behis* (= Běhýš), *Hurcik* (= Horčík), *Hokus* (= Hokuš), *Tehel* (= Tehel), *Zeha* (= Žeha).⁹

Proti N. S. Trubeckému obhajuje Fr. Trávníček svoju chronológiu takto:

¹ A. A. Šachmatov, *Očerck drevnejšago perioda istorii russkago jazyka*, 1915, 35—36, 39—40.

² *Slavia* 4, 1925—26, 813.

³ *Zeitschrift für slavische Philologie* 1, 1925, 291—293 a najmä *Zur Entwicklung der Gutturale in den slavischen Sprachen*, *Sbornikъ въ čestъ na prof. L. Miletičъ*, Sofia 1933, 267—279.

⁴ *Príspevok k dejinám slovenčiny*, 112—114.

⁵ *Neznáme nemecké vplyvy na západoslovanský, východoslovanský a maďarský konsonantizmus*, *Linguistica Slovaca* I—II, 1939—40, 106—117.

⁶ *C. d.*, 109.

⁷ *Historická mluvnice československá*, 122.

⁸ *K chronológii zmeny g > γ > h v slovenčine*, *Pocta Fr. Trávníčkovi a F. Wollmannovi*, Brno 1948, 368—376; *Dejiny* I, 1958, 508.

⁹ *Dejiny* I, 1958, 497.

a) Písanie *h* namiesto *g* v latinských prameňoch 12. storočia musí znamenať nejakú hláskoslovnú zmenu. Neznačí však zmenu $\gamma > h$, lebo tá sa vykonala neskoršie. Musí teda značiť zmenu $g > \gamma$.

b) Hlávka γ je veľmi príbuzná s hláskou *h*. Keby v čs. skupine bolo od najstarších čias γ , boli by pisári na jeho mieste písali písmeno *h* a nie písmeno *g*.

c) Že v najstarších časoch bolo *g* a nie γ , o tom svedčia prevzatia do cudzích rečí, napr. na Slovensku do maďarčiny: *Waag* — *Váh*, *Garan* — *Hron*, *Strugar* — *Struháre*, *Bogdan* — *Bohdanovce*, *Galanta* — *Goleta*, *Gerencsér* — *Grnčári*, *Galgócz* — *Hlohovec*. Tie boli prevzaté do maďarčiny a tak zaznačené v 10.—13. storočí.

d) Staré prevzaté slová, ktoré mali hlásku *g*, správali sa ako domáce slová a tak sa aj vyvíjali. Napr.: *paganus* — *pohan*, *regula* — *rehoľa*, *Gorkovci-Gyrki* 1156 = *Hrkovce*, *sziget* = *sihoľ*, *Ság* = *Šahy*.

Zmenu $g > \gamma$ kládli vo svojich starších prácach na začiatok 13. storočia H. Bartek¹⁰ a Ľudovít Novák.¹¹

3. Trávníčkovu a Stanislavovu chronológiu podoprel pre slovenčinu R. Krajčovič morfonologickým zdôvodnením zmeny $g > \gamma$.¹² Podľa R. Krajčoviča boli príčiny zmeny $g > \gamma$ ($> h$) tieto: Pri substantívach zakončených na veláru boli vzhľadom na druhú palatalizáciu alternácie *k* — *č*, *g* — *ž*, *ch* — *š* (resp. na strednom Slovensku bolo *š*). Vo všetkých prípadoch alternovala alebo záverová so záverovou (*k* — *č*) alebo úžinová s úžinovou (*ch* — *š*), alternovali teda rovnorodé spoluhlásky. Iba v prípade *g* — *ž* alternovala záverová s úžinovou. Preto tu nastalo vyrovnanie z hľadiska druhu priehrady, záverové *g* sa zmenilo na úžinové γ a naďalej bola aj v tejto dvojici rovnorodá alternácia γ — *ž*. Išlo teda najprv o prípady ako *ruka* — *ruče*, *mucha* — *muše/muše*, *noga* — *nože* > *noga* — *nože*.

Z tejto polohy (z polohy, v ktorej šlo o alternáciu) sa potom γ rozšírilo aj do iných pozícií, napr. *glava* > *ylava*, *goniti* > *yoniti* atď.

V skupine *zg* ostalo však *g* nenarušené, pretože tu bola oddávna zachovaná skupina *žž*, takže tu bola alternácia záverovej so záverovou, napr.: *rážga* — *rážže*. Tak to bolo v slovách *rážga*, *mozgy*, *vozger*, *vozgrivec* (= sopeľ, sopliak), *brýzgaľ*, *rozbregzlo sa*, *vřzgaľ*, *drůzgaľ*, *badzgaľ*; *měžga* (*mážga* < *mezga* — *miazga*). Tak sa v slovenčine aj po zmene $g > \gamma$ zachovalo *g* v spojení *zg*. Proti starému systému velár

$$\begin{array}{c} k - g \\ | \\ ch \end{array}$$

¹⁰ *Le passage de g à h en slovaque*, *Révue des études slaves* 11, 1931, 41 a n.

¹¹ *Zmena g > h v slovenčine*, *Sborník Matice slovenskej* 8, 1930, 7—26.

¹² *Zmena g > \gamma (> h) v západoslovanskej skupine*, *Slavia* 26, 1957, 341—357.

vznikol teda nový systém velár

$$\begin{array}{c} k - g \\ | \quad | \\ ch - \gamma, \end{array}$$

kde sa staré *g* zmenilo vo všeobecnosti na γ , ale zachovalo sa v skupine *zg*. Je zaujímavé, že súčasne podali okrem R. Krajčoviča v podstate ten istý výklad aj A. Lamprecht¹³ a E. Decaux.¹⁴ Pravda, E. Decaux vychádza z Trubeckého chronológie zmeny $g > \gamma$.

I keď uvedené vysvetlenie zmeny $g > \gamma$ je pravdepodobné, problematika ostáva naďalej otvorená v chronológii tejto zmeny. Trubeckého štruktúrne odôvodnenie zmeny ju zaraďuje do praslovanského obdobia, ale dokladový materiál by skôr svedčil za začiatok 12. storočia. Vzhľadom na značnú preukaznosť dokladového materiálu sa pridriavame skôr tej chronológii, ktorá kladie zmenu $g > \gamma$ na začiatok 12. storočia.

4. Prítomnosť *g* v skupine *zg* umožnila preberať v slovenčine už onedlho po zmene $g > \gamma$ nové slová z cudzích jazykov s konsonantom *g*. Pozri ďalej.

Tie slová, ktoré slovenčina prebrala z maďarčiny pred zmenou $g > \gamma$ ($> h$) majú namiesto maďarského *h* hlásku *ch*: *terhe* — *farcha*, *haszon* — *chasoň*, *choseň*; *határ* — *chotár*, *hír* — *chýr*. Podobne aj z nemčiny: *hüs* — *chyža*. Slová, prebrané po zmene $g > \gamma$, majú už *h*: *haláš*, *homok*, *hurka*, *hajov*. Rovnako tak aj prevzatia z nemčiny: *hámor*, *hamovať*, *haviar*, *huta*, *hunt*, *firhang* atď.

Slová *hospodín*, *blahoslaviť* (z *blahosloviti*) boli prevzaté v tejto podobe asi z češtiny. Pravdepodobne nie sú priamym pokračovaním staroslovenskej epochy u nás.

Nové *g* sa šírilo viacerými vrstvami prevzatí z cudzích jazykov. Také boli napr. slová z nemčiny: *pliaga*, *kvargle*, *garbiar*, *grunt*, *grifel*, *šaragle* atď., slová valašskej terminológie: *geleta*, *strunga*, *taliga*, *klag*, *grúň*, *varga* (ale aj *varha* = konský pysk), azda aj *gamba*, *grib*, *gäti* — *gäte*, slová z maďarčiny: *garád*, *dengľavý*, *gunár*, *fogaš*, *vigan*, *ugorka*, ale častejšie *uhorka*, *oharek* a pod. Niekedy ide pri maďarčine o spätné prevzatie pôvodne slovanských slov, napr. *gazda* (*gospoda*), *gerenda* (*gręda*), *gát* (*gäť*), *garád* (*grada*) atď. Slová s *g* sme prejímali aj z latinčiny: *striga*, *galgan*.

Niekedy sa pri preberaných slovách prejavuje kolísanie *k* — *g*, napr.: *gáfor* — *káfor*, *gulaša* — *kulaša*, *gombália* — *konvália*, *grieda* — *krieda*, *galoše* — *kalošne*, *baganže* — *bakanče* a pod.

¹³ Vývoj hláskového systému českého jazyka se zvláštním zřetelem k nářečím na Moravě a ve Slezsku, Slovo a slovesnost 17, 1956, 74—75.

¹⁴ Le passage de *g* à *h* et le groupe *zg*, Revue des études slaves 34, 1957, 46—50.

Často je *g* v onomatopoických a inak expresívnych slovách (napr. v nádvákach), napr.: *žugať, grecať, glgať, ligotať sa, jagať sa, gágor, gagot, grochkať, bazgovať, cengať, štrngať, grzniak, griňo, grman, gelo, lagan, mogoň, kľago, ničiga, planiga*. Je možné, že vo viacerých týchto slovách zmena $g > \gamma$ vôbec nenastala, pretože expresívne slová nemajú vždy natoľko pravidelný hláskoslovný vývin ako nociónálne slová.

V niektorých slovách je *g* zrejme sekundárne:

za *d*: *glh, glhí, glho, giňa, gäfelina, gňes, grumbľa*;

za *k*: *grg, gremeň, grjeda, gbel, gde, gdo*;

za *b*: *bugnuvať, zgärba, zgalamutiť, galamuta, grjěždiť sa*;

za *v*: *gdova*.

Toto sú všetko podoby, ktoré sa vyskytujú miestami v stredoslovenských nárečiach.¹⁵

5. Čo sa týka zmeny $\gamma > h$, tú kladie Ľudovít Novák vo svojej staršej práci na koniec 13. storočia, resp. na neskoršie. Terminus post quem je podľa neho znelostná neutralizácia.¹⁶ Vo svojej novej práci pokladá zmenu $\gamma > h$ za dôsledok nemeckého vplyvu a kladie ju na začiatok 13. storočia.¹⁷

Zdá sa, že zmena $\gamma > h$ sa uskutočňovala dlhší čas. Nemecký vplyv nemožno a priori vylučovať, ale pretože šlo o neštrukturálnu zmenu, uskutočňovala sa pomaly. Pri zmene $\gamma > h$ sa totiž vnútri fonologickej štruktúry vôbec nemenili vzťahy, fonéma *h* ostala v tých istých vzťahoch k ostatným fonémam, ako bola fonéma γ , menila sa iba artikulácia (zadopodnebné γ sa menilo na hrtanové *h*). Vnútrojazyková motivácia tejto zmeny bola v tom, že v slovenčine sa úžinové spoluhlásky vôbec trochu artikulácie odďaľujú od príslušných záverových ($\gamma > h, w > v$). Týmto oddialením artikulácie sa po vzniku znelostnej neutralizácie zvyrazňuje, že medzi záverovými a úžinovými spoluhláskami ide o stály (neneutralizovateľný) fonologický protiklad.

6. Výslovnosť spoluhlásky γ sa doteraz udržala v neutralizačnom postavení. Ako γ sa vyslovujú spoluhlásky *ch, h* v neutralizačnom postavení, napr.: *Boydan, boydaj, voňaydi; tity zlodejoch, ney ide, o troy nohach*.¹⁸ Na severnej Orave som zaznačil γ aj v prípadoch: *priylasi* (= prihlási), *v ylu-bokej, z važyo domu*.¹⁹

¹⁵ Viacej dokladov uvádza Ľudovít Novák, Sborník Matice slovenskej 8, 1930, 20—24.

¹⁶ *C. d.*, 17.

¹⁷ *Neznáme nemecké vplyvy*, *Linguistica Slovaca* I—II, 1939—40, 110.

¹⁸ Eugen Pauliny, *Nárečie zátopových osád na hornej Orave*, 25.

¹⁹ *C. d.*, 28.

7. Spoluhláska *h* je obvykle znelá. Ako neznelá platí spoluhláska *h* vo východnom Liptove. Znelé spoluhlásky sa na tejto oblasti menia pred spoluhláskou *h* na neznelé, napr.: v Hrádku > *f Hrátku*: *shovárať sa*, *nať hlavou*, *vášho*, *nášho*, *f hrnci* atď.²⁰ Neznelé *h* je aj v časti Šariša.²¹ Neznelé *h* vo východnom Liptove vo výslovnosti sčasti zaniká: *chiťo* (= chyť ho), *f rátku* (= v Hrádku), *sňití* (= zhnitý) atď.²² Spoluhláska *h* zaniká niekedy medzi samohláskami aj na severnej Orave: *tvarove kolače* (= tvarohove), *pstrui* (= pstruhi), *na tvarou* (= tvarohu).²³

Vznik neznelého *h* nie je jasný.

Spoluhláska *h* sa nahrádza spoluhláskou *ch* v slove *necht*, *necheľ* (*nočťo* > *nohoľ* > *noheľ* > *ňehel*, *nehľa* > *nechľa*, *ňechel*). Spoluhláska *ch* teda prepikla do nom. z nepriamych pádov.

Protetické *h* je v slovenčine zriedkavé, napr.: *hľosľa* < *ľosľa* (*osľ*), *hárešť*, *Hana*, *helement* a pod.

§ 22. NIEKTORÉ ZMENY VO VLASTNOSTIACH SYKAVIEK

Na začiatku tohto obdobia nastali vo vlastnostiach niektorých sykaviek isté zmeny. Týkali sa v rozmanitom rozsahu všetkých slovenských nárečí a určovali vznikanie a priebeh ďalších zmien. Ich spoločnou charakteristikou bol zánik mäkkosti, teda depalatalizácia. V nárečiach s konsonantickou mäkkostnou koreláciou značia obmedzenie mäkkostných korelačných párov.

1. **Zmena šč > št a žž > žď.** Skupina *šč* vznikla z psl. *skj*, *stj* a I. a II. palatalizáciou z psl. *sk* napr.: **pustjati* > *púščati*, **mestjaninъ* > *meščanin*, **blyskjati* > *blyščati*; ďalej: *ešče*, *ščedry*, *ščava*, *ščit*, *gradišče*, *sobotišče* atď.

Skupina *žž* vznikla z psl. *zgj*, *zdj* a I. a II. palatalizáciou zo *zg*, napr.: *ražžbe* (porov. *ražga*), *jbzger* — > *Žžár* > *Ždiar*, *gyžžen*, *dožžbo* atď. Porov. k tomu už aj § 2, ods. 3.

Spojenia *šč*, *žž* pripomínali svojim charakterom zdvojené spoluhlásky. V tom bola asi príčina, prečo sa neraz vyvíjali inak ako jednoduché *č*, *ž*. Napr. praslovanské *ž* (< *g*), ktoré vzniklo prvou palatalizáciou velár, sa vo všetkých slovanských jazykoch už dávno pred historickým obdobím zmenilo na *ž*, ale *ž*, v spojení *žž* sa drží v jednotlivých slovanských jazykoch, napr. v starej češtine ešte do historických čias. Podobne aj v gemerských

²⁰ J. Stanislav, *Liptovské nárečia*, 215.

²¹ Jozef Liška, *K otázke pôvodu*, 45.

²² J. Stanislav, *c. d.*, 45.

²³ E. Pauliny, *c. d.*, 25.

nárečiach sa sice mení $\check{c} > \check{s}$, ale v skupine $\check{s}\check{c}$ hláska \check{c} ostáva.²⁴ Je tiež pozoruhodné, že *sk* a *zg* druhou palatalizáciou vo všetkých západoslovanských jazykoch (je neisté iba, či to bolo aj v strednej slovenčine) dalo $\check{s}\check{c}$, $\check{z}\check{z}$ a nie *sc*, *z3*, ako by sme očakávali, napr.: stč. *rózga* — dat. a lok. sg. *róžžě*, *vojsko* — lok. sg. *vojščě*.²⁵ Pozri k tomu aj § 2, ods. 3.

Po zániku a vokalizácii jerov sa spojenie $\check{s}\check{c}$, $\check{z}\check{z}$ pretváralo a prehodnocovalo v súvislosti s tým, ako sa menila fonologická štruktúra konsonantov a ako sa hodnotili pôvodne mäkké sykavky \check{c} , \check{s} , \check{z} .

V severnej strednej slovenčine sa po zániku jerov prestali hodnotiť ako mäkké všetky spoluhlásky, a teda aj sykavky \check{s} , \check{z} , \check{c} . Ako ukazujú izoglosy typov *kožušok*, *krúžok*, *domček* — *domčok*, na celom území strednej slovenčiny stvrdli (aspoň v tomto sufixe) konsonanty \check{s} , \check{z} a na južnej časti strednej slovenčiny stvrdlo aj \check{c} . Na severnej časti strednej slovenčiny zachoval konsonant \check{c} svoju fonetickú mäkkosť asi dlhšie.

Keď sa spojenia $\check{s}\check{c}$, $\check{z}\check{z}$ prestali hodnotiť ako zdvojenie spoluhlások a začali sa hodnotiť ako spojenie dvoch konsonantov, bolo to príčinou ich zmeny. Spojenie $\check{z}\check{z}$ sa neudržalo, pretože konsonant \check{z} pôvodne v systéme slovenských nárečí nebol, preto tu rýchle po zániku a vokalizácii jerov nastala zmena $\check{z}\check{z} > \check{z}\check{d}$. Ale spojenie $\check{s}\check{c}$ sa držalo a drží pevne vo východnej slovenčine doteraz. Dlhو sa tam držalo vďaka tomu, že v západnej slovenčine bola a vo východnej slovenčine je až doteraz, hoci na veľkej časti územia obmedzene, konsonantická mäkkostná korelácia. To umožnilo chápať celé spojenie $\check{s}\check{c}$ ako palatálne, a preto ho nemeniť. Potom sa uskutočnila v západnej a východnej slovenčine zmena $t > \acute{c}$, takže príslušný záverový ekvivalent, na ktorý by sa bolo mohlo $\check{s}\check{c}$ ($> \acute{s}t$) zmeniť podľa zmeny $\check{z}\check{z} > \check{z}\check{d}$, v nárečí nejestvoval. Preto nebolo možné $\check{s}\check{c}$, ktoré sa prestalo chápať ako zdvojená sykavka a začalo sa chápať ako spojenie dvoch sykaviek, zmeniť v západnej a východnej slovenčine na $\acute{s}t$, ktoré je kontrastne výraznejšie, lebo je spojením sykavej a nesykavej spoluhlásky.

V strednej slovenčine sa — podľa dokladov súdiac — zmena $\check{s}\check{c} > \acute{s}t$ uskutočňovala veľmi pomaly od 13. do 16. storočia.²⁶ Obdobný bol vývin aj v českých nárečiach. V moravských nárečiach (hanácke a moravskoslovenské) sa stará skupina $\check{s}\check{c}$ zachovala doteraz tak ako v západnej slovenčine.

Pri zmene $\check{s}\check{c} > \acute{s}t$, ako sme uviedli práve vyššie, ide o zvýraznenie kontrastu medzi dvoma susediacimi (pôvodne len tautosylabickými) spoluhláskami. Zo spojenia temnej úžinovej a záverovej sykavky sa stalo spojenie temnej úžinovej sykavej a temnej záverovej nesykavej spoluhlásky.

²⁴ Upozorňuje na to Fr. Trávníček, *Historická mluvnice československá*, 145.

²⁵ Fr. Trávníček, *Historická mluvnice československá*, 117.

²⁶ Tak súdi J. Stanislav, *Dejiny I*, 1958, 610—611.

2. Zmeny sykaviiek v Gemeri a v Novohrade. Mäkkostné zmeny spoluhlások *č, š, ž* boli v Gemeri a v Novohrade dosť komplikované. Starý systém sykaviiek, ktorý sa udržal ešte z čias spred zániku a vokalizácie jerov spolu s príslušnými nesykavými záverovými, bol tento:

<i>t — t̃</i>	<i>č</i>	<i>č</i>
<i>d — d̃</i>	<i>ž</i>	
	<i>s — ś</i>	<i>š</i>
	<i>z — ź</i>	<i>ž</i>

V Novohrade a v západnej časti Gemera ostali spoluhlásky *č, ž* sčasti mäkké až do celkovej likvidácie mäkkostnej konsonantickej korelácie. Svedčí za to fakt, že po spoluhláskach *c, ž* sa vykonali prehlásky *u > i, o > e*, ktoré sa na tomto území vykonali len po mäkkých spoluhláskach. Napr. akuz. sg. *ouci* (= ovcu), akuz. sg. fem. *cizí* (= cuzú), *horúci* (= horúcu),²⁷ *g hrnci* (= g hrncu), podobne *g vajci, srce, k pleci, vreci*;²⁸ *pred mesacen, opilcevi, oceve* atď.;²⁹ *na cizen, z ocen, s plecen, g ocevi, pod lavicjeu* atď.³⁰ K zmenám *u > i, o > e* na území východného Novohradu a západného Gemera pozri v § 30, ods. 21—22. Avšak v niektorých tvaroch sa tieto prehlásky nevykonali. To svedčí zas za to, že spoluhlásky *č, ž* v niektorých polohách stvrdli a v čase prehlások *u > i, o > e* boli už tvrdé. Ide o prípady ako *metať — mecu, plátať — plácu, motať — mocu, vládať — vlázu* (tvar 3. plur.).

Protí tomu v strednej a východnej časti Gemera samohlásky *č, ž* stvrdli úplne ešte dávnejšie pred likvidáciou konsonantickej mäkkostnej korelácie. Svedčí o tom fakt, že tu nastala zmena typu *plece > pleco*. O súvise zmeny typu *plece > pleco* so stvrdnutím *č > c, ž > ž* pozri viacej v § 24, ods. 1.

V strednom a východnom Gemeri po stvrdnutí *č > c, ž > ž* vyzerala príslušná časť konsonantického systému takto:

<i>t — t̃</i>	<i>c</i>	<i>č</i>
<i>d — d̃</i>	<i>ž</i>	
	<i>s — ś</i>	<i>š</i>
	<i>z — ź</i>	<i>ž</i>

²⁷ Štefan Tóbič, *Charakteristické zjavy hláskoslovné v nárečiach juhozápadného Gemera*, Bratislava 8, 1934, 75.

²⁸ Ján Garaj, *K chronológii zmien y > e, ŷ > eĭ, u > i v hornoipeľskom náreči*, Sborník Matice slovenskej 14, 1936, 129.

²⁹ Štefan Tóbič, *Charakteristické zjavy hláskoslovné v nárečiach juhozápadného Gemera*, Bratislava 9, 1935, 373—374.

³⁰ Ján Garaj, *Ešte raz o autochtónnosti niektorých jazykových zjavov hornoipeľských*, Sborník Matice slovenskej 16—17, 1938—39, 153.

3. Po tejto zmene vznikla v celom Gemeri zmena $\check{c} > \check{s}$. Mäkká výslovnosť tohto nového \check{s} sa zachovala doteraz v západnej časti Gemera (dolina rimavská a sušianska), kým ďalej na východ je už dnes iba tvrdé \check{s} . Pri tejto zmene išlo o prípady ako: *čas > šas, oči > oši*; podobne: *šo, dašo, volašo, maška, šlovek, abúško, vešjér, šerešna, šrep, šrenovi, šjerni, šervení, šert* atď.³¹

4. Okrem toho sa však v Novohrade i v západnom Gemeri staré \check{c} , \check{s} , \check{z} rozčlenili na tvrdé a mäkké, a to tak, že v koreni ostali obyčajne mäkké, ale pri niektorých príponách alebo ostali tieto spoluhlásky mäkké, alebo stvrdli. Tento vývin sa nám zase ukazuje na prítomnosti alebo neprítomnosti prehlásky $o > e$, $u > i$ po spoluhláskach \check{c} , \check{s} , \check{z} a na iných javoch, podľa ktorých možno súdiť na tvrdosť alebo na mäkkosť týchto spoluhlások. Porov. doklady na prehlásku $o > e$, $u > i$: Gemer: akuz. sg. *duši, kaši, koži*, dat. sg. *apóševi, oráševi, muževi*, inštr. sg. *križen-kražen, sekášen, s kožjeu*, nom. plur. *rodiševe, Mafašeuci, u Lukášeu* atď.³² Novohrad: *gu kóši, s kováčen, z mužen, kováčevi, s kožjeu, do Gondášjeu, do Dudášjeu*.³³

Proti tomu nie je nikdy prehláska $u > i$ a $o > e$ v prípone *-u* v 3. os. plur. prez. (*oňi kážu, mažu, režu, češu, pišu*), v slovách *žobrák, žoute-žouti* (= žltý), *žouna* (= žlna) a pod. Tvrdé \check{c} , \check{s} , \check{z} sa vyvinulo aj pred príponou *-bčz > -ek*, pretože tu nastala zmena *-ček, -šek, -žek > -čok, -šok, -žok*, napr.: *stolčok, olejčok, chlapčok, hrnčok, briežok, krúžok, prášok* atď. Tvary na *-ok* sú nielen v Novohrade a v Gemeri, ale v celej Zvolenskej, v Tekove a v Hon-te. Pozri mapku *chlapček — chlapčok*.

A tak vznikol v Novohrade a v západnom Gemeri systém:

$t — t'$	$c — c'$	$\check{c} — \check{c}'$
$d — d'$	$\check{z} — \check{z}'$	
	$s — s'$	$\check{s} — \check{s}'$
	$z — z'$	$\check{z} — \check{z}'$

V strednom a východnom Gemeri zasa vznikol systém (po zmene $\check{c} > \check{s}$ a po úplnom stvrdnutí $\acute{c} > c$, $\acute{z} > \check{z}$):

$t — t'$	c	
$d — d'$	\check{z}	
	$s — s'$	$\check{s} — \check{s}'$
	$z — z'$	$\check{z} — \check{z}'$

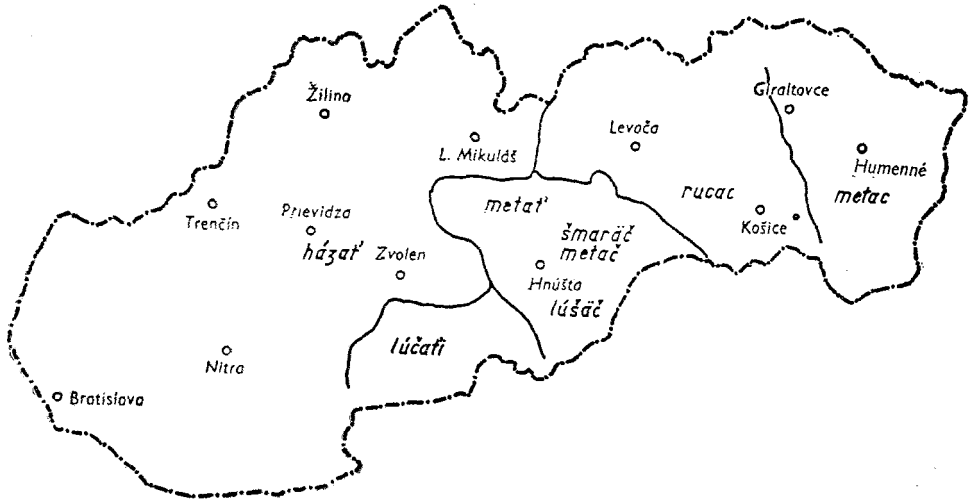
³¹ Doklady pozri A. Arany, *Nárečie doliny Slanskej*, Carpatica I A 1, 1936, 195—197.

³² Štefan Tóbič, *c. d.*, Bratislava 8, 1934, 74—75, *c. d.*, Bratislava 9, 1935, 372 až 374.

³³ Ján Garaj, *c. d.*, Sborník Matice slovenskej 14, 1936, 129, *c. d.*, Sborník Matice slovenskej 16—17, 1938—39, 153.

Zmena *č* > *š* v Gemeri vznikla, ako na to ukážeme ďalej v ods. 7 tohto §, niekedy v 12. storočí.

5. Niekedy po zmene *č* > *š*, ba aj po zmene *šč* > *šľ* nastáva v strednom Gemeri zmena *ť* > *č*, *ď* > *ž* v pozíciách *ti*, *di*, *ďje* a v niekoľkých málo osadách aj v slabike *ťje*. Ďalej nastáva táto zmena v infinitívnej prípone, v zakončení slova na *-sl* a v skupine *-šľ*. Napr.: *deľi* > *deči*, *rodičů* > *rožišů*, *ešle* > *ešče*, *robič*, *bolešč*, *dedina* > *dežina*, *divi* > *živi*, *ťicho* > *čicho*, *platiť* >

Mapa 38. hádzat

pláčič, *dosť* > *došč*, *šest* > *šešč*, *radosť* > *radošč*, *radoš*, *vidi* > *viži*, *sedel* > *sedeč*, *vedro* — *vedjer* > *vežiar*, *ďjera* > *žjara*.

Táto zmena nastala asi iba potom, ako zanikli mäkkostné protiklady *s* — *ś*, *z* — *ź*, *š* — *š*, *ž* — *ž*, teda po zániku konsonantickej mäkkostnej korelácie, možno až v 15. storočí. Systém sykaviek v tejto oblasti potom vyzeral:

c — *č*
ž — *ž*
s — *š*
z — *ž*

6. **Vznik prvého ž.** Prvým *ž* nazývam konsonant *ž*, ktorý vznikol tak, že slovesá *gažati*, *sažati* prešli od vzoru *volati*, kam pôvodne patrili, k vzoru *česati*. Konsonant *ž* sa tu utvoril tak, že tak ako pri slovesách vzoru *česati* sú alternácie *s/š*, *z/ž*, napr.: *čes-ati* — *češ-eš*, *maz-ati* — *maž-eš* atď., tak sa aj pri slovesách *sážati*, *gážati* utvorila alternácia *ž/ž*: *sáž-ati* — *sáž-eš*, *gáž-ati* — *gáž-eš*. Pozri mapku č. 38.

Presné podmienky, pri ktorých toto prvé *ž* vznikalo, ťažko zisťovať, ale jednou z podmienok bolo, aby spoluhlásky *s*, *z*, *c* boli v priamom protiklade k spoluhláskam *š*, *ž*, *č* (bez toho, že by existovali nejaké iné úžinové sykavky). Týmto podmienkam najlepšie odpovedala severná stredná slovenčina, kde príslušná časť konsonantického systému po zániku a vokalizácii jeroz vyzerala takto (ak nesykavé a sykavé radíme vedľa seba):

<i>t</i> — <i>ʈ</i>	<i>c</i> — <i>č</i>
<i>d</i> — <i>ɖ</i>	<i>ʒ</i>
	<i>s</i> — <i>š</i>
	<i>z</i> — <i>ž</i>

V takomto systéme bolo možné utvoriť aj protiklad *ʒ* — *ž*.

Avšak v juhovýchodnej strednej slovenčine bolo, ako sme vyššie uviedli, proti sebe *s* — *ś*, *z* — *ź*, *š* — *ṣ̌*, *ž* — *ẓ̌*, resp. vo východnom Novohrade ešte aj *c* — *ć*, *ʒ* — *ź*. Preto tu prvé *ž* nevzniklo. Namiesto slova *házať* — *hážem* sú tu slová *lúčať*, *metať*, *šmárať* (s príslušnými hláskoslovnými obmenami). Vo východnom Gemeri je ešte aj doteraz iba tvar *sázam* (podľa vzoru *volať*). V Novohrade a v západnom Gemeri je už dnes síce tvar *sážem* (podľa vzoru *česať*), ale tento tvar zrejme prenikol sem zo severnej strednej slovenčiny iba neskoršie. Pôvodne tu asi nebol.

7. Ani vo východnej slovenčine nevzniklo prvé *ž*, pretože tu boli (a dodnes sú) medzi sykavkami protiklady *s* — *ś* — *ṣ̌*, *z* — *ź* — *ẓ̌* a okrem toho bolo asi *ʒ* (< *dj*) v čase vzniku prvého *ž* ešte palatalizované.³⁴ Vo východnej slovenčine je namiesto slova *házať* v západnej časti *rucac* a vo východnej časti *metac* a sloveso *fsazac* sa časuje podľa vzoru *volať* (*fsazam*, *fsazaš*... atď.).

V západnej slovenčine stvrkli staré *ć*, *ź* asi prv ako vo východnej slovenčine a pravdepodobne súčasne so stvrdnutím *ć*, *ź* > *c*, *ʒ* stvrkli, resp. presnejšie stratili protiklad tvrdosť — mäkkosť aj dvojice *s* — *ś*, *z* — *ź* a tak z protikladov *s* — *ś* — *ṣ̌*, *z* — *ź* — *ẓ̌* sa dosť zavčasu utvorili protiklady *s* — *š*, *z* — *ž*, takže vznikli podmienky pre utvorenie alternácie *ʒ/ž* a teda pre vznik prvého *ž*.

O včasnom zrušení mäkkostného protikladu dvojíc *s* — *ś*, *z* — *ź*, teda o zániku *ś*, *ź* nám svedčí vznik tvarov lok. sg. typu *na nosi*, *ve vozi* a tvarov nom. plur. typu *nose*, *voze* na západnom Slovensku. Pozri o tom ďalej v § 30, ods. 5.

³⁴ Eugen Pauliny, *K chronológii znelostnej neutralizácie*, Studie ze slovanské jazykovědy (Trávníčkov sborník), Praha 1958, 9.

Prvé ž mohlo teda vzniknúť v severnej strednej slovenčine čoskoro po zániku a vokalizácii jerov. V západnej slovenčine vzniklo prvé ž po strate mäkkostných protikladov v dvojiciach *c — č, z — ž, s — š, z — ž*. Strata mäkkostných protikladov pri týchto konsonantoch nastala pred vznikom asibilácie. Asibiláciu kladieme na koniec 12. alebo na začiatok 13. storočia (pozri ďalej § 24, ods. 7). Prvé ž mohlo teda vzniknúť v západnej slovenčine niekedy na začiatku 12. storočia. Je pravdepodobné, že v tom istom čase vzniklo aj v strednej slovenčine.

Ďalšie ž vznikalo v slovenských nárečiach rozmanitým spôsobom v jednotlivých slovách. Napr. slovo *žbán* vzniklo až po znelostnej neutralizácii (*čbán > žbán*), slovo *žad* vo východnej slovenčine je prevzatím z poľštiny, tvary *živir, žmuric* vznikli vo východnej slovenčine neskoršie, aj vznik tvarov typu *dežina, rožišš* a pod. v strednom Gemeri je neskorší ako vznik prvého ž.

Poznámka. Ako z výkladu vyplýva, opravujem tu výklad, ktorý som podal o gemerskej zmene *č > š*.³⁵ V tejto štúdií som predpokladal, že aj prvé *dž* vzniklo už dávnejšie, nepočítal som s jeho vznikom až v 12. storočí.

8. Rozmanité zmeny *s > š*. a) Najstaršia skupina *šk* je v slovách prebraných z nemčiny v čase medzi 8.—11. storočím.³⁶ Patria sem slová ako *škára, škrate, škriatok, škoda*. Staré prevzatia (asi zo severnej taliančiny) sú možno aj slová *škola, škandál, škatuľa, škapuliar*.

Ale zmena *sk > šk* je aj v domácich slovách, napr.: *šklabif sa, školina, oškúliť, šklbať, škaredý, škreč, škrečať, škripať, škoricca, škrob*.³⁷

b) *st > št*. Táto zmena je hlavne v slovách, ktoré sme prebrali zo severnej taliančiny; ide v nich teda vlastne o zmenu *s > š*, napr.: *apoštol, kláštor, kaštieľ, epištola, prepoš, štóla, štácia*. Je však aj v slovách z nemčiny, alebo v slovách prebraných nemeckým prostredníctvom, napr.: *študent, beštia, štand, štimovať*. Je preto možné, že aj slová ako *kláštor, kaštieľ* a pod. sme prebrali nemeckým prostredníctvom.

c) *sp > šp, sm > šm, sl > šl*. Ide o zmeny v slovách ako: *špára, šporiť, šmik, šmikať, šmuha, tešla, papršlek, šlabikár* atď.

Príčiny týchto zmien nie sú jasné, preto ich nemožno nejako spoľahlivejšie zaradiť do vývinu.

³⁵ *Zmeny č > š a t, d > č, ž v gemerských nárečiach*, Jazykovedný časopis 8, 1954, 108—117.

³⁶ Podrobne pozri A. Mayer, *Die deutschen Lehnwörter im Tschechischen*, 36 a n.

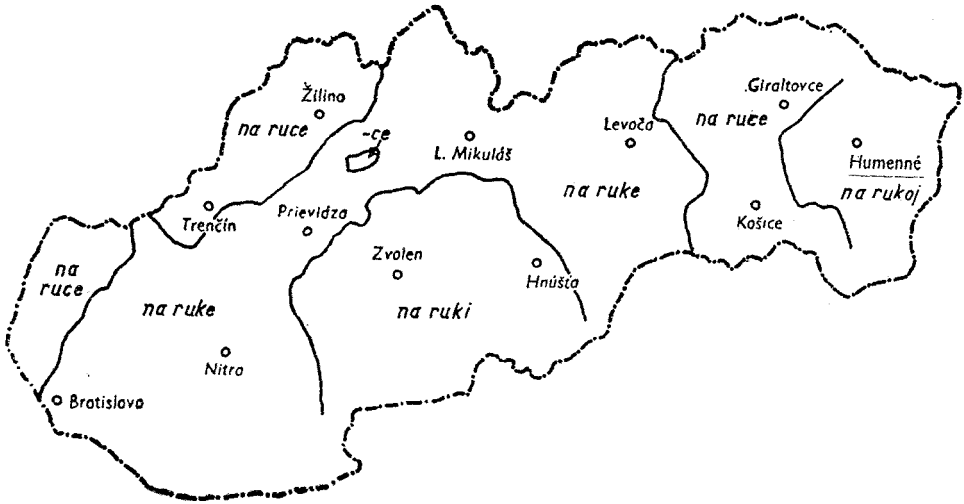
³⁷ Podrobný materiál pozri Anton Jánošík, *Zmena s > š v skupinách sl, st, sk, sm a sp*, Slovenská reč 13, 1947, 280—303.

§ 23. STREDOSLOVENSKÁ PALATALIZÁCIA VELÁR

1. V stredoslovenských nárečiach sú isté javy, ktoré nútia k záveru, že kedysi v tomto nárečí v istých postaveniach nastala palatalizácia velár. Pri tejto palatalizácii velár na rozdiel od praslovanskej palatalizácie velár ide artikulácie iba o posun artikulácie smerom k tvrdému podnebiu.

Palatalizácia velár sa v strednej slovenčine prejavuje na týchto javoch:

a) V novohradských nárečiach a v západnom Gemeri sa slabiky *ky*, *gy*, *chy*, *hy* zmenili na *ki*, *gi*, *chi*, *hi* (v dlhých i krátkych polohách), hoci po

Mapa 39. na ruke

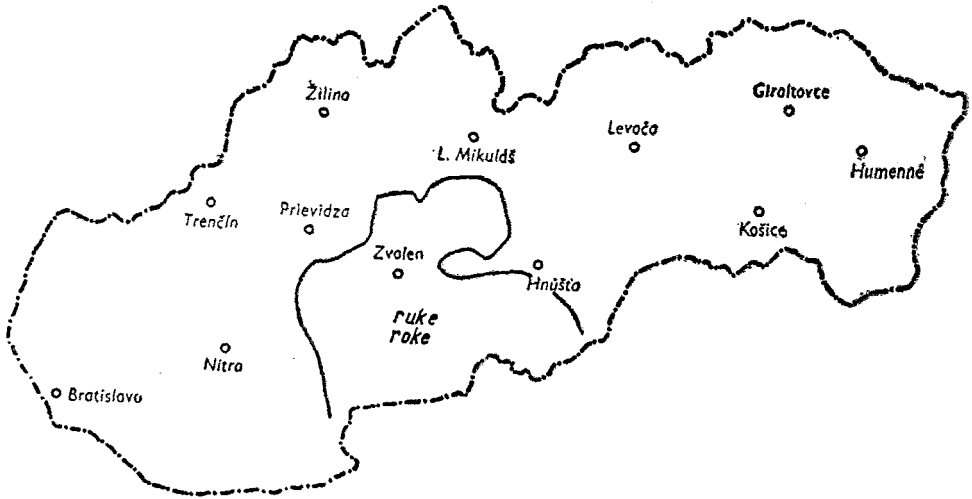
ostatných spoluhláskach *y*, *ý* ostalo a neskoršie sa zmenilo *y* > *e*, *ý* > *eĭ*. Tak na uvedenom území máme: *ryby* > *rebe*, *ženy* > *žene*, *byĭ* > *beĭ*, *dobryho* > *dobreho*, *dobrymu* > *dobremu*, *dobrych* > *dobrech*, *otдыхovaťi* > *odechovaťi*, *kody* > *kode*, *motyka* > *moteka*, *skryĭ* > *skreĭ*, *jazyk* > *jazek*, *obyčaj* > *obečaj*, *mykaĭ* > *mekaĭ*, *myslĭti* > *mesĭti*, *myš* > *meš*; nom. akuz. plur.: *voze*, *dome*, *dube*, *moste*, *koze*, *perine*, *stene*, *zahrade*; *žene plakale*, *deĭi sa iħrale*; *dýchaĭti* > *deĭchaĭti*, *týždeň* > *teĭždeň*, *skrývati sa* > *skreĭvati sa*, *bývati* > *beĭvati*, *opýtati sa* > *opeĭtati sa*, *žmýkati* > *žmeĭkati*, *mýto* > *meĭto*, *planý* > *planeĭ*, *svetlý* > *svetleĭ*, *chudý* > *chudeĭ*, *z dvoma páreĭ*.³⁸

Ale po velárach máme v tomto nárečí namiesto starého *y*, *ý* vždy len *i*, *í*, napr.: *kyslý* > *kisleĭ*, *kývati* > *kivati*, *pokypovaťi* — *pokivovaťi*, *chyba* >

³⁸ Ján Garaj, *K chronológii zmien y > e, ý > eĭ, u > i v hornopoľskom nárečí*, Sborník Matice slovenskej 14, 1936, 124—130.

chiba, chybíi > chibíi, ýbafi > híbafi, ýnúfi > hynúfi; veľký, veľkyho, veľky-mu, s veľkym, veľkych, veľkym, o veľkych, s veľkymi > veľkí, veľkiho, veľkimu, z veľkim, veľkích, veľkim, o veľkích, z veľkimi; so statky, s pluyy, mezi vrchy, pred našimi obloky > zo statkí, s pluhi, mezi vrchí, pred našimi obloki atď.

Doklady jasne svedčia o tom, že v čase, keď ešte v juhovýchodnej strednej slovenčine platil rozdiel *y — i, ý — í*, nastala v slabikách *ky, ký, chy, chý, ýy, ýý* zmena v tom, že sa tu namiesto zadného tvrdého variantu *y, ý* začal používať základný predný variant tej istej fonémy, t. j. *i, í*. Uskutočnila sa tu teda zmena *ky, ký, chy, chý, ýy, ýý > ki, kí, chi, chí, yi, yí*. Až

Mapa 40. ruky (nom. plur.)

neskoršie po tejto zmene tu nastala zmena *y > e, ý > ei* v ostatných pozíciách.

2. b) V dat. a lok. sg. fem. *a*-km., ktorých kmeň sa končí na veláru, sa nahradili *a*-kmeňové tvary typu *ruce, muse, noze* tvarmi *ruki, muchi, nohi*. To sú tvary podľa *ja*-kmeňov: *ulíci, duši*. Tvary typu *ruki, muchi, nohi* sú rozšírené v západnom Gemeri, v Novohrade, v Honte, vo Zvolene a v časti tekovského Pohronia od Zvolena za Novú Baňu; sú čiastočne aj v Turci.³⁹ V Turci boli donedávna ešte dosť časté tvary s pôvodnou palatalizáciou velár: *na líce, pri studničte, o muse, pri Váze* (= Váhu).⁴⁰ Pozri mapku č. 39.

³⁹ O rozšírení tohto tvaru pozri V. Vážný, *Nářečtí slovenská, Čs. vlastivěda III*, 284, mapa č. 35 na str. 282.

⁴⁰ Pozri V. Vážný, *Zo skloňovania v nářečtí turčianskom*, Sborník Matice slovenskej 4. 1926, 169—170.

c) Nom. a akuz. plur. fem. *a*-kmeňov a mask. neživ. *o*-kmeňov zakončených na veláru má pádovú príponu *-e*, napr.: *ruke, nohe, muche, strige, zahratke, lavičke, chrobáke, roke, rohe, prache* atď. Sú to tvary podľa *ja*-kmeňov, napr. *ulice, duše*, a podľa *jo*-kmeňov, napr.: *žiale, nože, peňaze, koňe*. Tvary typu *ruke, roke* sú rozšírené v západnom Gemeri, v Novohrade, v Honte, vo Zvolenskej (okrem Detvy) a v priľahlom pohronskom Tekove.⁴¹ Pozri mapku č. 40.

d) Palatalizáciou velár treba vysvetľovať prípady, keď sa namiesto slabík *ka, ga* (na slabiky *cha, ha* nie sú doklady) používa *kä, gä*. Doklady na tento jav sú v rozmanitom množstve a v rozmanitých slovách rozšírené v celej strednej slovenčine. Napr. z Liptova sú doložené: *gäjdí, gäti, käd, käde, käde-náhle, kädel, kädiť, kädilo sa, ukázovať*.⁴² Z dolnej Oravy sú doložené: *gägäl, gägotal, gägot, gäti, gärbär, kämeň, kämenár, kämení, ukázovať, ukázal, otkäl*.⁴³

e) Zrušená palatalizácia velár typu *macošin > machochin, letčín > letkin, matčín > matkin*, ktorá je dnes rozšírená na celom Slovensku, vznikla na strednom Slovensku asi tiež pod vplyvom stredoslovenskej palatalizácie velár. Alternácie *ch/š, k/č, γ/ž* boli nahradené alternáciami *ch/ch, k/k, γ/ž*.

3. Vznik palatalizácie velár si možno vysvetliť takto:

Ešte v praslovančine boli veláry *k, g, ch* nepárové tvrdé. Sykavky *č, š, ž* boli zasa nepárové mäkké. Tieto dvojice spoluhlások sa o seba opierali v alternáciách, ktoré kedysi vznikli palatalizáciou velár v praslovančine. Napr. *roka — ročbka, bogz — bože, strachz — strašiti* atď. Alternácie kmeňových konsonantov, pri ktorých sa na tom istom mieste striedali tvrdé veláry s príslušnými mäkkými sykavkami, teda alternácie *k/č, g/ž, ch/š* spôsobovali, že oba rady spoluhlások, hoci nepárové, udržiavali ako fonologickú vlastnosť svoju tvrdosť (veláry), resp. svoju mäkkosť (predopodnebné sykavky *č, š, ž*). V praslovančine sa tvrdosť velár a mäkkosť *č, š, ž* udržiavala, pravdaže, aj tým, že po velárach nasledovala vždy tvrdá samohláska (ak nasledovala samohláska), kým po spoluhláskach *č, š, ž* nasledovala vždy mäkká samohláska.

Po zániku a vokalizácii jerov sa v systémoch s konsonantickou mäkkostnou koreláciou fonologická mäkkosť konsonantov udržiavala už ťažšie. Bolo to preto, lebo v spoluhláskovom protiklade tvrdosť — mäkkosť bezpríznakovými boli tvrdé spoluhlásky. Mäkké spoluhlásky boli príznakové.

⁴¹ Rozšírenie pozri Eugen Pauliny, *Niekoľko zvolenských izoglos*, Sborník Matice slovenskej 18, 1940, 26—29.

⁴² Ján Stanislav, *Liptovské nárečia*, 149 a n.

⁴³ Anton Habovštiak, *Stredoslovenské ä, á na rozhraní dolnej a strednej Oravy*, Jazykovedný zborník III, 1948, 19.

V juhovýchodnej strednej slovenčine, ako sme už uviedli v § 21, ods. 4, sa rad *č, š, ž* rozčlenil na dva rady, a to na tvrdý a mäkký, a tak vznikli páry *č — ě, š — ť, ž — ž*. To však malo za následok, že spoluhlásky *k, γ, ch* stratili svoj mäkký pendant, ich fonologická tvrdosť stratila svoju oporu.

Toto samo by však pre palatalizáciu *k, γ, ch* ešte nebolo stačilo, hoci to bol faktor veľmi dôležitý. Ďalšia podmienka bola v tom, či vo vokalickej systéme príslušného jazyka, resp. nárečia bol okrem vokálu *y* aj vokál *ə*, alebo nie. Ak v príslušnom nárečí bol vokál *ə*, vtedy nenastávala palatalizácia velár. Nenastávala preto, lebo tvrdosť *k, γ, ch* sa držala, pretože sa po nich vyskytovalo okrem tvrdého *y* aj tvrdé *ə*. Vokály *y, ə* boli variantmi foném *i, e*. Tie sa vyskytovali jednak po mäkkých spoluhláskach a jednak stáli v nezávislom postavení. Proti tomu vokály *y, ə* stáli len po tvrdých konsonantoch a stáli teda aj po *k, γ, ch*. Vokály *y* a *ə* od seba nijako nezáviseli a teda nezávisle od seba podporovali udržanie tvrdosti konsonantov *k, γ, ch*.

Konsonantická mäkkostná korelácia a vokály *y, ə* existovali napr. v češtine, v západnej a východnej slovenčine, a preto sa v nich palatalizácia velár nevyvinula. O javoch upomínajúcich na palatalizáciu velár v sotáckom nárečí pozri ďalej v § 30, ods. 28. V češtine, v západnej a východnej slovenčine sa totiž tvrdý jer vokalizoval na *ə* a skupina *oje* sa kontrahovala na *ǝ*. Pozri o tom v § 10, ods. 5 a v § 12, ods. 4. Ale v južnej strednej slovenčine nebola hláska *ə*, pretože silný *ɛ* sa vokalizoval na *o* a *oje* sa nekontrahovalo na *ǝ*. Preto sa v južnej strednej slovenčine po *k, γ, ch* vyskytoval iba jediný tvrdý vokalickej variant, a to *y*.

Lenže, ako sa už spomenulo, sykavky *č, š, ž* sa v južnej strednej slovenčine rozčlenili na dva rady: *č — ě, š — ť, ž — ž*. Tvrdosť spoluhlások *k, γ, ch* sa o ne už opierať nemohla. Preto sa spoluhlásky *k, γ, ch* stali z hľadiska protikladu tvrdosť — mäkkosť neutrálne, nemohol sa už po nich vyskytovať tvrdý variant *i*-ovej fonémy, nemohli už teda existovať slabiky *ky, γy, chy*. Po mäkkostne neutrálnych spoluhláskach, teda v nezávislom postavení sa mohol vyskytovať len základný variant fonémy, teda zvuk *i*. Preto nastala zmena *ky, γy, chy > ki, γi, chi*. Ale pred vokálom *i* sa vyskytovali len palatalizované spoluhlásky, a preto sa v slabikách *ki, γi, chi* posunula artikulácia dopredu a tak nastáva palatalizácia velár, ktorú možno krátko označiť ako zmenu *ky, γy, chy > ki, γi, chi*.

4. Taká istá zmena a z tej istej príčiny nastáva aj v ruštine. Aj v ruštine bola konsonantická mäkkostná korelácia, aj tam bola vokalizácia *ɛ > o* a ani v ruštine nebol vokál *ə*. Doklady na palatalizáciu velár *ky, γy, chy > ki, gi, chi* sú v ruštine už od 12. storočia. Zmena postupovala od juhu na severovýchod.⁴⁴

⁴⁴ P. J. Černych, *Istoričeskaja grammatika russkogo jazyka*, Moskva 1954, 140.

V poľštine nastáva podobná palatalizácia velár oveľa neskoršie. Udáva sa, že hlásky *k, g, ch* ako varianty tvrdých *k, g, ch* mohli jestvovať v poľštine už v 15. a 16. storočí, ale ako fonémy vraj platili až v 17. storočí.⁴⁵ Neskorý vznik palatalizácie velár v poľštine súvisí s tým, že v poľštine vďaka vzniku „mazurzenia“ bol vývin palatálnych sykaviek iný než v južnej strednej slovenčine alebo v ruštine a okrem toho sa v poľštine dlho udržiavala hláska *ɶ*, ktorá vznikala ako výsledok vokalizácie *jerov ɶ > ɶ*.

5. Do ďalších pozícií sa širili palatalizované veláry už vlastne fonologicky, ale aj morfológickým vyrovnávaním.

a) Do nom. akuz. plur. fem. a do akuz. plur. mask. neživ. typu *ruke, roke* sa prípona *-e* z mäkkých *ja*-km. (duš-e) a z mäkkých *jo*-km. (meč-e) dostala takto:

Palatalizáciou velár nastala zmena *ky, ɣy, chy > ki, ɣi, chī* aj v príponách nom. akuz. plur. *a*-kmeňov a mužských *o*-kmeňov, ktorých kmeň bol zakončený na veláru. Ale prípona *-y* po ostatných tvrdých spoluhláskach ostala. Tak sa zmenili tvary *ruky, noɣy, muchy, roky, roɣy, vrchy > rukī, noɣī, muchī, rokī, roɣī, vrchī*, ale ostali tvary ako *ɣrady, ženy, žaby, duby, svety* atď. Pretože však podľa morfológických paradigiem v uvedených pádoch bola alebo prípona *-y* po tvrdých spoluhláskach alebo prípona *-e* po mäkkých spoluhláskach, nahradila sa nepravidelná prípona v zakončení *ki, ɣi, chī* príponou *-e*, ktorá stála po mäkkých spoluhláskach. A tak z tvarov *rukī, noɣī, muchī, rokī, roɣī, vrchī* vznikli tvary *ruke, noye, muche, roke, roye, vrche*.

Tieto tvary skrsli onedlho po zmene *ky, ɣy, chy > ki, ɣi, chī*, resp. temer súčasne s ňou.

Poznámka. Ako z výkladu vyplýva, predpokladám, že v čase vzniku tvarov *roke, roye, vrche* bol ešte akuz. plur. mask. odlišný od tvaru nom. plur. Pre nom. plur. predpokladám pre tento čas ešte tvary *rocī, rozī, vrsī*, teda predpokladám, že ešte neprenikli pri mužských neživ. tvary akuz. plur. do nom. plur.

b) Vznik tvarov dat.-lok. sg. fem. typu *rukī, noɣī, muchī* si zasa možno vysvetliť takto:

Ešte pred zánikom konsonantickej mäkkostnej korelácie v južnej strednej slovenčine a hneď po zániku *jerov* v severnej strednej slovenčine tvrdnú konsonanty *c, z, s* v tvaroch dat.-lok. sg. fem. *ruce, noze, muse* (resp. stráca sa v nich povedomie protikladu tvrdosť — mäkkosť). Ale proti tomu v prípadoch *voda — vode, strana — straňe, päta — päte, strela — strele* a pod. sa udržiava v južnej strednej slovenčine striedanie korelovaných podľa tvr-

⁴⁵ Zdz. Stieber, *Rozwój fonologiczny języka polskiego*, Warszawa 1958, 68—69.

losti — mäkkosti a v severnej strednej slovenčine podľa svetlosti — temnosti. Ale v prípadoch *ruka* — *ruce*, *mucha* — *muse*, *noya* — *noze* atď. ide o alternácie nekorelovaných konsonantov. Pretože v južnej strednej slovenčine bol už vtedy protiklad *k* — *k̄*, *γ* — *γ̄*, *ch* — *ch̄* (konsonanty *k̄*, *γ̄*, *ch̄* sa vyskytovali v slabikách *ki*, *γi*, *ch̄i*), boli v tvaroch dat.-lok. sg. fem. nahradené nekorelované konsonanty *c*, *z*, *s* korelovanými konsonantmi *k̄*, *γ̄*, *ch̄*. Ale pretože konsonanty *k̄*, *γ̄*, *ch̄* sa nevyskytovali v spojení s *-e*, ale len v spojení s *-i*, prenikla do týchto pádov prípona *-i*, zhodná s príponou *ja*-kmeňov (*ulic-i*, *duš-i*). Tak vznikli tvary *ruki*, *noyi*, *muchi*. Obdobne vykladá tvary typu *ruki*, *nogi*, *muchi* (dat.-lok. sg.) pre ruštinu A. Isačenko. Tieto tvary vznikajú v ruštine v 16. storočí.⁴⁶

Hláskoslovné a tvaroslovné podmienky pre vznik nom.-akuz. plur. typu *ruke*, *roke* a dat.-lok. sg. fem. *ruki*, *noyi* boli len v juhovýchodnej strednej slovenčine. No rozšírili sa odtiaľ aj do západného Hontu, do pohronskeho Tekova, do Zvolenskej a tvary dat.-lok. sg. typu *ruki*, *nohi* aj do Turca. Na týchto územiach tieto tvary pôvodne nevznikli.

6. c) Prípady ako *kämeň*, *kädif*, *gäjdi* atď. vznikli zasa v súvislosti s tým, že po zániku a vokalizácii jerov sa vokál *ä* vyskytoval v južnej strednej slovenčine po všetkých mäkkých spoluhláskach, a preto sa v niektorých slovách vyvinul namiesto *a* aj po spoluhláskach *k*, *g* (na *ch*, *h* niet bezpečného dokladu), ktoré tiež nadobudli vlastnosť „tvrdosť — mäkkosť“. V severnej strednej slovenčine boli príčiny obdobné. Vokál *ä* sa tu vyskytoval namiesto *a* po všetkých predojazyčných temných (*č*, *š*, *ž*, *ť*, *ď*, *ň*, *l*), veľmi často aj po *s*, *z*, *r* a okrem toho často po perných; nebolo teda dôvodu, aby sa nevyskytoval aj po *k*, *g*. Utvorenie slabík *kä*, *gä* zo slabík *ka*, *ga* neprebehlo podľa nejakých hláskoslovných pravidiel; nie je možné určiť kritérium, podľa ktorého sa výber slov uskutočňoval, nie je ani vždy v tých istých slovách na celom území *kä*, *gä*. Už tento fakt ukazuje, že tu šlo o to, aby sa vo využívaní fonémy *ä* utvorila nejaká pravidelnosť a symetria. Bezprostredné hláskoslovné alebo tvaroslovné príčiny chýbali.

7. Ako sa ukazuje, tzv. palatalizácia velár v strednej slovenčine nie je zmenou kompaktnou, hoci je motivovaná jednotne. Pre určenie času jej vzniku možno vychádzať z podmienok jej vzniku, ako sme ich určovali.

Podmienky pre palatalizáciu velár vznikli, keď sa v južnej strednej slovenčine spoluhlásky *č*, *š*, *ž* rozčlenili na tvrdý a mäkký rad, keď teda vznikli dvojice *č* — *č̄*, *š* — *š̄*, *ž* — *ž̄*. Rozčlenenie sykaviek na tvrdý a mäkký rad sa stalo vo východnom Novohrade a v západnom Gemeri niekedy v 12. storočí.

⁴⁶ Alexander Issatschenko, *Der grammatische Wechsel k/c, g/z im Russischen*, *Slavia* 14, 1936—1937, 43—44.

Vtedy sa uskutočnila aj zmena $\check{c} > \check{s}$ v Gemerí a približne v tom istom čase vznikalo aj prvé \check{z} . Prvé \check{z} vzniklo pred znelostnou neutralizáciou. Znelostnú neutralizáciu však možno položiť niekedy na začiatok 13. storočia. Palatalizácia velár teda vznikla niekedy pred týmto časom v 12. storočí.

Najskôr sa asi palatalizovali veláry v spojení *ky, γy, chy > kí, ýi, cki* hláskoslovným pochodom v koreni slov. Tvary dat.-lok. sg. fem. *ruki, nohi* sa vyvinuli zrejme neskoršie. Vznikli až vtedy, keď sa už konsonantická mäkkostná korelácia začala v južnej strednej slovenčine rozkladať. Bolo to asi v 14. storočí. A formy typu *kämeň, gäjdi* vznikli vtedy, keď sa ešte *ä* vyskytovalo vo všetkých pôvodných postaveniach, ale keď už konsonantická mäkkostná korelácia v južnej strednej slovenčine nejestvovala. Mohlo to byť niekedy v 15.—16. storočí.

8. Vznik palatalizácie velár vykladá približne tak ako my v tejto práci už R. Jakobson.⁴⁷ Pravda, nekladie ako nevyhnutnú podmienku, že v systéme, v ktorom sa uskutočňuje palatalizácia velár, nesmie byť vokál *a*. Ako sme videli, táto podmienka je dôležitá.

Na palatalizáciu velár v slovenských nárečiach ukázal sústavne Eugen Jóna.⁴⁸ Chronológiu podáva len veľmi približne, udávajúc, že veláry boli v južnej strednej slovenčine palatalizované už pred polovicou 15. storočia.⁴⁹ J. Stanislav, ako sa zdá, so stredoslovenskou palatalizáciou velár vôbec nepočíta, pretože jednotlivé javy, ktoré sme pod palatalizáciu velár zhrnuli, preberá osobitne. Typy *kämeň, gäjdi* a pod. pokladá za dôsledok zmeny *ka, ga > kä, gä*. Odôvodnenie tejto zmeny nepodáva, ale za jej najstarší doklad pokladá vlastné meno *Buquen* (v jeho interpretácii *Bukän*) v listine z r. 1111 z Nitry.⁵⁰ V oblasti Nitry však zmena *ka > kä* vôbec nie je doložená; a okrem toho nie je bezpečné, či v prípade *Buquen* ide o slovenské meno. Ako ďalší najstarší doklad uvádza J. Stanislav: *ad speluncam Kemenech* 1272 Hont (Kamenec). Ale tu treba rátať ako pri ďalších dokladoch tohto druhu s produktom vokálnej harmónie pri preberaní do maďarčiny. Nejde tu teda o slovenský doklad.⁵¹

Vysvetleniu príčin, ktoré pôsobili palatalizáciu velár, venoval osobitnú štúdiu R. Krajčovič.⁵² Pri výklade tohto javu vychádza z predpokladu, že

⁴⁷ *Remarques sur l'évolution phonologique du russe*, Travaux du Cercle Linguistique de Prague II, 1929, 62 a n.

⁴⁸ *O povahe velár v strednej slovenčine*, Sborník Matice slovenskej 13, 1935, 34—38.

⁴⁹ *C. d.*, 35.

⁵⁰ *Dejiny* I, 1958, 341, 394.

⁵¹ Pozri Vladimír Šmilauer, *Vodopis starého Slovenska*, Praha—Bratislava 1932, 510.

⁵² *Das Problem der Palatalisierung der Velare im Mittelslowakischen*, Zeitschrift für Slawistik II, 2, 219—222.

v slovenčine existovala tendencia odstrániť staré morfológické alternácie *k/ć, ch/ś-š, h/ž*. Tak namiesto týchto alternácií vznikli alternácie *k/k̄, ch/ch̄, h/h̄*. Vo východnej a západnej slovenčine tento vývin neprebehol, pretože tu už začala prv zanikať konsonantická mäkkostná korelácia. Dôkazom toho je vraj zmena *d̄ > đ, t̄ > ć*. V južných stredoslovenských nárečiach však na morfematickom šviku vplyvom vyvinuvších sa alternácií *k/k̄, ch/ch̄, h/h̄* zovšeobecnil sa výskyt palatalizovaných velár. Tak sa stalo, že veláry vo všeobecnosti stali sa palatálnymi a iba tak si vysvetlíme podľa R. Krajčoviča typy ako *kislej, hibafi, otkeđe < otkäde, ukejzafi < ukázafi*. Krajčovičov názor nemožno prijať, pretože má viacero nedostatkov a nedbá na známe historické fakty. Je napr. známe, že palatalizácia velár *ky, gy, chy > ki, gi, chi* sa v ruštine uskutočnila už v 12. storočí, ale tvar dat.-lok. sg. typu *ruki* sa v ruštine vyvinul až v 15.—16. storočí. Sled zmien je teda opačný, než predpokladá R. Krajčovič. V poľštine sa spojenia *ki, gi, chi* vyvinuli najskôr asi v 15. storočí, ale staré alternácie v dat.-lok. sg. fem. sa neodstránili doteraz. Teda vznik palatalizácie nebol v poľštine podmienený odstránením starých alternácií, ako pre slovenčinu predpokladá R. Krajčovič. Nie je síce nevyhnutné predpokladať, že palatalizácia velár v ruštine a v poľštine sa uskutočňovala v tých istých podmienkach ako v slovenčine, ale vzhľadom na to, že ide o ten istý jav, je to veľmi pravdepodobné. Podľa výkladu, ktorý sme vyššie podali, možno vývin v ruštine, poľštine i v južnej strednej slovenčine uviesť bez ťažkostí na spoločné podmienky.

§ 24. ZMENA *t̄ > ć, d̄ > đ*

1. V západnej a východnej slovenčine vznikla asibilácia spoluhlások *t, d*, t. j. zmena *t̄ > ć, d̄ > đ*. Každá spoluhláska *t, d* sa zmenila na mäkké *ć, đ*. Základné podmienky tejto zmeny sú rovnaké vo východnej i západnej slovenčine.⁵³

Jednou z podmienok je, že v príslušnom jazyku alebo nárečí existuje v danom čase konsonantická mäkkostná korelácia. Uviedli sme už početnejšie dôkazy, že v západnej a východnej slovenčine sa po zániku a vokalizácii jerov vyvinula konsonantická mäkkostná korelácia.

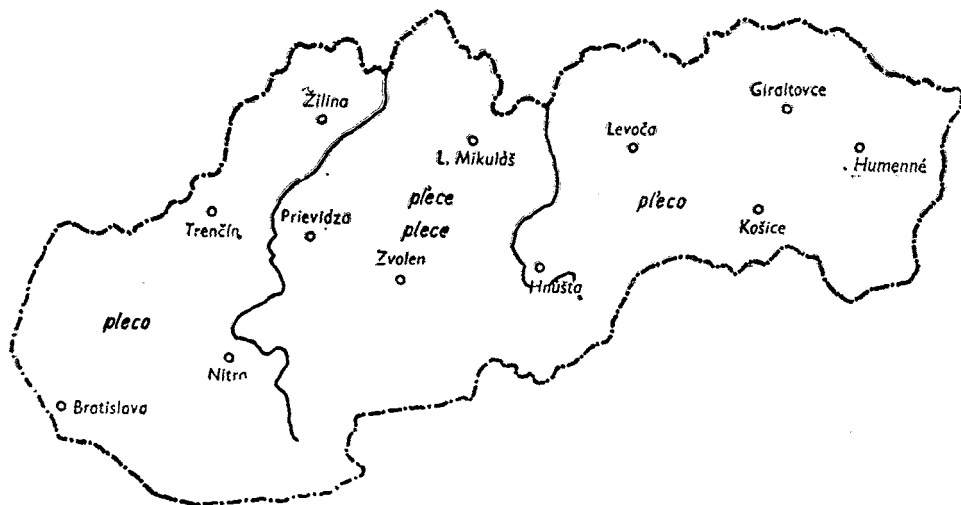
Druhou podmienkou je, že v danom nárečí existuje staré *đ (< dj)*, ktoré pred vznikom zmeny *t̄ > ć, d̄ > đ* spolu so starým *ć* stvrdne.

Ukázali sme vyššie, že v západoslovenských nárečiach stvrdlo pri vzniku prvého *đ* staré *ś, ž, ć, đ*. Rovnako tak stvrdlo staré *ć, đ* aj vo východnej slo-

⁵³ Tieto podmienky určil Ľudovít Novák; pozri Eugen Pauliny, *Vývin skuptn d, t, ň, l + e, i v slovenčine*, Jazykovedný zborník 5, 1951, 148.

venčine. Priamym dokladom pre toto stvrdenie je zmena prípony *-e* na príponu *-o* v slovách ako *plece* > *pleco*. Túto zmenu si vysvetlíme tak, že po stvrnutí starého *é* prešli slová ako *plece*, *vrece*, *srdce*, t. j. *jo*-kmene zakončené na *-ce* od mäkkého skloňovania može k tvrdému skloňovaniu vzoru *leto*. To sa stalo vo východnej i západnej slovenčine. Pozri mapku č. 41.

Ďalší dôkaz pre fakt, že v istom období vo východnej i západnej slovenčine staré *é* stvrdlo, nám poskytujú sotácke nárečia na východnom Slovensku. V týchto nárečiach totiž staré *c*, *z* stvrdlo, ale nové *č*, *ž* ktoré vzniklo,

Mapa 41. plece

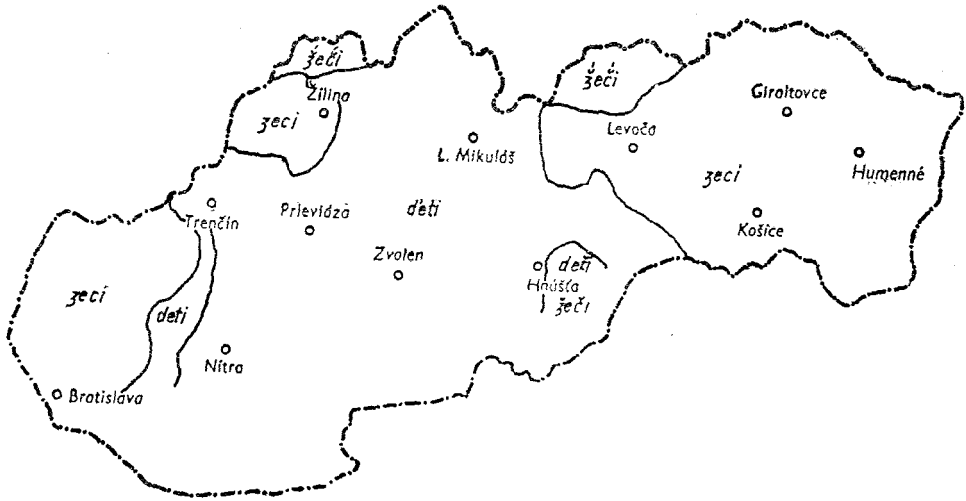
zmenou *l* > *č*, doteraz zachováva mäkkosť. Porov.: *cuzy chlapcy*, *na mezy*, *chrobacy*, ale proti tomu *c'icho*, *oc'ac*, *buž'ä*, *ž'ädo* atd. Takýto stav bol pôvodne vo všetkých východoslovenských a isto aj v západoslovenských nárečiach.

Ak teda v niektorom slovanskom jazyku alebo nárečí existovala konsonantická mäkkosťná korelácia a ak v ňom bolo staré *ž* (< *dj*, resp. < *ǰ*) ktoré stvrdlo spolu so starým *č*, vtedy vznikla zmena *l* > *č*, *d* > *ž*. Takáto zmena vznikla v západnej a východnej slovenčine, lebo tu stvrdlo staré *č*, *ž* (vznikol typ *pleco*); ale nevznikla v južnej strednej slovenčine, lebo tu vznikol ešte pred zmenou *l* > *č*, *d* > *ž* v Novohrade pár *c* — *č*, *z* — *ž*, ako sme to uviedli v § 21, ods. 4. A v strednom a východnom Gemeri sa sykavky vyvíjali inakšie (pozri § 21, ods. 2—5).

Zmena *l* > *č*, *d* > *ž* vznikla aj v poľštine, pretože aj tam boli splnené podmienky pre jej vznik. Ale táto zmena nevznikla v češtine, lebo tam ne-

bolo už staré *ǰ* (< *dj*), zmena *ǰ* > *ž* nastala v češtine ešte pred zánikom a vokalizáciou *jerov* (pozri § 7, ods. 1).

2. Nie celkom jasné sú pre obdobie 12.—14. storočia pomery v moravsko-slovenských nárečiach. Na základe viacerých faktov sa dá usudzovať, že vývin spoluhláskovej štruktúry v moravskoslovenských nárečiach sa zhodoval v čase 12.—13. storočia s vývinom v južnej západnej slovenčine. Napr. znelostná neutralizácia predpony *s-* a predložky *s* sa v moravskej slovenčine uskutočňovala pred sonórami tak ako v západnej slovenčine. To však

Mapa 42. deti

predpokladá, že tu vzniklo prvé *ž*, ak prijímame odôvodnenie, ktoré pre rozsah znelostnej neutralizácie predpony *s-* a predložky *s* pred sonórami podávame v § 26, ods. 7. Ak tu však vzniklo prvé *ž*, muselo tu byť aj prvé *z*, pretože len v opore o *z* mohlo *ž* vzniknúť v slovesách *yázǰli*, *yážu*, *sázǰli*, *sážu*. V moravskej slovenčine sa vyvíjala skupina *zg* rovnako ako v slovenčine a rovnaká je aj neutralizácia typu *zhoditi*. Atď.⁵⁴

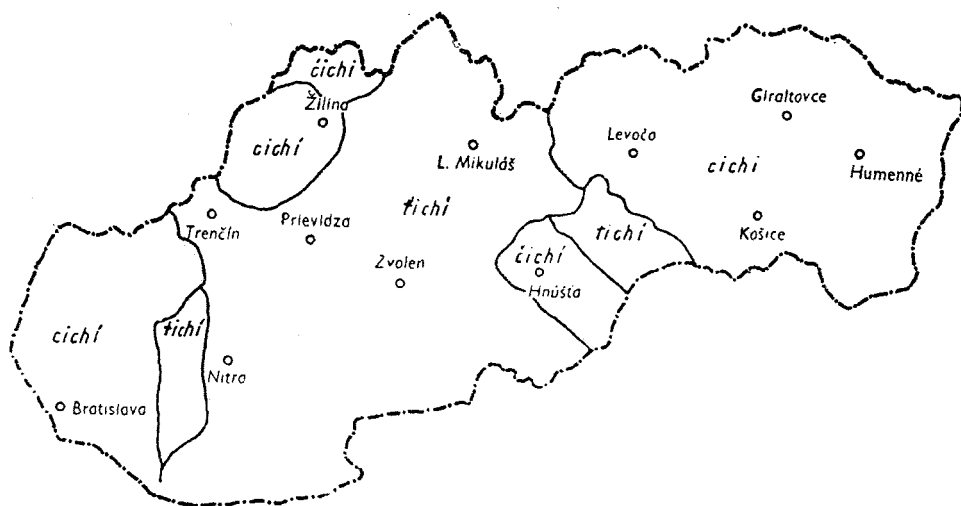
V staročeských pamiatkach moravskej proveniencie sa veľmi často zvažujú prípady zmeny *f* > *č*, *d* > *ǰ*.⁵⁵ Teraz je v moravskoslovenských nárečiach za praslovanské *dj* už len *z* okrem malej juhovýchodnej oblasti, ktorá je príľahlá k západoslovenským nárečiam a bola kolonizovaná neskor-

⁵⁴ Pozri k tomu Eugen Pauliny, *K chronológii znelostnej neutralizácie v slovenčine a češtine*, Studie ze slovanské jazykovědy, 7—13.

⁵⁵ Josef Jireček, *O zvláštnostech češtiny ve starých rukopisech moravských*, Praha 1887.

šie zo slovenského územia.⁵⁶ Spoluhlásky *ť, ď* sa dnes v moravskoslovenských nárečiach vyskytujú v takom rozsahu a na tých miestach ako v ostatných českých nárečiach. Zdá sa, že stará zmena *ť > č, ď > ž* bola dosť zavčasu, asi už v 15.—16. storočí, na moravskoslovenskom území zrušená pri expanzii spisovnej češtiny, ale že predtým sa tu uskutočnila tak ako v západnej slovenčine.

3. J. Stanislav zastáva názor, že zmena *ďj > ž > z* uskutočnila sa nielen v Čechách a na Morave, ale aj na západnom Slovensku (pozri k tomu

Mapa 43. tichý

viacej v § 7, ods. 1), popiera súvislosť zmeny *ť > č, ď > ž* so zachovaním starého *ž* a s jeho stvrdnutím. Uvádza, že v pomoranskej slovinčine je dzekanie (zmena *ď > ž*), ale za praslovanské *ďj* je tam *z*. Tento príklad pokladá za veľmi poučný.⁵⁷ S J. Stanislavom nemožno v tejto veci súhlasiť, pretože by bolo treba ponajprv dokázať, že v čase zmeny *ť > č, ď > ž* v pomoranskej slovinčine bolo už *z* (< *ďj*). A to dokázať nemožno, ba naopak, možno priniesť zistenie Zdz. Stiebera,⁵⁸ že *z* sa tu vyvinulo z *ž* až po asibilácii. Bieloruské dzekanie a cekanie vzniklo zrejme pod poľským vplyvom za čias poľsko-litovskej ríše; veď aj nedostatok mäkkého *ť* v bieloruštine si najlepšie vysvetlíme poľským vplyvom, pretože poľské *rz* sa už neponímalo ako

⁵⁶ Pozri B. Havránek, *Česká nářečí*, 114.

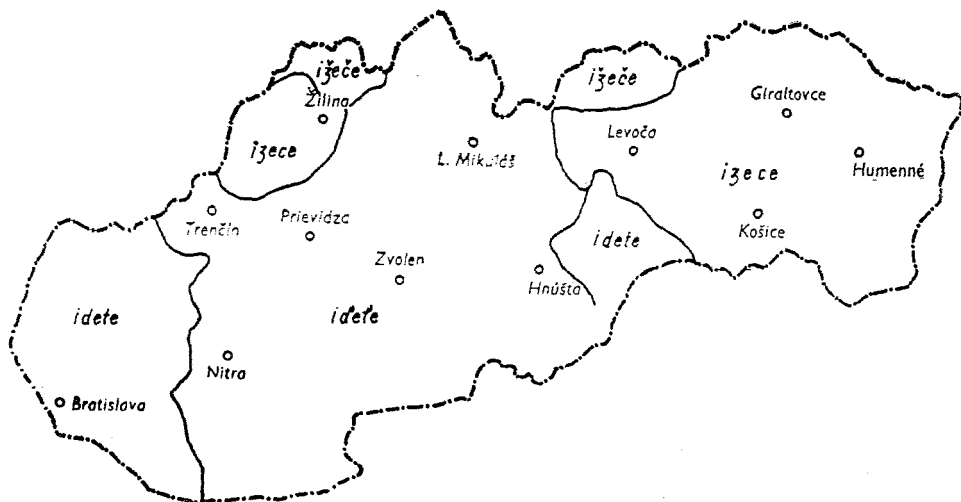
⁵⁷ *Dejiny I*, 1958, 543—544.

⁵⁸ *Zarys dialektologii języków zachodnio-słowiańskich*, Warszawa 1956, 16.

mäkký pendant k tvrdému r. Teda preniknutie dzekania a cekania do bieloruštiny nebolo jediným prejavom poľského vplyvu na bieloruštinu. Poľský vplyv na bieloruštinu nemožno tak stroho odmietať, ako to činí J. Stanislav.

Preto ostávame pri uznávaní tých príčin vznikania zmeny $t > č$, $d > ž$, ktoré sme vyššie uviedli.

4. Zmena $t > č$, $d > ž$ sa v západoslovenských a východoslovenských nárečiach neuskutočnila v úplne rovnakých podmienkach. Treba rozoznávať

Mapa 44. idete

tri oblasti: južnú časť západného Slovenska, severnú časť západného Slovenska a východné Slovensko. Pozri mapky č. 42, 43, 44.

a) Južná časť západného Slovenska. Na južnej časti západného Slovenska sa zmena $t > č$, $d > ž$ neuskutočnila v slabikách za praslovanské *te*, *de* a v slabikách, v ktorých *e* vzniklo z mäkkého jeru. Práve tak sa neuskutočnila ani v pôvodných slabikách *tb*, *db* so slabým mäkkým jerom. Napr.: *idete*, *nesete*, *tetka*, *teba*, *teplí*, *vítajte*, *svadební*, *mollitební* — *modlitební*, *tricať*, *kost*.

Ako sme uviedli v § 16, ods. 17, v týchto pozíciách *e* splynulo s *a* a predchádzajúca spoluhláska stvrdla. Teda v čase vzniku cekania a dzekania tu boli formy *dān*, *tasafi*, *tata*, *nāsata* atď.

Okrem toho na časti tohto územia, približne od rieky Trnávky na východ až po Váh depalatalizovalo sa aj *ä* (< *e*) na *a* a spoluhlásky predchádzajúce

tomuto vokálu stvrdli. Tak nachádzame na tejto oblasti tvary: *dakuvat*, *taški*, *vittat*, *vizim ta*, *datel*, *tahat* atď. Pozri o tom § 14, ods. 3.

Na ostatnej oblasti južného západného Slovenska však zmena $l > \acute{c}$, $\acute{d} > \acute{z}$ v týchto pozíciách nastáva. Napr.: *zekuvat* — *zakuvat*, *sezá*, *chozá*, *čaški* — *caški*, *chicá*, *placá*, *vizim ca* atď.

Inak sa na oblasti južného západného Slovenska vyskytuje zmena $l > \acute{c}$, $\acute{d} > \acute{z}$ v týchto prípadoch:

ďě, tĕ: *zežit*, *zežina*, *zetko*, *nezela*, *ponzeli*, *sezet*, *vezet*, *scena*, *vrcet*, *lecet*, *cjén* — *cín* — *tín*, *líscjé* — *lísci*, *na svece*,

di, ti: *zeci*, *živí*, *chožit*, *chožim*, *chožiš*, *cicho*, *hoscina*, *dám ci*, *placit* — *puacit*.⁵⁹

Na tej časti tohto územia, kde stvrdlo $\acute{e} > \acute{a} > a$, nemala by byť zmena $l > \acute{c}$, $\acute{d} > \acute{z}$ v tvare 3. plur., ale často z juhovýchodu na severozápad tieto tvary prenikajú. Na severovýchode južnej časti západných nárečí, teda od Trnávky na severovýchod, sú aj tvary *v meste*, *po obede*, t. j. tvary bez náležitej asibilácie.

Bez asibilácie sa vyskytujú na tomto území slová *telo*, *potešit*, *rodič*, *rodička*, *udica*, *hadica*, *hradiščo*, *kutica* a pod. Niektoré z týchto slov patria do kultúrnej nadnárečovej normy (*telo*, *potešit*, *rodič*, *rodička*, *udica*, *hadica*), preto v nich nie je náležitá zmena $l > \acute{c}$, $\acute{d} > \acute{z}$, v iných sa zmena $l > \acute{c}$, $\acute{d} > \acute{z}$ nevykonala na morfeomatickom švíku (*hrad-iščo*, *kut-ica*). V slove *krčica* (<*krfica*) nastala zámena $c > \acute{c}$ vplyvom slov ako *kačica*, *vlčica*, *ploščica*.⁶⁰

Na okraji južnej západnej slovenčiny smerom na východ sú menšie oblasti, kde sa asibilácia zachováva len vo zvyškoch, alebo namiesto starého c , z nachádzame tu l , \acute{d} , napr.: *medi* — *međi* (<*mezi*), *hovadina* (<*hovázina*), *otpraľme to* (<*otpracme*), *poveďme* (<*povezme*) atď. Tak je to na okolí a na východ od Piešťan a Hlohovca.⁶¹ Tieto fakty svedčia, že asibilácia od východu na západ ustupuje.

5. b) Severná časť západného Slovenska. V severnej časti západného Slovenska sa asibilácia $l > \acute{c}$, $\acute{d} > \acute{z}$ uskutočnila v oveľa širšom rozsahu ako v južnej západnej slovenčine, pretože sa vykonala aj pri l , \acute{d} , za ktorým nasledovalo pôvodné praslovanské e , resp. e z mäkkého jeru, ďalej sa vykonala pri l , \acute{d} , za ktorým nasledoval slabý mäkký jer, pôvodná nosovka \acute{e} a i .

Napr.:

ľb, *ďb*: *ľbma* > *cma*, *svaľbba* > *svazba*, *robic*, *čítac*, *hovoric*, *smrc*, *lútosc*, *kosc*, *hrsc*, *hňez*,

⁵⁹ Doklady pozri u R. Krajčoviča, *Vývin nárečí*, rkp., 301—302.

⁶⁰ Pozri k tomu R. Krajčovič, *c. d.*, 302—304.

⁶¹ R. Krajčovič, *Východná hranica západoslovenskej asibilácie*, *Jazykovedné štúdie* II, 127—138.

te, de: mlázeňec, zeň, ceplí, cenki, cela,
tě, dě: zeci, zezina, zjera, zjevka, zechto, zejaki, f pvosce, ve fponce,
te, de: caški, zakuvac,
ti, di: zeci, zezina, hozina, cezic.

Treba, pravdaže, poznamenať, že v bánovskom nárečí a v okolí Trenčína dnes už asibilácia nejestvuje. Práve tak je asibilácia hodne porušená aj v ra-
 jeckej doline a v okolí Žiliny. Príklady, ktoré sme vyššie uviedli, odrážajú
 stav, ktorý sa vyvinul historicky.

6. c) Vo východnej slovenčine vo všeobecnosti bol rozsah asibilácie taký
 istý ako v severnej západnej slovenčine. Napr.:

tb, db: cma, svazba, stracic, cac, zlosc, čelaz, spoviz, vizec, chozic, mezvez,
te, de: cele, cenki, cetka, hozen, luze,
tě, dě: scena, f posce, na fponce, vizec, zeci,
ti, di: cicho, chozic, zeci,
te, de: ceški, cac, zekovac.

Ale okrem toho tu nenastala depalatalizácia v skupine *t, d* + mäkká la-
 biála a tak nastali aj tu asibilačné zmeny: *dviγnúfi* > *zvihnuc*, *dvere* > *zver*.
 A pretože palatalizované *z* nebolo obvyklé pred mäkkou labiálou, nastala
 aj zmena *zver* > *žvir*, resp. *živir*.

Asibilácia nastala aj pred pôvodným mäkkým slabičným *t*, napr.:
tırn- > *cireň*, *tırlica* > *cerlica*, *tırpěli* > *cerpec*.

Nové *t, d* je vo východnej slovenčine v prevzatých slovách, napr.: *aňdel*,
dabol, *Mađar*, *ďordija*, *perepuťa*, *betar*, ďalej v expresívnych slovách, napr.:
ftkoš (denaturovaný lieh v sotác.), *tu-tu-tu* (volá sa na sliepky); nové pre-
 vztatie na *Đura* (starý tvar je ešte *zurja*). Miestami je slabá palatalizácia *t, d*
 v skupinách *tň, dň, dl*: *vitňe*, *pri kofle*, *spodňi*, *zadňi*, *vo dňe*, *jedli*.

V kultúrnych slovách zo spisovného jazyka je namiesto *t, d* tvrdé *t, d*,
 napr.: *učitel*, *riaditel*, *komuňisti*, *pastier*, *kaštieľ*, *zreteleňe*, *rodiče* (miestami
 aj *roziče*).⁶²

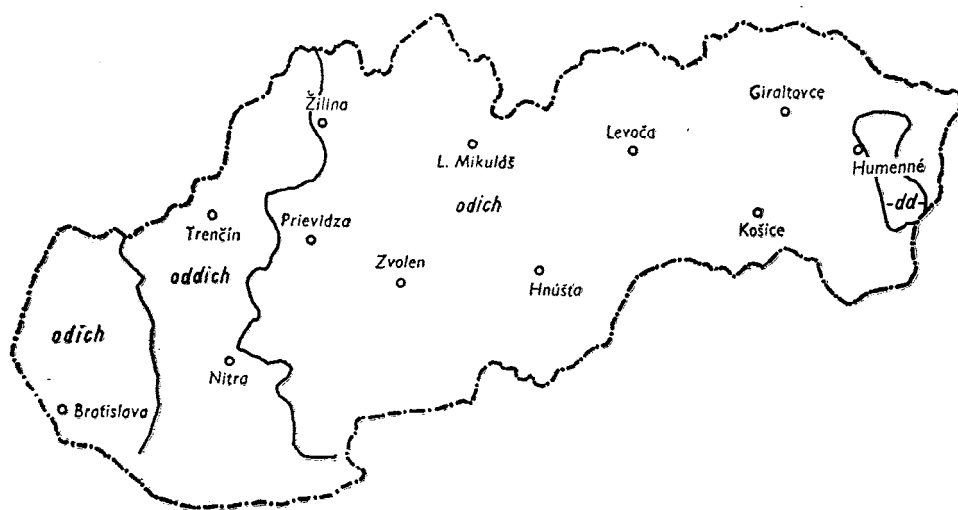
7. Najstaršie doklady na asibiláciu sú zo západného Slovenska z 13. sto-
 ročia: *Buczlai* 1208/1226 (Šm. 71), ak ide o meno Budislav > Bugislav;
Moycheh 1266 (Šm. 26) = Mojtěch > Mojcech. Z východného Slovenska sú
 najdôležitejšie doklady *Nececha* 1266 (Šm. 237) = Neteča > Neceča, *Vicecs*
 1245/1274 = Vitěž > Vicež atď.

Ako doklady ukazujú, zmena bola už v 13. storočí živá. Keďže ju spájame
 so zmenou *dň* > *ňň*, *dn* > *nn*, *dl* > *ll*, *dl* > *ll* na západnom Slovensku a o tejto
 zmene predpokladáme, že vznikla pred znelostnou neutralizáciou, vznikla
 asibilácia alebo na konci 12. alebo na začiatku 13. storočia.

⁶² Doklady u I. Kotuliča, *c. d.*, 122—123.

§ 25. VZNIK ZDVOJENÝCH SPOLUHLÁSOK

1. Zdvojené spoluhlásky sa vyvinuli a udržali na časti južného západného Slovenska, a to na východ od Trnavy, v okolí Hlohovca, Piešťan, Nitry, Bánoviec a Trenčína. Rozsah zdvojených, resp. dlhých spoluhlások na tomto území nie je rovnaký. Na severnom západnom Slovensku sa doteraz udržali zo zdvojených spoluhlások len zvyšky. Pozri k tomu mapy č. 45, 46, 47.

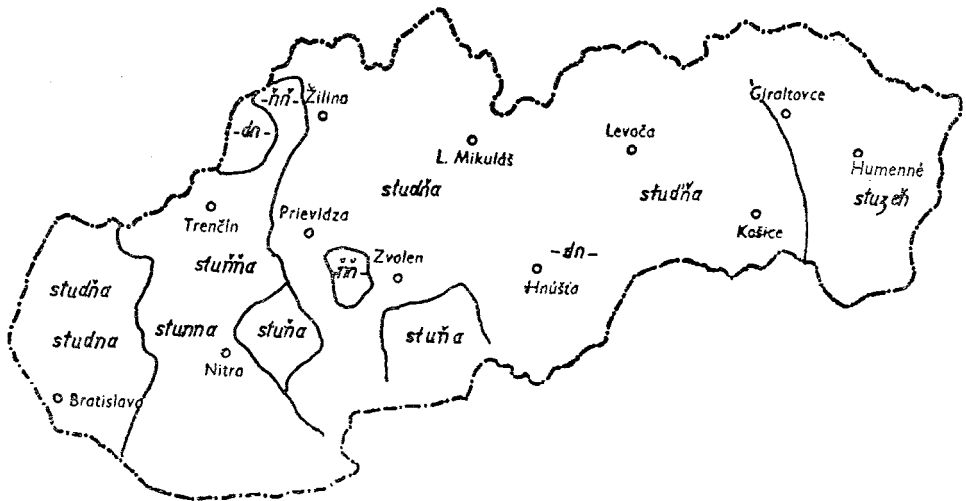

Mapa 45. oddych

2. Zdvojené, resp. dlhé spoluhlásky sa na tomto území nevyvinuli naraz. Istý predpoklad pre vznik zdvojených spoluhlások sa utvoril hneď po zániku a vokalizácii jerov v prípadoch ako *mękъk* > *mǣkký*, *paŕьna* > *paŕna*, *dьnъn* > *denný*, *podъdati* > *poddati* atď. Predpoklady pre vznik zdvojených, resp. dlhých spoluhlások vznikli aj v prípadoch ako: *otъdychъ* > *otdych*, *rozъsękati* > *rozsekaŕi*, *nizъši* > *nizši*, *vysъši* > *vysši* atď.⁶³

Podobne sa po zániku slabých jerov dostali k sebe spoluhlásky *ts*, *ds*, *tc*, *tč*, *dš* atď. Napr.: *otъca* > *otca*, *srъdъce* > *srđce*, *sqđbъca* > *sudca*, *ludъsk-* > *ludský* atď. Až do vzniku znelostnej neutralizácie ostali tieto skupiny asi v zásade bez zmeny na celom slovenskom území. Ale po vzniku znelostnej neutralizácie sa tieto skupiny zjednodušili na celom slovenskom území okrem tej

⁶³ Predpony *ot-*, *bez-*, *roz-*, *iz-*, *vъz-*, *ob-* boli bez jerov, ale niekedy sa pri nich aj v staroslovienčine vyvinul jer. Pozri Št. Kuřbakin, *Mluvnice jazyka staroslověnského*, Praha 1948, 32—33.

Mapa 46. studňa

Mapa 47. mäso

časti západného Slovenska, na ktorej sa utvorili zdvojené spoluhlásky.

Vo vyššie uvedených prípadoch však o vlastných zdvojených spoluhláskach, resp. o dlhých spoluhláskach ešte nemožno hovoriť ani na južnom západnom Slovensku. Išlo iba o bezprostredné susedstvo dvoch totožných alebo blízkych spoluhlások. Situácia v tejto veci bola rovnaká na celom Slovensku až do vzniku znelostnej neutralizácie.

3. Ale ešte pred vznikom znelostnej neutralizácie sa na južnom západnom Slovensku utvorili skutočne dlhé spoluhlásky, a to takto:

Na území západného Slovenska ešte pred vznikom znelostnej neutralizácie a pred zmenou $t > č$, $d > ž$ sa konsonant d v skupine $dň$, $dľ$ vyslovoval palatalizovane. Bola tu teda výslovnosť $dľ$, $dň$. Tak to bolo napr. v prípadoch ako: *sadňe*, *padňe*, *studňna*, *o sadľe*, *v jedľe*, *o strašidľe*, *sadľi si*, *padľi*, *jedľi* atď. Palatalizovaná výslovnosť konsonantu d v tomto prípade nemala vlastnú fonologickú hodnotu, išlo o výslovnosť závislú od nasledujúceho $ľ$, $ň$. No jednako, vzhľadom na to, že existovalo d aj v nezávislej polohe ako samostatná fonéma, výslovnosť d v polohe $dň$, $dľ$ sa uvedomovala.

Pri zmene $t > č$, $d > ž$ zanikol konsonant d v nezávislej polohe, a preto sa menilo aj d v závislej polohe, teda v spojení $dň$, $dľ$. Vyvíjalo sa dvojako:

a) Na Záhori a v oblasti Bratislavy a Modry d v závislej polohe stvrdlo a splynulo s d aj foneticky, teda *studňna* > *studňa*, *padľi* > *padli* atď. Je tiež možné, že sa tu situácia vyvinula tak, ako je dodnes vo východnej slovenčine, totiž, že niekedy sa skupina *tň*, *dň*, *dľ* vyslovuje so slabou palatalizáciou zubníc, ale táto palatalizácia sa neuvedomuje, nie je fonologicky relevantná.

b) Na východ od Trnavy, v oblasti Hlohovca, Piešťan, Nitry a Trenčína nastala asimilácia spoluhlásky d , $ň$ k nasledujúcemu $ň$, $ľ$, a tak sa uskutočnil proces: $dň > ňň$, $dľ > ľľ$. Na tejto oblasti sa teda palatalizovanosť, resp. palatálnosť zvuku d v spojení $dň$, $dľ$ uvedomovala. Po zmene $t > č$, $d > ž$ sa však odstránilo d aj z pozície $dň$, $dľ$, a to tak, že palatálnosť zvuku sa síce zachovala, ale spoluhláska d sa zmenila na nosovú, resp. na laterálnu.

V krátkom čase na to nastala takáto asimilácia aj v skupine dn , $dľ$, a to preto, lebo bolo veľmi časté striedanie $dň$ — dn , $dľ$ — $dľ$ v tvaroch toho istého slova, napr.: *sadňe si* — *sadnúti si*, *sadľi si* — *sadla si*, *v sadľe* — *sadlo* a pod. Preto, keď sa menili tvary typu *sadňe si*, *sadľi si*, na *saňňe si*, *sallí si*, menili sa súčasne alebo veľmi chytro za touto zmenou aj tvary typu *jedna*, *jedľa* na *jenna*, *jella*. Takto sa na tejto oblasti utvorili štyri zdvojené spoluhlásky: nn — $ňň$, ll — $ľľ$.

Išlo o prípady ako: *padľa* > *palla*, *sadľa si* > *salla si*, *ukradľa* > *ukralla*, *vidľa* > *villi*, *mydľa* > *milli*, *hrdľa* > *hrllo*, *strašidľa* > *strašillo*, *jedľa* > *jella*, *studňna* > *stuňňa*, *jedna* > *jenna*, *sadnú si* > *sannú si*, *sadňi si* > *saňňi si*, *chladný* > *chlanní*, *porádný* > *poránní*, *v polo-dňe* > *polonne*, *ve dne* > *ve nne*, *v týdni* > *f tínni*, *žádný* > *žánní*, *podľa* > *polla*, *vedľa* > *vella*.

Pri slove *den*, resp. plur. *dni* je zmena len pri číslovkách zakončených na samohlásku: *dva nni*, *tri nni*, *štiri nni*, ale: *ped ní*, *seden dní*, *ossen dní*. V slove *tíden* je zmena náležitá: *tíden*, *tínna*.

V staršej generácii je aj: *odlomit* > *ollomit*, *poodnášať* > *poonnášať*, *štrudla* > *štrulla*, *pod nosom* > *po nnosom*, *nad nami* > *na nnami*, *pod lavicu* > *po llavicu*.

V novších prevzatiach zmena nenastáva: *knedle*, *dudle*, *mandle*.⁶⁴

Centrum tejto zmeny bolo v oblasti Piešťan a Hlohovca. Odtiaľ sa táto zmena šírila aj na územie, na ktorom nebola zmena *l* > *ć*, *d* > *ź*, ale kde bola výslovnosť *dň*, *dľ*. Takými oblasťami bola oblasť Nitry a azda aj Bánoviec.

V severnej západnej slovenčine sa zmena *dň* > *ňň*, *dn* > *nn*, *dľ* > *ll*, *dl* > *ll* asi dôsledne neuskutočnila. Stalo sa tak možno vplyvom turčianskej a severonitrianskej strednej slovenčiny. Tam sa totiž nenarušene zachovala výslovnosť *dl*.

4. Po vzniku znelostnej neutralizácie sa začali na tom území, na ktorom bola zmena *dľ* > *ll*, *dl* > *ll*, *dň* > *ňň*, *dn* > *nn*, chápať ako zdvojené, resp. ako dlhé aj dvojice totožných alebo blízkych spoluhlások, ktoré sa dostali k sebe po zániku slabých jerov. Napr.: *mäkký*, *panna*, *kamenný*, *denný*, *poddati*. Keď boli pri sebe dve artikulačne blízke spoluhlásky, nastala neutralizácia a tieto spoluhlásky sa stali totožnými. Napr.: *otдых* > *odдых*, *rozsekati* > *rossekati*, *vyšši* > *vyšši*, *nizši* > *nišši* atď.

Obdobne sa na tomto území vyvinuli zdvojené spoluhlásky v prípadoch ako: *otča* > *occa*, *prédz se* > *predsa* > *pretsa* > *precca*, *kratšši* > *kračši*, *otbče* > *otče* > *oče* atď.

A keď sa už utvorilo na tomto území vedomie zdvojených spoluhlások, vznikli zdvojené spoluhlásky aj v takých prípadoch, v ktorých pre to nebolo priamych hláskoslovných predpokladov.

Pravdepodobne pôvodne emocionálnym zdĺžením krátkych spoluhlások vznikli dlhé spoluhlásky v prípadoch: *masso*, *kašša*, *gacce*, *praššivi*, *praššivec*, *brlloh*, *prllava*, *mrššina*, *zlatto*, *žltti*, *šmarit o zem*, *prissahat*, *ossem*, *vittat*.

Pod vplyvom adjektív typu *kamenní*, *jačmenní*, *denní* atď., kde je zdvojené *n* etymologicky náležité, vzniklo na tejto oblasti zdvojené *nn* aj v adjektívach *hlinenní*, *koženní*, *slamenní*, *drevenní* atď.

Zdvojené *jj* vzniklo v prípadoch ako *pojjem*, *dvojje*, *trojje*, gen. plur. *vajjéc*; *frajjér*, *majjér* a pod.

5. Tak sa stalo, že pôvodné zdvojené spoluhlásky sa na tomto území hodnotia ako dlhé spoluhlásky, takže dnes máme protiklad krátkych a dlhých spoluhlások vo veľkom počte prípadov. Podmienky pre vznik dlhých spoluhlások teda na západnom Slovensku vznikli hneď po zmene *l* > *ć*, *d* > *ź*, ale vlastná korelácia krátkych a dlhých spoluhlások sa utvorila až po uskutočnení znelostnej neutralizácie a po vzniku nových dlhých spoluhlások v prípadoch ako *masso*, *kašša* atď.

⁶⁴ Doklady u R. Krajčoviča, *Vývin nářečí*, 383—386.

V ostatných slovenských nárečiach zdvojené alebo dlhé spoluhlásky nevznikli, ale po vzniku znelostnej neutralizácie sa všetky zdvojené spoluhlásky zjednodušili. V strednej slovenčine neboli podmienky pre vznik zdvojených spoluhlások, pretože tam nebola zmena $l > \acute{c}$, $d > \acute{z}$, a teda nebola potreba meniť výslovnosť skupiny *dň, dl*, pokiaľ sa táto výslovnosť tu vyskytovala. Vo východnej slovenčine bol v tejto veci asi taký vývin, ako bol na Záhori, t. j. skupiny *dň, dl* sa pri zmene $l > \acute{c}$, $d > \acute{z}$ zmenili na *dň, dl* a asimilácia nenastala. Je možné, že pri *d* ostala v skupinách *dň, dl* slabo palatalizovaná výslovnosť, ktorá sa tam vo východnej slovenčine badá doteraz, ale táto palatalizovaná výslovnosť sa nevedomovala, preto nemusela tu nastať nijaká zmena.

Isté stopy asimilácie $dn > nn > n$ nachádzame v Novohrade, kde sa vyskytujú tvary: *ena* (jedna), *eno*, *eneho*, *enemu*, *slobono*, *hono* (= hodno), *vino* (= vidno) a pod.

6. J. Stanislav sa domnieva,⁶⁵ že zmena $dl > ll$ vznikla na tom území, kde bolo v stredoveku stredoslovenské nárečie, a teda kde bol typ *salo*, *zrkalo*. Ale hneď zatým hovorí, že zmena $dl > ll$ skrsla pôvodne v Trenčianskej stolici, teda na oblasti západoslovenských nárečí. Jeho stanovisko je nejasné.

Fr. Trávníček sa domnieva,⁶⁶ že typy *sallo*, *palla* sú zvyškami stavu, z ktorého sa zjednodušením vyvinuli aj stredoslovenské prípady ako: *salo*, *zrkalo*, *ťažalo*, *žihalo* atď.; pozri k tomu § 5, ods. 2. Ak by sme prijali Trávníčkovu stanovisko, ostali by nám nevysvetlené ďalšie prípady dlhých spoluhlások na tom istom území. Nehovoríme pritom o ďalších ťažkostiach tohto výkladu (pozri § 5, ods. 2).

J. Štolc⁶⁷ vykladá zmenu dl , $dn > ll$, nn ako asimiláciu. Z predpokladu asimilácie vychádzame vo svojom výklade aj my, ale zaradujeme ju do istej historickej situácie, bez ktorej by sa sama asimilácia nedala vysvetliť. Ide totiž o to, že pre zmenu dn , $dl > nn$, ll sú približne rovnaké fonetické podmienky na celom Slovensku, a jednako sa táto zmena uskutočnila len na istej časti slovenského územia.

7. Ak prijmeme ten výklad vzniku dlhých spoluhlások, ktorý sme podali vyššie, odstránia sa nedostatky a protirečenia ostatných výkladov a podáva sa nám aj chronológia tohto javu. Podľa nášho výkladu by zdvojené spoluhlásky boli začali vznikať v čase zmeny $l > \acute{c}$, $d > \acute{z}$ a naplno by sa boli rozvinuli po vzniku znelostnej neutralizácie. Podľa nášho výkladu by však ďalej bolo potrebné predpokladať, že zmena $l > \acute{c}$, $d > \acute{z}$ vznikla ešte pred znelostnou

⁶⁵ *Dejiny I*, 1958, 324.

⁶⁶ *Historická mluvnice československá*, 167.

⁶⁷ *Nárečie troch slovenských ostrovov v Maďarsku*, Bratislava 1949, 73.

neutralizáciou. Tak sme aj, bez bližšieho odôvodňovania, vznik asibilácie $t > \acute{c}$, $d' > \acute{z}$ v predchádzajúcom § časovo umiestňovali. Podľa nášho výkladu platí teda táto relatívna chronológia: 1. Zmena $g > \gamma$. 2. Zmena $t > \acute{c}$, $d' > \acute{z}$. 3. Znelostná neutralizácia. Zmena $g > \gamma$ totiž predchádza pred znelostnou neutralizáciou, ako na to poukážeme ešte ďalej, a asibilácia vzhľadom na vznik zdvojených spoluhlások predchádza tiež.

Podľa tejto chronológie možno prvú fázu vzniku zdvojených spoluhlások klásť do toho istého času ako zmenu $t > \acute{c}$, $d' > \acute{z}$, t. j. na koniec 12. alebo na začiatok 13. storočia. V tejto prvej fáze vznikli zdvojené spoluhlásky v prípadoch: $d\acute{n}$, dn , $d\acute{l}$, $dl > \acute{n}\acute{n}$, nn , ll , ll . Vlastný rozvoj zdvojených, resp. dlhých spoluhlások možno klásť do obdobia vzniku znelostnej neutralizácie a do času po vzniku znelostnej neutralizácie, t. j. do 13. storočia (a v niektorých prípadoch do neskorších čias).

§ 26. VZNIK ZNELOSTNEJ NEUTRALIZÁCIE

1. V praslovančine ostatného obdobia nemožno ešte hovoriť o znelostnej neutralizácii vo vlastnom zmysle slova, hoci už vtedy nastáva znelostná asimilácia predpôň a predložiek, končiacich sa na sykavku. Porov. príklady zo staroslovienčiny: *izbiti* — *iskusiti*, *istočbnikъ*; *razdělitī* — *rastočiti*, *raschytiti*, *raskopati*; *vъznesti* — *vъspitěti*, *vъskrěsiti*; *iz domu* — *is korablä*; *bez naroda* — *bes ploda* atď.⁶⁸ Sem patria aj prípady: *bezъlobъ* < *bezъloby*, *rasějanije* < *razsějanъje*, *rasъždati* < *razsoždati*, *bestracha* < *bez stracha*, *raširiti* < *razširiti*.⁶⁹ A z existencie asimilácie pri predponách a predložkách *iz*, *bez*, *raz* možno odvodiť aj ďalšie prípady, ktoré Št. Kuřbakin uvádza vo svojej gramatike.⁷⁰

Znelostná asimilácia nastáva v staroslovienčine pri predponách a predložkách, ktoré sa končia na spoluhlásku -z. Je zaujímavé, že znelostná asimilácia nenastala pri predložke a predpone *ot*, *ot-*, hoci ani pri nich nebol jer, ak nasledovala znelá spoluhlásky. Ale pri predpone *ot-* v niektorých prípadoch je doložené vypadnutie spoluhlásky *t* v staroslovienčine, napr.: *ošъdъ* < *otšъdъ*, *ochoditi* < *otchoditi*.⁷¹

Tieto zmeny, alebo aspoň mnohé z nich, ktoré sú zachytené v staroslovienčine, vznikli už dávnejšie v praslovančine pri zjednodušovaní spoluhláskových skupín v dôsledku vzniku otvorených slabík. Preto ich nemôžeme pokladať za javy toho istého druhu a pôvodu, aké vznikli neskoršie znelost-

⁶⁸ Pozri Št. Kuřbakin, *Mluvnice jazyka staroslověnského*, Praha 1948, 84.

⁶⁹ Št. Kuřbakin, *c. d.*, 84.

⁷⁰ *C. d.*, 85.

⁷¹ Pozri N. S. Trubeckoj, *Altkirchenslawische Grammatik*, Wien 1954, 105.

nou neutralizáciou, hoci mnohé z prípadov zjednodušovania spoluhláskových skupín v praslovančine mali takú istú podobu ako neskoršie prípady znelostnej neutralizácie.

V iných prípadoch, než boli vyššie uvedené, znelostná asimilácia nemohla nastať, pretože vnútri morfémy alebo na šviku „koreň + prípona“ sa nikde nestretávala šumová neznelá spoluhláska so šumovou znelou spoluhláskou alebo naopak šumová znelá so šumovou neznelou.⁷² To isté platilo aj o konci slova, lebo slovo sa končilo vždy (okrem niektorých predložiek, o ktorých už bola reč) na samohlásku. Jediný príklad — ak odhliadneme od mladších dokladov — bolo v staroslovienčine slovo *běstvo* (Mar., Assem., Zogr.) namiesto predpokladaného, ale nedoloženého *běžstvo*.⁷³ Tu sa predpokladá sufix *-stvo* (a nie *-bstvo*), a teda by tu nastal vývin: *běžstvo* > *běsstvo* > *běstvo*. Ale aj tento prípad možno zaradiť medzi tie, v ktorých sa zjednodušovala v praslovančine stavba slabiky.

2. Nová situácia nastala po zániku a vokalizácii jerov. Vtedy sa na hraniciach morfém v premnohých prípadoch stretli znelé šumové konsonanty s neznelými alebo neznelé so znelými. Vtedy vznikli objektívne predpoklady pre utvorenie znelostnej neutralizácie v plnom rozsahu.

Zdá sa však, že hneď po zániku jerov sa znelostná neutralizácia v plnom rozsahu neuskutočnila. Staročeské doklady zreteľne ukazujú, že neasimilované skupiny spoluhlások sa udržiavajú až do 14. storočia. Okolo r. 1300 sa udržiavali takéto neasimilované skupiny: *zzbosie* (zz = s), *czban*, *dchorz*, *chrzbet*, *nesbednu*, *sde*, *osdobyl*, *sdraua*, *tbass*, *stblo*.⁷⁴ V 14. storočí v češtine asimilácie pribúda. Párové znelé spoluhlásky strácajú svoju znelosť v starej češtine na konci slov asi okolo r. 1400.⁷⁵ Slovenský historický materiál, ktorý zozbieral J. Stanislav,⁷⁶ nie je z tejto stránky preukazný, preto treba hľadať chronológiu podľa iných kritérií.

3. O čase vzniku znelostnej neutralizácie v češtine a slovenčine boli vyslovené vcelku dve mienky. Podľa prvého náhľadu nevznikla znelostná neutralizácia hneď po zániku jerov. Tento názor vyslovil dosť neurčite už Jan Gebauer.⁷⁷ Bohuslav Havránek⁷⁸ kladie vznik znelostnej neutrali-

⁷² N. S. Trubeckoj, *c. d.*, 83—84.

⁷³ Št. Kuřbakin, *c. d.*, 86.

⁷⁴ Pozri M. Komárek, *Historická mluvnice česká* 1, 120.

⁷⁵ M. Komárek, *c. d.*, 121.

⁷⁶ *Dejiny* I, 1958, 613—614.

⁷⁷ Hovorí: „Mnohdy drží se v jazyku starším skupina nespodobená a tedy etymologicky zachovalejší, kdežto jazyk pozdější má skupinu spodobenou; ... držela se tedy nějaký čas, tu kratší tu delší a spodobovala se znenáhla.“ *Historická mluvnice jazyka českého* I, 323.

⁷⁸ *Neasimilované párové souhlásky znělé a neznelé v staré češtině*, Slovenský sborník věn. Fr. Pastrnkovi, 1923, 102—111.

zácie v češtine na začiatok 14. storočia, František Trávníček⁷⁹ jej vznik posunuje o niečo do minulosti. Podľa týchto názorov by sa neasimilovaná výslovnosť v češtine bola držala ešte dlhý čas po zániku jerov.

Pre slovenčinu vyslovil obdobný náhľad Ľudovít Novák, ktorý sa domnieva, že chronológiu asimilácie čo do znelosti pre stredné a západné Slovensko možno položiť „zväčša do 2. polovice, resp. do poslednej tretiny 13. storočia, čím nechceme povedať, že by sa niekde neasimilované skupiny nemohli udržať ešte istú dobu i napotom, resp. vzniknúť i o niečo predtým už na konci 1. polovice 13. storočia“.⁸⁰

Názor tejto skupiny bádateľov sa opiera o dve veci: 1. o doklady v starých pamiatkach, potvrdzujúce, že znelostná asimilácia nebola pred 14. storočím, 2. o náhľad, že zmena $g > \gamma$ ($>h$) sa uskutočnila až v jednotlivých slovanských jazykoch a nie v praslovančine a že znelostná neutralizácia vznikla až po zmene $g > \gamma$ ($>h$).

4. Podľa náhľadu druhej skupiny bádateľov znelostná asimilácia nastala ihneď alebo temer ihneď po zániku slabých jerov. Takýto názor popri starších bádateľoch vyslovil a obhajoval pre češtinu R. Jakobson.⁸¹ Pre slovenčinu zastáva tento názor Henrich Bartek.⁸²

Táto skupina bádateľov vychádza pre svoju teóriu z týchto predpokladov: 1. vznik znelostnej neutralizácie bol vyvolaný zánikom jerov a znelostná neutralizácia vznikla teda hneď po zániku jerov, 2. zmena $g > \gamma$ ($>h$) vznikla ešte pred zánikom jerov, teda v období praslovanskom.

Pretože sa zdá pravdepodobnejšie, že zmena $g > \gamma$ ($>h$) nastala až začiatkom 12. storočia, ako sme na to ukázali v § 21, nastala znelostná neutralizácia až po tomto čase, a teda nenastala v plnej miere hneď po zániku jerov.

5. Viazanie zmeny $g > \gamma$ ($>h$) a znelostnej neutralizácie je potrebné preto, lebo kedy bola znelostná neutralizácia predchádzala pred zmenou $g > \gamma$ ($>h$), boli by sa slová ako *bog*, *rog*, *glog* zmenili pôsobením znelostnej neutralizácie na *bok*, *rok*, *hlok* a nie na *boch*, *roch*, *hloch* postupom: *bog* $>$ *boy* $>$ *boch* (teda najprv zmena $g > \gamma$ a až potom znelostná neutralizácia). Keby bola zmena $g > \gamma$ až po znelostnej neutralizácii, slovo *legk-* by sa bolo zmenilo na *lekk-* $>$ *lek-*. Mali by sme potom dnes *leký* alebo *laký* a nie *lahký*

⁷⁹ *K asimilaci artikulace v hrtaně*, Příspěvky k dějinám českého jazyka, 1927, 7—16.

⁸⁰ *Zmena g > h v slovenčine*, Sborník Matice slovenskej 8, 1930, 15.

⁸¹ *Slavia* 4, 813 a *Rémarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves*, Travaux du Cercle Linguistique de Prague 2, 1929, 50.

⁸² *Príspevky k dejinám slovenčiny*, Sborník lit.-ved. odboru SSV III, 1—2, 1936, 105—110.

(*lachki*). Tvar *lachki* však možno dobre vysvetliť, keď sa predpokladá, že znelostná neutralizácia vznikla až po zmene $g > \gamma$: *lbǫk-* > *legk-* > *leyk-* > *lechk-* > . . . *lachki*.

Ak teda predpokladáme, že zmena $g > \gamma$ (>*h*) sa v slovenčine uskutočnila na začiatku 12. storočia — a z tohto predpokladu vychádzame —, potom vznikla znelostná neutralizácia niekedy po tomto čase.

6. Možno predpokladať, že znelostná neutralizácia sa u nás uskutočnila v dvoch fázach:⁸³

a) Hneď po zániku jerov sa asimilovala znelosť celkom foneticky, ale protiklady napätosti ostali v asimilovaných spoluhláskach nezmenené. To spôsobovalo, že znelostne asimilované spoluhlásky sa hodnotili ako neasimilované.

Poznámka. Pri protikladoch napätosti ide foneticky o to, že neznelé spoluhlásky sa artikulujú s väčšou intenzitou ako znelé. Neznelá spoluhláska je fortis, znelá je lenis. Protiklad fortis — lenis existuje napr. v nemčine.

b) Niekedy po zmene $g > \gamma$ (>*h*) sa potom prispôbovali fonetickej znelosti alebo neznelosti aj protiklady napätosti — nenapätosti. Vtedy vznikla znelostná neutralizácia vo vlastnom zmysle slova, pretože až vtedy znelé i neznelé spoluhlásky nadobudli všetky svoje náležité príznamy.

Napr. v slove *dchor* > *tchor* išlo o to, že 1. po zmene jerov sa lenisové *d* zmenilo na lenisové *t*. Pretože nebol rozdiel v napätosti, lenisové *t* sa i naďalej chápalo ako znelé; 2. oveľa neskôr, len po zmene $g > \gamma$ (>*h*) sa lenisové *t* zmenilo na fortisové *t*, teda nadobudlo všetky príznamy neznelého *t*. V slove *tbatī* > *dbatī* sa zasa 1. po zániku a vokalizácii jerov fortisové *t* zmenilo na fortisové *d*, a preto sa i naďalej uvedomovalo ako neznelé, 2. a len po zmene $g > \gamma$ (>*h*) sa fortisové *d* zmenilo na lenisové *d* a tak nadobudlo všetky príznamy znelého *d*.

Tento predpoklad nám umožňuje vysvetliť, prečo sa aj vo foneticky obťažných spojeniach, kde etymologická súvislosť nebola nijako jasná, udržiavala neasimilovaná výslovnosť dlho, resp. uvedomovala sa ako neasimilovaná. Ďalej sa nám vysvetľuje, prečo najmä v slovenskom materiáli (ide o miestne a osobné mená v latinských listinách) nachádzame také veľké kolísanie už od najstarších čias. Napr. v listine z r. 1113 máme *Radsciz* — Radčice bez asimilácie, ale aj *Latk* — Latk zo slov. *Vladk-* s asimiláciou. Zo slov. *Bezprēm̃* je *Wesprem* 1086, *Bezpremsium* 1055, *Besprem* 1134, *Brezprem* asi 1200.⁸⁴ Na zápis slovanských mien mali totiž veľký vplyv cudzí

⁸³ Pozri k tomu Josef Vachek, *K znelostnému protikladu souhlásek v češtině a v angličtině*, Studie ze slovanské jazykovědy (Trávníčkov sborník), 15—27.

⁸⁴ Pozri J. Stanislav, *Dejiny* I, 1958, 613.

pisári, ktorí nevedeli postihnúť jemné fonetické odtienky vo výslovnosti, alebo hodnotili slovanské zvuky podľa vlastného fonologického systému.

7. Pre chronológiu znelostnej neutralizácie má svoj význam aj zistenie, prečo sa v češtine neneutralizuje predložka *s* a predpona *s-* pred sonórnymi spoluhláskami, kým v slovenčine sa neutralizuje. Napr. (najprv je praslovanský tvar, potom český a napokon slovenský): *sъ vodojъ* — *s vodou*, *z vodou*; *sъ materъjъ* — *s máteří*, *z mařerou*; *sъ nebese* — *s nebe*, *z řeba*; *sъ nosa* — *s nosu*, *z nosa*; *sъ lakъtъmъ* — *s loktem*, *z lakřom*; *sъ lnъmъ* — *se lnem*, *z řanom*; *sъ rъkojъ* — *s rukou*, *z rukou*; *sъvesti* — *svěsti*, *zviest*; *sъnesti* — *sněsti*, *zniesť*; *sъmesi* — *směsti*, *zmiest*; *sъnositi* — *snositi*, *znosiť*; *sъlutovati se* — *slitovati se*, *zlutovať sa* atď.

Možno predpokladať, že tento rozdiel je založený na tom, že sonórne sú v slovenčine jediné spoluhlásky, ktoré nemajú príslušné neznelé protiklady (sonórne sú síce znelé, ale sú nepárové, a to jediné nepárové v slovenčine). Táto okolnosť spôsobila, že pri sonórnych sa v slovenčine uvedomuje záväzne znelosť ako ich sprievodná fonologická vlastnosť. V češtine proti tomu sú z hľadiska znelosti nepárne nielen sonórne, ale aj niektoré šumové (*c*, *č*, *k*). Preto sa v češtine pri sonórnych nemohla znelosť uvedomiť ako ich záväzná sprievodná fonologická vlastnosť. Okolnosť, že v slovenčine sa uvedomuje pri sonórnych záväzne ich znelosť ako sprievodná fonologická vlastnosť, spôsobila, že predpona *s-* a predložka *s* sa pred sonórnymi neutralizujú tak ako pred inými znelymi spoluhláskami. Proti tomu v češtine takáto neutralizácia nenastáva, pretože znelosť sa pri sonórnych neuvedomuje ako ich záväzný fonologický príznak.

8. Sonóry sa stali v slovenčine jedinými nepárovými znelymi až potom, keď sa zmenilo $g > \gamma$ ($> h$) a ako vzniklo prvé ž.

Pri zmene $g > \gamma$ ($> h$), ako sa už uviedlo, nemenila sa v slovenčine skupina *zg*, preto v slovenčine sa zo starého systému velár

$$\begin{array}{c} g - k \\ | \\ ch \end{array}$$

stal nový štvoruholníkový systém velár

$$\begin{array}{cc} g - k & \\ | & | \\ \gamma - ch & \end{array}$$

takže všetky veláry boli v znelostných protikladoch.

Nové ž vzniklo zasa v prítomníku slovíes *řázati*, *řázati*, keď tieto slovesá prešli zo vzoru *volati* do vzoru *řesati*. To sa stalo vtedy, keď staré ř ($< dj$) stvrdlo. Termín pre stvrdnutie starého ř, ř nám dáva západná a

východná slovenčina. Stalo sa to pred zmenou $l > \acute{c}$, $d > \acute{z}$ v západnej a východnej slovenčine. Keď vzniklo prvé \acute{z} , vtedy sa aj spoluhláska \acute{c} stala párová.

Ako sme už uviedli, zmena $g > \gamma$ nastala začiatkom 12. storočia, zmena $l > \acute{c}$, $d > \acute{z}$ bola na konci 12. alebo na začiatku 13. storočia, teda nové \acute{z} vzniklo niekedy v tomto čase. Znelostná neutralizácia nastala niekedy po tomto čase, teda niekedy v 13. storočí.⁸⁵

Sl. Utěšený⁸⁶ udáva, že výslovnosť typu *s nebe*, *s jara* je v Čechách celkom výnimočná, že typ *s mastěj* je príznačný len pre severovýchodné Čechy a že aj v stredočeskom nárečí je *z mašlí*, *z holí*. Tieto údaje oslabujú našu argumentáciu. Bohužiaľ, Sl. Utěšený neuvádza, či v prípadoch ním spomínaných nejde o recentné javy. Napr. B. Havránek⁸⁷ bez váhania označuje typ *schořet* za typicky český proti hanáckemu a moravskoslovenskému *zhořet*. Je celkom pravdepodobné, že výslovnosť typu *s matkou* je dnes v češtine už dosť zriedkavá, ale fakt, že predpona *s-* ostáva v češtine pred sonórou v zásade vždy nezmenená, zdá sa ukazovať, že aj v asimilácii predložky *s* pred sonórami ide o novší jav. Názor Trávníčkov, že predpona *s-* ostáva pred sonórami v češtine nezmenená preto, lebo dané slová sa prestali pociťovať ako zložené,⁸⁸ nedá sa nijako držať. Z uvedených príčin pridriavame sa svojho vyššie uvedeného výkladu o neutralizácii predpony *s-* a predložky *s* pred sonórami, i keď pri predložke *s* súčasný český materiál tento výklad splna nepodporuje.

9. Niekedy po vzniku znelostnej neutralizácie (možno, že ide o celkom novú zmenu) sa v istých postaveniach začína používať tzv. ráz. Ráz je záverová hrtanová neznělá spoluhláska. Označuje sa ? alebo ' . Vzniká tak, že artikulačný prúd pred výslovnosťou samohlásky (niekedy aj inokedy) rozrazi zovreté hlasivky a utvorí šum. V slovenčine sa ráz vyskytuje na absolútnom začiatku výpovede, keď sa výpoveď začína na samohlásku, napr.: *'Aňička, uľekaj!* Len na malej časti južného západného Slovenska je aj inde, napr. *f'opci*, *nať'očima* atď. V dôraznom zápore alebo pri dôraznom oslovení býva aj na konci slova: *ňie'*, *Jano'*, *nono'*.

V detskej reči sa používa zdvojené ' vo význame „to je špinavé“. Vo familiárnom styku má zasa ' význam „nie“.

10. **Zjednodušovanie spoluhláskových skupín.** Niekedy po zániku a vokalizácii jerov, ale možno až po vzniku znelostnej neutralizácie sa začali

⁸⁵ Eugen Pauliny, *K chronológii znelostnej neutralizácie v slovenčine a češtine*, Studie ze slovanské jazykovědy (Trávníčkov sborník), Praha 1958, 7—13.

⁸⁶ Slovo a slovesnost 21, 1960, 288.

⁸⁷ Česká nářečí, Čs. vlastivěda III, 159, 173, 174, 177.

⁸⁸ Historická mluvnice československá, 181.

zjednodušovať spoluhláskové skupiny, ktoré sa utvorili po vypadnutí slabých jerov. Išlo o zjednodušovanie skupiny troch alebo viacerých spoluhlások.

V skupine *stn, zdn* vypadáva spoluhláska *t, d*. Napr.: *radostný* > *radosní*, *počestnosť* > *počesnosť*, *vlastný* > *vasní*, *kapustný* > *kapusní*, *krstný* > *krsní*, *prázdný* > *prázni*. Zmena *stn* > *sn* je doložená z 15. storočia: *wlasny dedyč*, *wlasnu pečť* 1478 Budatín (Kn 28,29). Zmena *zdn* > *zn* je doložená z 13. storočia, ak zápis *Goznucha* 1075/13. stor. túto zmenu zachycuje. Ide o osadu Gvozdnicu (dnes Voznica).

Podobne sa zjednodušujú skupiny:

stk > *sk*: *stkoľ* > *sköl*, *odpustky* > *otpuski*,

stb > *zb*: *stbľo* > *stblo* > *zblo*, *istbba* > *istba* > *izba*,

stl > *sl*: *starostlivý* > *staroslivi*, *závistlivý* > *závislivi*, *šťastlivý* > *šťaslivi*,

stsk > *sk*: *mestský* > *meski*. Atď.

Všetky tieto zjednodušenia sa uskutočnili alebo hneď po zániku jerov, alebo vznikli až po utvorení znelostnej neutralizácie.

§ 27. ZMENA *w* > *v*

1. Ako sa už uviedlo (§ 8, ods. 12), spoluhláska *w* bola v praslovančine bilabiálna (označuje sa ako *w*). Toto praslovanské *w* sa v slovenských nárečiach mení na labiodentálne *v*, a to v jednotlivých nárečiach v nerovnakom čase, v nerovnakých podmienkach a s nerovnakým výsledkom. Preto treba prebrať vývin *w* > *v* v slovenských nárečiach oddelene po jednotlivých skupinách. Pozri mapky č. 48, 49.

2. Stredoslovenské nárečia. V stredoslovenských nárečiach bolo v čase vzniku a priebehu znelostnej neutralizácie ešte bilabiálne *w*. Bola to spoluhláska jedinečná, sonórna, nepárová, znelá. Od vokálu *u* sa odlišovala neslabičnosťou a prítomnosťou šumu. Neznelá úžinová labiodentála *f* vtedy ešte v systéme nebola.

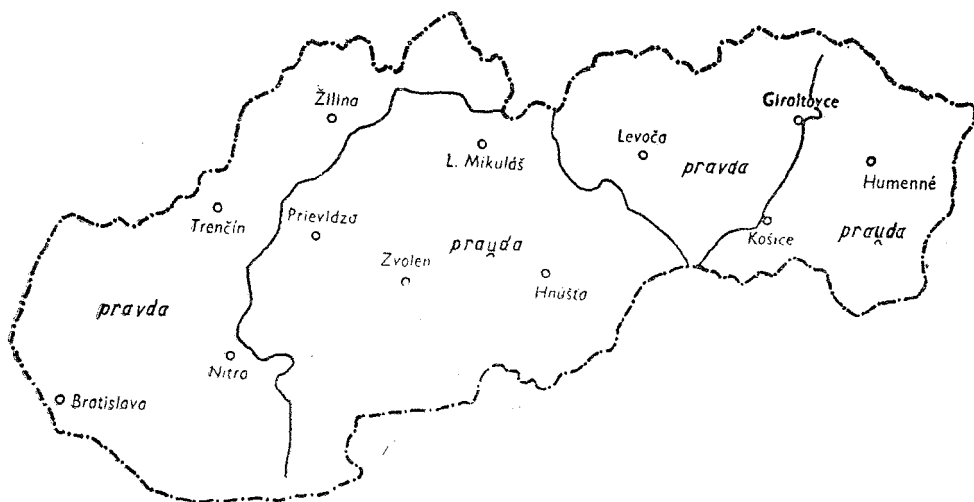
Hláska *f* sa v slovách preberaných z cudzích jazykov rozmanite nahrádzala:

ako *b*: lat. *firmare* — *birmovati* (ale pravdepodobne bolo prebrané z nem. *virmon*),

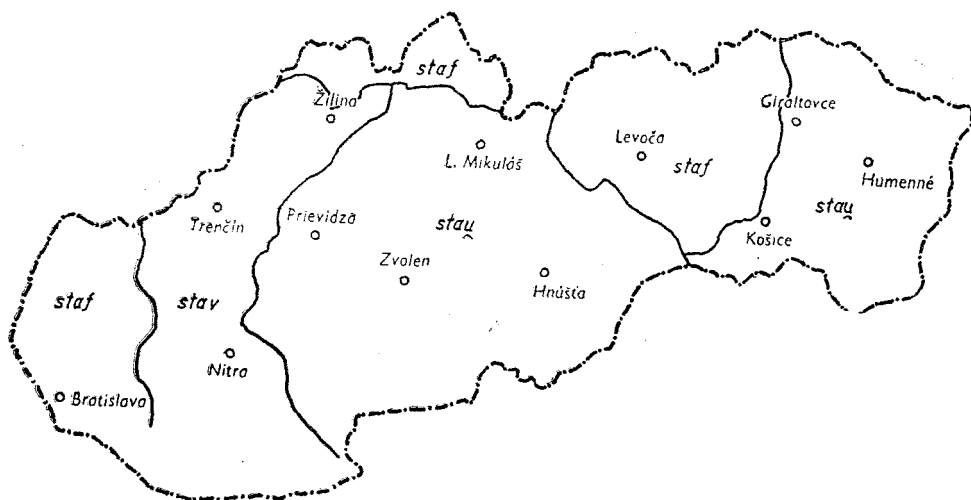
ako *w*: *Stephanus* — *Števo* (na Brezovej doteraz *Ščeván*),

ako *p*: *Čepčín* od *Ščepka* a to zo *Stephanus*, *biskup* zo sthormem. *biscof*.

V domácich slovách bolo *f* asi len v expresívnych výrazoch: *fučati*, *fikati*, *frkati* a pod.

Mapa 48. pravda

Mapa 49. stav

Za predpoklad, že pri priebehu znelostnej neutralizácie bolo v strednej slovenčine ešte bilabiálne *w* a že ešte tu neexistovalo *f*, svedčí najmä okolnosť, že bilabiálne *w* (dnešné *v*) sa nemení na *f* v pozíciách, v ktorých sa spoluhláskové znelostné protiklady neutralizujú. Ak by v čase vzniku a priebehu znelostnej neutralizácie bolo už bývalo v strednej slovenčine *f* a ak by sa už bola vykonala zmena $w > v$, bola by dnes aj v strednej slovenčine neutralizácia typu *div > dif*, *kavka > kafka* atď.

V strednej slovenčine bola pre vznik zmeny $w > v$ veľmi dôležitá diftongizácia $\bar{e} > ie$, $\bar{o} > uo$. Diftongizáciou $\bar{o} > uo$ vznikol diftong, ktorého prvou časťou bol zvuk veľmi blízky hláske w . Diftong uo (obdobne ako aj diftong ie) fungoval vzhľadom na platnosť rytmického zákona v strednej slovenčine ako slabičná dĺžka (napr. *dobrá, dobruo* — *krátka, krátko*; *dobrý* — *hurny, o ženách* — *o kuolňach*). Pre blízkosť zvukov w a u boli zvukovo homonymné spojenia $wo-$ (napr. v slovách ako *woda, chwoja, slowo, stworiti, swor* atď.) s diftongom uo (napr. v slovách *uosmy, kuoš, kuora, kuoň* atď.). Táto zvuková homonymita bola v jazyku veľmi nežiadúca, pretože pri spojení $wo-$ išlo o spojenie konsonantu s krátkym vokálom (nosiťom slabičnosti bol iba krátky vokál), kým pri diftongu uo išlo o spojenie dvoch samohláskových zvukov, ktoré oba ako jednotka fungovali ako dlhý nositeľ slabičnosti. Odstraňovanie tejto zvukovej homonymity bolo v strednej slovenčine veľmi dôležitou príčinou zmeny $w > v$.

Vývin si tu treba predstaviť tak, že najprv nastala zmena $w > v$ v postavení $w + o$ a potom v každom postavení $w + vokál$. Takto sa v týchto postaveniach zmenil sonórny bilabiálny (a relatívne menej trený) zvuk w na trený šumový zvuk v , čiže zvukovo sa spojenie $wo > vo$ zreteľne diferencovalo od spojenia uo .

Okrem iných prípadov nastala zmena $w > v$ aj v predložke w a v predpone $w-$, ktoré jestvovali a jestvujú jednak v neslabičnej podobe v , $v-$ (*v dome, vložití*), jednak v slabičnej podobe vo , $vo-$ (*wz dñe > wo dñe, wzgnati > woynati*). Tu predpokladáme, že najprv vznikla, podľa hypotézy uvedenej vyššie, náležitá zmena $w > v$ v slabičnej podobe predložky $wo > vo$ a predpony $wo- > vo-$, a až potom, ale dosť skoro po tejto zmene, sa zmena $w > v$ rozšírila aj do neslabičnej podoby predložky $w > v$ a predpony $w- > v-$, kde pre hláskoslovnú zmenu príčin nebolo. Nedá sa totiž predpokladať, že by boli dlho vedľa seba jestvovali dve navzájom také blízke podoby tej istej predložky a predpony.

3. Tvary *tvoj, svoj* proti *mvoj*, ktoré existujú v strednej slovenčine, svedčia, zdá sa, presvedčivo, že v strednej slovenčine bola najprv diftongizácia $\bar{o} > uo$, $\bar{e} > ie$ a až potom bola zmena $w > v$, a to najprv v postavení $wo > vo$. Proti stredoslovenským tvarom s krátkym o v slovách *tvoj, svoj* sú tvary *twój, svój, twúj, svúj* v západnej slovenčine. Tvary s dlhým $ó$ treba predpokladať aj pre starú východnú slovenčinu; dnes vo východnej slovenčine fonologická kvantita na prevažnej časti územia nejestvuje.

Krátke o v stredoslovenskom *tvoj, svoj* vzniklo tak, že v starej strednej slovenčine sa tvary *twōj, swōj* diftongizovali na *twuoj, swuoj* a skupina *wu* sa zjednodušila potom na w , pretože tu bola blízka artikulácia oboch hlások. Okrem toho už fungovala aj znelostná asimilácia a v čase existencie znelost-

nej asimilácie sa na celom území Slovenska okrem časti južného západného Slovenska zdvojené spoluhlásky zjednodušili. Vývin tu bol teda: *twōj* > *twuoj* > *twoj*. Zmena *ō* > *uo* sa teda uskutočnila ešte pred zmenou *w* > *v*. Zmena *w* > *v* nastala až po diftongizácii *ō* > *uo* a po zjednodušení spojenia *wu* > *w* v tvare *twoj*, *swoj*. Až potom bola zmena *twoj* > *voj*, *swoj* > *voj*. Pre príčiny tu uvedené je v strednej slovenčine v zámenách *voj*, *voj* krátke o proti *muoj* so zachovaným diftongom a proti západoslovenským tvarom *tvój*, *svój*, *tvúj*, *svúj*.

Proti tomu v západnej slovenčine bola najprv zmena *w* > *v* a až potom bola na juhozápadnej časti západnej slovenčiny zmena *ō* > *uo* > *ú*. Bol tu teda vývin: *twōj* > *tvōj*, resp. *twōj* > *tvōj* > *twuoj* > *tvúj*. Keby v strednej slovenčine bola bývala najprv zmena *w* > *v* a až potom by bola diftongizácia *ō* > *uo*, boli by dnes v strednej slovenčine tvary *twuoj*, *svuoj*. Ale po týchto tvaroch dnes niet stopy.

4. Uvedenej argumentácii odporujú slová *vuoňa*, *vuoľa*, *vuoľ*. Tu zdanlivo nenastal ten istý vývin ako pri *twoj*. Ale tieto slová tvoria výnimku aj z inej strany. V slove *vuoľa* bolo pôvodne krátke o, ako o tom svedčí stav vo východnej slovenčine. Vo východnej slovenčine je na celom území podoba *voľa*. Podoba *voľa* je aj na tej časti východoslovenského územia, na ktorej dáva dlhé *ó* dnes *u* (napr. *kuň*, *tuuj*, *muj*). Možno teda predpokladať, že pôvodne aj na strednom Slovensku bola forma *voľa*, ale iba neskoršie pod vplyvom českého *vůle* sa tu uplatnil diftong *uo*. Podobne je aj pri slove *vóbec*, ktoré sa vyskytuje iba v spisovnom jazyku. V staršom spisovnom jazyku a v nárečiach sa vyskytuje len v podobe *vúbec*. Tento tvar bol prevzatý z češtiny. Z podoby *vúbec* „slovakizáciou“ vzniklo spisovné slovo *vóbec*. Obdobne mohla čeština vplývať aj na utvorenie diftongu v slove *vuoľa*.

Slovo *vuoňa* zasa patrí medzi tie slová (také sú napr. *cítiť*, *pekní*), ktoré sa vyskytujú len v západnej a strednej slovenčine, no nevyskytujú sa už vo východnej slovenčine. Pritom *cítiť* je zrejme bohemizmus (v slovenčine by malo byť *cútiť*) a *pekní* je bohemizmus dosť pravdepodobne. Ak bol v praslovančine len tvar s nosovkou, teda *pek-*, ako by sa dalo usudzovať z poľského *piękny*, vtedy by malo byť v strednej slovenčine **pěkný*; tvar *pekní* by sa dal vysvetliť len prevzatím a poslovenčením českého tvaru *pěkný*. Ale je možné, že existoval základ **pěk-*.⁸⁹ Je však možné, že ide o lexikálne prevzatie z češtiny. Je teda dosť možné, že aj slovo *vuoňa*, ktoré má také isté rozšírenie ako bohemizmus *cítiť* a ako slovo *pekní*, je svojím pôvodom české slovo alebo aspoň dĺžka v koreni je pod vplyvom českého

⁸⁹ V. Machek, *Etymologický slovník*, 360.

slova *vůně*. Pri slove *vůol* sa zasa dĺžka v nom. sg. držala morfoloigicky, tak ako sa držala v obdobných slovách (napr. *kuol* — *kola*, *kuoš* — *koša*, *mráz* — *mrazu* atď.).

Preto sa zdá, že ani diftongy v slovách *vůola*, *vůoňa*, *vůol* nevyvracajú argumentáciu so zámenom *tvoj*, *svoj*, podľa ktorej v strednej slovenčine bola najprv diftongizácia $\bar{o} > \text{uo}$, $\bar{e} > \text{ie}$ a až potom bola zmena labiálneho *w* na labiodentálne *v* v polohe pred samohláskou.

5. Uvedené vysvetlenie vývinu $w > v$ pre strednú slovenčinu (t. j., že zmena $w > v$ nastala iba v postavení *w* + *o*, resp. potom v postavení *w* + *každá samohláska*) zdá sa pravdepodobným aj preto, lebo v ostatných postaveniach, t. j. keď za spoluhláskou *w* nenasledovala samohláska, v strednej slovenčine zmena $w > v$ nenastala. Preto máme doteraz v strednej slovenčine na konci slova po samohláske a vnútri slova po samohláske a pred spoluhláskou za praslovanské *w* zvuk *u*. Napr.: *kriuda*, *záudavok*, *prauda*, *kauka*, *pláuka*. Pred sonórami je výskyt *u* nie taký všeobecný a pravidelný. V stredoslovenských nárečiach sa vyskytuje *sláuni* i *sláuni*, *hauran* i *havrun*, *kíula* i *kíula* atď. Výslovnosti s *v* pribúda v týchto prípadoch od stredného územia na západ. Za praslovanské *w* je v strednej slovenčine *u* aj na konci slova po samohláske, napr.: *brau*, *stau*, *bratou*, *domou*, *Slovákou* atď. V slovách *pru*, *kru* šiel vývin v stredoslovenských nárečiach ďalej na *krú*, *prú*.

Zvuk *u* je v podstate zachovaným starým *w*, pravdaže, bez spoluhláskového šumu (bez trenia).

Doterajší výklad možno zhrnúť v tom zmysle, že v strednej slovenčine v čase vzniku a priebehu znelostnej neutralizácie bolo ešte bilabiálne *w* v polohe na konci slova po samohláske, vnútri slova po samohláske a pred spoluhláskou. Ale pôsobením diftongizácie $\bar{e} > \text{ie}$, $\bar{o} > \text{uo}$ sa *w* v polohe pred samohláskou a pri predložke *v* a pri predpone *v*- aj v neslabičnej polohe zmenilo na labiodentálne *v*. Labiodentálne *v* bolo v tejto polohe variantom základnej podoby, ktorá mala bilabiálne znenie. V ostatných postaveniach, teda v postavení na konci slova po samohláske a v postavení vnútri slova pred spoluhláskou zmena $w > v$ nenastala. Preto máme doteraz v strednej slovenčine na konci slova a vnútri slova pred spoluhláskou za praslovanské *w* zvuk *u*.

6. Neskoršie prenikla do systému spoluhláska *f* a spolu so spoluhláskou *v* vytvorila dvojicu podľa protikladu znelosti. Dvojica *v* — *f* sa zaradila aj do systému znelostnej neutralizácie. Z charakteru vývinu však vyplýva, že možnosti, v ktorých sa spoluhláska *v* pred neznelou spoluhláskou neutralizuje na *f*, sú v strednej slovenčine veľmi obmedzené, pretože vnútri slova pred spoluhláskou a na konci slova jestvuje len *u*, ktoré znelostnej neutrali-

zácií nepodlieha. Spoluhláska *v* sa v strednej slovenčine neutralizuje pred neznelou spoluhláskou na *f* len na začiatku slova. Východiskom tu bola, ako sa už uviedlo, predložka *v/vo* a predpona *v-/vo-*, v ktorých nastala zmena *w>v* v tom istom čase ako vnútri slova pred samohláskou. Neutralizácia v tejto pozícii je v spisovnom jazyku celkom pravidelná, napr. *v poli>f poli*, *vpísať>fpísať*, *včera>fčera*.

Spoluhláska *f* prenikla do strednej slovenčiny vďaka tomu, že sa prevzalo viacej slov cudzieho pôvodu, ktoré obsahovali hlásku *f*, do domácej slovnej zásoby. Také slová napr. boli: *fľak*, *fúra*, *fasovať*, *faloš*, *frajer*, *trafít*, *fortiel*, *fedrovať*, *hoľier*, *funduš*, *ofera*, *fara*, *farár*, *futro* atď.

Tak sa stalo, že aj skupina *pv* v slovese *uprvati>upvati>úfati* zmenila sa na *f* (a ďalej *dúfati*, *zúfati*, *úfnosť*). Aj z oblasti onomatopojí prešli niektoré slová, napr. *fúkati*, *fučati* do normálnej slovnej zásoby.

Miestami, ale tu ide asi o neskorší proces, mení sa *hvizdať*, *hviždať>fízdať*, *fiždať* (Liptov), *hviezda>fiezda* (Východná) a *tvoj>tfoj* (okolie B. Bystrice).

Takto sa stal konsonant *f* súčasťou domáceho inventára konsonantov, utvoril znelostný protiklad s konsonantom *v* a mohla vzniknúť aj znelostná neutralizácia pri spoluhláske *v*, ako bola o nej vyššie reč. Tento proces, pravdaže, trval iste dlhší čas potom, ako sa vyvinula znelostná neutralizácia. Preto je pochopiteľné, že v tom čase, keď ešte neexistovala v systéme neznelá fonéma *f*, spoluhláska *v* sa pred neznelou spoluhláskou na začiatku slova menila inakšie. Pozri o tom súhrnne v ods. 15 tohto §.

7. V južnej západnej slovenčine (Záhorie a oblasť Trnavy) sú pomery pri využívaní a pri neutralizácii *v — f* obdobné ako v češtine. V tejto oblasti neexistuje *g*, ale len *v* a spoluhláska *v* sa v postavení na konci slova pred pauzou a pred neznelou spoluhláskou neutralizuje na *f*, napr.: *kavka>kafka*, *stav>staf*, *v poli>f poli*, *vpísať>fpísať*. Niekedy je však na začiatku slova a pri predložke *v* možný aj iný neznelý konsonant, nielen *f*. Pozri o tom ďalej v 15. ods. tohto §. V postavení pred znelou spoluhláskou (párovou i nepárovou) ostáva znelé labiodentálne *v*, napr.: *pravda*, *krivda*, *rovni*. Labiodentálne *v* ostáva aj v iných postaveniach, napr. *tvár*, *voda*, *hlava*.

Zmena *w>v* sa uskutočnila v tejto oblasti v súvislosti so znelostnou neutralizáciou asi takto: Najprv sa uskutočnila v celom rozsahu zmena *w>v*, a tak vznikli formy ako *voda*, *hlava*, *tvój*, *kavka*, *ovca*, *stav*, *v poli*, *vpísať*. Potom vznikla znelostná neutralizácia a do systému preniklo *f* a *f*. V staršom období treba pre toto nárečie predpokladať aj existenciu palatalizovaného *f*. Takto sa utvorili znelostné dvojice *v — f*, *ó — f*, ktoré sa v plnom rozsahu zúčastňovali na znelostnej neutralizácii v tom zmysle, že spoluhláska *v* v postavení neutralizovanej fonémy správala sa tak ako ostatné znelé šumové spoluhlásky.

V južnej západnej slovenčine bola teda najprv zmena $w > v$ a až potom nastala znelostná neutralizácia. Proti tomu v strednej slovenčine bol v polohe na konci slova a vnútri slova pred spoluhláskou v čase vzniku znelostnej neutralizácie ešte konsonant w . Zmena $w > v$ v južnej časti západnej slovenčiny nebola spôsobená diftongizáciou $\bar{o} > \mu o$ ako v strednej slovenčine. Spôsobili ju iné faktory. Bude o nich reč v ods. 11—12.

8. V oblasti, ktorá leží medzi južnou západnou slovenčinou a stredoslovenskou oblasťou (je to okolie Hlohovca, Piešťan a Nitry), nastala síce zmena $w > v$, ale spoluhláska v ostáva nepárovou znelou spoluhláskou. V nijakom postavení sa ani neneutralizuje na f ako v južnej západnej slovenčine, ani sa nenahrádza zvukom μ ako v strednej slovenčine. Napr.: *dívča, dívka, polovka*, gen. plur. *ribárov, honcív; bívav, zav, prikrív, v kerév* atď. (okolie Hlohovca). V tejto oblasti sa neuskutočňuje diftongizácia $\bar{o} > \mu o$ (ostávajú tu tvary *kóň, kóš*, ďalej na východ *dobró* atď.).

Postup zmeny $w > v$ a vzniku znelostnej neutralizácie si treba na tejto oblasti predstaviť takto: Najprv sa tu uskutočnila znelostná neutralizácia a až potom vznikla zmena $w > v$. To je taký postup ako v strednej slovenčine, iba s tým rozdielom, že tu nebola zmena $\bar{o} > \mu o$, teda zmena $w > v$ nebola podmienená diftongizáciou $\bar{o} > \mu o$. Podmienky vzniku zmeny $w > v$ teda neboli také ako v strednej slovenčine. Zmena $w > v$ na tejto oblasti nastala v tom časovom postupe ako v strednej slovenčine, ale príčiny zmeny boli také ako v južnej západnej slovenčine.

Ostatná západoslovenská oblasť (Trenčín, Žilina) mala pôvodne asi taký vývin ako okolie Piešťan, Hlohovca a Nitry, ale dnes sa skôr prikláňa k takému stavu, aký je na juhozápadnej časti západného Slovenska.

9. Východoslovenská oblasť sa člení pri vývine spoluhlásky v na dve skupiny: na západnú a na východnú. Západná časť sa rozkladá od stredoslovensko-východoslovenského nárečového rozhrania (približne čiara Východná — Rožňava) na východ až približne po čiary Stropkov — Košice. Východná časť sa rozkladá približne od čiary Stropkov — Košice na východ až po ukrajinské jazykové územie.

V západnej oblasti východnej slovenčiny sú pomery v podstate tie isté ako v juhozápadnej slovenčine. Existuje tu párová dvojica v — f a spoluhláska v sa pred neznelou spoluhláskou a na konci slova pred pauzou neutralizuje na f . Napr.: *ziefka — zifka, litrofka — litrufka, stufka — stofka, polifka, kref, fše, fčas, ftedi, f chorosci, f tím dome* atď.

Vo východnej časti východnej slovenčiny je situácia podobná stredoslovenskému stavu. Existuje tam síce dvojica v — f , ale spoluhláska v sa v postavení pred inou spoluhláskou vnútri slova a v postavení na konci slova neutralizuje na μ . Napr. v sotác. nárečí: *ouca, chlebouka, maršauka, funtouki*,

prajda, lajka, zivče, poljuka, šljivka, cyuka, hužej, žuraq, bratou. Avšak na začiatku slova pred spoluhláskou alebo pri predložke *v* sa *v* veľmi často menoilo na *u* alebo zanikalo. Napr. východný Zemplín: *učara* (včera), *užazi* (všade), *u škole* (v škole), *u žime* (v zime), *u voze* (vo vode) atď.

10. V západnej časti východnej slovenčiny si treba vývin predstaviť tak ako v južnej časti západnej slovenčiny. Najprv sa tu uskutočnila v celom rozsahu zmena $w > v$, potom vznikla znelostná neutralizácia a do systému prenikla spoluhláska *f*, resp. obdobne ako aj v južnej časti západnej slovenčiny aj spoluhláska *ǰ*. Tak sa utvorili znelostné dvojice $v - f$ a $ú - ǰ$, ktoré sa zúčastňovali aj na znelostnej neutralizácii.

Vo východnej časti východnej slovenčiny bol zasa vývin obdobný ako v strednej slovenčine. Najprv tu nastala znelostná neutralizácia a do systému preniklo *f* a až potom nastala zmena $w > v$ pred samohláskou. Preto máme vo východnej časti východnej slovenčiny zachované w v podobe u v postavení na konci slova a vnútri slova pred spoluhláskou (znelou i neznelou).

Hoci východná časť východnej slovenčiny má približne tie isté výsledky zmeny $w > v$ ako stredná slovenčina, ba môžeme predpokladať aj ten istý postup zmien ako v strednej slovenčine, jednako vlastné príčiny zmeny $w - v$ nie sú tie isté ako v strednej slovenčine. Ide o to, že diftongizácia $ō > uo$, $ē > je$ (ak vôbec bola vo východnej slovenčine) nebola bezprostrednou príčinou zmeny $w > v$. Dôvodom pre toto tvrdenie je fakt, že územie, na ktorom by azda bolo možné predpokladať diftongizáciu $ō > uo$ na východnom Slovensku, nekryje sa ani približne s územím, na ktorom máme dnes zachované $w > u$. Z týchto príčin treba pre celú východnú slovenčinu, ako aj pre západnú slovenčinu, hľadať iné bezprostredné príčiny pre zmenu $w > v$ ako pre strednú slovenčinu. V hľadaní týchto príčin nám pomôže zbežná analýza slovanských jazykov.

11. Ako ukazuje materiál zo slovanských jazykov, neutralizácia $v - f$ (a $ú - ǰ$) na konci slova a pred neznelou spoluhláskou je obvyklá v tých slovanských jazykoch, v ktorých existuje konsonantická mäkkostná korelácia a v ktorých sa rozoznávajú spoluhlásky $v - f$, $ú - ǰ$ na konci slova. V tých jazykoch se teda bezpodmienečne uskutočnila zmena $w > v$. Napr. v spisovnej ruštine existuje rozdiel $v - f$, $ú - ǰ$ aj na konci slova a súčasne sa na konci slova spoluhláska *v* neutralizuje na *f* a *ú* sa neutralizuje na *ǰ*.⁹⁰ Obdobné pomery, aké sú dnes v ruštine, boli aj v češtine a v poľštine. Historický vývin spôsobil, že dnes sú pomery v týchto jazykoch z tejto stránky

⁹⁰ Porov. *Grammatika russkogo jazyka I*, Moskva 1960, AN SSSR, 63, 88. — A. V. Isačenko, *Fonetika spisovnej ruštiny*, Bratislava 1947, 107—108.

menej priehľadné.⁹¹ Napr. dnes už neexistuje konsonantická mäkkostná korelácia v češtine, ale historicky treba z nej vychádzať. Pre starú češtinu treba predpokladať aj rozlišovanie *v — ú*, *f — ř* na konci slova.⁹² Historicky je doložené *ú* na konci slova aj v poľštine. Zanikalo v tejto polohe až v stredo-poľskom období.⁹³

Proti tomu napr. v ukrajinčine neexistujú na konci slova palatalizované labiály a súčasne sa aj spoluhláska *v* na konci slova artikuluje ako *u*.⁹⁴ Obdobne je to aj v bieloruštine⁹⁵ a v slovinčine.⁹⁶ Pomery v srbochorvátčine a v bulharčine sú z tejto stránky komplikovanejšie a ako dôkazový materiál tieto jazyky pre našu tézu brať nemožno.

Súvislosť konsonantickej mäkkostnej korelácie s existenciou *-ó (-ř)* na konci slova a s dôslednou zmenou *w > v*, sprevádzanou aj neutralizáciou *v > f* pred neznelými konsonantmi a na konci slova, si môžeme vysvetliť takto:

Dôsledné uvedomovanie rozdielu mäkkej spoluhlásky proti tvrdej spoluhláske v každej pozícii v slove spôsobilo aj pevnejšie začlenenie spoluhlások *w — ú* do konsonantického systému. Táto okolnosť prispela aj k artikulačnému a akustickému zvýrazneniu konsonantickej platnosti spoluhlások *w — ú* tým, že zo spoluhlások sonórnych sa stávajú spoluhlásky šumové s výrazným trením. Teda pevnejšie začlenenie do spoluhláskového systému pre prítomnosť mäkkostných protikladov, typických v systéme s konsonantickou mäkkostnou koreláciou, spôsobilo, že v dvojici *w — ú* sa konsonantická platnosť ešte zvýraznila tým, že sonórne bilabiálne *w — ú* sa zmenilo na úžinové šumové labiodentálne *v — ú*. Keď sa v týchto jazykoch a nárečiach uskutočnila znelostná neutralizácia, a keď do systému preniklo *f*, zvýraznila sa konsonantická platnosť foném *v — ú* ešte aj tým, že tieto

⁹¹ Pri opise stavu v češtine neprizeráme k východočeským nárečiam, kde sa *v* na konci slova a pred spoluhláskou neutralizuje na *u*. Pozri Antonín Frinta, *Fonetická povaha a historický vývoj souhlásky v ve slovanštině*, Praha 1916, 16 a n.

⁹² Fr. Trávníček, *Historická mluvnice československá*, 194 predpokladá pre „pračeskoslovenčinu“ tvary typu *kreš, obuš*. Z argumentácie, ktorú tu rozvážame, vyplýva, že tento stav nepredpokladáme pre celú československú skupinu, ale iba pre starú češtinu (bez východočeského nárečia), pre západoslovenské nárečia a pre západnú časť východnej slovenčiny.

⁹³ Pozri Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, 137.

⁹⁴ O nedostatku mäkkých perníc v ukrajinčine pozri rozbor a literatúru u Lud. Nováka, *Slovenské a podkarpatorské nárečia vo svetle európskej fonologickej geografie*, *Linguistica Slovaca* I—II, 1939—1940, str. 88, pozn. 11.

⁹⁵ Ant. Frinta, *Fonetická povaha*, 36—37. — T. P. Lomťov, *Belorusskij jazyk*, Moskva 1951, 37—39, 47, 53, 54.

⁹⁶ Ant. Frinta, *Fonetická povaha*, 37—39.

fonémy nadobudli tie isté schopnosti znelostnej neutralizácie ako ostatné šumové konsonanty.

12. Tieto predpoklady nám umožňujú chápať aj vývin v južnej časti západnej slovenčiny a vo východnej slovenčine.

Ak usudzujeme analogicky podľa stavu v ruštine, poľštine a češtine, juhozápadné slovenské nárečia, ktoré mali konsonantickú mäkkostnú koreláciu, mali vo svojom systéme aj dvojicu *w — ú*, ktorá sa rozlišovala aj na konci slova. Spoluhlásky *w — ú* sa zaradili pevnejšie do konsonantického systému tým, že zmenili niekedy po zániku a vokalizácii jerov svoju bilabiálnu výslovnosť na labiodentálnu. Pri vzniku znelostnej neutralizácie a po preniknutí spoluhlásky *f* do systému nadobudli fonémy *v — ú* schopnosť neutralizovať sa s *f*, čiže v pozícii neutralizovanej fonémy sa stali celkom šumovými konsonantmi. Ten istý vývin sa uskutočnil aj v západnej časti východnej slovenčiny. Nie je azda náhodné, že zo západoslovenských nárečí sa tento vývin uskutočnil práve v juhozápadnej časti, teda práve v oblasti, ktorá v období 12.—14. storočia mala veľmi intenzívne styky najrozmanitejšieho druhu s českými krajinami.⁹⁷ A v českých a moravských nárečiach sa uskutočnil ten istý vývin. Pre západnú časť východnej slovenčiny (pre Spiš) je zasa charakteristické, že v období 12.—13. storočia sa tam uskutočnila intenzívna nemecká kolonizácia, ktorá umožnila preniknutie množstva nemeckých slov do slovenského okolia, a teda aj slov, ktoré obsahovali hlásku *f*. Tak nemecká kolonizácia Spiša mohla prispieť k tomu, že vývin spoluhlásky *v* šiel na tejto oblasti tým spôsobom, akým šiel.

Oblasť Piešťan, Hlohovca a Nitry, na ktorej sa udržiavalo labiodentálne *v* ako nepárová znelá, nám predstavuje v istom zmysle archaický typ západoslovenského nárečia. Uskutočnila sa tu zmena *w > v*, ale spoluhláska *f* neprenikla do systému a tak labiodentálne *v* ostalo nepárové.

13. Vo východnej časti východnej slovenčiny treba predpokladať existenciu konsonantickej mäkkostnej korelácie, veď je — práve tak ako v západnej časti východnej slovenčiny — zachovaná do značnej miery doteraz a v sotáckych nárečiach je zachovaná úplne.⁹⁸ Na rozdiel od západnej časti východnej slovenčiny treba tu však predpokladať, že dvojica *w — ú* sa na konci slova nerozlišovala. Na konci slova bolo len nepalatalizované *w*. Takýto stav je doteraz v sotáckych nárečiach a v susedných ukrajinských nárečiach. Preto v týchto nárečiach (a rovnaký vývin treba, ako sa zdá, predpokladať aj pre ukrajinčinu a bieloruštinu) ostal konsonant *w* nepárovou sonórou aj po vzniku konsonantickej mäkkostnej korelácie a bol nepárovou

⁹⁷ Pozri k tomu Eugen Pauliny, *Začiatky kultúrneho jazyka slovenskej národnosti*, Jazykovedné štúdie VI, 1961, 26—28.

⁹⁸ Jozef Liška, *K otázke pôvodu východoslovenských nárečí*, 47.

sonórou aj pri vzniku znelostnej neutralizácie. Zmena $w > v$ sa vykonala iba v postavení pred samohláskou. Zdá sa, že východiskom pre zmenu $w > v$ pred samohláskou boli prípady ako akuz. sg. fem. *glawo > glawu*, kde sa po denazalizácii nosoviek dostali do tej istej slabiky veľmi blízke zvuky: sonórne konsonantické w a vokalicke u . Oba zvuky sa od seba artikulačne i akusticky vzdialili tým, že sonórne w sa zmenilo na labiodentálne trené v . V postavení na konci slova a vnútri slova pred spoluhláskou zachováva sa pôvodné w v podobe u .

14. Okrem uvedených príčin bola zmena $w > v$ v istom zmysle výhodná pre konsonantickú štruktúru v tom, že príslušné záverové labiály sa od príslušných úžinových labiál líšili nielen protikladom záverovosť — úžinovosť, ale aj záväznou sprievodnou vlastnosťou bilabiálnosť — labiodentálnosť. Obdobný jav badáme aj v protiklade $g — h$, kde sa uplatňuje nielen rozdiel záverovosť — úžinovosť, ale pri ňom je záväzne prítomný aj rozdiel zado-podnebnosť — hrtanovosť. Ba aj $š, ž$ proti l, d sú dané nielen protikladom úžinových a záverových, ale aj tým, že $š, ž$ sa artikulujú o niečo viac vpredu ako spoluhlásky l, d . Tieto rozdiely v artikulácii, hoci sú iba sprievodné, jednako sú pre artikuláciu záväzné a posilňujú kontrastovosť protikladu úžinovosť — záverovosť, posilňujú jeho neneutralizovateľnosť.⁹⁹

Teda aj tento moment mohol prispieť k uskutočneniu zmeny $w > v$.

Ako vidieť, zmena $w > v$ bola daná vo všeobecnosti:

a) posunutím artikulácie na získanie kontrastnejšieho zvukového rozdielu medzi úžinovými a záverovými,

b) posunutím artikulácie na zvýšenie kontrastu v slabike $wu > vu$ ($w\varnothing > wu$),

c) posunutím artikulácie na zvýšenie kontrastu v stredoslovenských nárečiach medzi spojením wo (*swor*) a spojením uo (*kuoň*).

To boli všeobecné príčiny (ostatná z nich platí len pre strednú slovenčinu). Ale pre jednotlivé jazyky a nárečia platia už potom ďalšie a ďalšie príčiny, ktoré ovplyvňujú konkrétny vývin $w > v$ v danom jazyku alebo nárečí. Uviedli sme ich pri výklade zmeny $w > v$ v jednotlivých nárečiach.

15. Osobitne treba ešte spomenúť vývin spoluhlásky v v predložke v alebo na začiatku slova pred spoluhláskou. Už sme totiž spomenuli, že v čase, keď ešte v systéme neexistovala neznelá fonéma f a keď už bola znelostná neutralizácia, spoluhláska v sa pred neznelou spoluhláskou na začiatku slova nemohla meniť na f , ale sa menila inakšie. A pretože spoluhláska f pre-

⁹⁹ Eugen Pauliny, *Fonológia spisovnej slovenčiny*, 63.

nikala do systému iba postupne — a tak to bolo na celom jazykovom území —, sú za spoluhlásku *v* na začiatku slova pred neznelou spoluhláskou pestré striednice na celom jazykovom území. Na južnom západnom Slovensku často nachádzame tvary ako *ščil*, *ščilej*, *ščiléki* (*včil* < *v čile*), *ščéra*, *ščéraj* (< *včera*), *chtedi* (vtedy), *Chtelňica* (< *Vtelnica*); možno sem zaradiť aj *Neštich* (< *Neustift*) pri Jure a pri Smoleniciach.

Inde na Slovensku (napr. Turiec, Trenčianska) sa často vyskytuje zámena zadopodnebnou úžinovou: *ch kostole*, *ch Pešti*, *ch kúle* atď.

Starého pôvodu je aj odpadávanie spoluhlásky *v* na začiatku slova pred neznelou spoluhláskou, napr.: *šetko*, *šecek*, *šak*, *šakovi*, *šeľjaki*, *šemota* (všemota), *šepleta* (vše-pleta), *čela* (včela), *táčik* (vtáčik) atď. Podobne *Novejša*, *Paľovejša* z pôv. lok. sg. v Novej Vsi, v Paľovej Vsi (a z toho nom. sg. *Novejša* a po odpadnutí *v Novejša*).

Zriedkavejšie sa v takejto polohe *v* mení na *u*, napr. *utorok* (< *vъtor-*). Zmena *w* > *u* na začiatku slova pred spoluhláskou je bežná v Zemplíne: *včera* > *učara*, *všade* > *ušazi* atď. Pozri ods. 9 tohto §.

Za novší jav treba pokladať prípady, keď sa *v* v polohe na začiatku slova pred neznelou spoluhláskou nahrádza spoluhláskou *f*. Tak je to obvykle pri predpone *v-* a pri predložke *v*. Tu sa totiž udržalo vedomie, že ide o spoluhlásku *v* v neutralizačnej polohe, preto sa tu vyvinula bežná neutralizácia *v* — *f*. Ide o prípady ako: *fpáčil*, *fpísať*, *fpustiť*, *ftjahnuť*, *ftisnuť*, *fsadiť*, *fkúriť*; *f poľi*, *f kabáče*, *f tele*, *f sekere* atď.

Alé veľmi často sa v nárečiach predložka *v*, najmä pred slovom, ktoré sa začína na neznelú, nevyskytuje, napr.: *Krupiňe*, *poľi*, *Šahách*, *Ťesárach*, *Sebechlebjech* atď. Tento jav je bežný najmä v južnej strednej slovenčine, ale často sa vyskytuje aj v iných slovenských nárečiach.

16. Obdobné javy ako pred neznelou spoluhláskou nachádzame aj pri *v* na začiatku slova pred znelou spoluhláskou. Napr. pri predložke *v* a pri predpone *v-* v Liptove (pred pernými): *h Mikuláši*, *h meste*, *h máji*, *h banke*, *h mezach*, *hbehnúť*, *nehmesť sa* atď.¹⁰⁰ Obdobné prípady sú aj v Gemeri: *h Mokré Lúke*, v severnej Trenčianskej: *hmesť sa*, *h ňedelu*, *h noci* atď. Miestami je *bđova*, *gdova* namiesto *vdova*. Inokedy sa *v* v tejto polohe nevyslovuje: *ždi*, *zjať*, *zdichať*, *zňiknúť* atď. Namiesto *vňaf* býva miestami na strednom a západnom Slovensku *ňaf*. Za tvar *svrab* je tvar *srab*.

Na južnom strednom Slovensku sa predložka *v* nevyslovuje ani pred znelými spoluhláskami, napr.: *Modrom Kámeňi*, *Đeviči*, *Medovarcach*, *Rikinčičiach* atď.

17. Ako príklady ukazujú, príčinou zániku alebo zmeny spoluhlásky *v* na začiatku slova pred spoluhláskou nemusela byť vždy len tá okolnosť, že

¹⁰⁰ J. Stanislav, *Liptovské nárečia*, 187.

v systéme nebolo ešte spoluhláska *f*, ako sme to uviedli vyššie. Mohol zavážiť aj fakt, že spoluhláska *v* sa pocítovala dlho ako sonóra a ako taká nemohla stáť na začiatku slova pred šumovou spoluhláskou. Okrem toho spojenie „úžinová + úžinová“ sa v slovenčine v rámci tej istej morfémy nevyskytuje, a preto si ľahko môžeme vysvetliť, prečo *v* odpadáva v prípadoch ako *vziať, vždy, všetok, všepleta* a pod.

Z týchto príčin sa spoluhláska *v* často alebo vynechávala, alebo sa nahradzovala inou spoluhláskou. Je však pravdepodobné, že všetky uvedené faktory pôsobili najčastejšie súčasne. Najpestrejšie výsledky sú práve v tých prípadoch, v ktorých sa neudržalo vedomie o etymologicky náležitom postavení fonémy *v*. Dost' pravidelne sa spoluhláska *v* zachovala, resp. zanikala v prípadoch, v ktorých šlo o predložku *v* alebo o predponu *v-*, alebo tam, kde sa udržalo vedomie, že ide o začiatočné *v*, napr. v slovách *voš — fši, ves — fsi*.

Mnohosť príčin, ktoré pôsobili na zmeny spoluhlásky *v* na začiatku slova pred spoluhláskou, vysvetľuje aj pestrosť výsledkov a tvarov.

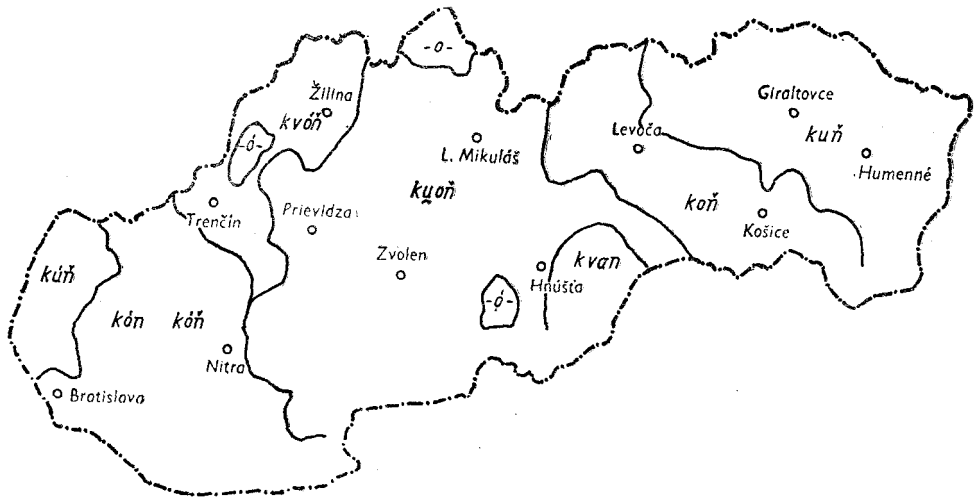
18. Ako sme sa pokúsili vyložiť, zmena $w > v$ neprebíhala vo všetkých nárečiach ani naraz a ani nie rovnako. Prvý impulz k nej mohol prísť po denazalizácii v skupinách $w\varrho > wu$, ako sa to už spomenulo. V stredoslovenských nárečiach k nej dala impulz aj diftongizácia $\bar{o} > uo$. Zmena $w > v$ sa uskutočnila pred preniknutím spoluhlásky *f* do systému a uskutočnila sa v súvislosti so znelostnou neutralizáciou. To značí, že čas dokončenia zmeny $w > v$ približne na dnešný stav možno vcelku položiť na začiatok 13. storočia. Pravdaže, preniknutie hlásky *f* do systému a rozvoj znelostnej neutralizácie fonémy *v* v rozmanitých polohách a nahradzovanie fonémy *v* inými spoluhláskami, resp. jej zánik nastáva v plnej miere až od 13. storočia a trvá vlastne až podnes.

§ 28. DIFTONGIZÁCIA $\bar{e} > ie$, $\bar{o} > uo$

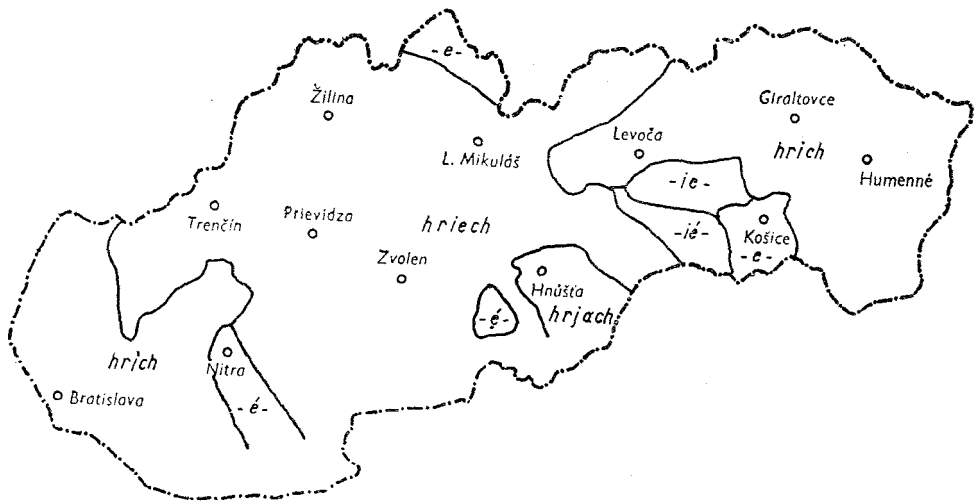
1. V mnohých slovenských nárečiach sa alebo uskutočnila diftongizácia $\bar{e} > ie$, $\bar{o} > uo$ alebo sa v nich uskutočnili zmeny, ktoré diftongizáciu $\bar{e} > ie$, $\bar{o} > uo$ pripomínajú. Pozri mapky č. 50, 51, 52.

V prevažnej väčšine stredoslovenských nárečí sa uskutočnila nesporne diftongizácia $\bar{e} > ie$, $\bar{o} > uo$. Pritom sa zmena $\bar{e} > ie$ uskutočnila jednak pri pôvodnom dlhom \bar{e} , jednak pri pôvodnom dlhom \bar{e} . Uskutočnila sa, pravdaže, aj pri \bar{e} , ktoré vzniklo kontrakciou z *bye, ije, eje, ěje*.

Diftongy *ie*, *uo* sa v strednej slovenčine fonologicky vyvinuli tak, že z dlhého \bar{e} (alebo \bar{e}), \bar{o} sa vyvinuli diftongy *ie*, *uo*, ktoré boli síce vo svojej slabičnej (vokalickej) časti krátke, ale ktoré hneď od začiatku fungovali ako celok ako dlhé nositele slabičnosti. Teda fonologicky nastala zmena $\bar{e} > ie$,

Mapa 50. kôň

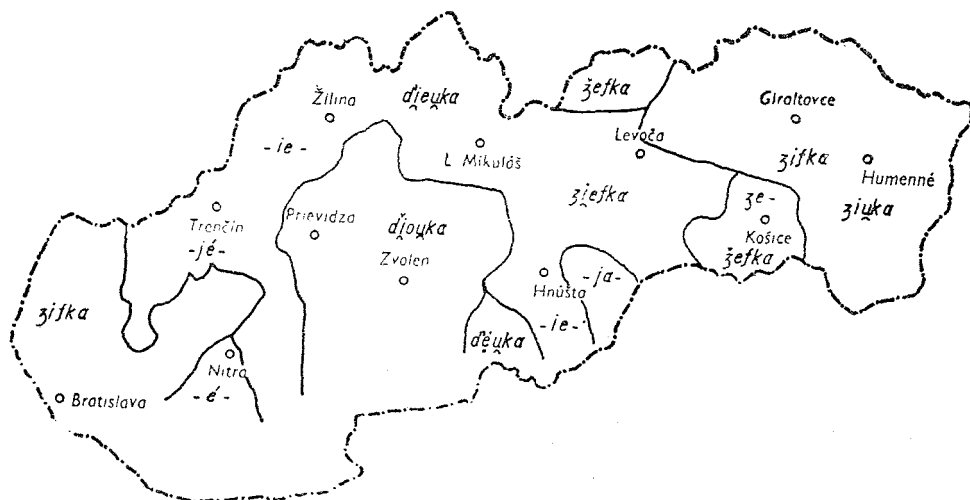
Mapa 51. hriech

$\bar{o} > \bar{uo}$ bez akýchkoľvek prechodných fáz. Je síce možné, že v čase, keď sa zmena uskutočňovala, mohli jestvovať foneticky aj podoby *ie*, *uo*, ale tieto podoby mohli fonologicky platiť alebo ako *ie*, *uo* alebo ešte ako *é*, *ó*. Z fonologického hľadiska však nie je možné predpokladať pre strednú slovenčinu diftongy typu *ie*, *uo*. Takéto diftongy by sa totiž skladali z troch mór a v strednej slovenčine sú už od najstarších čias dlhé nositele slabičnosti dvojmórové. Trojmórových nositeľov slabičnosti v strednej slovenčine

(a v slovenčine vôbec) niet. Len pri chápaní dlhého nositeľa slabičnosti ako dvojmórového môžeme vysvetliť fungovanie rytmického zákona o krátení druhej dĺžky a len existenciou rytmického zákona o dvoch dĺžkach si vysvetlíme, že diftongy *ie*, *uo* sa po svojom vzniku cháпали ako bifonematické nositele slabičnosti, že sa nezmenili na spojenie *jé*, *vó* alebo *je*, *vo*, kde by jotový alebo labiálny prvok prestal byť súčasťou nositeľa slabičnosti.

2. Diftongizácia *ē* > *je* nastala napr. v týchto prípadoch:

za dlhé *ē*: žena — *žen* > *žien*; strela — *strēl* > *striel*; strecha — *strēch* > *striech*;

Mapa 52. dievka

prosa — *prosēb* > *prosieb*; hradba — *hradēb* > *hradieb*; svatba > *svadba* — *svadēb* > *svadieb*;

nesēš > *nesieš*, *vezēš* > *vezieš*, *šēl* > *šiel*,

koňēc > *koňiec*, *veňēc* > *veňiec*, *kliňēc* > *kliňiec*,

šēsty > *šiesty*, *sēdmy* > *siedmy*;

ňēsti > *ňiesti*, *vēsti* > *viesti*, *chlēb* > *chlieb*;

za dlhé *ē* a za *ē*, ktoré vzniklo kontrakciou:

bēda > *bieda*, *mēra* > *miera*, *rēka* > *rieka*, *grēch* > *hriech*, *dētē* > *dietä*, *srēbro* > *sriebro*;

sbožtje > *sbožē* > *zbožie*, *znamenyje* > *znameňē* > *znameňie*;

cuzeye > *cuzē* > *cuzie*, *božē* > *božie* atď., *cuzēyo* > *cuzieho*, *cuzēmu* > *cuziemu*; *dobrē* > *dobrie* (okrem Turca a hornej Nitry); *dobrēho*, *dobrēmu* > *dobrieho*, *dobriemu* (na Orave a v Liptove).

Diftongizácia $\bar{o} > \bar{uo}$ nastala napr. v týchto prípadoch: *kōň > kyoň*, *kōš > kyoš*, *vōl > vyoľ*, *kōľ > kyol*, *stōľ > styol*, jamka — *jamōk > jamyok*, *mōžeš > myožeš* atď.

Diftong \bar{uo} je v stredoslovenských nárečiach často aj v cudzích slovách namiesto cudzieho *ó*, napr.: *cyol*, *citryon*, *lyozi*, *nyota*, *štryofať* atď.

Diftongy *ie*, \bar{uo} (a platí to aj o neskoršie vzniknutosom diftongu $\bar{a} > ia$) sa hodnotia, ako sme to už vyššie spomenuli, v strednej slovenčine ako dlhé nositele slabičnosti. Platia tak napr. v nezávislých morfológických alternáciách, napr.: *styol* — *stola*, *kyol* — *kola*, *vyoľ* — *vola*, *nyož* — *noža*, *chľieb* — *chleba*, *vjetor* — *vetra* (teda práve tak ako *mráz* — *mrazu*, *dážď* — *dažďa*); *hora* — *hyor*, *žena* — *žien*, *mesto* — *mjest* (práve tak ako *sila* — *síl*, *rada* — *rád*, *suka* — *súk*).

Podobne platia diftongy ako dlhé nositele slabičnosti aj pri rytmickom krátení, napr.: dat. plur. fem. a neutra *pjesňam*, *dievkam*, *kyoram*, podobne ako *pracam*, *strážam*, *továrňam* (proti tomu: *ženám*, *mestám*, *uliciam* atď.).

3. Diftongizácia $\bar{e} > ie$, $\bar{o} > \bar{uo}$ zasiahla celú strednú slovenčinu okrem východného Novohradu a západného Gemera a časti južného požitavského Tekova. Uskutočnila sa teda na Orave, v Liptove, Turci, v hornej Nitrianskej, vo Zvolenskej, v Tekove, v Honte, v západnom Novohrade a v strednom a východnom Gemeri. O vývine vo východnom Novohrade a v západnom Gemeri pozri ďalej ods. 6.

Nedostatok diftongizácie v požitavskom Tekove je daný novším vývinom, spôsobeným tým, že sa po tureckých vojnách táto oblasť silne preformovala novším prisťahovalectvom z oblastí západného Slovenska a východnej Moravy. Porov. doklady z Dolného Ohaja a Húlu: *chléb*, *oléc*, *polétau si*, *drěčná*, *doňěsoy*, *rozňěsla*, *věš*, *ňevém* (= *vieš*, *neviem*), *hvězda*, *vědoy*, *pékla*, *doprostrětka*, *rozbelěvalo sa*, *šťastě*, *veselě*, *pozdraveňě*, *na vedomé*, *šecké*, *ňemóže*, *nóš*, *kóň*, *vól*, *stól*, *mój*.¹⁰¹

Nediftongizované *é* je aj vo viacerých slovenských zadunajských osadách v Maďarsku. Napr. v Tardoši (Komárňanská stolica): *děra*, *děfa*, *spěvať*, *svěčka*, *směšni*, *srěberni*, *zbožě*, *za bélého dňa* atď.¹⁰² Aj tu ide o kolonizačné nárečie zo západného Slovenska.

V Turci a v severnej Nitrianskej nenastala diftongizácia v tvaroch adjektív tvrdého skloňovania: *dobrého*, *dobrému*, *dobré* (nom. akuz. plur. mask. neživ., fem., neutra) a v tvare zámena *ten* *té* (nom.-akuz. plur. mask. neživ., fem., neutra). V protiklade k mäkkému skloňovaniu vzoru *cuzí*: *cuzého*,

¹⁰¹ Rudolf Martiš, *Nárečový obraz najjužnejšej časti stredného Požitavia v porovnaní s nárečím Komjatíc ako reprezentatívnym nárečím stredného Ponitria*, *Linguistica Slovaca* 4—6, 1946—48, 145—153.

¹⁰² Jozef Štolc, *Nárečie troch slovenských ostrovov*, 38.

zcuému, cuzé > cuzjeho, cuzjemu, cuzje zachovalo sa asi na tejto oblasti v tvaroch vzoru dobrý (*dobrého, dobrému, dobré*) širšie zadnejšie \bar{e} ako variant predného mäkkého úzkeho \bar{e} . Predné \bar{e} sa diftongizovalo, ale zadné \bar{e} ostalo nediftongizované. Stalo sa tak iste pod vplyvom susedných západo-slovenských nárečí, v ktorých bolo v týchto pozíciách zadné \bar{e} .

4. Príčiny diftongizácie boli v tom, že dlhé \bar{e} a \bar{o} boli pôvodne úzke vokály a vyslovovali sa so slabou prejotáciou pri \bar{e} (teda \bar{e}) a so slabou labializáciou pri \bar{o} (teda \bar{o}). Hoci po zániku a vokalizácii jerov vznikla v severnej strednej slovenčine vokalickej mäkkostná korelácia a mäkkostné protiklady pri konsonantoch neboli relevantné, jednako pri niektorých konsonantoch ostali ešte asi po dlhší čas fonetické sprievodné mäkkostné vlastnosti. Tak to bolo najmä pri fonémach ℓ , \bar{d} , \bar{n} , \bar{l} , \bar{s} , \bar{z} , $\bar{č}$, ale bolo tak aj pri labiálach. To spôsobovalo, že uvedená fonetická (slabo diftongizovaná) výslovnosť \bar{e} a \bar{o} sa dlhší čas udržala aj po zániku a vokalizácii jerov a po vzniku vokalickej mäkkostnej korelácie. Ale keď bývalé mäkké spoluhlásky stratili aj svoje fonetické príznaky mäkkosti, výslovnosť \bar{e} (= \bar{e}) po bývalej mäkkej a výslovnosť \bar{o} (= \bar{o}) po bývalej tvrdej spoluhláske sa rekompenciáciou za starú sprievodnú mäkkosť a tvrdosť a rekompenciáciou za úzku výslovnosť nahradila výslovnosťou *je, jo*. Rytmický zákon v strednej slovenčine, mórové ponímanie kvantity a striedanie dlhých a krátkych prípon spôsobilo, že diftongy *je, jo* sa v strednej slovenčine ponímali ako koreláty dlhých samohlások. Tento fakt pôsobí, že diftongizáciu $\bar{e} > je$, $\bar{o} > jo$ treba odlišovať od obdobných javov v iných slovenských nárečiach. Chýba im to, čo je pre strednú slovenčinu charakteristické: ponímanie diftongov *je, jo* ako slabičných dĺžok pri platnosti rytmickeho zákona o krátení druhej dĺžky.

5. Vznik diftongizácie $\bar{e} > je$, $\bar{o} > jo$ v strednej slovenčine možno podľa vyššie uvedeného výkladu datovať fonetickým stvrdnutím bývalých mäkkých spoluhlások v severnej strednej slovenčine. Pre väčšinu bývalých mäkkých spoluhlások nám porovnávací materiál chýba, ale spoluhlásky \bar{s} , \bar{z} , $\bar{č}$ v severnej strednej slovenčine stvrkli foneticky asi vtedy, keď vzniklo prvé \bar{z} . Vznik prvého \bar{z} možno položiť do doby pred utvorením znelostnej neutralizácie, teda niekedy pred začiatok 13. storočia, alebo na koniec 12. storočia. Podľa toho by diftongizácia $\bar{e} > je$, $\bar{o} > jo$ bola vznikla niekedy na začiatku 13. storočia.

Tento termín si možno overiť aj z druhej strany. Ak je pravda, že zmena $w > v$ v strednej slovenčine bola urýchlená aj prítomnosťou dvojhlásky *jo* (pozri k tomu § 27, ods. 2), vtedy by diftongizácia $\bar{o} > jo$, $\bar{e} > je$ bola vznikla pred zmenou $w > v$. A zmenu $w > v$ v strednej slovenčine z rozmanitých príčin, hlavne v súvislosti so vznikom znelostnej neutralizácie a s prenikaním spoluhlásky *f* do systému kladieme zasa približne na začiatok

13. storočia. Teda aj z tejto strany sa diftongizácia $\bar{e} > i\bar{e}$, $\bar{o} > u\bar{o}$ kladie v strednej slovenčine na začiatok 13. storočia.

Ako najstaršie doklady na diftongizáciu sa uvádzajú tvary *Zlieho* (= *Zliechov*) 1272, 1330,¹⁰³ *Crathuow* 1262/1270 (Šm. 4). Oba tieto doklady strácajú hodnotu tým, že sú zo západného Slovenska a môžu odrážať (a iste aj odrážajú) iné javy, a nie diftongizáciu.

Zo stredného Slovenska sa z 13. storočia uvádzajú doklady ešte bez diftongizácie, napr. *Berveno Haradistye* 1263 v Turci (= Brvenno Hradište), Ch 55,93; *Cheremno* 1372 v Liptove (= Čeremno), Húšč. Kol. 21. Ale tieto doklady, ako sa domnievame, nie sú vôbec na prekážku predpokladu, že v 13. storočí diftongizácia $\bar{e} > i\bar{e}$, $\bar{o} > u\bar{o}$ už existovala.

6. Zo starých stredoslovenských nárečí sa diftongizácia $\bar{e} > i\bar{e}$, $\bar{o} > u\bar{o}$ neuskutočnila vo východnom Novohrade a v západnom Gemeri. Doteraz je ešte na tomto území zachované staré úzke \bar{e} a \bar{o} . Napr.:

spévaťi, povédati, béla ruža, vé (vie), ňepověš, ňěsti, ňěsli, rostěn (rastiem), ňeprišěu, děučence, strašěvaťi;

kón, život, potrebnó, maló, pánovó, móžen.

Diftongizácia $\bar{e} > i\bar{e}$, $\bar{o} > u\bar{o}$ tu nevznikla asi preto, lebo po palatalizácii velár a po zmene slabík *ky, gy, chy, yy > ki, gi, cki, ři* sa dlhé \bar{y} začalo výraznejšie vyslovovať ako dlhé otvorené tvrdé \bar{e} , takže protiklad $\bar{e} - \bar{e}$ ($< \bar{y}$) udržiaval vokál \bar{e} tak, že nepodľahol diftongizácii. Spolu s vokálom \bar{e} sa udržiaval nediftongizovaný aj vokál \bar{o} . Dnes sa tento stav zachoval len na malej časti územia. Pôvodne bol iste rozšírenejší.

7. Diftongizácia $\bar{e} > i\bar{e}$, $\bar{o} > u\bar{o}$ v tom poňatí ako v strednej slovenčine neuskutočnila sa v západoslovenských nárečiach, ba ani na starej stredoslovenskej oblasti nitrianskej. Svedčí o tom fakt, že v strednom a dolnom Ponitří, ďalej od Nového Mesta nad Váhom na juh, teda na južnom západnom Slovensku okrem Záhoria a okrem malej oblasti myjavskej je zachované nediftongizované \bar{o} . V oblasti myjavskej je dnes síce *kvon, kvoš*, ale tu nejde o produkt domáceho západoslovenského vývinu, ale o stopy stredoslovenskej kolonizácie. V severnej západnej slovenčine je nateraz už temer vo všeobecnosti $\bar{o} > u\bar{o}$, ale zdá sa, že aj tu ide o expanziu stredoslovenských tvarov, resp. o výsledok zmeny mäkkých a tvrdých slabík pri zániku konsonantickej mäkkostnej korelácie. Pozri o tom viacej ďalej v § 30, ods. 12.

Dlhé \bar{e} sa v južnej západnej slovenčine vyvíjalo veľmi pestro. Sú tu zaň vcelku tri striednice: \acute{e} , $j\acute{e}$, \acute{i} . Obvykle sa tu vidia výsledky diftongizácie ($\bar{e} > i\bar{e} > j\acute{e}$), resp. ďalej až úženia ($\bar{e} > i\bar{e} > \acute{i}$). Ale zdá sa, že aj tu ide o dôsledky zmeny mäkkých a tvrdých slabík pri zániku konsonantickej mäk-

¹⁰³ J. Stanislav, *Dejiny I*, 1958, 338, 407.

kostnej korelácie. Obdobne to platí aj pre severnú západnú slovenčinu, ale tam treba predpokladať zvýšený stredoslovenský vplyv.

Vo východnej slovenčine sú doteraz zachované miestami tvary, ktoré upomínajú na diftongizáciu, resp. javia sa ako výsledok diftongizácie $\bar{e} > \bar{i}e$, $\bar{o} > \bar{u}o$. Ale okrem príčin, ktoré platia pre západnú slovenčinu, ide tu aj o výsledky vývinu pri zániku kvantity. Pozri o tom ďalej v § 31, ods. 2—7.

Hlavný dôvod, pre ktorý nemožno stotožňovať pri vývine \acute{e} , \acute{o} západoslovenský a východoslovenský vývin so stredoslovenským, je v tom, že ani v západnej slovenčine, najmä nie v jej južnej časti, ani vo východnej slovenčine spojenia $\bar{i}e$, $\bar{u}o$ (resp. $\acute{j}e$, $\acute{v}o$) neplatili ako diftongy, ale ako spojenia $j + e$, $v + o$.

8. Ako sa ukazuje ďalej v § 32, ods. 7—8 tejto práce, nie je možné spájať v strednej slovenčine diftongizáciu $\bar{e} > \bar{i}e$, $\bar{o} > \bar{u}o$ s diftongizáciou $\acute{a} > \acute{i}a$. Diftongizácia $\acute{a} > \acute{i}a$ je zrejme oveľa mladšia ako diftongizácia $\bar{e} > \bar{i}e$, $\bar{o} > \bar{u}o$. Svedčia o tom zachované doklady i rozšírenie.

Doklady zo Žaltára klementínskeho zo 14. storočia (*ziadali su, zyadaĭ, zyadana*) a doklady zo Žilinskej knihy z 15. storočia (*Wrtyak* 1441, 1434. popri *Wrtek*), ktoré uvádza J. Stanislav¹⁰⁴ ako doklady pre diftongizáciu $\acute{a} > \acute{i}a$ už v 14.—15. storočí, možno vykladať inakšie než ako diftongizáciu. Pravdepodobne tu šlo o grafické naznačenie vokálu \acute{a} alebo \acute{a} na rozdiel od vokálu \bar{a} .

J. Stanislav sa domnieva, že v strednej slovenčine miestami preniká diftongizácia $\bar{e} > \bar{i}e$ až v 17. storočí. Domnieva sa tak na základe niektorých neskorých zápisov, v ktorých nie je diftong $\bar{i}e$ zaznačený, napr. *powe* (= *po-vie*) 1658 Orava; *Prozeek* 1468 Liptov (= *Prosiek*) atď.¹⁰⁵ Ale takéto neskoré a nepresné zápisy nijako nemôžu byť východiskom pre taký smelý záver. Preto kladieme diftongizáciu $\bar{e} > \bar{i}e$, $\bar{o} > \bar{u}o$ na začiatok 13. storočia.

9. Zmena $\bar{i}e > \bar{j}a$, $\bar{u}o > \bar{v}a$ a zmena $e\acute{i} > \acute{e}$, $ou > \acute{o}$ v Gemeri. Na východnom okraji stredoslovenských nárečí v strednom Gemeri sa diftongy $\bar{i}e$, $\bar{u}o$ zmenili ďalej: $\bar{i}e > \bar{j}\acute{a} > \bar{j}a$, $\bar{u}o > \bar{v}a$. Tento proces sa uskutočňoval takto:

Po diftongizácii $\bar{o} > \bar{u}o$, $\bar{e} > \bar{i}e$, ktorá zasiahla aj stredný Gemer, vyzeral gemerský systém dlhých vokálov takto:

\acute{a}		\acute{a}
$\bar{u}o$		$\bar{i}e$
\acute{u}	\acute{y}	\acute{i}

¹⁰⁴ *Dejiny* I, 1958, 338.

¹⁰⁵ *Dejiny* I, 1958, 408.

Slabinou tohto systému boli práve diftongy *uo*, *ie*, a to preto, lebo v tomto okrajovom stredoslovenskom nárečí (išlo vlastne o prechodné nárečie) neexistuje rytmický zákon o krátení druhej dĺžky a diftongy tu práve preto neplatili ako dlhé nositele slabičnosti. V ostatných stredoslovenských nárečiach a v spisovnom jazyku, ako sa už uviedlo, diftongy sa využívajú a platia ako dlhé samohlásky. Diftongy *ie*, *uo* sa teda v stredogemerskom nárečí nehodnotili ako spojenie dvoch mór, ktorým sa utvára dlhý nositeľ slabičnosti, ale hodnotili sa ako spojenie „konsonant + vokál“. Hodnotili sa teda ako *j + e*, *v + o*. V dôsledku toho vypadli zo systému dlhých vokálov a tak miesto dlhých nositeľov slabičnosti prostredného stupňa v stredogemerských nárečiach ostalo prázdne. Vývin vyzeral takto:

á	ä	>	á	ä	>	á	ä
uo	ie		vo	je		ú	ý
ú	ý		í			ú	ý

Spojenia *je*, *vo*, ktoré vznikli zo starých diftongov *ie*, *uo*, prekonal ďalší vývin pri svojom vzďaľovaní sa od dlhého vokalizmu, do ktorého pôvodne patrili. Vzďaľovali sa kvalitatívne aj vo svojej vokalickej zložke od vokálov prostredného stupňa, ktorých reprezentantmi kedysi boli, a to tým, že kvalitu svojej vokalickej časti zmenili na otvorenú. Tak nastala zmena *vo* > *va*, *je* > *jä* > *ja*. Takto vznikli gemerské tvary *vĭam*, *vĭara*, *chlĭab*, *hniäzdo*, *mlĭako*, *driamal*, *žena* — *žĭan*, *nĭašč*, *nĭasó*, *dobrĭa ženi*, *dobrĭa žriadlo*; *kvan*, *mvaj*, *bvab*, *nvaž*, *šva* atď. namiesto praslovanských tvarov *věmь*, *věra*, *chlěbъ*, *gnězdo*, *mlěko*, *drěmati*, *žena* — *ženъ*, *nesti* — *nestъ*; *dobryje ženy*, *dobroje žrědlo* > *dobrě ženy*, *dobrě žrědlo*; *konъ*, *mojъ*, *bobъ*, *nožъ*, *čъto* (*čъso* > *čso* > *čo* > *čó* > *čuo*) atď.

Ba neskoršie sa v niektorých postaveniach (po perných spoluhláskach) spojenie *va* zjednodušuje na *a*. Napr.: *maj*, *tvaj*, *svaj*, *pajdem*, *mažem* — *mahem* (= môžem), *mažeš* — *maheš*, *maže* — *mahe*, *mac* (= môcť), imper. *pomažmo*, *pomašte* atď.

Na západnom okraji oblasti, na ktorej je zmena *uo* > *va*, *ie* > *jä* > *ja*, sa ešte udržiavajú tvary s *jä*, napr.: *hniäzdo*, *mlĭako*, *nĭašč* atď. Inde je už *ia* (*mlĭako*, *žena* — *žĭan* atď.).

10. Nové dlhé *ó* a *é* sa v stredogemerských nárečiach vyvinulo zo spojení *ou* > *ó* a *ei* > *é* v prípadoch ako:

zmena *ou* > *ó*: inštr. sg. fem., napr.: *s kosó*, *za cestó*, *rukó*, *velkó robotó*, *akó planó smrčó*; takisto: *zo sobó*, *predo mnó*, *za ednó cestó*;

gen. plur. mask. subst., napr.: *vojăkó*, *chlapó*, *brató*, *dvanăz rokó*;

v tvaroch mask. sg. *l*-ového participia pri slovesách I. triedy: *plĭató*, *vĭädó*, *nĭäsó*, *rĭăkó*, *išó*, *prišó*, *zišó*;

v nom. sg. mask. posesívnych adjektív s príponou *-ov*: *knázó potok*;

v slovách *pónoc* (= poľnoc), *domó* (= domov) atď.;

zmena *eĭ* > *é*: gen., dat. a lok. sg. fem. adj., zámen a čísloviek: *do Ratkové, gu Medvežé studniške, v Zemplinské, s né* (= z nej), *po né* (= po nej), *f této tme, o deváté, okolo vasmé, po edné*;

v príslovkách zakončených na *-ej*: *najskoré, дәlé* atď.

11. Zmenu *je* > *ja* v Gemeri pokladali niekedy za bulharizmus.¹⁰⁶ Ale ako vyplýva z vyššie povedaného, ide tu o domácu hláskoslovnú zmenu, ktorá sa vykonala iba po priebehu diftongizácie *ō* > *uo*, *ē* > *ie*. Diftongizácia *ō* > *uo*, *ē* > *ie* sa uskutočnila na začiatku 13. storočia, preto treba gemerskú zmenu *je* > *jä* > *ja* a *uo* > *va* klásť na čas po tomto termíne, ale najskôr niekedy na prostriedok alebo koniec 13. storočia. A v tomto čase nemôže byť už ani reči o bulharskom vplyve. O bulharskom vplyve by bola mohla byť reč iba niekedy v 9. storočí, keď bulharská moc siahala až do Potisia. Preto zmenu *je* > *ja* v gemerských nárečiach nemožno pokladať za bulharizmus.¹⁰⁷

J. Stanislav sa domnieva,¹⁰⁸ že diftongizácia *ē* > *ie* sa vykonala zväčša do 15. storočia a zmenu *ie* > *jä* > *ja* kladie podľa dokladov do 16.—17. storočia. Domnievame sa, že niet dôvodu na také neskoré datovanie tejto zmeny, i keď staršie doklady chýbajú.

12. Stredoslovenská zmena *ieŭ* > *ioŭ*. Niekedy po vykonaní diftongizácie *ē* > *ie* nastala miestami v stredoslovenských nárečiach zmena *ieŭ* > *ioŭ*, t. j. dvojhláska *ie* sa pred bilabiálnym *ŭ* zmenila na *io*. Ide o prípady ako: *dĭeŭka* > *dĭoŭka*, *dĭeŭča* > *dĭoŭča*, *polĭeŭka* > *polĭoŭka*, *chĭieŭ* > *chĭioŭ*, *šĭeŭ* > *šĭoŭ*, *borĭeŭka* > *borĭoŭka*, *pokrĭeŭka* — *pokrĭoŭka*.

Centrum tejto zmeny je okolo Kláštora pod Znievom v Turci a v severnej Nitrianskej. Táto zmena nie je asi veľmi stará. Bližšie sa nateraz chronologizovať nedá. O jej neskorom vzniku dobre svedčí fakt, že je aj v slove *pokrĭeŭka*. Tu totiž musel najprv nastať vývin *pokrŭŭka* > *pokrĭŭka* > *pokrĕŭka* > *pokrĭeŭka*, resp.: *pokrŭŭka* > *pokrĕŭka* > *pokrĭeŭka*. Až potom mohla nastať zmena *pokrĭeŭka* > *pokrĭoŭka*. Zmena *ieŭ* > *ioŭ* nastala teda až po zmene *é* > *ie*, resp. až po zmene *y* > *i*.

¹⁰⁶ B. Conev, *Istorija na bolgarski ezik*, Sofia 1919, 49 a n. Zhrnutie kritik a názorov pozri u V. Vážneho, *Nářečtí slovenská*, Čs. vlastivěda III, 220 a Jána Stanislava, *Problém juhoslovanských prvkov v strednej slovenčine*, *Slavia occidentalis* 12, 1934, 148—157.

¹⁰⁷ Vyššie uvedený výklad zmeny *je* > *ja*, *uo* > *va* som podal v štúdií: *O domnelom bulharizme v slovenských nárečiach v Gemeri*, *Sbornik v čest na akademik Aleksandr Teodorov-Balan*, Sofia 1955, 335—338.

¹⁰⁸ *Dejiny* I, 1958, 407.

VÝVIN V 14. A 15. STOROČÍ

§ 29. ÚVOD

1. Spoločenská situácia je v druhej polovici a najmä na konci 13. a na začiatku 14. storočia na Slovensku charakterizovaná tým, že Slovensko sa dostáva do moci oligarchov: západné a stredné Slovensko bolo pod panstvom Matúša Čáka Trenčianskeho a východné Slovensko bolo v rukách Omodejovcov.

Podľa slovenskej romantickej tradície bol Matúš Čák slovenské národné knieža. To nie je pravda, ale jeho panovanie nad západným a stredným Slovenskom v rokoch 1290—1321 malo pre ďalší vývin slovenského jazyka na tejto oblasti značný význam. Na jazykový vývin mali vplyv najmä tieto fakty jeho panovania:

a) Matúš Čák opieral svoju vojenskú a politickú moc na získanom území jednak o žoldnierske vojská, jednak o slovenských zemanov. Na jeho dvore v Trenčíne pobývali a v jeho službách slúžili početní familiári spomedzi slovenských zemanov, takže na jeho dvore a v jeho dŕžave platila slovenčina ako konverzačný a vôbec dorozumievací prostriedok jeho zemianskych prívržencov. (Familiármí sa nazývali šľachtickí vazali zemepána.) Pretože v oblasti Matúšovej dŕžavy bol najväčší počet zemianstva na hornej Nitre, v Turci, v Liptove a na Orave, teda v oblasti severnej strednej slovenčiny, severná stredná slovenčina začínala v tom čase vplývať prostredníctvom Matúšovho panstva na západnú slovenčinu. Veľmi vplývala na jej severnú časť, ale bez vplyvu neostala ani južná oblasť okolo Piešťan a Hlohovca. Asi v tom čase nastáva veľký vplyv strednej slovenčiny na bánovské nárečie a na nárečie v okolí Trenčína.

b) Matúš Čák v hraniciach svojej dŕžavy premiestňoval a presťahúval poddaný ľud podľa potrieb, ktoré pokladal za vhodné. Okrem toho lúpil z územia svojich protivníkov poddaný ľud a presťahúval ho na svoje územie často aj s domami. V hraniciach jeho panstva bol pohyb poddaného ľudu relatívne

voľný. Aj tento moment vplýval na zblížovanie stredoslovenských a západoslovenských nárečí.

c) Oddelenie západného a stredného Slovenska v rukách Matúšových a východného Slovenska v rukách Omodejovcov spôsobilo, že stredná a západná slovenčina sa vyvíjali v tom čase konvergentnejšie než východná slovenčina. Najmä toto obdobie dalo základ pre osobitný vývoj východnej slovenčiny v niektorých javoch aj v neskorších obdobiach. Osobitný vývin v tomto čase mali okrajové oblasti v Novohrade a v Gemeri, ktoré boli na periférii oboch celkov.

2. Po smrti Matúša Čáka (r. 1321) a po skrotení oligarchie nastáva obdobie silnej vlády Karola Róberta a jeho nástupcu Ľudovíta. Slovensko v tomto čase hospodársky prekvitá, vyniká najmä ťažbou drahých kovov (zlata a striebra), zvyšuje sa poľnohospodárska a remeselná výroba, vzráha sa zahraničný a tranzitný obchod. V dôsledku toho sa zvyšuje hospodárska sila a politický význam miest a meštianstva. Do miest preniká v tomto čase už veľmi silne slovenský živel a domáha sa účasti a často si ju aj vymáha na správe mesta. Mnohé poddanské mestečká a v 15. storočí aj niektoré významné mestá na západnom Slovensku sa slovakizujú úplne. Do miest sa sťahuje hojne dedinské obyvateľstvo, mestá sú dôležitými trhovými a obchodnými centrami svojho kraja, takže aj pre jazykový vývin sú mestá v tomto čase dôležitými centrami. Vzrast remeselnej a poľnohospodárskej výroby a zosilňovanie miest trvá aj v 15. storočí, i keď už v tomto období prepuká v Uhorsku naplno zasa feudálna anarchia.

Už za ostatných Arpádovcov v 13. storočí a za bojov oligarchie s kráľom na začiatku 14. storočia sa veľmi zosilnil politický význam zamianstva. Zemianstvo reprezentovalo v 14. a 15. storočí dôležitú vojenskú a politickú silu. Na Slovensku bolo zemianstvo etnicky slovenské.

Slovenské meštianstvo a zemianstvo bolo v 14. a 15. storočí jadrom, okolo ktorého sa začala formovať slovenská národnosť. Slovenské nárečia sa stávajú v tomto čase dorozumievacím prostriedkom príslušníkov slovenskej národnosti. To spôsobuje, že sa uvedomujú už definitívne ako časti jedného celku — slovenského jazyka. Táto okolnosť má za dôsledok definitívny konvergentný vývin slovenských nárečí. Výraznejšie to badať na strednej a západnej slovenčine. Východná slovenčina, hoci javí tiež výrazné konvergentné črty vo svojom vývine so strednou slovenčinou, nesplýva vo vývine so strednou slovenčinou natoľko ako západná slovenčina, a to preto, lebo v 16. a 17. storočí stavovské vzbury oslabovali pevnejšie pričlenenie východnej slovenčiny k strednej a západnej slovenčine.

3. V 14. a 15. storočí sa začala u nás aj tzv. valašská kolonizácia, ktorá najmä v ďalších storočiach veľmi prispela k zvýšeniu mikrodialektnej členi-

tosti slovenského územia. Valašské osady, hoci zväčša splynuli so svojim nárečovým okolím, podržali si v jednotlivostiach v štruktúre svojho nárečia isté zvláštnosti, ktorými sa vydeľujú zo svojho okolia. No z druhej strany tým, že valašská kolonizácia prináša istú formu ľudovej kultúry, ovplyvnila v jednotlivostiach celú oblasť, ktorou prešla. Z jazykovej stránky sa to prejavilo najmä v slovníku.

Pri valachoch treba počítať jednak s rumunským elementom (ten bol u nás — okrem východného Slovenska — už asi najslabší a prejavuje sa z jazykovej stránky najmä v slovníku), s ukrajinským elementom a neskoršie aj s poľským elementom. Ako sa spomenulo, vplyv valachov na vzrast mikrodialektných faktov sa prejavil hlavne v nasledujúcich storočiach. A vtedy už šlo vlastne o zakladanie lazov a kopaníc a nie o skutočnú valašskú kolonizáciu.

4. Obdobie 14. a 15. storočia má pre Slovákov dôležitosť hlavne z dvoch stránok: Zreteľne sa prejavujú integračné javy v slovenskej spoločnosti. Začína sa formovať slovenská národnosť. Ďalej: Uhorsko a v tom veľmi dôležitým podielom aj Slovensko sa zapájajú intenzívnejšie ako dovtedy do európskeho spoločenského diania. Pre jazykový vývin sú tieto fakty dôležité tým, že sa zreteľne prejavuje aj nárečová integrácia. Okrem toho sa v nárečiach javí tendencia nahrádzať exkluzívnu štruktúru, vyznačujúcu sa javmi, ktoré nejestvujú v susedných neslovanských jazykoch, štruktúrou, ktorá je týmto jazykom bližšia. V tomto procese neboli asi bez významu neslovanské kolonizácie na Slovensku.

Konkrétne sa tieto fakty prejavili v tom, že v západnej slovenčine a v južnej strednej slovenčine zanikla konsonantická mäkkostná korelácia. Vo východnej slovenčine sa zasa na väčšine územia konsonantická mäkkostná korelácia obmedzila. Vývin východnej slovenčiny v tomto čase je vôbec silne ovplyvnený skutočnosťou, že je položená na okraji západoslovanského územia a že východné Slovensko malo veľmi silné spoločenské styky s Poľskom. V severnej strednej slovenčine sa zasa zjednodušujú viaceré protiklady vo fonologickom systéme. Vo viacerých veciach sa severná stredná slovenčina v tomto období prispôsobuje vývinu v západných slovenských nárečiach.

§ 30. ZÁNİK KONSONANTICKEJ MÄKKOSTNEJ KORELÁCIE

1. Konsonantická mäkkostná korelácia zanikala najprv na západnom Slovensku, potom v juhovýchodnej strednej slovenčine a napokon sa obmedzila jej platnosť vo východoslovenských nárečiach.

Jej postupný zánik sa miestami na západnom Slovensku začal už v 13. storočí, ale prebiehal hlavne v 14. a 15. storočí, kým na východnom Slovensku sa jej obmedzovanie uskutočnilo iba neskoršie a v úplnosti sa nedokončilo podnes.

Podstata zániku, resp. obmedzovania konsonantickej mäkkostnej korelácie je v tom, že mäkkostné protiklady konsonantov sa prestávajú pociťovať ako fonologicky záväzné, palatalizované konsonanty alebo splývajú so svojimi nepalatalizovanými protikladmi, alebo vstupujú s nimi do protikladov iného druhu. Vokály nasledujúce po bývalých palatalizovaných konsonantoch strácajú niektoré vlastnosti, ktoré boli dané práve tým, že stáli po palatálnych konsonantoch, resp. menia sa aj vokály, ktoré stáli po bývalých tvrdých konsonantoch. Prehodnocujú sa teda varianty samohlások a v súvislosti s tým sa mení a prehodnocuje celá vokalická štruktúra, teda nastávajú zmeny aj v konkrétnych vokáloch.

Zmeny vyplývajúce zo zániku konsonantickej mäkkostnej korelácie sú mnohoraké, nemožno ich všeobecne charakterizovať. V každom nárečí vyplývajú okrem už spomínaných faktov aj z toho, v akej konkrétnej situácii nárečie bolo a aká bola jeho fonologická štruktúra pred zánikom konsonantickej mäkkostnej korelácie.

Západoslovenské nárečia

2. Západoslovenské nárečia treba rozlíšiť z hľadiska zániku konsonantickej mäkkostnej korelácie na tieto oblasti: trenčianska (bývalá Trenčianska stolica), oblasť Piešťan a Hlohovca, oblasť Trnavy a Záhorie.

Najprv začala zanikať konsonantická mäkkostná korelácia v oblasti Trenčína a Bánoviec. Tu zanikala v súvislosti a pod vplyvom stredoslovenských nárečí.

Neskoršie začala zanikať konsonantická mäkkostná korelácia v oblasti trnavskej a piešťanskej. Tu zanikala asi hodne pod vplyvom mestskej nemeckej kolonizácie. Preto sa tu stretávame často s nepravidelnosťami vo vývoji mäkkých spoluhlások. Okrem toho tu asi vplývali (v okolí Piešťan a Hlohovca) aj stredoslovenské kolonizácie.

Na Záhori znikala konsonantická mäkkostná korelácia najneskoršie a tu sa aj najviac prejavilo susedstvo s moravskými nárečiami, ktoré boli pri zániku konsonantickej mäkkostnej korelácie konzervatívnejšie ako slovenské nárečia.

3. Zmeny spoluhlások

Zánik konsonantickej mäkkostnej korelácie sa prejavuje najmarkantnejšie na spoluhláskach práve v tom, že mäkkostné protiklady spoluhlások alebo zanikajú alebo sa menia.

Severné západné Slovensko

Ako sa už spomenulo, najprv začala zanikať konsonantická mäkkostná korelácia v okolí Trenčína a Bánoviec (a potom v celej Trenčianskej). V okolí Trenčína a Bánoviec sa včasný zánik konsonantickej mäkkostnej korelácie prejavil najmä v tom, že tvary, v ktorých sa bola uskutočnila zmena $l > \acute{c}$, $d > \acute{z}$, nahradili sa späť stredoslovenskými tvarmi so spoluhláskami l , d . Napr. v bánovskom nárečí: *oľtec, teplí, plačete, viete, deti, rodičje, budem, budeš, keď, narodej sa* atď. Len v slovách *oproci, naproci, dláco, cesto* je c za l^1 (v slove *dláco* je to tvaroslovnou analógiou).

Zmena $l > \acute{c}$, $d > \acute{z}$ sa uskutočnila, ako sme už povedali, na konci 12. alebo na začiatku 13. storočia. Vplyv strednej slovenčiny v tom zmysle, že \acute{c} ($< l$) a \acute{z} ($< d$) sa nahrádzalo stredoslovenským l , d , možno položiť najvhodnejšie do obdobia vlády Matúša Čáka na konci 13. a na začiatku 14. storočia. Vtedy totiž severné západné Slovensko a stredné Slovensko tvorilo ako Matúšovo domínium jeden hospodársky a administratívny celok. Vtedy sa na Matúšovom dvore a v samotnom Trenčíne a na okolí mohol uplatniť vplyv stredoslovenských nárečí. Stredoslovenský vplyv asi prenikal cez hornú Nitru na Bánovce a na Trenčín. Oblasť Bánoviec a Trenčína je totiž najviac zasiahnutá stredoslovenským vplyvom. Uvedeným smerom bolo najkratšie a najfrekventovanejšie spojenie Trenčína s Turcom (a vôbec s hornými stolicami) a so stredoslovenskými banskými mestami. Okrem toho mohli byť nositeľmi stredoslovenského vplyvu aj stredoslovenskí zemanovia, o ktorých sa Matúš opieral a ktorí žili na jeho dvore v Trenčíne.

Vplyv strednej slovenčiny pri nahrádzovaní \acute{c} , \acute{z} konsonantmi l , d musel byť včasný už aj preto, lebo zasiahol Trenčín ešte vtedy, keď \acute{c} ($< l$) a \acute{z} ($< d$) bolo palatalizované a líšilo sa od starého tvrdého c , z . Aj z tejto strany nám vychodí obdobie 13., resp. začiatku 14. storočia, teda obdobie vlády Matúša Čáka.

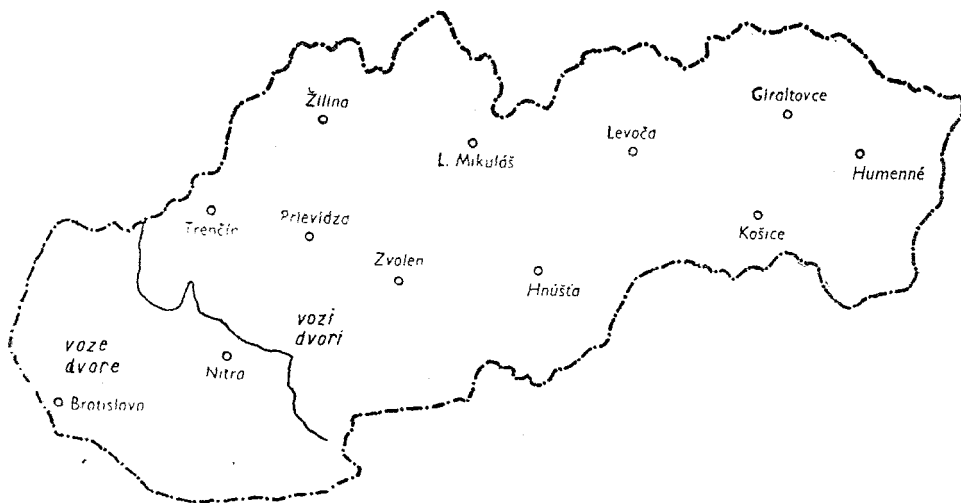
4. Inak asi konsonantická mäkkostná korelácia v celej trenčianskej oblasti zanikala naraz a bez nepravidielností. Palatalizované spoluhlásky splynuli s nepalatalizovanými, teda: \acute{p} , \acute{b} , \acute{v} , \acute{m} , \acute{s} , \acute{z} , \acute{r} $>$ p , b , v , m , s , z , r . V celej Trenčianskej okrem Trenčína a Bánoviec a ich okolia stratila sa mäkkosť aj pri \acute{c} , \acute{z} $>$ c , z (teda *žeći* $>$ *zeci*, kým v oblasti Trenčína a Bánoviec sa tvary typu *žeći* nahradili tvarmi typu *deći*). Na celej trenčianskej oblasti sa zachoval protiklad $n - \acute{n}$, $l - \acute{l}$ a v celej oblasti Trenčína a Bánoviec sa zachoval aj protiklad $t - \acute{t}$, $d - \acute{d}$, lenže tieto protiklady sa prehodnotili. Neboli to už protiklady mäkké — tvrdé, ale protiklady temné — svetlé, teda také ako v severnej strednej slovenčine. Aj protiklady $s - \acute{s}$, $z - \acute{z}$, $c - \acute{c}$,

¹ Anton Jánošík, *Z bánovského nárečia*, Sborník na počesť Jozefa Škultétyho, 648.

ž — ž sa prehodnotili na protiklady temných — svetlých, ako sa to bolo stalo už dávno predtým v severnej strednej slovenčine. Pozri k tomu § 16, ods. 6—7.

Južné západné Slovensko

5. Zmeny \acute{s} , \acute{z} , \acute{c} , \acute{z} , \acute{r} > s , z , c , z , r . Naznačili sme už vyššie (§ 22, ods. 7), že zmenu \acute{s} > s , \acute{z} > z , \acute{r} > r na južnom západnom Slovensku a zmenu

Mapa 53. vozy

starého \acute{c} > c , \acute{z} > z (teda \acute{c} , \acute{z} v slovách ako *svěcá*, *mežá*) na celom západnom Slovensku kladieme do obdobia pred asibiláciou a asibiláciu kladieme na koniec 12. alebo na začiatok 13. storočia.

Takéto včasné splynutie \acute{s} , \acute{z} , \acute{r} so s , z , r a teda odstránenie mäkkostných protikladov z dvojíc s — \acute{s} , z — \acute{z} , r — \acute{r} a ich splynutie do foném s , z , r , ktoré boli z hľadiska protikladu mäkkosť — tvrdosť neutrálne, je potrebné predpokladať pre celé územie južného západného Slovenska preto, aby bolo možné náležite vysvetliť niektoré tvary slov, ktorých kmeň sa končí na s , z , r .

Na južnom západnom Slovensku (počítame do toho aj Záhorie) stretávame sa často s javom, že nom.-akuz. plur. neživ. mask. a fem. pri slovách, ktorých kmeň je zakončený na $-s$, $-z$, $-r$, vyznieva na $-e$. Napr.: *zire*, *kose*, *koze*, *suze-slze-slze*, *breze*, *mise*, *nose*, *voze*, *klase*, *mraze*, *obraze*, *lese* atď. Pozri mapku č. 53.

Vznik týchto tvarov si vysvetlíme obdobne ako vznik tvarov typu *ruke*, *roke* v strednej slovenčine. Keď mäkké *ś*, *ź*, *ŕ* splynulo so *s*, *z*, *r*, stali sa nové *s*, *z*, *r* mäkkostne neutrálne a nebolo možné, aby sa po nich vyskytovala samohláska *y*, a preto v tvaroch nom.-akuz. plur. v slovách typu *nosy*, *vozy*, *kosy*, *kozy* bola prípona *-y* nahradená základným variantom tejto fonémy, t. j. zvukom *-i* (*nosi*, *vozi*, *kosi*, *kozi*). Ale v tvaroch nom.-akuz. plur. mask. neživ. a fem. boli možné len prípony *-y* (po tvrdých konsonantoch) a *-e* (po mäkkých konsonantoch). Preto bolo v týchto prípadoch nahradené zakončenie *-i* príponou *-e*, ktorá sa kládla po mäkkých, t. j. po netvrdých konsonantoch (a o také nateraz v prípadoch *s*, *z* šlo). Po mäkkostne neutrálnom *s*, *z*, *r* totiž prípona *-y* nemohla stáť. Tak vznikli tvary typu *kose*, *koze*, *hlase*, *obraze*, *žíre*, *dvore*.

Na tom istom území južného západného Slovenska sú aj tvary lok. sg. mask., fem. a neutra *v lesi*, *po hlasi*, *na vozi*, *v masi*, *v zezezi*, *o chasi*, *o basi*, *na vázi*, *o misi* atď. Tieto tvary vznikli zasa takto: Pred príponou *-ě*, ktorá pôvodne v týchto tvaroch bola, bolo vo vyššie uvedených slovách palatalizované *ś*, *ź*. Keď spoluhláska *ś*, *ź* v tomto tvare v súvisi s celkovým zánikom ich mäkkosti prestali byť mäkké, rekompensovala sa mäkkosť koncového konsonantu tým, že namiesto starej prípony *-e* (< *-ě*) nastúpila prípona *-i* od bývalých mäkkých kmeňov. Tak z tvaru typu *na vožě* > *na vože* vznikol tvar *na vozi*, pretože bolo potrebné odlišiť tvary typu *voza*, *vozu* (s bývalým tvrdým *z*) od tvaru *na voze* (s bývalým mäkkým *ź*). Pretože sa to nedalo odlišiť kvalitou spoluhlásky, využila sa na to prípona, ktorá stála po mäkkých spoluhláskach.

Ba tvary z *ja*-kmeňov prenikajú neraz aj do gen. sg. *a*-kmeňov, napr.: z *mise*, z *váze*, z *base*, s *kase*.² Tieto tvary vznikli tak ako tvary nom.-akuz. plur.

Ako z argumentácie vyplýva, predpokladáme, že na južnom západnom Slovensku ešte v čase zmeny *ś* > *s*, *ź* > *z*, *ŕ* > *r* existovalo tvrdé *y*, teda že existovala v zásade ešte konsonantická mäkkostná korelácia. Ak je tento predpoklad správny, vtedy by na severnom západnom Slovensku bola nastala zmena *ś* > *s*, *ź* > *z*, *ŕ* > *r* neskoršie, teda až v časoch všeobecného zániku konsonantickej mäkkostnej korelácie, keď spolu s protikladmi mäkkosť — tvrdoš u konsonantov zanikal aj protiklad *i* — *y*. Na severnom západnom Slovensku totiž neexistujú tvary typu *mise*, *voze* a pod. Z tohto faktu sme aj vyššie vychádzali pri určovaní času zániku konsonantickej mäkkostnej korelácie na severnom západnom Slovensku.

Včasná zmena *ś* > *s*, *ź* > *z* nastala aj v moravských nárečiach, lebo aj

² Pozri M. Gálik, *Skloňovanie substantív v myjavskom nárečí*, Sborník Matice slovenskej 16—17, 1938—39, 108.

v nich sú tvary typu *kose, voze, ve vozi*. Tvary tohto typu sú doložené v staročeských pamiatkach moravskej proveniencie už od 14. storočia.

6. Vývin $l - l$, $n - ň$. V súvislosti so zánikom mäkkého l , ktorý bol na trnavskej časti južnej západnej slovenčiny asi úplný, treba rátať v tom istom čase na tejto oblasti aj so splynutím mäkkého l a tvrdého l na jedno stredné l . Dnes totiž na tejto oblasti nachádzame len jedno l , a to dokonca aj v tvare mask. sg. partic. l -ového, napr.: *dal, kupoval* atď. Pritom je táto oblasť obkolesená zo západu, východu i severu nárečiami, kde je v tejto pozícii $-u$, $-v$ (*dau, dav*).

Po zmene $l > ě$, $d > ž$ a po splynutí $l - l > l$, alebo asi súčasne s týmto splynutím zmenilo sa na trnavskej oblasti aj $ň > n$. Konsonant $ň$ bol totiž ostal jediným palatalizovaným, resp. palatálnym konsonantom medzi zubnými konsonantmi. Od čias zmeny $ň > n$ a splynutia $l - l > l$ je na trnavskej oblasti len jeden rad predojazyčných konsonantov: t, d, n, l, r (a pravdaže, aj $s - š, z - ž, c - č, ž - ť$). Nie sú tu už konsonanty $l, d, ň, l, ř$.

7. V záhorskej oblasti ostal rozdiel $l - l$ zachovaný doteraz. Tvrdé l sa vyslovuje ako μ a mäkké l sa vyslovuje ako stredoslovenské stredné l . K záhorskej oblasti sa zaraďuje v tejto veci aj okolie Bratislavy až asi po Modru. Niektoré doklady na zmenu $l > \mu$:

buato, muáka, chuap, kuáda, huas, huava, huad, pekuo, škoua, veseuo, miuí, biuí, Michuu, žuovuat, stu-stuu (= stól);

*u*avica, *u*opata (miestami *opata*), *p*ú (< *púl* < *puol* < *pól*), *č*ovjek (< *člověk*), *ú*ka (< *húka*), *s*uha (< *sluha*);

*bi*u, *bi*ua; *p*ékeu, *p*ékua, *p*ékuo (ale *pekli*); *mo*heu, *mo*hua, *mo*huo; *um*reu, *um*reua, *um*reuo; *hr*áu, *hr*áua, *hr*áuo; *m*jeu, *m*jeua, *m*jeuo; *hr*nuu, *hr*nua; *hi*nuu, *hi*nua; *um*jeu, *um*jeua; *vi*zeu, *vi*zeua; *pro*su, *pro*sua; *ute*kau, *ute*kaua; *je*deu, *je*dua.

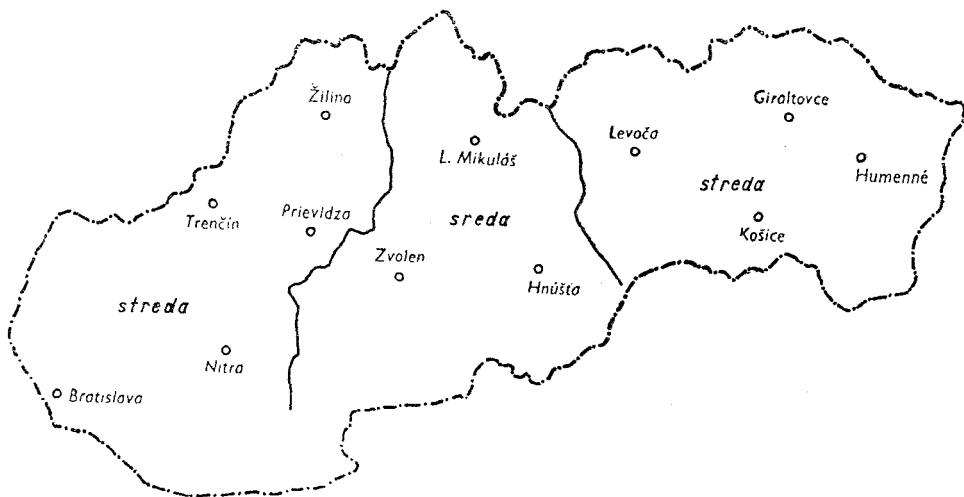
Skupina *lu* (zo slabičného l) po všetkých iných spoluhláskach okrem labiál dáva *u* alebo *ú*, napr.: *hutut, chup, suza, sunko, tustuí, stup, žutuko, užuica, duhuí, tucut; ale: *vlk, pluní, vlček* (proti tomu však *jabučko*).³*

Tvrde l prešlo na μ až po zmene $\bar{o} > \mu o > ú$, pretože sa zachovali tvary ako *suovo, čuovjek* (vedľa *čovjek*), *suopat, uožisko, uopata* a pod. Ak teda zmena $\bar{o} > \mu o > ú$ súvisí so zánikom konsonantickej mäkkostnej korelácie, musela byť zmena $l > \mu$ neskoršia. Dôležité však je, že v čase zániku konsonantickej mäkkostnej korelácie ostal rozdiel $l - l$ na záhorskej oblasti zachovaný a v pretvorenej podobe $\mu - l$ je zachovaný doteraz.

³ Doklady porov. V. Vážný, *Príspevky k štúdiu nárečí západného Slovenska*, Sborník Matice slovenskej 3, 1925, 56—70, 125—145.

Rovnako tak je na záhorskej oblasti zachovaný aj protiklad *n — ň*, napr.:
ňegdo, ňeco, ňezela, hňevat sa, sňeh, sviňe, koňe, žeňe, kňez;
otpoledňa, oheň, do ohňa, ze sažeňá, do Vidňa, ot koňi;
Prosňiška, škvareňina, na ohňišči, oňi, aňi, pivňica, dňi, znameňi, haňba.

Konsonant *ň* je na záhorskej oblasti rozšírený v tom rozsahu ako v češtine. Je zachovaný v postavení pred striednicami za praslovanské *ě, e, i*, *bye, bja, bju* a na konci slova v prípadoch ako *oheň, kúň, píseň* a pod.

Mapa 54. streda

3. Zmena skupiny *srě-*. Ešte v čase, keď jestvovalo mäkké *ř*, skupina *srě-* menila sa v tých slovenských nárečiach, v ktorých boli na to podmienky, na *stře-*. Pozri mapku č. 54.

Skupina „*sr + vokál*“ menila sa na skupinu „*str + vokál*“ ešte v praslovančine. Napr.: *sraka > straka, sraditi ... > strádati, pьsrъ > pьstrъ, pьsrogъ > pьstrogъ* atď.

Ale kedysi po zániku a vokalizácii jerov psl. skupina *serT > šřěT* (písmeno *T* tu zastupuje ľubovoľnú spoluhlásku okrem *j*) menila sa v západnej a východnej slovenčine na *střeT*. Príčina bola asi v tom, že v skupine *šřě-* stratil konsonant *š-* príznak mäkkosti skôr ako konsonant *-ř-* a pre zvýšenie kontrastovosti medzi *s-ř-* vsunul sa konsonant *t*. Podľa tohto predpokladu by mala celá zmena priebeh: *šřě- > šře- > stře-*. Podľa tohto by táto zmena bola vznikla niekedy pri splynutí *š > s, ž > z*, teda pred vznikom asibilácie *č > ć, ď > ź*. To značí, že táto zmena vznikla asi koncom 12. storočia.

V severnej strednej slovenčine táto zmena nenastala, pretože tu sú všetky spoluhlásky z hľadiska mäkkosti neutrálne už od čias zániku a vokalizácie jerov. V južnej strednej slovenčine asi v skupine *šře-* obe spoluhlásky stratili mäkkosť súčasne (*šře-* > *sre-*), preto ani tu nenastala taká zmena ako v západnej a východnej slovenčine. Okrem toho bol tu isteže dôležitý aj vplyv severnej strednej slovenčiny. Pri tejto zmene išlo o prípady ako: *šřěda* > *streda*, *šřěbro* > *střebro*, *šřěbati* > *střebati*, *střebac*; *po šřědě* > *postřed*, *prostřed*; *šřětnoti* > *střetnutí*, *střetnuc*; *šřědñi* > *středni*. V strednej slovenčine sú v týchto prípadoch tvary: *sreda*, *sriebro* — *srieblo*, *srebat*, *posred*, *posriedok* — *prosriedok*, *sredñi* — *sredni*, *sřetnůl*.

9. Zmena čřě- > stre- na Záhorí. V oblasti Záhoria nastala zmena skupiny *čřě-* > *tře-* > *stre-*, napr.: *čřěvo* > *třevo* > *strepo*. Zmenu *čř-* > *čř-* > *tř-* (a neskoršie *tř-* > *stř-*) nachádzame vo všetkých jazykoch a nárečiach, v ktorých existuje konsonant *ř* (čeština a poľština).⁴ Pri zmene *čřě-* > *tře-* > *stre-* ide práve tak ako pri zmene *šřě-* > *stre-* o zvýraznenie kontrastu medzi dvoma tautosylabickými konsonantmi. Zmena nastala na Záhorí (a nikde inde v západoslovenských nárečiach) asi vplyvom moravských nárečí, pretože na Záhorí neexistuje a neexistovala spoluhláska *ř*. Táto zmena nastala tu asi práve v tom istom čase ako zmena *šřě-* > *stre-*, t. j. koncom 12. storočia.

Ide o prípady ako: *čřěvo* > *strepo*; podobne: *střevica*, *střep*, *střěšna* a azda aj niektoré ďalšie. Na ostatnom Slovensku sa v tejto pozícii zachovala všade skupina *čre-*, resp. je tu *čere-*. Napr. stredoslovenské: *čřevica*, *čřep-čřep*, *čřemcha-čřemcha*, *Čřěmošňuo-Čřěmošňuo*, *čřěda*, *čřěslo-čřěslo* a pod.

Stredoslovenské tvary s *čere-* sa vysvetľujú niekedy maďarským vplyvom. Ale ide tu azda skôr o odstránenie nepohodlnej skupiny *čř-* vložením samohlásky *-e-*. Týmto fonetickým odôvodnením si možno vysvetliť nepravidelnosť a náhodilosť tvarov s *čere-*. Pravdaže, maďarské tvary typu *cse-resznye* mohli (ale nemuseli) slúžiť ako predloha pre odstránenie nepohodlnej spoluhláskovej skupiny.

10. Zmeny ostatných spoluhlások. Sykavky *č*, *š*, *ž* stvrdli na západnom Slovensku pri všeobecnom zániku konsonantickej mäkkostnej korelácie bez nejakých následkov pre fonologický systém. Palatalizované *ř*, *š*, *ň*, *ů* sa všade na západnom Slovensku pri zániku konsonantickej mäkkostnej korelácie zmenili na *p*, *b*, *m*, *v* a stali sa mäkkostne neutrálne. Len na Záhorí, kde konsonantická mäkkostná korelácia zanikala vo všeobecnosti neskoršie než inde na západnom Slovensku, sa spoluhlásky *ř*, *š*, *ň*, *ů*

⁴ Pozri Fr. Trávníček, *Historická mluvnice československá*, 174.

v slabikách *pě, bě, vě, mě* zachovali dlhšie a prehodnotili sa na *pje, bje, mje, vje*. Pozri o tom ďalej v ods. 17 pri vývine vokálov.

11. Zmeny samohlások

Severné západné Slovensko

V samohláskovom systéme v trenčianskej oblasti pri zániku konsonantickej mäkkostnej korelácie splynuli varianty *á, ó, ú, y, ə* so svojimi základnými variantmi bez výnimky. Napr.:

merica, duša, peň-pňa, stríco-strica, jeleň-jeleňa, fazula, sázac, jako, triasc-trasem;

occovi, kňazovi, strícov, kurencom, jahňencom;

ľúbic, mazac-mažú, šuchac, žufana, cuzí;

ti, dím, ždi, motíl, kuchiňa, híbal;

ven, ge kozlom, spánek, svedek, pátek, začátek, veter, loter, švager, kmoter, pár polienek.

V slabike *lu* sa aj na severnom západnom Slovensku dlho držal *ú*-ový variant (tak ako na strednom Slovensku). Porov.: *Liburcha* 1242, *Lyuborche* 1435 (Liborča), *Liboha* 1393 (Libichava), *Lythow* 1483 (Lutov).⁵

V historických dokladoch sa prípona *-ov* po mäkkej spoluhláske zapisuje v Trenčianskej často ako *e*, napr.: *Wysnew* 1393, 1395, *Wysnyewe* 1474 (dnešné Višňové), *Wysnew* 1329 (pri Soblahove), *Benew* 1448; v Nitrianskej je vrch *Plesevice* 1293 (Plešovica) Šm. 96.⁶

V historických dokladoch sa *y* zapisuje niekedy ako *e*. Svedčí to o výslovnosti odchyľnej od *i*-ovej výslovnosti. *Premezleyez* 1259 (Premyslevec) Šm. 68, *Thuhene* 1259 (Tuchyňa).

Aj samohláska *ä* (krátke), ktorá vznikla z nosovky *e*, splynula na tejto oblasti s *a*. Napr.: *maki-makki, pata, maso-masso, pamaf-pamac, mesačni, devaf-zevac.*

12. Isté odlišnosti boli vo vývine dlhého *ā, ǣ, ē, ǝ, ȝ*. Pri zanikani konsonantickej mäkkostnej korelácie sa pri prehodnocovaní mäkkých a tvrdých slabík, v ktorých boli tieto vokály, uplatnili ich sprievodné zvukové vlastnosti.

Výslovnosť vokálov *ē, ȝ* bola úzka. Pri výslovnosti *ē* sa to prejavilo v tom, že ho predchodil kratučký *i*-ový element, ktorý ho spájal s predchádzajúcim mäkkým konsonantom. Pri výslovnosti vokálu *ȝ* sa to zasa prejavilo v tom, že sa začínal na kratučký *u*-ový element, ktorý spájal *ȝ* s predchádzajúcim

⁵ J. Stanislav, *Dejiny I*, 1958, 452.

⁶ J. Stanislav, *Dejiny I*, 1958, 436—437.

tvrdým konsonantom. Pri zániku konsonantickej mäkkostnej korelácie sa v trenčianskej oblasti vývin vokálu \bar{e} odlišil od vývinu vokálu \bar{a} tým, že \bar{a} sa svojou artikuláciou posunulo dopredu, stalo sa predným, no nesplynulo so starým \bar{e} , pretože sa nestalo úzke. Ale v starom \bar{e} , aby sa odlišilo od $\bar{a} > \bar{e}$, sa zvýraznil i -ový element a tak tu vznikla zmena $\bar{e} > ie$. Je možné, že pôvodne tu šiel vývin $\bar{e} > i\bar{e}$ a že len neskoršie nastalo skrátenie $i\bar{e} > ie$ pod vplyvom diftongu ie v strednej slovenčine. Vplyv strednej slovenčiny je v trenčianskej oblasti vôbec silný. Pre tento výklad by svedčila okolnosť, že v piešťanskej a hlohovskej oblasti je doteraz $i\acute{e}$. Tak je to konečne aj miestami v trenčianskej oblasti.

Doklady na $\bar{e} > ie$ v trenčianskej oblasti: *oljiec, čepjiec, hrňjiec, koňjiec, mľjeko, dĵjela, dovjiesť, rodičjje, idĵjete* (Bánovce);⁷ *ludĵje, ňjĵegdo, polĵjĵuka, cĵjĵuka* (Uhrovec); *ščascĵje, picĵje, vedomĵje, zĵjĵečĵa, striĵjĵblo* (Visolaje); *ščascĵje, picĵje, hňĵjĵzdo, mľĵjeko, rĵjĵeka* (Lednica).

Z historických dokladov, ktoré uvádza J. Stanislav,⁸ by vyplývalo, že zmena $\bar{e} > ie$ v Trenčianskej sa uskutočňovala len pomaly a dosť neskoro. Doklady na ie sú síce už z 13. storočia (*Zlieho* 1272, *Predmier* 1368, *Lyetawa* 1392), ale doklady na dlhé \bar{e} sú ešte z neskoršieho času (*Zlechow* 1508, *Predmer* 1498, *Lethowa* 1484, *Zaskale* 1405, *Jestrebe* 1513 atď.). To ukazuje, že označovanie $-ie-$ v 13.—14. storočí možno pokladať iba za vyjadrenie mäkkosti predchádzajúcej spoluhlásky a nie za diftong ie .

13. Samohláska \bar{o} sa pôvodne v trenčianskej (tak ako aj v priľahlej nitrianskej a trnavskej) oblasti nemenila. Nebol na to priamy dôvod. Samohláska \bar{e} sa zmenou $\bar{e} > i\bar{e} > ie$ odlišila od $\bar{a} > \bar{e}$, ale pri \bar{o} nebolo druhého \bar{o} , od ktorého by sa bolo treba odlišiť. Ale zhoda so strednou slovenčinou v tom, že $\bar{e} > i\bar{e} > ie$, a potom v súvislosti s tým aj vplyv strednej slovenčiny na severnú západnú slovenčinu spôsobili, že sa zo strednej slovenčiny šírila aj zmena $\bar{o} > uo$, resp. $\bar{o} > vo$ do severotrenčianskej oblasti. Dnes je tam hojne rozšírená popri zmene $\bar{e} > ie$.

Dlhé \bar{o} sa zachováva nezmenené v bánovskej oblasti (v susedstve s nitrianskou oblasťou) a miestami aj v trenčianskom Považí. Porov. doklady: Bánovce: *mój, tvój, svój, vóla, vóňa, móžem, dvór, na hróbe, ósmi, nóž, kóň, stól*.⁹ Ale aj tu sa už šíri uo : *kostuol, buor, nuož, kuoň, stuol*.¹⁰ Uhrovec: *kuoň, nuož, buob*. Lednica: *kuoň, nuož, bób, ból, mój, móžem*.

Samohlásky \bar{a} ($< e$) a \bar{a} sa vyvíjali obdobne ako samohlásky \bar{o} , \bar{e} . V považskej oblasti sa v týchto prípadoch stretávame obyčajne so striednicou $i\acute{a}$.

⁷ A. Jánošík, *Z bánovského nárečia*, 645—651.

⁸ C. d., 407—408.

⁹ A. Jánošík, c. d., 646.

¹⁰ A. Jánošík, c. d., 646.

Napr.: *trjasel, priadel* (Pružiná), *oňi vpravja, kúpja, robja, držia, ščascje — ščascja, picje — picja, žiak, vjazac, sviátek*; ale nom.-akuz. plur.: *srcá, plecá, lícá, na ulicách* (Lednica); tieto tvary s -á- súvisia s tým, že staré *c* veľmi zavčas stvrdlo a ako bol nom.-akuz. sg. *lico, srco, pleco* podľa *mesto*, tak boli podľa toho istého typu aj tvary nom.-akuz. plur.

Ale v oblasti Bánoviec máme za *ǎ* (< *e*) a aj za *ǎ* veľmi často dlhé *á*. Porov. doklady z Bánoviec: *peňáze, vác, viľáhnúfi, pátek, svátek, začátek, mesác, deváti, čásl, já, járek, čá* (= čia). Ale teraz už stará striednica *á* pod silným vplyvom spisovnej reči a kníh ustupuje dvojhlaske *ia*. Udrzuje sa iba nepravidelne.¹¹ Porov. aj doklady z Uhrovcu: *vázaf, svátek, najvác, práfel, oňi robá, držá, žák, na ulicách, kostách* atď.

V trenčianskom Považí je pri vývine *ǎ* > *ia* na prvý pohľad taký vývin ako v strednej slovenčine. Je možné, že tu bol vývin ako pri *ě*, teda že bol najprv vývin *ǎ* > *já* a až potom pod vplyvom strednej slovenčiny bol vývin *já* > *ia*. Ale spojenie *ia*, resp. *já* je v trenčianskom Považí veľmi staré, lebo je doložené (dost' neisto) už v 15. storočí. Porov. v Žilinskej knihe: *Wrtyak, Wrtiak* 1439, 1454, 1459, 1469, 1479. Ale okrem tohto znenia je to isté meno zapísané aj ako *Wrtek* 1453, 1454 (*Vrták*), *Wrtiek* 1488 (*Vrťiák*). Je vôbec možné, že zápis s -*ja*- odráža len mäkkosť konsonantu *t* a hlásku *ǎ*, teda spojenie *lá*. Hojne je diftong *ia* doložený v Trenčianskej stolici v 16. storočí (pozri § 32, ods. 9). Porov. aj doklady z 1606 z Bytče: *teliecz predwianocznych, siet srnia, umrlczia kosska, maziar dreweny, na studniach* atď.¹²

Južné západné Slovensko

14. Aj na južnom západnom Slovensku pri zániku konsonantickej mäkkostnej korelácie splynuli pozičné varianty *ǎ, ǎ, ó, ú, ů, y, ý, ə* so svojimi základnými variantmi *a, á, o, u, ú, i, í, e*. Aj vokál *ǎ* v krátkej i dlhej polohe splynul vo všeobecnosti s *á, a* (o miestnych odchýlkach pri vývine *ǎ, ǎ, ů* pozri ďalej). Napr.:

žaba, koža, naša, núza — núza, oheň — ohňa, držat, zať, sa, ťa, jačmeň, ščasci — ščesci (Záhorie); *ofčár, žádat, tráscit, srcá, dušám, o paňách, po nohavicách, pátek, oňi ležá, nosá, na Záhorí: oňi robjá, trpijá, bavjá sa*. Okrem Záhoria sa zachovalo nezmenené aj každé *ǎ* (resp. *ǎ*), ktoré vzniklo kontrakciou: *prátel, smát sa, práť, staršá* (žena); *oráčom, nožom; lutovať, v nezelu, líbit; vihnat, biť, miťi, dobri, chicit; dobrého, dobrému, dobré*.

Zvláštnu pozornosť si zaslúži vývin *ǎ, ǎ, ə* a sčasti aj *ǎ, á, ə*.

¹¹ A. Jánošík, c. d., 647.

¹² Pozri R. Krajčovič, *Inventár bytčianskeho panstva z r. 1606 ako jazyková pamiatka*, Jazykovedný časopis 11, 1960, 50.

Dlhé \bar{o} sa v oblasti Trnavy, Piešťan a južnej a strednej Nitrianskej nemeno (takisto to bolo aj v bánovskej oblasti). To svedčí o tom, že na tejto oblasti nebola diftongizácia $\bar{o} > \bar{uo}$, $\bar{e} > \bar{ie}$. Javy, ktoré by svedčili o diftongizácii, treba vysvetľovať inak. Z hľadiska striednic za staré \bar{e} a \bar{a} sú na južnom západnom Slovensku až štyri oblasti.

Najjasnejšia je situácia v oblasti Hlohovca a Nitry. Na tejto oblasti je za staré \bar{o} aj teraz \bar{o} a za staré \bar{e} ($< \bar{e}, \bar{ě}$) je i . Napr.: *vím, spívat, bída, dívča, smím, strílat, svica, chodívat, vioblíkat, níst, víst sa, plískat, ludi* ($< ludie$, nom. plur.), *sídmí, oriški, neščastí, požehnání, vipití, opsáhnutí, jillo* (Peter pri Hlohovci);¹³ *díta, tín, vím, bílí, míra, tíct, udírat, chlív, strítka*.¹⁴

Na tejto oblasti bol vývin pôvodne taký ako v strednej slovenčine, t. j. dôsledne splynuli staré \bar{e} a dlhé $\bar{ě}$ v jednu dlhú hlásku $\bar{ě}$. Na rozdiel od strednej slovenčiny tu však bola aj samohláska \bar{a} . Pri zániku, resp. pri obmedzovaní konsonantickej mäkkostnej korelácie tvrdé \bar{a} strácalo svoju zadnú výslovnosť a posunovalo svoju artikuláciu dopredu, menilo sa na \bar{e} . Proti tomu dlhé úzke $\bar{ě}$, udržiavajúc kontrast s $\bar{a} > \bar{e}$, zúžilo sa ešte viac a splynulo s i . Nejde tu teda o diftongizáciu a potom o zúženie, teda nejde o proces $\bar{e} > \bar{ie} > i$, ale dlhé \bar{e} sa priamo zúžilo na i a tvrdé \bar{a} sa artikulačne posunulo na miesto \bar{e} . Súčasne teda prebehli dve zmeny: $\bar{a} > \bar{e}$, $\bar{ě} > i$.

15. V oblasti Piešťan a západne od Piešťan je za staré \bar{e} , $\bar{ě}$ i \bar{a} jediná striednica $jé$, napr.: *zjéta, cjén, vjéra, bjéli, mjéra, tjécit, pjécit, udjérat, djěšč, tjěš, njěsív, tjékív, liscjé, ludjé, utjérat, vretjénko, scjénka, zjévka, názjévka, vizjélat, onzjét*. Zdôrazniť treba, že rovnaké výsledky sú za psl. \bar{e} (napr. *tjécit, vretjénko, njěsív*), $\bar{ě}$ (*bjéli, scjénka*) a \bar{a} (*djěšč, tjěš*). Rozdiel je iba v tom, že v prípadoch za staré $\bar{ě}$, $\bar{đ}$ sa uskutočnila asibilácia, napr. *zjéta, cjén, liscjé*, kým v prípadoch za staré \bar{e} , \bar{a} sa asibilácia neuskutočnila (napr.: *tjécit, vretjénko; djěšč, tjěš*).

Tieto fakty ukazujú, že v čase asibilácie $\bar{l} > \bar{č}$, $\bar{d} > \bar{ž}$ bol rozdiel medzi \bar{e} , ktoré vzniklo zo starého $\bar{ě}$, a hláskou \bar{a} , ktorá vznikla zo starého \bar{a} a zo starého \bar{e} . Ale spoločný výsledok zmeny $\bar{e}, \bar{ě}, \bar{a} > jé$ zase ukazuje, že niekedy po asibilácii splynulo \bar{e} a \bar{a} do jednej hlásky $\bar{ě}$. Pri zániku, resp. pri obmedzovaní konsonantickej mäkkostnej korelácie sa potom úzka výslovnosť tohto $\bar{ě}$ prehodnotila na jotový element na začiatku vokálu \bar{e} , ktorý však ostal aj po tejto zmene dlhý. Nastala teda zmena $\bar{e} > jé$.

Je možné, že na vývin $\bar{e} > jé$ na tejto oblasti malo vplyv aj stredoslovenské obyvateľstvo, ktoré sa v stredoveku osídľovalo v oblasti Piešťan a na západ od Piešťan. Severné stredoslovenské nárečie totiž nemalo \bar{a} , a preto mohlo prispieť jednak k tomu, že v tejto oblasti splynulo \bar{e} a \bar{a} a jednak

¹³ R. Krajčovič, *Vývin nárečí na juhozápadnom Slovensku*, 494—498.

¹⁴ R. Krajčovič, *c. d.*, 235.

mohlo prispieť aj k prehodnoteniu starého *ē* na *jé*, a to podľa stredoslovenského obrazca diftongizácie *ē > jé*. Stredoslovenský vplyv však na tejto oblasti nebol taký silný ako na severnej západnej oblasti, lebo *é* v spojení *jé* tu ostalo bez výnimky dlhé.

Treba predpokladať, že ešte pred splynutím *ā* s *ē* vokál *ē* v slabikách *lē*, *rē*, pred ktorými predchádzala spoluhláska, stratil svoju úzku výslovnosť a vyslovoval sa ako *ē*. Bol to asi variant *ē*-ovej výslovnosti. Tak si vysvetlíme, že v týchto prípadoch nebol vývin *ē > jé*, ale že tu ostalo *ē*, napr.: *chlév*, *chléb*, *mléko*, *sléпка*, *klétka*, *pléscit*, *vlécit*, *oblécit*, *tréska*, *strétka*, *prékopa* — *krépopa*, *zrétkakedi*, *stréblo*, *strélat*, *strékat*, *drék*, *préčni*. Ale proti tomu je tu *hrjéč* (asi preto, lebo ide o kultúrne slovo), *uhljé*, *púrjé* (= pór; asi morfológickým vyrovnaním podľa ostatných substantív, ktoré sem patria, napr.: *prúcjé*, *liscjé* atď.).

Na tej istej oblasti, ale tento jav zasahuje aj do okolia Bánoviec, je za *-ýr* na konci slova veľmi často spojenie *-jér*, napr.: *sýr > sjér*, *pastýr > pastjér*, *netopýr > netopjér*.

Obdobne je v piešťanskej oblasti aj *-ār*, *-ēr*, *-ēl > -jér*, *-jél*, napr. v gen. plur. fem. *sestjér*, *iskjér* a v iných prípadoch: *postjélat*, *utjérat*, *umjérat*, *posjélat*, *zastjérat*, *udjérat*, *vizjérat*, *frajjér*, *tanjér*. Proti tomu gen. plur. fem. a neutra má v iných prípadoch vkladné *-é-* (nie *-jé-*), napr.: *slivék*, *hrušék*, *siték*, *stehén*, *vidél*, *midél*, *zjévék*.

Dlhé *é* ostalo aj v skloňovaní adjektív, a to nielen pri tvrdých adjektívach, napr.: *dobrého*, *dobrému*, *malého*, *malému*, *bratového*, *bratovému*, *dobré*, *malé*, *bratové* atď., ale aj u pôvodných mäkkých, napr.: *cužého*, *cužému*, *cužé*, *súcého*, *súcému*, *súcé*, *najlepšého*, *najlepšému*, *najlepšé*, *dobréj*, *keréj*, *do jennéj*, *do druhéj* atď. Dlhé *-é-* (bez zmeny na *-jé-*) sa teda zachováva v pádových príponách.¹⁵ Pri zániku konsonantickej mäkkostnej korelácie asi v týchto prípadoch jotácia nevznikla, pretože nevznikla ani v ostatných tvaroch (t. j. v tých tvaroch, v ktorých nebol v prípone vokál *ē*). Boli tu prípony *dobr-á*, *dobr-ú*, *dobr-ý*, *dobr-ých* atď. Obdobne to bolo aj v tvare gen. plur. fem. a neutra typu *slivék*, *siték*. Tieto fakty ukazujú zreteľne, že zmena *ē > jé* sa nehodnotila ako diftongizácia a spojenie *jé* sa nehodnotilo ako diftong. Vo vyššie uvedených tvaroch totiž *jé* nevzniklo z *ē* preto, lebo spoluhláskou *j* v spojení *jé* by sa bol pri zmene *ē > jé* v príponách rozšíril vlastne kmeň slova a na to nebolo morfológických príčin.

Prípady, keď sa kmeň končil na *-r* (*iskjér*, *sestjér*), boli odlišné v tom, že tu šiel vývin tak ako v ostatných prípadoch, v ktorých bolo slovo zakončené na *-ýr*, *-ér*. Je možné, že tu bol vývin: *-ýr > -ār > -ēr > -jér* (napr. *sýr >*

¹⁵ Doklady pozri u R. Krajčoviča, c. d., 240 a n.

sār > sēr > sjér; pastýr > pastār > pastēr > pastjér atď.). Obdobne šiel vývin a v prípadoch *seštār > sestēr > sestjér, iskār > iskēr > iskjér*.

Zmena *ýr > ār* (ďalší vývin: *ār > ēr > jér* je už taký ako v iných prípadoch s *ār*) dá sa vysvetliť tým, že slabičné *r, l* bolo sprevádzané sprievodným vokalickým zvukom, ktorý mal blízko k *y* pri tvrdom slabičnom *r, l* alebo k *i* pri mäkkom slabičnom *r, l*. Preto pre zvýšenie kontrastu medzi slabičným *r, l* a spojením *ýr, ýl, ír, íl* na konci slova nastáva často zmena *ýr > ār, ýl > āl, ír > ār, íl > āl* (v prípadoch *ír, íl > ār, āl* šlo vlastne v detaile o vývin *íl > ēl, ir > ēr* a potom, keď nastala na južnom západnom Slovensku zmena *ē > ā*, nastala aj tu zmena *ēr > ār, ēl > āl*). Vokál *ā* sa potom v spojeniach *ār, āl* vyvíjal tak ako aj *ā* v inej pozícii, t. j. *ā > ē > jé*.

16. V tretej z oblastí južného západného Slovenska, v trnavskej oblasti, je staré *ō* zachované nezmenené. Za staré *ā* a za *ē*, ktoré sa zmenilo na *ā*, je dnes *é*. Za staré *ē*, ktoré vzniklo z dlhého *ē* a z kontrahovaného *oje*, je dnes *í*. Príklady:

o > ā > é: dožďo > dāžd > déšč;

ē > ā > é: uteklō > utēkl > utākāl > utékél; podobne: téct, nésél, mīdélko;

ē > í: zífka, zīra, cīnit (= tieniť), vīm, bīlí, mīra;

oje > ē > í: líscí.

Tento vývin si možno vysvetliť tak, že keď pri zániku konsonantickej mäkkostnej korelácie nastala zmena *ā > é*, t. j. tvrdé *ā* sa prestalo pociťovať ako tvrdé a jeho artikulácia sa posunula dopredu a akusticky sa priblížila k *ē*, vtedy sa *ē* ešte viac zúžilo, aby zachovalo proti *ē* (< *ā*) dostatočný kontrast, a tak nastala zmena *ē > í*. Vývin to bol teda taký ako v oblasti Hlohovca a Nitry. Nepredpokladáme teda ani na tejto oblasti diftongizáciu *ē > je > í*.

17. Na oblasti Záhoria za najstaršie vokalické zmeny, súvisiace so zmenami vykonanými pri zániku konsonantickej mäkkostnej korelácie, možno pokladať zmeny vokálu *ā* a niekedy aj *ā*.

Vokál *ā*, ktorý vznikol kontrakciou, sa na Záhorí prehlasoval na *ē* (a toto *ē* sa potom neskoršie zúžilo na *í*), napr.: *prvjateľ > přáteř > přeteř* (> dnes *prítel*), *smvjáti se > smáti sā > smět sa* (dnes *smít sa*), *staršaja > staršā > staršē >* (dnes *starši žena*), *grějati > grāti > hrět* (dnes *hrít*). Podobne je to aj pri *ā < e* v prípone *-ecb*, napr.: *měšecb > mēsác > mēsēc > mēsíc, zajecb > zajác > zajēc > zajíc* a v niektorých ďalších prípadoch: *peněz > peňáz > peňěz* (dnes *peníze*), *ređiti > ráđiti > řěđiti* (dnes *řízit*).

Táto zmena značí, ako sa domnievame, zásah staročeskej prehlásky *ā > ē* (resp. jej variantu v dlhej slabike *ā > ē*) až na záhorské územie. Fakt, že

prehláska $\ddot{a} > \check{e}$ sa diala iba v presne vymedzených prípadoch, ukazuje, že táto prehláska, ktorá vznikla v stredných Čechách azda niekedy na začiatku 12. storočia, dosiahla okraj západoslovenského územia až vtedy, keď tu bola konsonantická mäkkostná korelácia už na zániku. Preto zasiahla len niektoré prípady, ktoré si zachovali ešte mäkkosť. Či to bola iba fonetická mäkkosť, alebo sa táto mäkkosť aj nejako fonologicky uvedomovala, dnes už ťažko rozhodnúť. Ale mäkkosť sa v týchto prípadoch musí predpokladať, pretože inak sa na Záhorí \ddot{a} menilo na \acute{a} , napr.: *začátek, ošćádat sa, ze Záhorá* atď. Preto počítame, že zmena $\ddot{a} > \check{e}$ vo vyššie uvedených prípadoch bola na Záhorí oveľa neskoršie, ako sa začala prehláska $\ddot{a} > \check{e}$ v stredných Čechách. Keby bola totiž prehláska $\ddot{a} > \check{e}$ na Záhorí približne v tom čase ako v stredných Čechách, bola by sa uskutočnila pri každom \ddot{a} a nielen v niektorých morfológicky alebo hláskoslovne podmienených prípadoch.

V niektorých prípadoch nastala prehláska $\ddot{a} > \check{e}$ ($> e, je$) aj pri krátkom \ddot{a} . Napr.: *hledat, lehnút, deset, zekovat, křez, pjet, pjekní, devjet*. Ale často v týchto prípadoch ostáva a , napr.: *šćasci, zař, sa, řa, jačmeň, klačat, jazik, jatelina*.

Po perniciach je za staré krátke \ddot{a} a \acute{a} spojenie *ja*, resp. *ja*: *zviadnút, mřakř, hrřbřa* (= žriebä), *hovřazi* — *hovřazi, stavřat, zarřbřat, sebřa, tebřa, Stupavřanka, svředomřa*.

Až po uvedených prehláskach vokálov $\ddot{a} > \check{e}$ a $\ddot{a} > \check{e}$ nastávali v záhorskom nárečí aj zmeny vokálov \ddot{o}, \check{e} . Tieto vokály sa menia na úzke vokály \acute{u}, \acute{i} . Vývin $\check{e} > \acute{i}$ sa asi uskutočnil celkom tak ako v ostatných južných západoslovenských nárečiach, kde táto zmena bola, totiž kontrastom k zmene $\ddot{a} > \check{e}$. Pozri predchádzajúce odseky tohto §. Aj zmena $\ddot{o} > \acute{u}$ sa uskutočnila z príčin, ktoré boli v jazykovom systéme. Vokál \ddot{o} bol totiž úzky, a keď sa menil vokál \check{e} na \acute{i} , menil sa na príslušnú úzku samohlásku aj vokál \ddot{o} , ktorý je v štruktúre zadným pendantom predného \check{e} . Menil sa teda celý prostredný rad. Ale na zmenu $\check{e} > \acute{i}$ ako aj na zmenu $\ddot{o} > \acute{u}$ mal svoj vplyv aj fakt, že v susedných moravských nárečiach, ktoré mali vo via cerých smeroch veľký vplyv na záhorské nárečia, bola zmena $\check{e} > \acute{i}, \ddot{o} > \acute{u}$. Zmenami $\check{e} > \acute{i}, \ddot{o} > \acute{u}$ vznikli na Záhorí tvary ako: *prřitel, smřt sa, zehrřt, starřř (žena), mřesřc, hřřřzdo, vřc* (ale aj *vřec, vřc*); *znamemřje > znameňě > znameňř, běřř > břřř; křň > křňř, mřj > mřřj, tvřj > tvřřj, střl > střřl* atď.

Slabiky *řě* ostali nezmenené: *obilě, zelě, vilěř, mlěko, chlěř, chlěb, řeska*. V tejto slabike (podobne ako aj inde na južnom západnom Slovensku) asi nebolo úzke \check{e} , ale bolo otvorené \check{e} , a preto tu nenastalo úženie na \acute{i} .

Krátke e a ε splynuli na jedno predné e vo všetkých prípadoch okrem po labiálach. Napr.: *seřtra, veděř, deňř, žena, strevo, řen, kreř, kaměnek, pěciř, něřř, dobrěř, dobrěřo, dobrěřmu* atď. Ale v slabike s labiálou sa úzka výslovnosť e a palatálnosť labiály prejavili v tom, že e sa zmenilo na je . Napr.: *věnek >*

vjenec, člověk > čuovjek, měch > mjech, na dubě > na dubje, měti > mjet, pěkný > pjekní, pět > pjet, devět > devjet, posvětití > posvjecit, běžati > bjezet, trpěti > trpjjet, svět > svjet.

V starých dokladoch z južného západného Slovenska nachádzame často nezúžené *je* ešte v 15. storočí. Napr.: *hrziessne, hrziechow* (Maria matka) 1380; *biednik, ninie, prziezen* 1432 (Kn. 9); *vzrzie a vslyssie* 1459 (Kn. 13). Atď. Podľa toho by úženie *ě > í* a takisto asi aj úženie *ō > ú* bolo mohlo nastať na tejto oblasti asi v 15.—16. storočí.

18. Dlhé *ú* v akuz. a inštr. sg. fem. adj. sa pri mäkkých vzoroch na Záhorí prehlasovalo na *-i*, napr.: *staršū > starši* (ženu); takisto: *boží matku, zimňi hrušku, vrchňi cíchu, spodňi desku* atď. Nejde tu teda o dôslednú hláskovú zmenu, ale iba o zmenu v niektorých príponách mäkkých adjektív. Vec si možno vysvetliť tak, že tvrdé adjektíva sa líšili od mäkkých vo viacerých pádoch, napr.: *pjekný — zimňi, pjekná — *zimňě > zimňi, pjekného > pjekného — zimňiho* atď. Preto sa udržal a zvýraznil aj rozdiel, ktorý bol medzi akuz. a inštr. sg. fem. *pjeknū — staršū* na rozdiel *pjeknú — starši*. Ide tu teda vlastne o morfológickú zmenu, ale táto zmena sa opierala o hláskoslovné skutočnosti. Pritom neslobodno nijako zabúdať na okolnosť, že zmena *u > i* bola v susedných moravských nárečiach, takže pôsobil tu aj vplyv týchto nárečí.

19. Niekedy máme *i*, *i* za *é*, *e* aj v iných slovenských nárečiach, nielen v západnej slovenčine. Tak je *diefa, ditafa, diľiatko* v Liptove,¹⁶ *diľa, diľa* v Gemeri.¹⁷ Možno ide o vplyv českej kostolnej reči. Namiesto *oštipok* je vo východnej polovici Liptova *oštipok*. Slovo *rážštep* má v Liptove niekedy tvary *ráštip, ráššipec* (analogiou k *odštipnúť*).¹⁸

Južná stredná slovenčina

20. Ako sa už v § 22, ods. 2—4 ukázalo, v Novohrade a v západnom Gemeri sa už pred celkovým zánikom konsonantickej mäkkostnej korelácie diali zmeny v spoluhláskovom systéme sykaviek, a to tak, že sykavky *é, ý, š, ž, č* v niektorých pozíciách stvrkli, no v iných ostali mäkké. Tak sa tieto spoluhlásky, ktoré boli pôvodne nepárové mäkké, stali párové z hľadiska protikladu mäkkosť — tvrdosť.

Ďalej sa tzv. palatalizáciou velár stalo, že najprv len v hláskoslovných

¹⁶ J. Stanislav, *Liptovské nárečia*, 113.

¹⁷ Št. Tóbiš, *Zprávy o výsledkoch prázdninových štúdií gemerských nárečí*, Carpatia I 2 A, 1939, 179.

¹⁸ J. Stanislav, *c. d.*, 113.

pozíciách pred samohláskou *i* (< *y*) a potom aj tvaroslovným vyrovnávaním v typoch *ruky* > *ruki* > *ruke*; *na rucě* > *na ruke* > *na ruki* vyskytujú k tvrdým fonémam *k, g, ch, h* aj palatálne varianty *k, g, ch, h*.

Konsonantická mäkkostná korelácia zanikala na tejto oblasti vcelku naraz a dosť rýchle v celom systéme, preto nebol po niektorých spoluhláskach nejaký zvláštny vývoj.

Konsonanty *p, b, m, v, c, z, s, z, č, š, ž* splynuli so svojimi základnými variantmi *p, b, m, v, c, z, s, z, č, š, ž*. Iba v časti západného Gemera hláska *š*, ktorá vznikla z *č* (pozri § 22, ods. 3), ostala palatalizovaná, a to dodnes. So svojimi základnými variantmi splynuli, pravdaže, aj palatalizované veláry.

Spoluhláska *ř* splynula so spoluhláskou *r* vcelku pravidelne, ale niektoré prípady ukazujú, že vzťah medzi *r* — *ř* bol sčasti porušený už pred celkovým zánikom konsonantickej mäkkostnej korelácie. Stretávame sa totiž s prehláskami *u > i, o > e* niekedy aj v takých prípadoch, v ktorých nepredchádzalo etymologicky mäkké *ř*. Napr.: *řicafi*, *zřicafi* (zručaf), *virifiři* (vyrútiř), *řiřafi* (ručaf), *kriřifi* (krútiř), *kriřnava*, *skriřnuři sa* (krútnava, skrútnuř sa), *hriř* (hrud), *dochtořevi*, *řvagreři*, *bachtářevi* atď.¹⁹

Tieto príklady ukazujú, že v čase zániku konsonantickej mäkkostnej korelácie (a v čase prehlásky *u > i*) mäkké *ř* bolo v jazykovom vedomí príslušníkov tohto nárečia už dosť porušené vo svojom protiklade k tvrdému *r*.

Konsonanty *t, d, n, l* v nárečiach ostali a spolu s konsonantmi *č, š, ž* (a neskoršie aj s *ž*) utvorili s konsonantmi *t, d, n, l, c, s, z, z* ten istý protikladový vzťah svetlých proti temným ako v severnej strednej slovenčine už dávno predtým (pozri § 16, ods. 6—7).

21. Krátky vokál *á*, ktorý stál po mäkkých spoluhláskach, splynul pri likvidácii konsonantickej mäkkostnej korelácie s vokálom *a*, ktorý bol jeho základným variantom. Napr.: *voňafi*, *klaňafi sä*, *hrča*, *žaba*, *čas* atď. Dlhý vokál *ā*, ktorý stál po mäkkých spoluhláskach, splynul s vokálom *ā*, ktorý sa utvoril z nosovky *ę* v dlhej pozícii. Napr.: *luďā*, *o jalovicāch*, *znameňā* atď.

Hláska *ó*, ktorá stála po mäkkých spoluhláskach, sa prehlasovala na *e*. Stalo sa tak v príponách:

-*ovi* > -*evi* (dat. a lok. sg. mask.): *zatevi*, *ocevi*, *chlapcevi*, *opilcevi*, *kováčevi*, *oráševi*, *roháševi*, *muževi*, *koňevi*, *mľinářevi*, *rečtořevi*, *při horářevi*, *o richtářevi*, *při řarářevi*, *iňšpektorevi*, *dochtořevi*, *iňžiliřevi*, *řvagreři*, *bachtářevi*;

-*om* > -*em*, -*en* (iňstr. sg. mask. a neutra): *z ocen*, *s chlapcen*, *zo zajacen*, *pred mesacen*, *zo srcen*, *hore concen*, *nat pľecen*, *křižen-křážen*, *z mužen*, *s kováčen*, *z Lajošen*, *pot košen*, *za kňazen*, *s pokožen*, *s tin biciklen*, *s králen*,

¹⁹ Št. Tóbbik, *Charakteristické zjavy hláskoslovné v nárečiach juhozápadného Gemera*, Bratislava 8, 1934, 67—76.

poľen, z horáren, zo žandáren, richtáren, rehtoren, šustren, z grajcáren, krš-
máren, s poháren, s koňen atď.;

-om > -em, -en (lok. sg. mask. a neutra adj., zámen a čísloviek): *na cizen, v ňen, na mojen, na tvojen, o božen, na volovecen chvoste, f skúpňejšen roku* atď.;

-om > -em, -en (dat. plur. mask. a neutra): *g rehtoren, gu koňen, žencen, chlapcen, ľiden, králen, fiškálen, gu chľeucen, g rodišen, rúbáren, horáren, stoláren* atď.;

-ou > -ieŭ, -eu (gen. plur. mask.): *do Gondášieŭ, do Dudášieŭ, u So-
ľiereŭ, do Halašieŭ, do Balážieŭ, pret Takášieŭ, do Beňieŭ, u Pástorieŭ, u Lukášeŭ, u Roháreŭ, do mlinárieŭ, do horárieŭ, do farárieŭ;*

-ou > -ieŭ (inštr. sg. fem.): *za našieŭ horou, z radostěŭ, pod lavicieŭ, pot kolešňieŭ, zo solieŭ, kožieŭ, srsťeŭ — srsťieŭ, nat túrňieŭ, nat cjeňieŭ, ulicieŭ, hrsťieŭ, žmeňieŭ, palicieŭ, za pecieŭ, postelieŭ, šablíeŭ, z brinzieŭ, rožieŭ, nad zemieŭ, hor rúbaňieŭ, pred jeseňieŭ, za sukňieŭ, smrfieŭ, z materieŭ, za ňieŭ, z mojjeŭ, z našieŭ, z vašieŭ;*

-ove (nom. plur. mask. živ. v Gemeri): *oceve, kňazeve, králeve, rodiševe, zafeve;*

-ouci (mená rodové a kolektíva obyvateľské): *Halašeŭci, Maťašeŭci, Tatáreŭci, Búšeŭci, kovášeŭci, mlináreŭci, murárieŭci, rehtoreŭci, richtáreŭci* atď.;

-ou, -ova (-ová), -ovo (adj. a rod. poses.): *ocjeŭ dom, ocevá zem, oceŭmo; kráľieŭ trón, kňazieŭ, horáreŭ, pána učiteľieŭ brat, knäzjeŭ dom, Ňirházeŭ sin, Zajacieŭ Paľo, ocjeŭho, ocjeŭmu, pri oceŭien, z oceŭin, z oceŭieŭ;*

Dudáševe, Maťaševe Jano; Keleve Ondrík, mlinareve zahrada, Kŭoševá, Beňjašeŭmo;

-ovo, -ovec > -evo, -evac (miestne mená): *Hruševo, Hruševec, Strježeŭce, Ba-košeŭce;*

kráľeŭná, kráľeŭski, fiľiereŭi (= halierový);

-och > -ech (lok. plur. mask.): *na koňech, o kráľech, o vrapcech, o zajacech, na furmancech, o ľidech, o chlapcech, po Trech kráľech, vo Vrboŭcech, Ťirej-koŭcech, f Košicech, na ojech, na plecech, po dochtorech;*

-och > -ech, -om > -em (pri číslovkách): *z nás trech, o trech kráľech, tren chlapcen, zo štereč, šteren;*

-och > -ech (rodové posesíva zo Španieho Poľa): *Filech zeme, Balážech, Petrášech, Kovášech dom;* proti tomu v susedných dedinách a pri menách

zakončených na tvrdú spoluhlásku: *Banikoch, Černokoch* dom, zahrada atď.²⁰

22. Súčasne so zmenou *ó > e* uskutočnila sa aj zmena *ú > i* temer na tom istom území. Porov. doklady:

Gemer:

kmeň: *cídiťi, cizi; Ďiro, Ďirko, Ďireuci, jtro — itro* (= jutro; miera); *iřjeren* (= utiereň), *lid, lidje, litovati, litos, lító mi je, blifi, blivati* (= bľuvať), *kliš, kliš* (= kľúč), *klišjjer, polibiťi sa, opklišiťi, plica, plifi, sľib, sľibiťi, vľidni, vňitřnosti — vňitřnosti*; *řicati, zřicati, virifiťi, řišaťi, bricho, bricháš, Ĥirejkouce* (Teriakovce, ale pôvodne zo základu *fur-*), *krifiťi, kritřnava, kritřnúťi sa, hřid* (= hrud, pľuca), *hřitka* (= prsia), *podhřidřica*; k zmene *ú > i* po pôvodne tvrdom *r* pozri ods. 20 tohto §;

prípomy: akuz. sg. fem.: *tú duři, vuoli, v nedeli, guři, ouci, koži, papuři, bibliři, laliři*; zám.: *ji-ji* (= ju), *řez ři* (= cez řu); *naři zahradu, tvoři ruku, cizi, boři, třeři, predři, skazu horúci, zadři řtenu*.

Ale v tvare 3. plur. *-ú, -u* vždy ostáva, napr.: *piju, češu, mažu, plaču*.²¹

Novohrad:

kmeň: *cídiťi, cizi, kliš, křika, křička, lid, lidé — lidje, litovati, litos, plica, sľibiťi, vňitřnosti, plifi, řibiťi, řibeznej, řelis, skřičenej, řičati, řicati, bricho, křitřiti, vikřicati, zákřita, iřec* (= junc);

prípomy: dat. mask. sg.: *křiči, mori, obili, g hrnci, g ohři, gu kři, gu křaji, k pokoji, g vajci, řci, řici, g řebi, gu koreci, k pleci, g vřeci, stavãňi, vareňi, jedeňi, g řifati, mládãti, zvěřati*; akuz. sg. fem. *kaři, ředeli, křaři řenu, naři sluřku, viđin ři, pre ři, moři, tvoři, ři moteku* atď.²²

Zmena *ó > e*, *je* a zmena *ú > i* sa uskutočnili ako najstaršie z vokalických zmien v súvisе so zaníkaním konsonantickej mäkkostnej korelácie v Novohrade a v Gemeri. Treba si ich vysvetľiť ako rekompenzáciu starých mäk-

²⁰ Doklady pozri: Štefan Tó bik, *Charakteristické zjavy hláskoslovné v nářečích juhozápadného Gemera II*, Bratislava 9, 1935, 368—378. — Eugen Jón a, *Príspevok k otázke takzv. bohemizmov v nářečích Novohradu a Gemera*, Sborník Matice slovenskej 14, 1936, 131—140, najmä 138. — Ján Garaj, *Ešte raz o autochtónnosti niektorých jazykových zjavov hornoipeľských*, Sborník Matice slovenskej 16—17, 1938—39, 153 až 160, najmä 153. — Medzi dokladmi uvádzame bez označenia doklady z Gemera i Novohradu. Preto možno na nich badať hláskoslovnú pestrosť.

²¹ Štefan Tó bik, *Charakteristické zjavy hláskoslovné v nářečích juhozápadného Gemera*, Bratislava 8, 1934, 67—75.

²² Doklady pozri: Eugen Jón a, *Príspevok k otázke takzv. bohemizmov v nářečích Novohradu a Gemera*, Sborník Matice slovenskej 14, 1936, 131—140, najmä 137. — Ján Garaj, *K chronológii zmien y > e, ý > ei, u > i v hornoipeľskom nářeči*, Sborník Matice slovenskej 14, 1936, 129.

kostných vzťahov. Zmena $ó > e$, je sa uskutočnila len v pádových a odvodzovacích príponách, kým zmena $ú > i$ sa uskutočnila aj v kmeni.

Pri zmene $ó > e$, je sa často stretávame so zjavom, že medzi bývalou mäkkou spoluhláskou a samohláskou e vzniká $ĵ$ -ový element. Treba upozorniť, že tu nejde o diftong je ako inde na stredoslovenskom území, ale o spojenie $j + e$, pretože sa toto je vyskytuje aj po slabike s dlhou samohláskou. Toto spojenie teda neplatí ako slabičná dĺžka, hoci v Novohrade platí rytmičný zákon a diftongy tam platia ako dĺžky práve tak ako inde v strednej slovenčine. Z dokladov ako: *do Dudášĵeu, do Balážĵeu, nat túrňĵeu, do horárĵeu, nat cĵeňĵeu* atď. sa ukazuje, že zmena $o > ĵe$ nastáva obyčajne pred koncovým bilabiálnym u (inštr. sg. fem. a gen. plur. mask.). Zvukom $ĵ$ sa má vyznačiť „neprináležitosť“ vokálu e k nasledujúcemu u , teda inak povedané, má sa vyznačiť, že e v tomto prípade netvorí s nasledujúcim u diftong. Potreba tohto vyznačenia v systéme bola a je, pretože o krátky čas neskoršie, ako vznikla zmena $ó > e$, utvorili sa aj klesavé diftongy $ou, eĵ$. Tie sa hodnotili a hodnotia ako diftongy.

23. V súvislosti so zmenou $ú > i$ nastáva aj zmena $y > e$, $ŷ > é$. Ide o prípady ako:

$y > e$ v kmeni: *odechovaťi, kode* (= kody), *tode* (= tody), *moteka, stek, ležica, zlehaťi, mlen, reba, skreťi, uhreznúťi, rehtár, breŷa* (= bryndza), *sepaťi, sen* (= syn), *jazek, beťi, zbetok, obečaj, belka, Bestrička, be, abe, kobe* (= keby), *žebe, pesk, spetovaťi sa, me* (= my), *mekaťi, mesľiťi, meš, zošmeknúťi, umeťi, zvek, priveknúťi, vehňa*; výnimkou je slovo *visokí* a slová s predponou *vi-* (*viňešťi, vibraťi* atď.);

v príponách: *tri vole, potkane, voze, dome, strome, stole, dube, moste; žene, koze, perine, sfene, moste, hrade, dve ceste, bráne; tri ňeveste, plachte, zahrade, veľké hlave;*

sméšne (= smiešny), *sméšneho — tvrdeho, sméšnemu — tvrdemu, s tvrden; tvrdech, tvrden, o tvrdech, s tvrdeimi;*

strome rásle, žene plakale, deťi sa ihrale.

Príklady na zmenu $ŷ > é > eĵ$ pozri ďalej.

Touto zmenou sa starý rozdiel medzi mäkkým a tvrdým i — y prehodnotil na rozdiel medzi úzkym i a otvoreným e . Tento vývin bol možný preto, lebo vokál e , ktorý vznikol z pôvodného e i z pôvodného $ě$, bol úzky, takže v systéme „bolo miesto“ pre otvorené široké e . Na otvorené e sa zmenil na časti územia aj vokál $ā$ (z pôv. nosovky e) po labiálach, napr.: *peť, meso, devel*. Po ostatných spoluhláskach sa zmenil na a , napr.: *prisahaťi, dakovaťi, jazek*. Ale zmeny vokálu $ā$ v krátkej polohe sú asi neskoršie a súvisia pravdepodobne so zmenami $ā > a$, $ā > e$ na ostatnom území stredného Slovenska. Pozri o tom ďalej v § 32, ods. 5—6 a § 34, ods. 10.

Ale dlhé *ǎ*, ktoré vzniklo, ako sme vyššie uviedli v ods. 21 tohto §, sa zmenilo celkom iste už v období zániku konsonantickej mäkkostnej korelácie na otvorené dlhé *é* takisto, ako sa bolo zmenilo na otvorené dlhé *é* aj dlhé *ý*.

Otvorené dlhé *é*, ktoré bolo vzniklo z *ý* a *ǎ*, zmenilo sa asi onedlho po svojom vzniku na diftong *eĭ*. Napr.:

ǎ > é > eĭ: *pǎty > peĭte*, *oňi robǎ > robeĭ*, *plǎga > pleĭga* (= *pliaga*), *ukǎzati > ukeĭzati*, *luďǎ > liďeĭ*, *znameňǎ > znameňeĭ*, *pǎď > peĭď* (= *piadŕ*);

pri jalovicǎch > jaloviceĭch, *zo sviňǎmi > zo sviňeĭmi*. Takisto aj *koměďĭja > komeĭďĭja*.

Niekedy však bola zmena *ǎ > á*, napr.: *čǎstka > čáska*, *dǎbol > dǎbou*. Inokedy šiel vývin k úzkemu *é*. Je to obyčajne pred spoluhláskou *n*, napr.: *stavǎti — stavén*, *nahaňati — nahaňén*, *vracati — vracén*, *klaňati sa — klaňén sa* atď.²³

ý > é > eĭ: *dýchati > deĭchati*, *týždeň > teĭždeň*; podobne: *hřeĭsti*, *skreĭvati sa*, *beĭvati*, *opeĭtati sa*, *umeĭvati*, *šmeĭkati sa*, *žmeĭkati*, *meĭto*;

nad domeĭ, *z dvoma páreĭ*, *z družbeĭ*;

planeĭ, *svetleĭ*, *mladeĭ*, *chudeĭ*, *hrdeĭ*, *dobreĭ*, *kruteĭ*.

Diftong *eĭ* sa z dlhého otvoreného *é* utvoril preto, aby sa zväčšil kontrast medzi úzkym zatvoreným dlhým *é*, ktoré bolo pôvodne mäkké a vzniklo z dlhého pôvodného *é* a z dlhého *ě*. Toto dlhé úzke *é* totiž, pokým bolo monofonematické, malo slabú prejotovanú výslovnosť, teda malo nábeh k výslovnosti stúpavého diftongu *ĭe*. Na rozdiel od tejto formy výslovnosti otvorené *é* nadobudlo charakter klesavého diftongu *eĭ*.

Ako priamy protiklad k diftongu *eĭ* utvoril sa diftong *ou* zo starého spojenia *ol*, ktoré vzniklo z pôvodného slabičného *l* v postavení po jazyčných spoluhláskach. Pozri k tomu § 19, ods. 2. Porov. doklady z juhozápadného Gemera: *žouĭi — žoutok*, *pouĭni — poune*, *douho*, *doužiĭi*, *stoup*, *touk*, *houpka*, *houbĭi*, *kouzati*, *žoute — žoteĭ*.²⁴

Diftong *ou* (< *l*) a diftong *eĭ* platili a platia v Novohrade vzhľadom na rytmický zákon ako dlhé nositele slabičnosti. Porov. doklady: *póne — poune*, *douhi*, *žoute*, proti *kisleĭ*, *drahi*.

Neskoršie nastáva miestami splývanie *ou* s *ó*, *eĭ* s *é* a potom *ĭe*, takže sú blízko seba v nárečiach tvary ako *liďé*, *liďeĭ*, *liďĭe*, *pouĭni — póni* a pod. Ale tu už ide o novší vývin.

²³ Doklady u Jána Garaja, *K chronológii*, 126.

²⁴ Štefan Tóbiš, *Prechodná jazyková oblasť stredoslovensko-východoslovenská*, Sborník Matice slovenskej 15, 1937, 109.

24. Vznik týchto javov vysvetľoval sa rozmanite. Eugen Jóna, opierajúc sa o staršiu literatúru, vykladal svojho času tieto javy ako bohemizmy.²⁵ Podľa tohto názoru by tieto zmeny bolo prevzalo domáce slovenské obyvateľstvo od českých kolonistov, ktorí sa sem vraj prisťahovali v polovici 15. storočia. Tento názor nenašiel u súčasných bádateľov súhlasnú ozvenu. Nateraz sa tieto javy pokladajú za produkt domáceho vývinu.²⁶ J. Garaj v tomto zmysle s E. Jónom priamo v tejto veci polemizoval.²⁷

Z výkladu uvedených zmien, ako sme ich vzájomnú podmienenosť vyššie podali, vyplýva, že ich pokladáme za produkt domáceho vývinu.

Osobitne o zmene $ó > e$, je sa ešte vyskytli viaceré mienky. Podľa jednej z nich ide pri tejto zmene v Novohrade a v západnom Gemeri o relikt staršej praslovanskej prehlásky $o > e$, resp. tu ide o relikt starých rozdielov medzi tvrdými a mäkkými kmeňmi.²⁸ Tomuto názoru odporujú niektoré fakty. Predovšetkým sa stretávame často so zmenou $ó > ě$ (a nie $ó > e$), ako sme na to poukázali, a to v pozícii pred koncovým bilabiálnym μ . Táto podmienka nie je praslovanská a ani túto zmenu z praslovančiny nevysvetlíme. Okrem toho nachádzame prehlásku $ó > e$ nielen v starých tvaroch, ale aj v takých tvaroch, ktoré sú celkom recentné. Napr. prehláska v lok. plur. pri prípone $-och > -ech$: *na koňech, o kráľech, o chlapcech* zrejme nie je praslovanská, pretože v praslovančine bola v týchto prípadoch prípona $-ichz$. Prípona $-och > -ech$ sem prenikla až v slovenčine. Aj niektoré iné prípony, napr. prípona $-ovi$ v dat. sg. mask. a prípona $-ov$ v gen. plur. mask. prenikali do pôvodných o -kmeňov a jo -kmeňov sústavne až vo vývine slovenského jazyka. V ostatnej fáze praslovančiny boli zriedkavé a pravdepodobne vôbec neexistovali pri o -kmeňoch v čase praslovanskej prehlásky $o > e$. Preto pokladáme zmenu $ó > e$ v prípadoch vyššie uvedených v Novohrade a v západnom Gemeri za slovenskú zmenu a nie za relikt praslovanského stavu.

J. Garaj sa domnieva, že pri zmene $ó > e$ ide o morfológickú zmenu, vyvolanú analógiou. Napr. že ako je v skloňovaní adjektív v nom. sg. *maló — cuzé* rozdiel $-ó — -é$, tak aj v lok. sg. namiesto zhodných tvarov *o malon —*

²⁵ Eugen Jóna, *Príspevok k otázke takzv. bohemizmov v nárečiach Novohradu a Gemera*, Sborník Matice slovenskej 14, 1936, 131—140.

²⁶ Pozri k tomu Václav Vážný, *Nářečt slovenská*, Čs. vlastivěda III, 287—288. — Fr. Trávníček, *Historická mluvnice československá*, 41, 85 a inde. — Ján Garaj, *K chronológii zmien y > e, ý > eĭ, u > i v hornoipeľskom nářeči*, Sborník Matice slovenskej 14, 1936, 124—130.

²⁷ *Ešte raz o autochtónnosti niektorých jazykových zjavov hornoipeľských*, Sborník Matice slovenskej 16—17, 1938—39, 153—160.

²⁸ Pozri Ján Stanislav, *Dejiny I*, 1958, 435—436, 450; *Dejiny II*, 55, 103, 107, 109 atď.

o *cuʒon* uplatnil sa tiež rozdiel *o — e* tak, že vznikol tvar *o cuʒen*. A podobne vraj aj inde.²⁹ Tento výklad ťažko prijať, pretože pre niektoré typy by nám chýbali príslušné analogické vzory. Ale nemožno nijako poprieť, že hláskoslovná zmena *ó > e* sa uskutočnila práve na tom základe, že pri zániku konsonantickej mäkkostnej korelácie sa rozdiel v tvrdosti — mäkkosti niektorých tvarov bývalých tvrdých a mäkkých kmeňov rekompensoval rozdielom prípony *-om, -ou...* atď. (pri bývalých tvrdých kmeňoch) proti *-em, -eu, -ieŭ...* atď. (pri bývalých mäkkých kmeňoch).

25. Zmeny *ú > i, ó > e, y > e, ý > é > eĭ, ä > é > eĭ, (l̥ >) ol > ou* vnútorne súvisia a vznikali postupne, ako sme uviedli, pri likvidácii konsonantickej mäkkostnej korelácie v Novohrade a v západnom Gemeri v 14. a 15. storočí. Pôvodne boli iste rozšírené na väčšom území, ako sú rozšírené dnes, ale je pravdepodobné, že ani pôvodne neboli rozšírené na rovnako veľkom území, hoci vnútorne súvisia; bránila tomu od začiatku ich vzniku ich odchylnosť od vokalizmu susedných slovenských nárečí najmä v západnom Honte, v susednom Zvolene a v ostatných stredoslovenských nárečiach. Preto asi hneď od začiatku vzniku týchto zmien prebiehala súčasne aj ich likvidácia v tom zmysle, že tvary s uvedenými zmenami sa prispôbovali tvarom jestvujúcim v ostatných stredoslovenských nárečiach. To spôsobovalo, že tieto zmeny sú dnes na malom území a že sú rozšírené nerovnomerne. Ale ich principiálny význam pre pochopenie fonologickej štruktúry starých novohradských nárečí je nepopierateľný.

Na základe dokladov *Malej* 1338, 1347 (za Malý) sa J. Garaj domnieva, že zmena *ý > eĭ* sa konala pred polovicou 14. storočia.³⁰ Doklad nie je istý³¹; okrem toho, podľa predpokladov, ktoré sme uviedli vyššie, ostatná fáza zmeny *ý > é > eĭ*, teda zmena *é > eĭ* sa uskutočnila pravdepodobne len v 15. storočí.

Východná slovenčina

26. Vo východoslovenských nárečiach sa konsonantická mäkkostná korelácia zachovala vlastne podnes. V západnej časti východnej slovenčiny sa udržala iba vo zvyškoch, ba v niektorých spišských dedinách pod vplyvom nemeckej a valašskej kolonizácie celkom zanikla, ale v severošarišských a zemplínskych okrajových dialektoch sa zasa doteraz zachovala v plnom rozsahu. V západnom Spiši sa vo viacerých dedinách zrušili aj protiklady

²⁹ *Ešte raz o autochtónnosti*, Sborník Matice slovenskej 16—17, 1938—39, 153—156.

³⁰ *K chronológii*, Sborník Matice slovenskej 14, 1936, 128.

³¹ Pozri Eugen Jóna, *Ešte raz*, Sborník Matice slovenskej 16—17, 1938—39, 151.

n — ň, l — ľ, takže protiklad mäkkosť — tvrdosť spoluhlások je tu zrušený celkom. To isté je aj v niektorých spišských obciach hraničiacich s Gemerom.³²

Pre všetky ostatné východoslovenské nárečia je typické zachovanie mäkkostných protikladov *l — ľ, n — ň, s — ś, z — ź*, napr.: *hlava — ľeto, ľipa, ľubic; žena — ňebo; stari sud — śezec; zochabic — źima*. Hlások *ś, ź* zmenili sa (asi pod maďarským vplyvom) na *š, ž* vo väčšej časti Abaujskej stolice (približne južne od Košíc).

Čím ďalej od západu na východ, tým viac pribúda mäkkostných párov. Najdôslednejšie sa zachováva konsonantická mäkkostná korelácia v severnom Šariši a v Zemplíne v sotáckych nárečiach. Zachovávanie, resp. zánik konsonantickej mäkkostnej korelácie vo východoslovenských nárečiach sa dá najlepšie sledovať práve na sotáckych nárečiach.

27. V sotáckych nárečiach je doteraz zachovaný mäkkostný protiklad v týchto pároch: *p — p̣, b — ḅ, f — f̣, v — ṿ, c — c̣, ʒ — ʒ̣, s — ś, z — ź, k — ḳ, ch — cḥ, g — g̣, h — ḥ, m — ṃ, n — ň, l — ľ, r — ṛ*. Nepárové tvrdé sú *t, d, č, ž, š, ž*. Tvrdé a mäkké spoluhlásky sú rozložené približne tak, ako boli v praslovančine. Na odchýlky poukážeme ďalej. Porov. napr. dvojice:

p — p̣: paľica, paľac, počátok, pľeva — p̣átok, konopá, chlapac,
*b — ḅ: jãbluko, brytki, buľkac, hrabaňik (vrták), kobylka, tľezby — poro-
 beňã, bešežic,*

m — ṃ: mladý, mucha, motyka — ṃäso, bešãdujirã,

f — f̣: fras, funt — f̣ikkoš, f̣ãršlog,

v — ṿ: vajco, varichlava — veňãc, virgac, povãdac,

c — c̣: caly, mešãc, noc — vraciãc, cãle (= teľa), cãtka,

ʒ — ʒ̣: meza, pãza, harzavy — ʒãdo, ʒira, chožic̣,

s — ś: pes, oves, sam, nos — ślepy, šeno, ścesci, śnich, ścerveňec, prašãta,

z — ź: zarno, zlato, brãzda — žem, brezina, žľãb, na draže,

n — ň: noha, kornas (= kanec), banosc — komaňica, trápeňe, skoňçýc̣,

l — ľ: luka, slunko, mydlo — chľib, ľãs, ňeskaľ,

r — ṛ: ruka, verch, kresny — buľka, kmoteľ, stolãr, daľmo, cukeľľik,

k — ḳ: oko, ruka, Poľak — žiũki, lokeãc̣,

g — g̣: ganok, grajcir, cygan — šingeḷ,

ch — cḥ: chrobak, mucha, chto — muãhi, chiba, veãheãc̣,

h — ḥ: haluza, hrabaňik — dľuãi, nohi.

28. Najskôr zanikla mäkkosť pri starom *ć, ʒ > c, ʒ*. Tie sú aj doteraz tvrdé a v sotáckom nárečí sa pri nich vyskytuje tvrdé *y*, napr.: *cuzy chlapy, na*

³² Pozri Jozef Štolc, *Dialektické členenie spišských nárečí*, *Linguistica Slovaca* I—II, 1939—40, 191—207.

mezy, chrobacy, cyckac atď. Proti tomu konsonanty, ktoré vznikli asibiláciou $l > \acute{c}$, $d > \acute{z}$, zachovávajú si mäkkosť doteraz: *čicho, očâc, bužà* (= bude), *žâdo* atď. Aj z tohto je teda zrejmé, že v čase zmeny $l > \acute{c}$, $d > \acute{z}$ boli už staré *c, z* tvrdé. Boli už teda tvrdé koncom 12. alebo na začiatku 13. storočia.

Na ostatnom východoslovenskom území (okrem sotáckeho a severných okrajov šarišského nárečia) stratili svoju mäkkosť aj spoluhlásky *p, b, m, ú, f, r* a stali sa spolu so svojimi príslušnými tvrdými protikladmi mäkkostne neutrálne. Ich mäkkosť sa však rekompensovala v pozícii pred *ě* a *â* prejotáciou. Pozri o tom ďalej.

Spoluhlásky *č, š, ž* stali sa na veľkej väčšine východoslovenského územia mäkkostne neutrálne a zmenili svoju výslovnosť na *č, š, ž*. Len v sotáckych nárečiach, kde doteraz plne funguje konsonantická mäkkostná korelácia, stali sa spoluhlásky *š, ž* z príznakových mäkkých bezpríznakovými tvrdými. Poznať to podľa toho, že za nimi sa vyskytuje tvrdé *y*, napr.: *šytko, lâpšy, meňšy, košyk, žyvan, žyto, žyc*.

Veláry *k, g, ch, h* boli pôvodne bezpríznakové nepárové tvrdé. Vo veľkej väčšine východoslovenských nárečí stali sa z hľadiska protikladu tvrdosť — mäkkosť neutrálne, ale v sotáckych nárečiach nadobudli párové mäkké protiklady, a to obdobným pochodom ako v strednej slovenčine. Keď sa stali, z hľadiska protikladu mäkkosť — tvrdosť neutrálne, nemohol sa za nimi vyskytovať tvrdý variant vokálov *i — y*, ale musel byť nahradený svojim základným variantom *i*. Preto sa spojenia *ky, gy, chy, hy* zmenili na *ki, gi, chi, hi*. A pretože pred vokálom *i* pri existencii konsonantickej mäkkostnej korelácie mohli stáť len mäkké spoluhlásky, vznikli tu mäkké *ki, gi, či, hi*. Obdobná situácia bola aj v slabikách *ke, ge, che, he*, kde *e* vzniklo zo staršieho *æ*. Aj tu sa utvorili slabiky *ke, ge, che, he*. Tak vznikli formy ako: *kech, nochec, lokec, věcheč, veľki, hlucki, dlucki* atď.

V severných šarišských nárečiach, kde sa doteraz zachovala aj výslovnosť *æ* v niektorých vymedzených prípadoch, sa zachovala aj tvrdá výslovnosť slabík *ky, gy, chy, hy*, napr.: *chytri, chyža, pochyli* atď.³³ Aj to ukazuje, že je správny náš predpoklad, že palatalizácia velár sa uskutočňuje v systéme s konsonantickou mäkkostnou koreláciou vtedy, keď je tam okrem dvojice *i — y* aj dvojica *e — æ*. Pozri o tom § 23, ods. 3.

29. Zánikom, resp. obmedzením konsonantickej mäkkostnej korelácie bol zasiahnutý aj vokalický systém.

Jedným z dôsledkov obmedzovania konsonantickej mäkkostnej korelácie bola zmena zadného *æ* na inú samohlásku. Pretože zjednodušovanie fonologického systému a obmedzovanie konsonantickej mäkkostnej korelácie šlo

³³ Ferd. Buffa, *Nárečie Dlhej Lúky*, 19.

od západu na východ, v západnej časti východnej slovenčiny nastáva najčastejšie zmena $\vartheta > e$ (napr. *posel, deska*), kým vo východnej časti východnej slovenčiny nastáva najčastejšie zmena $e > o$ (napr. *posol, doska*). O priebehu tejto zmeny pozri podrobnejšie v kapitole o vývine jerových striednic v § 17, ods. 23—26.

Pravdepodobne v súvislosti so zmenou $\vartheta > o$ je aj zmena $e > \grave{a}$ v istých pozíciách v sotáckych nárečiach. Ide tu o istý druh dispalatalizácie, pretože zmena $e > \grave{a}$ nastáva vtedy, keď pred e predchádza mäkký konsonant a keď za ním nenasleduje mäkký konsonant (teda na konci slova alebo pred tvrdým konsonantom). Napr.:

u lešá (= v lese), *odo mňá, na vožá, na travá, lužá* (< -e), *papuča* (nom. plur.), *robíňá, robíča, žá* (= kde) atď.;

želazny, šalany, jádno, šano, do obádu, žana, čátka, las, čáhly, do popálu, lãpšy atď.

V ostatných východoslovenských nárečiach nastala zmena $e > a$ len v obmedzenom počte prípadov. Napr.: *lad, žlab, žaludek, žalud, večar, šari, cali, bladi, calkom, fcale, capi, cazic* (ale v severnej časti častejšie *cepi, cezic, bledi*).

V okrajovej severnej časti východoslovenských nárečí je zmena $e > a$ aj v prípadoch *buzema, izema, robima* (1. osoba plur. préz.); severne od Bardejova je zmena $e > a$ v slovách *fčara, olovjani, slamjani, drevjani* (porov. sotácke tvary: *izemã, robíňã, učãra, skuřãny, olovãny, slamãny, drevãny*).

Zmena $e > \grave{a} > a$ vo východnej slovenčine javí síce istú paralelnosť s poľskou zmenou $e > a$, ale nie je s ňou totožná, ani ju nemožno vykladať ako polonizmus. Za poľské lexikálne prevzatia treba pokladať slová *žad* (*žadiga, řadufka*) a *calovac*.

Formy s a sú v pamiatkach zaznačené iba neskoro: *prez calu zimu* 1690 Zborov.³⁴

Ďalšia zmena sem sa zaraďujúca je zmena $e > \vartheta > o$. V postavení pred tvrdým l alebo pred labiálou niekedy vo východnej slovenčine nastáva zmena $e > \vartheta > o$, ak toto e stálo po spoluhláskach \check{c} , \check{z} , \check{s} . Napr.: *čelo > čolo, pčela > pčola*; obdobne: *čop, čopek, žobrak, čolnok—čognok—čolník, žolna—žouna, žolč—žouč, žolti—žouti, žoltok—žoutok, šol, išol*. V niektorých slovách je tu namiesto o spojenie vo , napr.: *žvolti, žvoltek, žvolč*, resp. *žulti, žultek, žulč*. Podobne ide o zmenu $e > \vartheta > o$ v prípadoch ako: *daromni, spravodlivi, služobni*. Gemerské tvary *pšola, šolo* (= včela, čelo) sa asi rozšírili z východného Slovenska. Túto zmenu teda netreba vysvetľovať ako polonizmus, i keď iste poľský model nemusel byť bez významu na jej vznik a priebeh.

³⁴ I. Kotulič, *Vývin hláskoslovãa*, 50—53.

Za polonizmy treba pokladať slová *plotki*, *zalotník*, používané na malej severošarišskej oblasti.³⁵ Skutočnosť, že sa vyskytujú tvary ako *žvolti*, *žvolč*, teda tvary s podobou *o > ʊo*, ukazuje, že táto zmena sa uskutočnila pred 15. storočím.

S obmedzovaním konsonantickej mäkkostnej korelácie súvisí aj splynutie *y > i*. Tento jav je bežný na celom východnom Slovensku okrem severných šarišských nárečí a okrem sotáčkových nárečí v Zemplíne.

V severných šarišských nárečiach sa doteraz zachováva rozdiel *a — e* a *y — i*. Napr. v nárečí Dlhej Lúky pri Bardejove sa po perných spoluhláskach vyskytuje zadnejší variant vokálu *e*. Porov.: *bäčka*, *badnar*, *obajsc*, *obərva*, *stribarni*, *obəzrec še*, *zarobək*, *parobək*, *spravədlivi*, *vəš*, *vəlna*, *vəpchac*, *və dñe*, *šlívəčka*, *pərcinek*, *pəlni*, *kopər*, *məch*, *zamək*, *domək* atď. Tento variant je obyčajne za tvrdý jer alebo za vkladnú samohlásku, ale niekedy býva aj inokedy, napr.: *vəseli*, *vərnı*, *pəlinek*, *pənzija*, *fərtal*.³⁶ Artikulácia tohto *a* sa opisuje takto: „Toto naše stredné *e* sa podobá stredoslovenskému *ä*... Líši sa však od neho tým, že je temnejšie a že pri ňom má jazyk od dolných rezákov odstup, kým pri *ä* sa koniec jazyka o ne opiera“.³⁷

Zadnejšiu a nižšiu artikuláciu má v tomto nárečí aj vokál *i*, ktorý stojí na mieste praslovanského *y*. Napr.: *byc*, *byk*, *dym*, *dyňa*, *chytri*, *chyža*, *lyko*, *lytko*, *mykac*, *myš*, *myto*, *mlyn*, *pysk*, *pytac*, *prezypac*, *sypac*, *syr*, *hlavy* atď.³⁸

Ale je aj v pozícii vkladnej samohlásky pri bývalom slabičnom *r* (pozri k tomu § 19, ods. 4) a v cudzích slovách, napr.: *brynkcac*, *dryndac*, *styrčec*, *dyržak*; *rygeľ*, *apatyka*, *cmýfir*; *dyšč* atď. a ešte v niektorých iných prípadoch.³⁹

Variant *y* sa vyskytuje aj v sotáčkom nárečí. Napr.: *obysc*, *obysce* (= dom), *mynáň*, *výmlat*, *strýk*, *brytki*, *jazyk*, *mašyna*, *šytko*, *žyto*, *žyvan*, *cyuka*, *chrobácy*, *ráňany*, *ozývac še* atď.

30. Vokál *á* po mäkkej spoluhláske splynul vo všeobecnosti vo všetkých východoslovenských nárečiach s *a*, napr.: *jahoda*, *jalovi*, *žal*, *čas*, *meza*. Iba v sotáčkových nárečiach sa jeho zvláštna artikulácia v individuálnej výslovnosti zachovala: *jábluko*, *jäma*, *jäzyk*.⁴⁰

V historických dokladoch je zvláštna výslovnosť *á* dosvedčená grafikou *e* v zápisoch: *Cheunuk* 1282/1327 = Ščavník (Šm. 201), *Jemnik* 1255/1295 =

³⁵ I. Kotulič, *c. d.*, 45—46.

³⁶ Ferd. Buffa, *c. d.*, 19.

³⁷ Ferd. Buffa, *c. d.*, 19.

³⁸ Ferd. Buffa, *c. d.*, 19.

³⁹ Ferd. Buffa, *c. d.*, 20. Obdobné údaje má z okolia Bardejova aj Zdz. Stieber, *Gwary okolicy Bardjowa*, Sborník Matice slovenskej 14, 1936, 98 a n., Sborník Matice slovenskej 15, 1937, 63 a n.

⁴⁰ Izidor Kotulič, *Historické hláskoslovie*, 25.

Jamník (Šm. 198), *Jesenow* 1266 (Šm. 237), *Jestreběluka* 1337 = *Jastrábá lúka* (Šm. 250) atď., ale *Nececha* 1266 = *Ľeteča* (Šm. 237).

V postavení po labiálnych spoluhláskach sa však mäkkosť labiály rekonpenzovala často tým, že *á* sa vyvinulo na *ia*. Napr.: *rospraviac, oblapiac, zarabiac, zabaviac še, vikriviac, prilipiac, ochabiac, ponapraviac, staviac, vitapiac, Kriviáni, Kraviáni, Jakubiáni, Lipiáni, Orzoviáni* atď.

Kde bol vokál *á* medzi dvoma palatalizovanými konsonantmi, tam na jeho mieste nachádzame dnes často *e*. Napr.: *Jeňik, ješeň* (strom), *jerec*, (miestami popri *jarec*), *Orzoveňe, ještreb*, ba niekde aj *jeki* (= jaký) a podľa toho aj *teki*. V sotáckom nárečí je tento jav veľmi častý. Napr.: *jeřec, ješeň, Jeňo, ještreb, Dlužeňe, Šňinčeňe, jeřmo* atď.⁴¹

Hláska *á* medzi dvoma mäkkými konsonantmi prešla na *e* ešte pred zmenou *ā > e* (pozri o nej ďalej), pretože v sotáckom nárečí je, ako sme ukázali vyššie, veľmi často zmena *á > e*, ale vokál *ā* sa doteraz plne zachováva.

31. Predné varianty *ó, ú* sa v historických dokladoch často zapisovali s naznačením prednejšej artikulácie.

Vokál *ó* sa v 14. storočí často zapisoval ako *e*, napr.: *Jezenow* 1254/1360 = *Jeseňov* (Šm. 236), *Jezenouch* 1335/1357 = *Jeseňovec* (Šm. 238) atď. Ale po spoluhláske *š* (a platí to iste aj pre *ž*, ale na tento prípad niet dokladu) sa zapisovalo *o*, napr.: *Kasou* 1298 (Šm. 266). Aj v Spiš. kázňovej modlitbe z r. 1480 je viacej dokladov na *kralestwe*; je tam aj doklad *phararzewy*.

Predný variant *ú* sa do 14. storočia často zapisuje ako *i, y, ei*, napr.: *Libicha* 1294, *Leibicza* 1294, *Lyblou* 1333.⁴²

Predné varianty *ó, ú* v 15. storočí splynuli so svojimi základnými variantmi *o, u*. V Spiš. káz. modlitbe 1480 sú síce často príklady na prehlásku *ú > i*, ale nájdú sa aj viaceré doklady na zachované *ú > u*: *odpuszczenu* (dat. sg.), *ju* (akuz. sg.), *krzuza* (gen. sg.), *wassu* atď. Tieto doklady asi odrážajú skutočné nárečie pisára a svedčia o splynutí *ú > u*.

32. V dlhom vokalizme bol vývin odchylný od krátkeho vokalizmu pri *ě, ō* a *ā*. V súvislosti s vývinom spoluhlásky *ā* sa preberie aj vývin spoluhlásky *ā*.

Ešte dávnejšie pred obmedzovaním konsonantickej mäkkostnej korelácie vo východnej slovenčine splynulo *ā*, ktoré stálo po mäkkej spoluhláske, a *ā*, ktoré sa vyvinulo kontrakciou z *ъja, ѣja, aja* (po mäkkej spoluhláske), so spoluhláskou *ā*, ktorá sa vyvinula z nosovky *ę* v dlhej polohe. Ide o prípady ako: *прѣѣтель > прѣтел, сѣѣѣти > сѣѣти, cuzѣѣѣ > cuzѣѣ* atď. Usudzujeme na tento fakt preto, lebo *ā*-ové vokály sa vyvíjali rovnakým spôsobom vo všetkých troch prípadoch.

⁴¹ I. Kotulič, c. d., 36.

⁴² I. Kotulič, c. d., 39.

Vokály *ē, ō, ā* sa vyvíjali sice v súvislosti s obmedzovaním konsonantickej mäkkostnej korelácie, ale vyvíjali sa tak v čase, v ktorom vo východnej slovenčine začala zanikať aj kvantita. To malo veľmi dôležitý vplyv na ich vývoj na jednotlivých častiach východoslovenského územia. Pestrosť striednic za vokály *ē, ō, ā* vo východnej slovenčine pochopíme správne len vtedy, keď ich chápeme súčasne ako dôsledok obmedzovania konsonantickej mäkkostnej korelácie i zanikania kvantity. Preto zmeny týchto vokálov preberú sa sústavne až v kapitole o vývoji kvantity vo východnej slovenčine.

§ 31. VÝVIN KVANTITY A PRÍZVUKU

1. Ako sa už uviedlo v § 8, ods. 6, bezprostredne pred zánikom jerov sa kvantita slabík opierala o intonáciu: dlhé slabiky mohli byť alebo v slabike prízvukovanej (v slabike pod intonáciou) alebo bezprostredne pred ňou. Keď po zániku a vokalizácii jerov zanikla u nás intonácia, oslabilo sa vo všeobecnosti aj postavenie kvantity. Kvantita sa prestala opierať o intonáciu, a preto sa stalo jej postavenie labilnejším. To malo za následok rozmanité výkyvy vo využívaní kvantity, vznikanie nepravidelností a vôbec oslabenie fonologickej platnosti kvantity, resp. až fonologický zánik kvantity. V jednotlivých slovenských nárečiach sa kvantita vyvíjala rozlične. Ak sa po zániku a vokalizácii jerov utvorili faktory, ktoré pôsobili na zachovanie kvantity, vtedy sa kvantita zachovala, ak takých faktorov nebolo, kvantita zanikla.

V strednej slovenčine po zániku jerov vzniká tzv. rytmický zákon o krátení druhej dlhej slabiky (pozri § 18, ods. 14—16). Rytmický zákon o krátení druhej dĺžky posilnil v strednej slovenčine postavenie kvantity, pretože ostro od seba odlišil dlhé a krátke slabiky.⁴⁹ Tak sa stalo, že v strednej slovenčine sa fonologická kvantita udržala. V češtine sa zasa udržala kvantita vďaka tomu, že pre viaceré hláskoslovné zmeny (prehlásky, úženia, zmeny dlhých samohlások a diftongov) sa zvýšila homonymita tvarov. Preto bolo potrebné zachovať kvantitu, aby sa po zániku kvantity a po zrušení rozdielu medzi dlhými a krátkymi slabikami homonymita nezvýšila natoľko, že by to už rušilo fungovanie morfolologickej schémy. V západnej slovenčine sa kvantita zachovala vlastne iba tým, že západná (a moravská) slovenčina leží medzi strednou slovenčinou a českými nárečiami, ktoré si kvantitu za-

⁴⁹ To je názor R. Jakobsona, *Slovenská miscellanea*, 1931, 156: „... tento zákon dôrazne rozhraničuje kategorie dlhých a krátkych fonemat.“ Opačný názor Lud. Nováka, *Slovenská reč* 2, 1933—34, 157, že rytmický zákon „vlastne bol príčinou zníženia funkčnej platnosti a tým závažnosti kvantity“, neprijímame.

chovali. V západnej slovenčine treba aj pri zachovaní kvantity predpokladať stredoslovenský vplyv. Vplyv strednej slovenčiny siaha bezprostredne na celú severnú západnú slovenčinu a na južnú až za Piešťany. Okrem toho pôsobil na západnú slovenčinu aj vplyv češtiny, a to jednak hovorenej, jednak spisovnej češtiny. Pre tieto príčiny sa kvantita v západoslovenských nárečiach udržala, hoci vlastných príčin v nárečí pre jej udržanie nebolo.

Ale vo východnej slovenčine nebolo ani vlastných podmienok pre udržanie kvantity, ba východná slovenčina hraničí s oblasťami, na ktorých niet fonologickej kvantity (poľština, ukrajinčina), preto vo východnej slovenčine sa staré tendencie smerujúce k zániku kvantity dovŕšili celkom a fonologická kvantita okrem sotáčkových nárečí zanikla.⁴⁴

F. Kopečný⁴⁵ s takýmto vysvetlením príčin zániku, resp. udržania kvantity v západnej slovančine nesúhlasí. Odmieťa pri tomto výklade najmä časť týkajúcu sa češtiny. Podľa jeho názoru staročeské hláskoslovné zmeny nemohli pôsobiť na zachovanie kvantity. Je možné, že v jednotlivostiach má Fr. Kopečný pravdu a že viaceré staročeské zmeny nemali taký vplyv na zachovanie kvantity, ako predpokladám vo svojom výklade. A je vôbec možné, že tá motivácia zachovania kvantity v češtine, v moravskej slovenčine a v západnej slovenčine, ktorú predpokladám vo svojom výklade, nie je správna. Ale to nie je pre výklad, ktorý som vyššie podal, podstatné. Podstatné je, že predpokladám, že zanikanie kvantity po zániku jerov v západnej slovančine je jav zákonitý a v zásade nevyhnutný. Ak kvantita v jednotlivých západoslovanských jazykoch a nárečiach jednako nezanikla, bolo to preto, lebo sa po zániku a vokalizácii jerov utvorili nové podmienky, ktoré spôsobili, že fonologická kvantita sa v daných jazykoch a nárečiach zachovala. A platnosti tejto základnej myšlienky sa Fr. Kopečný svojou kritikou ani nedotkol.

Zánik kvantity vo východnej slovenčine

2. Pri zániku kvantity vo východnej slovenčine uskutočnili sa aj niektoré zmeny v kvalite niektorých samohlások. Tieto zmeny sa uskutočňovali nielen v súvislosti so zánikom kvantity, ale aj v súvislosti s obmedzovaním konsonantickej mäkkostnej korelácie. Ide o kvalitatívne zmeny v dvojiciach *ä — ä, o — ó, e — é*.

⁴⁴ Túto argumentáciu som rozvádzal v štúdií *W sprawie rozwoju iloczasu w językach zachodnio-słowiańskich*, *Język polski* 36, 1956, 321—324.

⁴⁵ *Vzorná oblastní nářeční monografie*, *Slovo a slovesnost* 22, 1961, 135—136, pozn. 15.

ä — ǎ

Krátke ä splynulo s vokálom e. Napr.: *cele, celega, žec, pejc, petnac, meso, peta, meki, me* (akuz. sg. od *ja*), *ce, še, zeka, vzečni, zekovac, zešec, zevac, pleme, kurče, hľadac, hovedo, hreda, kľečec, kňež, lehnuc, zleknuc še, pamec, pesc, preza, šednuc, trešem*,

ale obvykle býva: *jadro, jastrab, jatric še, jazik, zajac*.

Dlhé ǎ dáva v konečnom výsledku vo všeobecnosti *a*. Napr.: *zifčatko, ňevňatko, pacholatko, častka, zešati, zešatka, klac, mesac, peňaz, počac, cahnuc*.

V sotáckych nárečiach sa doteraz zachovalo ǎ. Napr.: *prǎtki, zapřáhňi, žešǎty, žǎty* (part. pas. od *vzial*), *pǎtok, vázac, zajác, oňi robǎ, vařǎ*.

Po labiálach dáva dlhé ǎ vo všetkých východoslovenských nárečiach okrem sotáckych *ja*. Nejde tu o diftongizáciu vo vlastnom zmysle slova, ale *ǎ*-ový element tu vzniká ako rekompenzácia za mäkkú pernicu. Vznik zvuku *ǎ* v tejto pozícii súvisí teda so zaníkaním konsonantickej mäkkostnej korelácie pri perniciach. Ide o prípady ako: *pamiatka, piati, piatek — piatok, ževiati, ževiatka, vǎzac, šemǎčko, šviatki, robǎ, cerpiǎ, kupǎ, spravǎ*.

S týmto vývinom možno porovnať aj zhodný vývin krátkeho *ǎ* v prípadoch ako: *zarabiǎc, rospraviǎc, Orzoviǎne* a pod. (pozri k tomu § 30, ods. 30).

Vo všeobecnosti mal podobný vývin aj tvar gen. sg. *ǎjo-km.*, kde *-ǎ* vzniklo kontrakciou z *-ǎja*: *zdraviǎ, z Jastrabiǎ, srevbiǎ* atď. Ale v Zemplíne je tu spravidla tvar na *-i*, ktorý treba vysvetliť ako prevzatie z nominatívu: *-é > -i > -i*: *zdravi*.⁴⁶

V nárečiach juhozápadného Šariša a miestami na Spiši je vývin *ǎ > ja* aj po *ř*, napr.: *prǎhac, porǎdek, nariǎzic, hvariǎ*; obdobne je aj *prǎcel, dohvariǎc še, Komariǎni* atď. Aj tu treba vysvetliť vznik *ǎ*-ového elementu v *ja* ako rekompenzáciu za stratenú mäkkosť spoluhlásky *r*.

Spojenie *ja* je v historických dokladoch zaznačené od konca 15. storočia: *priacelom* 1493 Bardejov. V kalvínskych tlačiach sa (1750—1758) v týchto prípadoch často označuje dĺžka: *dzesátém, u dzeviátém, vpjátém, nyenávidzá, lyubjá*.⁴⁷

Spojenie *-ǎa-* sa v kmeni prevzatých slov zachovalo ako *a*. Napr.: *diabolus — đabol, đabel; christianus — krescan*.

3. o — ō

Krátke *o* ostalo vo východnej slovenčine v zásade nenarušené, ale dlhé *ō* podliehalo zmenám. Napr. krátke *o*: *oko, oš*, vok. sg. *ženo, mamó, lokec, robota* atď.

⁴⁶ I. Kotulič, c. d., 74.

⁴⁷ Péter Király, *A keletiszlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei*, 185.

Za dlhé *ó* máme v severnej časti východnej slovenčiny dnes *u*, napr.: *kuň, muj, nuž, pust, stul, vul, zlatufka, jalufka, homulka, ocuf* atď.

Túto zmenu si možno vysvetliť ako výsledok procesu $\bar{o} > \mu o > u$, teda $k\bar{o}\bar{n} > k\mu o\bar{n} > ku\bar{n}$. Pri tejto zmene nešlo, pravdaže, o takú diftongizáciu ako v strednej slovenčine, pretože vo východnej slovenčine spojenie μo nefungovalo ako slabičná dĺžka, tak ako fungovalo v strednej slovenčine. Spojenie μo malo vo východnej slovenčine v istom zmysle práve opačnú funkciu: malo pri zániku kvantity nahradiť v dvojici $o - \acute{o}$ zanikajúci rozdiel kvantitatívny rozdielom kvalitatívnym $o - \mu o$. Dlhé úzke \acute{o} sa pri tejto zmene ešte viac úžilo a jeho kvantita sa nahrádzala kĺzavou μo -ovou výslovnosťou. Okrem toho ide pri zmene $\acute{o} > \mu o$ aj o rekompenzáciu zanikajúceho protikladu tvrdosť — mäkkosť pri spájaní tvrdého konsonantu s úzkym a labializovaným vokálom \acute{o} . Dialo sa tak pri obmedzovaní konsonantickej mäkkostnej korelácie. Tento fakt sa ukazuje podľa toho, že v starých pamiatkach sa píše μo neraz aj tam, kde predpokladáme krátke o , a kde teda nemohlo nijako ísť o diftongizáciu alebo o taký proces ako pri dlhom \acute{o} . Vec možno vysvetliť tak, že μo sa prenáša z náležitých tvarov tam, kde bolo krátke o , napr. *makowicke zbuoze* 1455 Plaveč (Ch 94) — podľa *buoh; spovedam sie pan buohu, k buozemu hrobu, buoze day* 1480 Spiš. kázn. modl. Atď. Ale je možné vec vysvetliť aj tak, že tieto tvary odrážajú úzku výslovnosť vokálu o aj v krátkej pozícii.

Spojenie μo ($< \acute{o}$) sa vyvíjalo v jednotlivých východoslovenských nárečiach rozdielne. Táto výslovnosť je doložená vo východoslovenských pamiatkach od 15. storočia: *Pan muoj, vuole, muož-li* 1453 Plaveč (Ch 66), *v dobre vuoli* pol. 15. stor. Kežmarok (Ch 43), *buohdá* pol. 15. stor. Kežmarok (Ch 44), *tvuoji služebnici* 1455 Plaveč (Ch 90) atď.

Tvary s ďalšou vývinovou fázou $\mu o > u$ sú doložené od 16. storočia: *pan buch* 1552 Plaveč, *poddany muy* 1584 Poľanovce, *pod lipowu huru* 1596 atď.⁴⁸ Toto *u* už pokladáme za krátke. Doklady ukazujú, že zmena $\mu o > u$ sa vykonala v 16. storočí. Vtedy sa uskutočnil aj úplný zánik kvantity na tom území, kde zmena $\acute{o} > \mu o > u$ bola.

V niektorých prípadoch je v severnej časti východnej slovenčiny *u* aj na mieste pôvodného krátkeho o . Napr.: *zvun, hnuj, hura, luj, sul, tchur, v Ružňave, schujdi* (= schody), *zbujňik*, v tvaroch imperatívu *bojim še — ňebuj še, zvoňim — zazvuň, položim — poluš, pomožem — pomuš, napojim — napuj, robim — rup* atď.; *jabluň, napuj, narut, pokuj* atď.⁴⁹ Pri niektorých z týchto mien sú aj tvary s μo : *hūora, suol, tchuor, zbujňik, jabluoň* a pod.

⁴⁸ I. Kotulič, c. d., 71—72.

⁴⁹ Jozef Štolc, *Zmeny o > u, ie > i v nárečt spišskom*, Sborník Matice slovenskej 15, 1937, 75—96.

Niektoré tieto tvary si možno vysvetliť tak, že krátke *o* sa zdĺžilo a potom sa vyvíjalo ako dlhé *ó*. Ale je možné, že niekde pre úzku výslovnosť vokálu *o* sa krátke *o* vyslovovalo s počiatočným kratučkým *μ*-ovým elementom (tak sa pri jestvujúcej konsonantickej mäkkostnej korelácii zvýrazňovala jeho tvrdosť)⁵⁰ a pri zániku kvantity potom toto krátke *o*, ktoré sa vyslovovalo s krátkym *μ*-ovým elementom, splynulo s *uo*, ktoré sa vyvinulo z dlhého *ó*, a vyvíjalo sa tak ako toto *uo*.

4. V južnej časti východoslovenských nárečí je situácia komplikovanejšia. Veľmi často tu nachádzame za pôvodné dlhé *ó* spojenie *vo*, napr.: *kvoň*, *stvol*, *kvol*, *natvoň*, *tchvor*, *kvoš*, *nvos*, *svoľ*, *žvolti*, *žvolč*.⁵¹ Na tej istej oblasti sa vyskytujú aj tvary *voz*, *tvoj*, *svoj*, *moj*, *boh*, *moch* (= mohol), *bob*, *vol* a pod. Tieto tvary by sme si mohli vysvetliť ako zjednodušenie: *vóz* > *vμoz* > *vvoz* > *voz*, t. j. splynutie dvoch totožných alebo príbuzných labiál (príbuzných v prípadoch ako: *buob* > *bvob* > *bob*). Ale je možné, že už hneď pri tzv. diftongizácii tu labiálny *μ*-ový element splynul s predchádzajúcou labiálou, takže tu bol priamy vývin: *vóz* > (*vuo* >) *voz*. Na tomto území sú však často aj tvary typu *stol*, *koň*, *natoň*, *koš*, *žolti*, t. j. *o* je aj v postavení za inou spoluhláskou než labiálou. Všetky tieto tvary majú spoločné to, že *o*-ový element ostáva v striednici za pôvodné dlhé *ó* nenarušený.

V kalvínskych tlačiarňach z r. 1750—1758 sa staré dlhé *ó* často zapisuje ako dlhé, napr.: *pólni*, *o pólnoczi*, *pokój*, *tvój*, *dóm* atď.

Dlhé *ō* sa doteraz vyskytuje pravidelne v sotáckych nárečiach. Je doteraz aj výrazne užšie ako krátke *o*. Napr.: *zamknōl*, *pomknōl šā*, *starhnōl* (*l*-ové participiá), *tōl*, *mōj*, *tvōj*, *svōj*, *zbrōj*, *chwōst* atď. Dĺžka a úzka výslovnosť dlhého *ō* v sotáckych nárečiach sú navzájom spojené vlastnosti, takže niekedy ťažko rozhodnúť, ktorá z nich je základná a ktorá iba sprievodná. Stav v sotáckych nárečiach nám v tejto veci ukazuje, aká bola situácia v ostatných východoslovenských nárečiach pri zanikani kvantity. To isté platí v sotáckych nárečiach aj pre *é*, ako sa ukáže ďalej. V sotáckej obci Papín šiel už vývin ďalej, tam sa už namiesto *ó* vyvinulo spojenie *uo*, napr.: *stūol*, *hūorka*, *hūora*, *vūoz*, *kūoň*, *konūopki* atď.⁵²

5. Dlhé *é* podliehalo vo východoslovenských nárečiach obdobným zmenám ako dlhé *ó*. Pri zániku dĺžky a pri obmedzovaní konsonantickej mäkkostnej korelácie nadobúda dlhé *é* výslovnosť *ie*. Pri zmene *é* > *ie* nejde vo východoslovenských nárečiach o diftongizáciu v tom zmysle ako v strednej

⁵⁰ Tak je to napr. doteraz v ruštine. Ruské prízvuchné *o* sa na začiatku slova alebo v postavení po tvrdej spoluhláske vyslovuje s krátkym *μ*. Pozri *Grammatika ruskogo jazyka* I, AN SSSR, 1960, 59.

⁵¹ I. Kotulič, c. d., 70.

⁵² I. Kotulič, c. d., 70.

slovenčine. Ide v prvom rade o zmenu kvantitatívneho rozdielu medzi *e — é* na kvalitatívny rozdiel *e — ie*; zvýraznenie *i*-ového elementu slúžilo okrem toho ako rekompenzácia vyjadrenia mäkkosti pri obmedzovaní konsonantickej mäkkostnej korelácie. Treba okrem toho predpokladať, že najmä v severnej, resp. v severovýchodnej východnej slovenčine sa zachoval vokál *ə* ešte aj v čase zanikania kvantity a v čase zanikania niektorých mäkkostných párov konsonantickej mäkkostnej korelácie. Pri splyvaní $\bar{a} > \bar{e}$ nastáva odlišenie tohto otvoreného \bar{e} , ktoré vzniklo z \bar{a} , od vokálu \bar{e} , ktorý bol úzky a mäkký, a to tak, že staré úzke \bar{e} dostáva výraznú prejetáciu a mení sa na *ie*, resp. úži sa až na *i*. O tom, že v severovýchodnej časti východnej slovenčiny sa vokál *ə* zachoval dlhšie ako na južnej časti, svedčí okolnosť, že aj doteraz je tento vokál, pravda, len v krátkej pozícii, zachovaný na severnom okraji šarišských nárečí (pozri § 30, ods. 29). Svedčí o tom aj fakt, že v severošarišských nárečiach nejestvuje palatalizácia velár, hoci je tam zachovaný rozdiel *y — i* (ale je tam aj rozdiel *e — ə*), kým v sotáckych nárečiach sa vyvinula palatalizácia velár, pretože tam je síce zachovaný rozdiel *y — i*, ale nie je tam zachovaný rozdiel *e — ə*. Aj to ukazuje, že vokál *ə* splynul s vokálom *e* na južnej časti východnej slovenčiny skôr ako na severnej. K súvisu palatalizácie velár a nejestvovania hlásky *ə* v systéme pozri § 30, ods. 28 a § 23, ods. 3.

Spojenie *ie* je vo východoslovenských nárečiach doložené od 15. storočia, napr. *kusa papieru* 1453 Plaveč (Ch 66), *sstey wyessky Swyrzowwa* 1455 (Ch 79), *sprawu wieru* 1455 Bardejov, z *Pyeskowey Skaly* 1491 Stropkov (Ch 201) atď.

V severnej a východnej časti východnej slovenčiny spojenie *ie* prešlo na *i* obdobne ako spojenie *uo* prešlo na *u*. Príčiny tohto prechodu sme sa pokúsili vysvetliť vyššie. Ide o prípady ako: *bili, drik, chlib, mliko, hrich, smich, pist, zira, ziřka — zifka, mira, pisek — pisok, svička, vira, viter — vitor, hřizdo, reminek, miřek — miřok, tařir, poscil, papir, kařtil; řis, vid, pik* (= niesol, viedol, piekol), miestami aj *zdravi, Jeřtrebi, sumeři, řćesci* atď. Zmena *ie > i* nastala aj v spojení *je* v tvaroch slovesa *zřesc — řisc, řim, řiř, ři, řime, řice*, ale: *řeza*.

V severošarišskom nárečí sú tvary gen. plur. fem. *do zřir, veřo řezil, veřo pľiř* atď.⁵³

Prvé doklady na zmenu *ie > i* sú zo 16. storočia: *na swoju wiru* 1552 Lomné, *od biley skaly* 1596 atď.⁵⁴ V tomto období bol už na tejto oblasti zánik kvantity dokončený.

⁵³ Ferd. Buffa, *Nárečie Dlhej Lúky*, 86.

⁵⁴ I. Kotulič, *c. d.*, 65.

6. V južnej, resp. v juhozápadnej časti východnej slovenčiny sa zo starého dlhého *é* vyvinulo najčastejšie spojenie *ie*, napr.: *bĭeli*, *bĭelĭc*, *cĭeň*, *driĕk*, *hrĭech*, *chlĭeb*, *zĭera*, *cĭec* (= tiecť), *zĭeĭka*, *hñĭezdo* — *hñezdo*, *hvĭezda*, *vĭer-bina*, *prĭekopa*, *prĭesada*, *šmĭech*, *mĭĕko* — *mleko*, *scĭereň* — *scereň*, *švĭeži*, *vĭera*, *vĭeter*, *driĕmac*, *striĕlac* — *streĭlac*, *brĭežek*, *trĭežbi*, *mĭešek*, *vĭenek*, *poscĭelka*, *hlaviĕka*, *remĭenek*, *variĕška*, *papĭer*, *galĭer*, *kanoňĭer*, *zdravĭe*, *ucĭerac*, *zbĭerac*, *pošĭelac*, *ošĭevac*, *nalĭevac*, *zavĭerac*, *zo scĭen*, *do kolĭes*.

Spojenie *ie* je aj v sotáckej obci Papín: *mĭĕko*, *ĭĭetac*, *taňĭerik*, *korĭenok*, *remĭenok*, *vevĭerka*, *bĭely*, *šĭeuse*, *zĭerka* atď.⁵⁵ Inak je v sotáckych nárečiach doteraz zachované dlhé *ĕ*, napr.: *bĕly*, *vĕra*, *bĕžok*, *zĕuka*, *lĕskou ofach* atď.⁵⁶ Toto *ĕ* je zreteľne úzke, takže je ťažko rozhodnúť, či pokladať za jeho základnú vlastnosť úzku výslovnosť alebo dĺžku. Táto výslovnosť odráža asi stav, aký bol vo východoslovenských nárečiach pri zániku kvantity.

V severnej časti východnej slovenčiny je často miestami vokál *i* aj za pôvodné krátke *e*, *ĕ*, napr.: *dñĭs*, *dñĭška*, *žmil* (= čmeľ), *prejz zĭň*, *žvir*, *žvirina*, *hñĭf*, *velo šñĭhu*, *špĭf*, *vĭst* (nem. Weste), *cĭpi* (= cepy), *zĭlba*, *v ji-šeňi*, *šĭzem* — *šĭzom*, *šĭtko* — *šĭcko*, *šĭĭri* (= štedrý), *našĭĭva*, *virba*, *brih*, *kamiň*, *koscil*, *kuzĭl*, *obĭd*, *orich*, *poscĭl*, *popĭl*, *frajir*.

Tie isté slová sú v iných východoslovenských nárečiach často s *-ĭe-*, najmä ak predchádza labiála, napr.: *žvĭer*, *špĭeĭ* — *speĭ*, *šĭezom*, *našĭĭeva*, *vĭerba*, *kamiĕň*, *koscĭel*, *kuzĭel*, *obĭed*, *orĭech*, *poscĭel*, *popĭel* atď.⁵⁷

Tento vývin si možno vysvetliť tak, že krátke *e*, *ĕ* sa v niektorých prípadoch predĺžilo a potom sa vyvíjalo tak ako dlhé *é*. Ale vec si možno vyložiť aj tak, že krátke *e* bolo v istých pozíciách úzke a pri zániku kvantity sa správalo ako dlhé úzke *ĕ*.

V juhozápadnom Šariši je spojenie *ie* za staršie kmeňové *i*, resp. *e* v tvare nom. sg. mask. *l*-ového participia. Ide o prípady ako: *pĭel* — *pĭla*, *žĭel* — *žĭla*, *šĭel* — *šĭla*, *hvarĭel* — *hwarela*, *robĭel* — *robela*, *modĭĭel še* — *modlela še*, *cerpĭel* — *cerpela*, *rozumĭel* — *rozumela*, *ošalĭel še* — *ošalela še*.⁵⁸ Išlo tu o zmenu *-il* > *-ĕl* > *-ĭel*. Táto zmena sa vykonala v prípadoch ako *robil* > *robĕl* > *robĭel* preto, aby sa odlišilo spojenie „kmeňotvorná prípona *i* + *l*“ od spojenia „*i* + *l*“, ktoré sa vyvinulo z bývalého slabičného *l*. Preto sa v prípadoch ako *robil* > *robĕl* > *robĭel* kmeňotvorná prípona predĺžila a otvorila. Podľa prípadov *robĭel*, *pĭel* sa utvorili aj tvary *cerpĭel*, *rozumĭel* a pod. A keď už boli rovnaké tvary maskulína *robĭel* — *cerpĭel*, vyrovnali sa aj tvary fem.

⁵⁵ I. Kotulič, c. d., 61—63.

⁵⁶ Jozef Liška, *K otázke pôvodu*, 39.

⁵⁷ Doklady a rozmiestenie tohto javu podal pre Spiš Jozef Štolc, *Zmeny o > u*, *ie > i v nárečí spišskom II*, Sborník Matice slovenskej 16—17, 1938—39, 50—76.

⁵⁸ I. Kotulič, c. d., 63.

a neutra *cerpela* — *robela*. Išlo teda v tomto prípade o hláskoslovnú i tvaroslovnú zmenu. Na Spiši sú miestami tvary *robiol*, *pjól*, *bjól*. Tam ide o labializáciu $e > o$ v prítomnosti tvrdého *l*.

V niektorých pozíciách sa v južnej východnej slovenčine namiesto *je* vyskytuje *e*. Je to najmä po spoluhláske *ň* a niekedy aj po *l*. Napr.: *hňezdo*, *ňesc* (ale *vjesc*, *pjēc*), *taňer*, *ňet*; *mľieko* — *mleko*, *ľievik* — *levik*, *koľiesko* — *kolesko*, *ľjetac* — *letac*, *ľjeska* — *leska*, *pllesc*, *obllesc*, *oblekac*, *prepletac*.

Najmä v abaujských nárečiach je obvykle za dlhé *é* vokál *e*. Napr.: *beli*, *mešek*, *vesc*, *dremac*, *zeuka*, *paper*, *robel*. Obdobný stav je aj v niektorých spišských obciach.⁵⁹

7. Ako rozbor ukazuje, tzv. diftongizácia $\ddot{a} > ja$, $\acute{e} > je$, $\acute{o} > jo$ vo východoslovenských nárečiach sa uskutočnila v 15. storočí. V skutočnosti o diftongizáciu nešlo v tom zmysle, ako bola v strednej slovenčine, ale šlo o nahradenie kvantitatívneho protikladu \ddot{a} — \acute{a} , e — \acute{e} , o — \acute{o} kvalitatívnym kontrastom e — a , ja ; e — je , i ; o — jo , u . Táto zmena sa teda diala ako dôsledok zanikania kvantity. Okrem toho vystúpil labiálny μ -ový element pri vokáli \acute{o} a jotový j -ový element pri vokáli \acute{e} preto, aby sa rekompensoval protiklad tvrdosť — mäkkosť, ktorý v tom čase práve zanikal. V severnej a severovýchodnej časti východnej slovenčiny v tom čase, keď sa uskutočňovali vyššie uvedené zmeny, existoval ešte vokál \acute{a} , ktorý sa práve v súvislosti s obmedzovaním konsonantickej mäkkostnej korelácie menil na otvorené \acute{e} . Staré úzke mäkké \acute{e} sa v kontraste k tomuto novému otvorenému \acute{e} menilo na *je* a ďalej sa zužovalo až na *i*. Obdobný proces sa uskutočnil aj pri dlhom \acute{o} , ktoré sa na severnej a východnej časti východnej slovenčiny menilo na *jo* a potom na *u*. Zmena $jo > u$, $je > i$ sa uskutočnila v 16. storočí. V tom čase bola fonologická kvantita na severnej a severovýchodnej časti východnej slovenčiny už likvidovaná.

Na južnej a juhozápadnej časti východnej slovenčiny nebol pri zmene $\acute{o} > jo$, $\acute{e} > je$ v systéme už vokál \acute{a} , preto na tejto oblasti nenastalo úženie $jo > u$, $je > i$, ale tieto spojenia sa ďalej vyvíjali, a to alebo na spojenia *vo*, *je* alebo na vokály *o*, *e*.

8. Doteraz zachovaná kvantita (v súvislosti s prízvukom) v sotáckych nárečiach a isté fakty, ktoré ukazujú na zachovanie kvantity v kalvínskych tlačiarňach z r. 1750—1758 z južného Zemplína, ukazujú, že kvantita nezanikla na celom východnom Slovensku naraz, ale že zaniká postupne, ba doteraz sa v istej úprave drží v sotáckych nárečiach. To nepriamo ukazuje aj na správnosť našej tézy, podľa ktorej zánik kvantity bol postupným javom,

⁵⁹ I. Kotulič, c. d., 64.

súvisiacim s oslabením jeho fonologickej platnosti po zániku praslovan-
ského prízvuku a intonácie.

Ako vyššie urobený rozbor ukázal, kvantita začala zanikať vo východnej
slovenčine v 15. storočí, v 16. storočí už na väčšine územia zanikla, doteraz
sa zachovala v sotáckych nárečiach. Otázny je vývin kvantity v juhozem-
plínskych nárečiach. V kalvínskych tlačiach z r. 1750—1758 sa totiž kvantita
označovala. P. Király, ktorý spracoval tieto pamiatky, uvádza označo-
vanie kvantity v týchto pamiatkach do súvislosti s českou, západosloven-
skou, resp. aj stredoslovenskou kvantitou.⁶⁰ I. Kotulič⁶¹ sa domnieva, že
v juhozemplínskych nárečiach kvantita ešte v čase napísania kalvínskych
tlačí existovala a že teda kvantita kalvínskych tlačí odráža skutočný stav
tamajších nárečí. Odvoláva sa najmä na niektoré zhody v kvantite kalvín-
skych tlačí s doterajšou kvantitou sotáckych nárečí alebo so stopami kvan-
tity v iných východoslovenských nárečiach, a to na takú kvantitu, ktorá
neexistuje v západoslovenských nárečiach alebo v češtine. Napr.:

1. kvantita v *l*-ovom participiu: *zakázál, rátsél, sztanól, sztupél, polámál,*
vynyál, obdarováł, prehnál, dokontsél, reknúl;

2. gen. plur. niektorých *a*-kmeňov: *od múk, z rúk, do rúk, sirót, nóh,*
sztrán.

V oboch prípadoch je kvantita doteraz v sotáckom nárečí a nie je v češtine
(v druhom prípade je vo väčšine západnej slovenčiny). Porov. príklady zo
sotáckych nárečí: *voláu, žáu, ostál, zapáliu, trimáu, zrezáu, unéráu, vymé-
tuváu, otkazuváu, zamknúl, pomknúl.* V časti Šariša a Spiša je aj *cerpiel,*
robiel, žiel, piel, skriiel atď.; toto *-ie-* sa dá najlepšie vysvetliť zo staršieho
-é-; pozri k tomu ods. 6 tohto §. V sotáckom nárečí sú aj formy *do rúk, z nóh,*
do strán, veło žáb, kráu, hláu, košúl atď. Odrazy tejto kvantity sú aj v iných
východoslovenských nárečiach. Pretože však v týchto prípadoch kvantita
nie je v češtine, odráža kvantita kalvínskych tlačí asi skutočnú kvantitu
v južnom Zemplíne. Podľa toho by kvantita v južnom Zemplíne bola zani-
kala až v 18. a 19. storočí, pretože teraz tam už nie je.

V sotáckych nárečiach sa kvantita udržiava doteraz. Bude o nej reč v sú-
vislosti s prízvukom.

Z uvedeného vyplýva, že kvantita vo východoslovenských nárečiach za-
nikala postupne. Najskôr, v 15. a 16. storočí, zanikala v západnej a severnej
časti východnej slovenčiny. V juhozemplínskych nárečiach zanikla až
v 18. storočí a na začiatku 19. storočia a v sotáckych nárečiach sa drží
doteraz.

⁶⁰ P. Király, *A keletszlovák nyelvjárás*, 157—158.

⁶¹ I. Kotulič, *c. d.*, 56 a n.

Vývoj kvantity v Novohrade a v Gemeri

9. Medzi stredoslovenskou oblasťou, ktorá má kvantitu a rytmický zákon, a východoslovenskou oblasťou, ktorá vo všeobecnosti nemá kvantitu, je prechodná oblasť novohradsko-gemerská, na ktorej sa stretávame s tzv. posunutou dĺžkou.

V novohradskej oblasti existuje tzv. posunutá dĺžka a platí v nej aj rytmický zákon. Taký istý stav je aj v príľahlej časti juhozápadného Gemera. Ide o prípady ako: *nožík* — *núóžik* (< nožík), *krúosna* (< krosná), *vájca* (< vajcá, nom.-akuz. plur.), nom.-akuz. sg. *úhla*, *spáňa*, *varieňa* (< uhľá, spaňá, vareňá), gen. plur. *hrúšok*, *skálok*, *dvieri*, inštr. plur. *ženami*, *kúónmi*, *žoute* — *žouti* (< žltý), *doŕhi* — *dľhi* (< dlhý), *širúoki* (< široký), *smútne* (< smutný), *uhoriene chlap* (< uhorený chlap), *púóno*, *vidána* (< vydaná), *vikopána* (< vykopaná), *zamurována* (< zamurovaná izba), *umriėti* (< umretý), *skládán*, *skládaš* (< skladám, skladáš), *žieňi sa* (< ženi sa), *oteľi sa* (< oteľi sa), *ohúóľi sa* (< ohoľi sa), *chúóďin* (< chodím), *vúózin* (< vozím), *oňi chúóda* (< choďá), *vúóza* (< vozá), *núósa* (< nosá) atď.⁶²

Prípady ako gen. plur. *hrúšok*, *kňižok*, *skálok*, *vľeder* (od vedro); ďalej prípady *dľhi*, *pľno* a pod. presahujú ďalej do Gemera na územie, kde už neplatí rytmický zákon.

Tento jav sa dá vysvetliť tak, že oblasť Gemera, na ktorej už neplatí rytmický zákon a ktorá teda podľa názoru, ktorý sme uviedli v ods. 1 tohto §, smerovala k zániku kvantity ako východná slovenčina, vplývala aj na susedné stredoslovenské nárečie v tom zmysle, že sa v ňom dĺžka na koncovej slabike hodnotila ako prejav prízvuku a presunula sa z poslednej slabiky na predposlednú. Tak sa z prípadu ako napr. *smutný* s prízvukom na prvej slabike a s kvantitou na druhej slabike stal tvar *smútny* > *smútne* s prízvukom i kvantitou na prvej (t. j. na predposlednej) slabike. A podobne sa stalo aj v iných prípadoch.⁶³

V oblasti stredného Gemera, kde už rytmický zákon neplatí, sa zvyšuje počet prípadov s novou kvantitou. Ale najviac novej kvantity nachádzame v oblasti, ktorá susedí už bezprostredne s východnou slovenčinou, t. j. v nižnoslanskom nárečí. Porov. príklady: *dár*, *hát*, *hlád*, *dlán*, *lät*, *mät*, *smät*, *jár*, *knás*, *klin*, *mlín*, *chvóst*, *dlúch*, *plúch*, *zúp*, *púójt*, *hrúóp*, *obrás*, *remiěn*, *jesiěn*, *popiěl*, *objět*, *susiět*, *vešjér*, *pokúój*, *pirúóch*, *párta*, *právdá*, *piěper*, *kmúóter*, *kuóper*, *márník*, *tániér*, *čísár*, *drúótár*, *kúóžár*, *bládnúľ*, *začál*, *vidána*, *vihnána*, *pohriěp*, *koštíěl*, *prítiěl*, *medviět*, *postiěl*, *sviěker*; *kriěl*, *piěl*, *košiěl*,

⁶² Doklady zhrnul Štefan Tó bik, Jazykovedné štúdie II, 91—92; Sborník Matice slovenskej 14, 1936, 111—112.

⁶³ Obdobné vysvetlenie podáva aj Štefan Tó bik, Jazykovedné štúdie II, 92.

*robiel, pamätal, skäkäl, hrebäl, vrätjel, blüdiel, küpiel, potuök, dat. plur. mužóm, luďóm atď.*⁶⁴

Gemerský vývin kvantity ukazuje na oprávnenosť názoru, podľa ktorého zánik kvantity v západnej slovančine je zákonitým a nevyhnutným javom. V Gemeri nebol zákon o rytmickom krátení, preto tu kvantita strácala fonologickú platnosť. Prejavilo sa to v tom, že vzrástol počet dlhých slabík. Kvantita tu nezanikla však preto, lebo na jej udržanie pôsobilo susedstvo stredoslovenských nárečí. Ale jej funkčná platnosť sa zúžila tým, že vrástol funkčne neoprávnený počet prípadov s novou kvantitou. Stalo sa tak v strednom a východnom Gemeri. Východogemerské nižnoslanské nárečie, z ktorého sme vyššie uviedli príklady, ukazuje v niektorých prípadoch stav, aký možno predpokladať aspoň miestami aj vo východnej slovenčine pred zánikom kvantity.

Vývin prízvuku

10. Ako sme už uviedli v § 18, ods. 9, po zániku a vokalizácii jerov zanikla aj praslovanská intonácia a prízvuk a prehodnotili sa na kvantitu. Prízvuk sa stal fonologicky irelevantný a nadobudol iba ten význam, ktorý má dodnes napr. v strednej slovenčine. Funkciou prízvuku v strednej slovenčine je

a) ohraničovať slová; určuje teda zo zvukovej stránky hranice slov; to je tzv. slovný prízvuk;

b) zdôrazňovať slovo vo výpovedi; to je tzv. vetný prízvuk.

V ohraničovacej platnosti sa používa v strednej slovenčine prízvuk v zásade na prvej slabike. V platnosti zdôrazňovacej sa používa prízvuk alebo na prvej alebo na predposlednej slabike. Dôraz na prvej slabike je vo všeobecnosti ráznejší, dôraz na predposlednej slabike je priateľsky naliehavý. Obidve tieto funkcie prízvuku sa často prekracujú a miešajú. V Turci, Liptove a na Orave sa často dôraz na predposlednej slabike vyznačuje vyšším tónom. Podľa J. Stanislava, ktorý pozoroval podrobnejšie tento jav v Liptove, prízvuk na predposlednej slabike a zvýšenie melódie na nej podmieňuje sa funkciou a postavením slova vo vete, vo vetných skupinách. Podľa neho býva tento druh prízvuku najmä pri zdôrazňovaní a citovom zafarbení. Niekoľko príkladov: *nočnou hoďinou hich ta ftrepaľi. — a čože vi to robíte s tímí kravami. — tam už aňi ňepoznať, keďi to ruďanyo. — mi buďeme plaťiť a druhí si buďe javori viťinať.* Atď.⁶⁵

V južnej časti strednej slovenčiny sa zvýšenie tónu pri dôraze neuplatňuje. Preto je severná stredná slovenčina spevavejšia, melodickejšia ako južná.

⁶⁴ Albert Arany, *Carpatica I A 1*, 198, 194, 221, 200.

⁶⁵ *Liptovské nárečia*, 96—97.

Vzájomné spletenie hraničnej funkcie prízvuku s dôrazovou funkciou a spletenie dôrazovej funkcie prízvuku s intonáciou výpovede spôsobuje, že pre strednú slovenčinu (a pre spisovný jazyk, ktorý sa opiera o strednú slovenčinu) chýba doteraz záväzný opis prízvukových, dôrazových a intonačných pomerov, hoci je o tomto probléme už značná literatúra. Preto ani v tejto práci nemôžeme podať ešte výraznejší výklad o tom, ako sa v slovenčine vyvíjal prízvuk.

Zdá sa však, že prítomnosť rytmického zákona v strednej slovenčine spôsobila, že prízvuk a dôraz, aký sa po zániku praslovanského prízvuku a intonácie vyvinul, nepodliehal v strednej slovenčine vplyvu kvantity, resp. že kvantita neovplyvovala na prízvuk a dôraz. Tvrdenie, podľa ktorého dlhá slabika stíha často na seba prízvuk,⁶⁶ nie je pre strednú slovenčinu presvedčivé. Z toho, čo sme uviedli, by sa dalo uzatvárať, že prízvukové pomery, ktoré sú v strednej slovenčine, sú archaické a odrážajú v značnej miere starý stav.

Ak by to tak bolo, vtedy by sa ukazovalo, že diskusia o tom, či sa v západných slovanských jazykoch vyvinul najprv prízvuk na prvej slabike a potom by sa bol z neho vyvinul prízvuk na predposlednej slabike, resp. či sa najprv vyvinul prízvuk na predposlednej slabike, nepostihovala by vcelku adekvátne celú problematiku. Stredná slovenčina je totiž príkladom systému, v ktorom — nie síce v celkom rovnakej funkcii a v rovnakej zvukovej podobe — môže existovať prízvuk súčasne na prvej i predposlednej slabike. Milan Romportl ukazuje na príklade okrajového chodského nárečia v juhozápadných Čechách a na príklade severovýchodného jablunkovského nárečia,⁶⁷ že prípad strednej slovenčiny nie je ojedinelý. Okrem toho sú známe, pravdaže, početné prípady, keď v jazyku alebo nárečí, ktoré má prízvuk na predposlednej slabike, pri emfáze prechádza prízvuk na prvú slabiku. Zo slovenského materiálu porov. k tomu aspoň údaje F. Buffu zo severného Šariša⁶⁸ a moje údaje zo severnej Oravy.⁶⁹

Dalo by sa teda usudzovať, že z takého stavu, aký doteraz približne nachádzame v strednej slovenčine, vyvinul sa aj stav západoslovenský a východoslovenský.

11. Vo východnej slovenčine spôsobil zánik kvantity, že slová sa stali z hľadiska prozodického monotónne. Odpomohlo sa tomu tým, že slovný prízvuk, ktorý bol aj na prvej slabike, a vo funkcii vetného dôrazu aj na predposlednej slabike, sa presunul záväzne na predposlednú slabiku a zo-

⁶⁶ J. Stanislav, *Dejiny I*, 1958, 619.

⁶⁷ Milan Romportl, *K otázce ustálení západoslovanského přízvuku*, *Studie a práce lingvistické I*, Praha 1954, 73—80.

⁶⁸ *Nářečie Dlhej Lúky*, 58—59.

⁶⁹ *Nářečie zátopových osád*, 43—44.

silnel. Preto je dnes prízvuk v nepríznačkovej podobe vo východoslovenských nárečiach na predposlednej slabike a je veľmi výrazný. V emfáze je, pravda, časté, že sa prízvuk presunuje na prvú alebo na ostatnú slabiku. Napr.: *robili bi mi, neposlušne zijčeta, na polu* atď. Pri silnejšom rozkaze: *zavolajce ho, nepujzeš hneška nigzi.*⁷⁰

V sotáčkových nárečiach sa prízvuk spája s kvantitou. Prízvuk je v zásade na tej slabike, na ktorej je kvantita, a keď v slove niet dlhej slabiky, je prízvuk na predposlednej slabike. Porov. príklady, ktoré uvádza J. Liška⁷¹ (slabika, na ktorej je dĺžka, je prízvukovaná): dvojslabičné: *plátno, brázda, pesok, žéuča, částka, kačmár, chrobák, zdochlák, kameň, zvoňík; trojslabičné: zárobok, zármutok, kázala, špevanka, úfamá, róspora, písafi, py-taná, voláná, žešáty, kolbása, zamétác; kamarát; štvorslabičné: inštr. plur. záropkoma, špevankama; gimnázija, zanétáli; sterečáty.*

Ak je prízvuk v slove viazaný dĺžkou, vtedy ostáva jeho miesto nezmenené, aj keď sa slovo predĺži, napr.: *chrobák, chrobáka, chrobákoma*. Keď v slove nie je dĺžka, je prízvuk na predposlednej slabike: *hlava, z duba, šarco; zákováe, volajú, macocha; ukazuváe, lakočínka, famelija, jabluko, jablok, jablukoma.*

Sotácke nárečia sú v tesnom susedstve s ukrajinskými nárečiami, ktoré majú alebo mali voľný fonologicky platný prízvuk. Prízvukovaná slabika sa v týchto nárečiach vždy trochu predlžuje. Dá sa preto predpokladať, že v sotáčkom nárečí sa zachovala kvantita pod vplyvom ukrajinských nárečí, ale v prevrátenom hodnotení: v ukrajinskom nárečí je prízvuk fonologicky platný a prízvukovaná slabika sa predlžuje, no v sotáčkom nárečí sa zachovala kvantita fonologicky platná a dlhá slabika strháva na seba prízvuk ako svoju sprievodnú vlastnosť. Hoci sa teda v sotáčkom nárečí kvantita zachovala pod vplyvom ukrajinských nárečí, súčasne zachovaná fonologicky platná kvantita (okrem iných podstatných znakov) svedčí, že ide o nárečie od pôvodu slovenské, veď fonologická kvantita vo východoslovenských nárečiach začala zanikať už veľmi dávno.

12. V západnej slovenčine je prízvuk dôsledne na prvej slabike. V oblasti trnavskej a bratislavskej sa často stretávame s faktom, že prvá slabika sa pod pôsobením prízvuku predlžuje. Napr.: *Budeš nátahovať. — Čó to nesete? — Nemaju rózum. — Za pol hódini.*⁷²

Ustálenie bezpríznačkového slovného prízvuku na prvej slabike je v zá-

⁷⁰ Ferd. Buffa, c. d., 58—59.

⁷¹ K otázke pôvodu, 54.

⁷² Porov. St. Petřík, *K fonológii západoslovenskej vety v trnavskom nárečí*, Sborník Matice slovenskej 13, 1935, 102 a n. — Jozef Orlovský, *Hláskoslovný systém karloveského nárečia*, Slovanská Bratislava I, 1950, 242.

padnej slovenčine podmienené tým, že sa zachováva fonologická kvantita, slovo je teda prozodicky dostatočne členené. Nie je potrebné zvyšovať jeho tónovú frázovanosť presunutím prízvuku na predposlednú slabiku.

Výrazné predĺženie prvej slabiky pod vplyvom prízvuku je spôsobené asi prítomnosťou a susedstvom nemeckých nárečí rakúskych a vplyvom starých nemeckých kolónií. Pravdaže, toto predĺženie je možné len preto, lebo fonologická platnosť kvantity je oddávna oslabená. Preto môže kvantita vystupovať aj ako sprievodný príznak prízvuku.

§ 32. VÝVIN V SEVERNEJ STREDNEJ SLOVENČINE

1. V severnej strednej slovenčine sa v tomto období uskutočnilo tiež niekoľko zmien, ktoré sa javia v istom zmysle ako obdobné vtedajším zmenám v západnej a východnej slovenčine. Líšia sa síce od nich tým, že neboli vyvolané zánikom konsonantickej mäkkostnej korelácie, pretože v severnej strednej slovenčine bola od čias zániku a vokalizácie jerov vokalizická mäkkostná korelácia. Ale nemožno nevidieť, že severná stredná slovenčina viacerými zmenami v 14. a 15. storočí prispôsobuje svoj fonologický systém systému ostatných slovenských nárečí, a to najmä systému západoslovenských nárečí. Severná stredná slovenčina teda prejavuje v tomto období, práve tak ako ostatné slovenské nárečia, výrazný konvergentný vývoj. Ide najmä o tieto zmeny:

zmena $y > i$, $ý > í$,

zmena $ä > a$,

zmena $ã > ĭa$.

2. **Zmena $y > i$, $ý > í$.** Ešte v 14.—15. storočí splýva v severnej strednej slovenčine hláska y , $ý$ s hláskami i , $í$. V severnej strednej slovenčine boli dvojice $y — i$, $ý — í$ do tohto času osobitnými fonémami. Za prítomnosť foném y , $ý$ v severozápadnej strednej slovenčine po zániku a vokalizácii jerov svedčí spôsob, ako sa na tomto území šírili tvary, ktoré vznikli v juho-východnej strednej slovenčine ako dôsledok palatalizácie velár.

Rozšírenie tvarov typu *ruke*, *roke* do Zvolenskej a do Tekova si vysvetlíme najľahšie tak, že aj na týchto oblastiach platil pri vzniku tejto zmeny v Novohrade a Honte a pri jej šírení do Zvolenskej a do Tekova rozdiel zvukov $i — y$, a to aj v tvaroch *ženy*, *ruky*, *stromy*, *roky* proti *ulice*, *meče*. Dá sa predpokladať, že pod vplyvom južných stredoslovenských nárečí začala sa zmena $y > i$, $ý > í$ najskôr v slabikách *ky*, *gy*, *chy*, *hy*, a to na oblasti, ktorá je priľahlá k južným stredoslovenským nárečiam, totiž vo Zvolenskej a v Tekove. Na tejto oblasti sa potom vývin uskutočnil približne tak ako v južnej

strednej slovenčine: Slabiky *ky, gy, chy, hy* sa zmenili na *ki, gi, chi, hi* a teda tvary typu *ruky, roky* sa zmenili na *ruki, roki*. Ale pretože proti tzv. mäkkým vzorom typu *duše, meče*, ktoré mali v nom.-akuz. plur. príponu *-e*, mohli stáť len tvrdé vzory s príponou *-y* v týchto pádoch (*ženy, duby*), nahradila sa prípona *-i* príponou *-e* a tak vznikli z tvarov *ruki, roki* tvary *ruke, roke*. Tento vývin bol možný len tak, ak predpokladáme, že aj v severnej strednej slovenčine platil protiklad *y — i, ý — í*. Za názor, že v severnej strednej slovenčine vznikli tvary typu *ruke, roke* pod vplyvom južnej strednej slovenčiny, svedčí aj ich rozšírenie. Tvary typu *ruke, roke* sú rozšírené vo Zvolenskej a v Tekove, teda v susedstve južných stredoslovenských nárečí. Do Liptova, Oravy a Turca sa tieto tvary už nerozšírili, pretože medzitým tam zanikol rozdiel *y — i, ý — í* a tak zanikla podmienka pre vznik a rozvoj týchto tvarov v severnej časti severnej strednej slovenčiny.

Vychádzajúc z tejto úvahy, môžeme určiť aj chronológiu splyvania *y > i, ý > í* v severnej strednej slovenčine. Ak palatalizácia velár v južnej strednej slovenčine začala vznikať niekedy v 12. storočí (pozri § 23, ods. 7), mohla sa v slabikách *ki, gi, chi, hi* začať šíriť do severnej strednej slovenčiny niekedy po tomto čase. Lenže zmeny *ky, gy, chy, hy > ki, gi, chi, hi*, ktoré sa vo Zvolenskej uskutočnili pred celkovým splynutím *y > i*, sa nedostali už do Liptova a Turca. Ukazuje sa to na tom, že v týchto stolicích nejestvujú tvary typu *ruke, roke*. To svedčí o tom, že táto zmena sa stala v čase, keď bol za feudalizmu umenšený kontakt medzi Zvolenom, Liptovom a Turcom. Tento kontakt sa umenšil v 14. storočí, keď sa Turiec a Liptov oddelili od Zvolenskej stolice a stali sa samostatnými stolicami. Ak je toto uvažovanie správne, vtedy zmena *ky, gy, chy, hy > ki, gi, chi, hi* vo Zvolenskej a v Tekove prebehla do 14. storočia alebo najneskoršie v 14. storočí. Pritom, pravdaže, v iných pozíciách rozdiel *i — y* v tomto čase ešte vo Zvolenskej existoval. Niekedy po zmene *ky, gy, chy, hy > ki, gi, chi, hi* a po vzniku typov *ruke, roke* vo Zvolenskej zanikol v celej severnej strednej slovenčine rozdiel *y — i* a samohláska *y, ý* splynula so samohláskou *i, í*. Zánik samohlásky *y, ý* možno teda pre severnú strednú slovenčinu klásť do 14. storočia, najneskoršie však do 15. storočia.

Zmena *y > i, ý > í* (ako aj súčasná alebo málo neskoršia zmena *ä > a*; pozri o tom ďalej) bola podporená aj zánikom konsonantickej mäkkostnej korelácie v západnej slovenčine. Pri zániku konsonantickej mäkkostnej korelácie v západnej slovenčine, v iných síce súvislostiach, ale v podstate tiež išlo o odstránenie mäkkých fonologických protikladov a mäkkých fonetických variantov pri spoluhláskach a samohláskach. Stredoslovenská zmena *y > i, ý > í* (a aj *ä > a*) je paralelná a konvergentná so zmenami súvisiacimi so zánikom konsonantickej mäkkostnej korelácie v západnej slovenčine.

J. Stanislav⁷³ pokladá doklady *Premezleyez* 1259 Žilina (= Premyslevec *Pribel* 1262 Hont (= Pribyl) za doklad zmeny *y* > *e*. Ale pravdepodobnejšie tu ide ešte o zachované *y*, zapisované ako *e*.

3. Zmena *yr, yl, ir, il* > *er, el, ér, él*. Pri tejto zmene ide o prípady ako: *mir* > *m̄ier*, *sekyra* > *seker̄a*, *syř* > *s̄ier*, *ňetopýř* > *ňetop̄ier*, *pastýř* > *past̄ier*. Možno, že sem patria aj prípady *papír* > *pap̄ier*, *ortyl* > *or̄iěl*. Táto zmena sa v niektorých prípadoch uskutočnila dôsledne (*seker̄a*, *m̄ier*, *past̄ier*, *ňetop̄ier*), ale v niektorých je len miestami (*s̄ier*). Vykonalá sa najmä na strednom a západnom Slovensku (okrem juhozápadnej časti západného Slovenska). Patria sem možno aj iteratíva *um̄ieral*, *zb̄ieral*, *uľieral*, *zďieral*, *zap̄ieral*, *pos̄ielaľ*. Ale možno sem tieto prípady nepatria, lebo v praslóvančine tu boli dvojtvary *-irati/-érati*, *-ilati/-élati*. Ako sa vysvetlilo v § 30, ods. 15 pre prípady vyskytujúce sa na južnom západnom Slovensku v piešťanskej oblasti a v § 31, ods. 6 pre prípady ako *rob̄iěl*, *p̄iěl*, *ž̄iěl* vo východnej slovenčine, išlo pri tejto zmene o zvýraznenie kontrastu medzi spojením *ir, yr, il, yl* a slabičným *r, l*, ktoré bolo sprevádzané samohláskovým zvukom *i*-ového, resp. *y*-ového charakteru. Táto zmena sa teda mohla vykonať dovtedy, kým pri slabičnom *r, l* existoval sprievodný nefonologický samohláskový zvuk. Takýto zvuk existoval pri slabičnom *r, l* do 15. storočia (pozri § 19, ods. 3). Zmena *ir, yr, il, yl* > *er, el, ér, él* sa teda uskutočnila pred týmto časom.

4. V strednej slovenčine sa často v koreni slova a v pripone minulého času staré *-ly* vyslovuje ako *-li*. Napr. *m̄l̄in*, *p̄l̄itk̄i*, *bl̄ískal*, *žen̄i rob̄il̄i*, *ďīeučat̄a hrabat̄i*. V iných prípadoch sa zo spojenia *ly* vyvinulo spravidla len *li* (so stredným *l*). Napr.: *bījeli*, *mal̄i*, *smeli*, *škola* — *školi*, *skala* — *skali* atď.

5. Zmena *ä* > *a*. Zmena *ä* > *a* nastáva v strednej slovenčine v prípadoch, keď pred *ä* predchádzal neperný a nevelárny konsonant, teda nastáva v prípadoch, keď pred *ä* predchádza predojazyčný konsonant. Ide o prípady ako:

jäblko, *jäřabý*, *bläčät*, *hüştläva* > *jablko*, *jarabi*, *blačat*, *hüştava*;

dälej, *färcha*, *fäva*, *läd*, *län* > *dalej*, *farcha*, *fava*, *lad*, *lan*;

däžd — *daždä*, *rybär* — *rybärä*, *učitel* — *učitelä*; *ulicä*, *palicä*, *večerä*, *čerešňä*, *cibulä*, *košelä*, *vuoľä*, *kašä*; *räždä*, *sälä*, *kvjetä*, *prüťä*; *poludňä*, *podlä* > *daždä*, *ribära*, *učitela*, *ulica*, *palica*, *večera*, *čerešňa*, *cibula*, *košela*, *vuoľa*, *kaša*, *räždä*, *sjaťa*, *kvjeta*, *poludňa*, *podľa*;

bījät̄i, *p̄ijät̄i*, *strījät̄i*, *zavazät̄i*, *blyšťät̄i*, *püşťät̄i*, *odháňät̄i*, *vešät̄i*, *čušťät̄i*, *pršät̄i* > *bījaľ*, *p̄ijaľ*, *strījaľ*, *zavazaľ*, *blišťal*, *püşťal*, *odháňal*, *vešaľ*, *čušaľ*, *pršaľ*;

⁷³ *Dejiny* I, 1958, 339.

pjesňam, pjesňach, chvíľach, f kázňach > *pjesňam, pjesňach, chvíľach, f kázňach*;

oňi slúžä, páľä, chválä > *oňi slúža, páľa, chváľa*;

räd, ďakovať, vdäčne, refäz, ľäžký, kňäz, jädro, jačmeň, jazyk, ľä, sä, kläknúti, ľahnúti, hlädať, nocľah, sädať, präsa, dvacäť, tricäť, časť > *rad, ďakovať, vďačne, refaz, ľaški, kňaz, jadro, jačmeň, jazyk, ľa, sa, klaknúť, lahnúť, hľadať, nocľah, sadať, prasa, dvacať, tricať, časť*. Atď.

Vokál *ä* ostal po tejto zmene zachovaný po labiálach a po velárach, napr.: *zarábäť, zarábäm; febä, sebä, zemän, mäď, staväť, väža, rospráväť, gägäť, gäti, gärbjar, kämeň, kämenär, kämenní, ukázovať*;

žriebä, päšť, päta, oňi sa trápä, mäso, pamäť, smäd, mäki, pľemä, vemä, semä, mä, sväti, väzi, hovädo, väči, svätiť.

Ale veľmi často sa už aj v tomto čase i po labiálach a velárach zmenilo na *a* aj také *ä*, ktoré nevzniklo z nosovky *ę*. Dialo sa tak asi tvaroslovným vyrovnávaním. Napr.: *febä, sebä* > *feba, seba* podľa *mňä* > *mňa*; *zarábäť, rospráväť, staväť* > *zarábat, rosprávať, stavať* podľa *strielať, odháňať, vešať, púšťať* atď.

Ale je možné aj to, že *ä*, vzniknuvšie z *ä*, ktoré stálo po mäkkej spoluhláske, sa miestami aj foneticky líšilo od vokálu *ä*, ktorý vznikol z nosovky *ę*. Preto miestami vznikli zmeny *ukázovať* > *ukazovať, kämeň* > *kameň, staväť* > *stavať* atď. Nie je však vylúčené ani to, ako sa na to ukázalo pri výklade o palatalizácii velár (pozri § 23, ods. 6), že niekde v slabikách *ka, ga* ani zmena *ka* > *kä, ga* > *gä* nenastala (v slovách ako *kameň, ukazovať, gaty* atď). A tak by potom tu ani nebola zmena *ä* > *a* (*kämeň* > *kameň*).

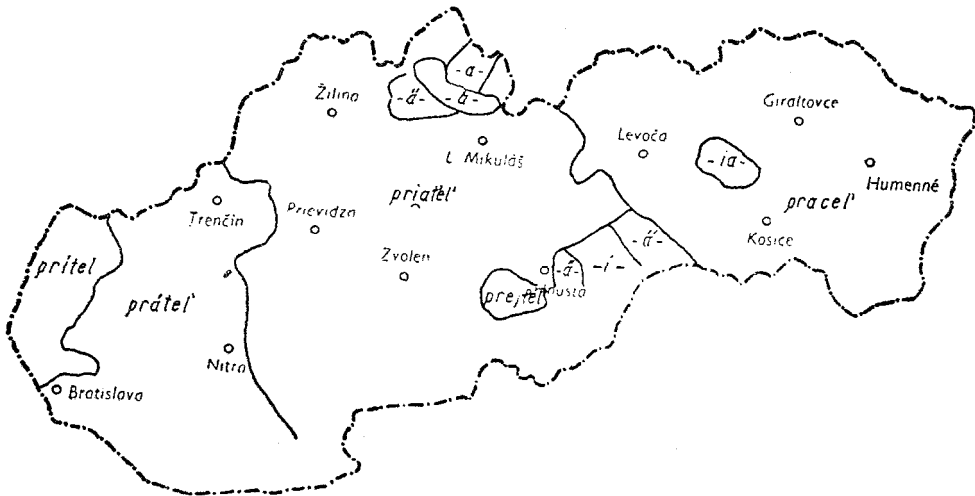
6. Pomery sú v tejto veci v strednej slovenčine dosť komplikované a novšie kolonizácie a presuny obyvateľstva prehľad ešte viac zatemnil. Ale v zásade ide pri zmene *ä* > *a* o toto: Zmena *ä* > *a* nastáva po spoluhláskach, po ktorých pred zmenou *ä* > *a* nikdy nestálo *a*, ale namiesto *a* stálo vždy len *ä*. Vokál *ä* sa po zmene *ä* > *a* udržal po spoluhláskach, po ktorých aj pred touto zmenou mohol stáť aj vokál *a* aj vokál *ä*, napr.: *paľica — päť, malí — mäso, hrabať — zarábäť, valiť — vädnuť, kaľiť — kämeň* atď. Z toho vyplýva, že zmenou *ä* > *a* sa posilnila fonematická platnosť vokálu *ä*. Po zmene *ä* > *a* stál totiž vokál *ä* len v pozíciách, v ktorých mohol stáť aj vokál *a*. Nebolo teda nijako možné chápať vokál *ä* ako pozičný variant fonémy *a*. Pred zmenou *ä* > *a* stál vokál *ä* niekedy aj v pozíciách, v ktorých vokál *a* nikdy nestál (po bývalých mäkkých spoluhláskach). Preto bolo možné vokál *ä* v niektorých prípadoch pociťovať ako variant fonémy *a*.

Zmena *ä* > *a* sa neuskutočnila na tých oblastiach strednej slovenčiny, na ktorých nebola diftongizácia *ä* > *ja*. Neuskutočnila sa teda na dolnej

nom. sg. mäk. adj. fem. *cužã* > *cužia*, *predňã* > *predňia*, *božã* > *božia*, *hovãžã* > *hovãžia*, *zajãčã* > *zajãčia*;

časovanie prez. niektorých slovíes V. triedy: *stavãm*, *stavãš*, *stavã*, *stavãme*, *stavãte* > *stavjam*, *stavjaš*, *stavja*, *stavjame*, *stavjate*; podobne *večerãm* > *večerjam*, *vešãm* > *vešjam* atď.

3. Za *ã* z nosovky *ę* v dlhej pozícii: *peňãze* > *peňjaze*, *pãtok* > *pjãtok*, *pãty* > *pjãti*, *devãty* > *devjãti*, *desãty* > *desjãti*, *pamãtka* > *pamjãtka*,

Mapa 57. priateľ

vãzafi > *vãzaf*, *vzãfi* > *vzãf*, *zãčãtok* > *zãčjãtok*, *čãstka* > *čjãstka*, *zajãc* > *zajac*, *zaprãhãfi* > *zaprjãhãf*, *prãsfi* > *prjãsfi*, *trãsti* > *trjãstfi*; *oňi chodã*, *robã*, *trpã*, *kričã*, *stojã*, *bojã sã*, *hojã*, *čistã*, *vravã*, *hučã*, *blačã*, *spã*, *držã* > *chodjã*, *robjã*, *trpjã*, *kričjã*, *stojã*, *bojã sa*, *hojã*, *čistjã*, *vravjã*, *hučjã*, *blačjã*, *spjã*, *držjã*.

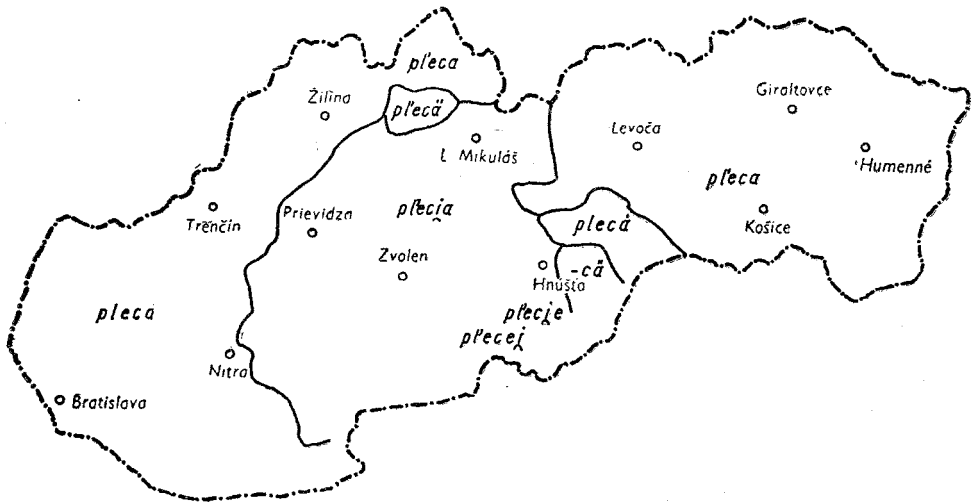
Ako z dokladov vysvitã, slabika *jã* sa mení na *ja*. Postup bol tento: najprv sa slabika *jã* zmenila na *jã* a v ďalšej fáze *jã* splynulo na *j*, teda: *jã* > *jã* > *ja*. Tak vznikli tvary: *jã* > *ja*, *obajã* > *obaja*, *dvajã* > *dvaja*, *trijã* > *trija*, *vojãk* > *vojak*, *pijãk* > *pijak*, *stupajãm* > *stupajam*, *bojã sã* > *boja sa*, *hojã* > *hoja*, *stojã* > *stojã*, *otkrojã* > *otkroja*.

V prevzatých slovách ostãva *jã-*, napr.: *Jãn*, *jãrok* (miestami) popri *jarok* (z maď. *ãrok*).

Ako historické doklady ukazujú, zmena *ã* > *ia* šla dvoma fázami. Najprv nastala zmena *ã* > *jã* a potom zmena *jã* > *ia*. O fáze s diftongom *jã* svedčia doklady ako: *sedliek* 1579 Zvolen, *nossye* 1575 Tekov. Pozri o tom ďalej.

Ide teda o prípady ako:

1. Za *ä*, ktoré vzniklo z dlhého *á* po mäkkej spoluhláske:
do tých čas > *čas*, *s Kráľován* > *s Kráľovian*, *ukázafi* — *ukázaf*;
mäsár — *mäsjar*, *garbár* > *garbjar*, *grajcár* > *grajcjjar*;
šátor > *šjator*, *šánafi* > *šjanaf*, *žák* > *žjak*, *däbol* > *djabol*;
jä > *ja*, *vojäk* > *vojjak*, *pijäk* > *pijjak*;

Mapa 56. plecía

dat. plur. *ja*-km. *ulicám* > *ulicjiam*, *studňám* > *studňjiam*, *dlaňám* > *dlaňjiam*, *žrdám* > *žrdjiam*, *stupajám* > *stupajjam*, *kostám* > *kostjiam*, *myšám* > *mišjiam*;

lok. plur. *ja*-km. *ulicách* > *ulicjich*, *studňách* > *studňjich*;

nom.-akuz. plur. *jo*-km. neutra *prsá* > *prsjä*, *polá* > *poljia*, *plecä* > *plecjia*.

2. Za *ä*, ktoré vzniklo kontrakciou:

säfi > *sjať*, *smäfi sä* > *smjaf sa*, *hräfi* > *hrijaf*, *präfel* > *prjafel*;

ludä > *ludjia*, *bratä* > *bratjia*, *rodičä* > *rodičjia*, *židä* > *židjia*, *synovä* > *synovjia*;

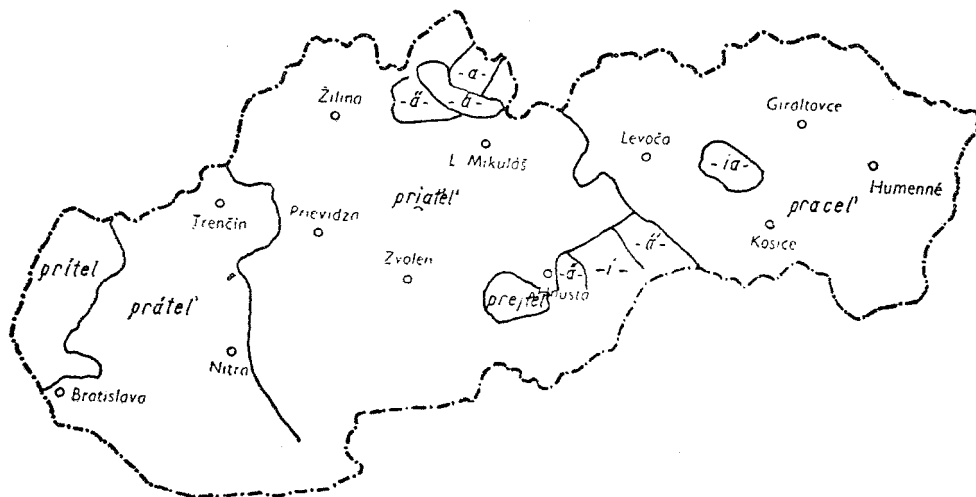
nom., gen., akuz. sg. *öjo*-km. neutra *šťäslä* > *šťastjia*, *šťestjia*, *uhlä* > *uhljia*, *veselä* > *veseljia*, *zdravä* > *zdravjia*, *znameňä* > *znameňjia*, *jedeňä* > *jedeňjia*, *učeňä* > *učeňjia*;

dat. a lok. plur. *öjo*-km. neutra: *veseläm* > *veseljiam*, *veseläch* > *veseljich*;

nom. sg. mäk. adj. fem. *cužã* > *cužia*, *predňã* > *predňia*, *božã* > *božia*, *hovãžã* > *hovãžia*, *zajãčã* > *zajãčia*;

časovanie prez. niektorých slovies V. triedy: *stavãm*, *stavãš*, *stavã*, *stavãme*, *stavãle* > *staviã*, *staviãš*, *staviã*, *staviãme*, *staviãle*; podobne *večerã* > *večerã*, *vešã* > *vešã* atď.

3. Za *ã* z nosovky *ẽ* v dlhej pozícii: *peňãze* > *peňãze*, *pãtok* > *pãtok*, *pãty* > *pãty*, *devãty* > *devãty*, *desãty* > *desãty*, *pamãtka* > *pamãtka*,

Mapa 57. priateľ

vãzãti > *vãzãt*, *vãzi* > *vãziãt*, *zãčãtok* > *zãčãtok*, *čãstka* > *čãstka*, *zajãc* > *zajãc*, *zaprãhãti* > *zaprãhãt*, *prãsti* > *prãst*, *trãsti* > *trãst*; oňi *chodã*, *robã*, *trpã*, *kričã*, *stojã*, *bojã sã*, *hojã*, *čãstã*, *vrvã*, *hučã*, *blãčã*, *spã*, *držã* > *chodã*, *robã*, *trpã*, *kričã*, *stojã*, *bojã sã*, *hojã*, *čãstã*, *vrvã*, *hučã*, *blãčã*, *spã*, *držã*.

Ako z dokladov vysvitã, slabika *jã* sa menã na *ja*. Postup bol tento: najprv sa slabika *jã* zmenila na *jã* a v ďalšej fáze *jã* splynulo na *j*, teda: *jã* > *jã* > *ja*. Tak vznikli tvary: *jã* > *ja*, *obajã* > *obaja*, *dvajã* > *dvaja*, *trijã* > *trija*, *vojãk* > *vojak*, *pijãk* > *pijak*, *stupajã* > *stupajã*, *bojã sã* > *bojã sã*, *hojã* > *hoja*, *stojã* > *stojã*, *otkrojã* > *otkrojã*.

V prevzatých slovách ostãva *jã-*, napr.: *Jãn*, *jãrok* (miestami) popri *jarok* (z maď. *ãrok*).

Ako historické doklady ukazujã, zmena *ã* > *ã* šla dvoma fázami. Najprv nastala zmena *ã* > *ã* a potom zmena *ã* > *ã*. O fáze s diftongom *ã* svedčã doklady ako: *sedliek* 1579 Zvolen, *nossye* 1575 Tekov. Pozri o tom ďalej.

8. Zmena $\ddot{a} > \dot{ia}$ sa neuskutočnila súčasne so zmenou $\acute{e} > \dot{ie}$, $\acute{o} > \dot{uo}$, ako sa často udáva,⁷⁴ a neuskutočnila sa ani z rovnakých príčin. Stredoslovenská diftongizácia $\bar{e} > \dot{ie}$, $\bar{o} > \dot{uo}$ sa vyvíjala pravidelne, rýchle a z vnútorných zákonitostí jazykového systému; uskutočnila sa pravidelne na celom území, kde boli pre ňu podmienky. Proti tomu zmena $\ddot{a} > \dot{ia}$ má charakter zmeny, ktorá sa z nejakých dôvodov uskutočnila v istom centre a odtiaľ sa potom šírila po stredoslovenskom a azda aj severnom západoslovenskom území, ak na severnom západoslovenskom území nejde o samostatnú zmenu, nezávislú od stredoslovenskej. Pozri k tomu § 30, ods. 13 a ďalej ods. 9 tohto §.

Centrom zmeny $\ddot{a} > \dot{ia}$ boli asi banské mestá Tekovskej, Hontianskej a Zvolenskej stolice (hlavne Kremnica, B. Štiavnica a B. Bystrica). Tam táto zmena vznikla v 15.—16. storočí. Odtiaľ sa v 16. storočí šírila do Turca a Liptova, kde ešte v dokladoch zo 16. storočia nachádzame staré \ddot{a} (resp. už \dot{ia}). Pomerne chytro sa táto zmena ujala v ostatnom západnom Honte a Tekove. Porov. doklady:

Zvolen: *svedkovia* 1598, *koziamy* (= kožiami), *hudlyar* 1595, *sedliek* 1579;

Tekov: *gya*, *gija*, *ya* (= ja, osob. zám.) *nossye* 1575, *zyedam*, *chodye* (= žiadam, chodiä), *nyechodye* (= ňechoďiä) 1582, *nalyel*, *penyeze* (= naľiäl; peňiäze) 1582, *towwarissa* (= tovarišä), *Poliak*, *wteplicziach*, *Masiar*, *spis-siak*, *sstiawnicze*, *sliacza* (= z Sliacha), *zcipeziar* 1596 Kremnica; *za potzitia* (= podšitia), *polpieta* (= pol piäta), *od ssitia* 1568;

záp. Hont: *robia*, *nedadia*, *nedržia* 1650;

Turiec: *pretele* (= práťelä), *prel bych* (= práľ bych), *zadam* (= žadam; 1559, *vašim Opatrnostiam* 1595, *zasialy*, *siaty*, *zdržiawa* 1606, *polpieta* 1568.

Liptov: zo *Smreczen* (= -čän), s *Sczewnycze* (= Ščävňice), *lyst panow Smreczenskych* 1480/pol. 16. stor., *zwezawssy* (= zväzavši), *wzeti* (= vzäti), *Jan Hrnczeryk* (= Hrnčärik) 1567, *sedlekow* (= sedľäkov) 1568, *na Sczewniczi* 1531, *do wody Sstiawnice* 1585, *Sletchensky* (= Släčänský), *Mesiera* (= Mäsiära) 1588.

Doklady ukazujú, že zmena $\ddot{a} > \dot{ia} > \dot{ia}$ sa v 16. storočí šírila v uvedených stredoslovenských stolicích ešte veľmi nesústavne.

V Novohrade a v priľahlom západnom Gemeri sa táto zmena neuskutočnila, lebo tu v tom čase bola už vykonaná zmena $\ddot{a} > \acute{e} > \dot{e}\dot{i}$ a súbežne s ňou aj zmena $\acute{y} > \acute{e} > \dot{e}\dot{i}$.

V strednom a východnom Gemeri zasa ostalo zachované staré \ddot{a} , resp. sú tu menšie oblasti, kde nastala zmena $\ddot{a} > \dot{ia}$, resp. aj zmena $\dot{ia} > \dot{ie}$, $\dot{ia} > \dot{ia}$.

⁷⁴ Lud. No vák, *Le changement e > a*, 246, odtlačok 5. — J. Stanislav, *Dejiny I*, 1958, 338.

Porov. doklady *pätok, robä, kúpä, vidä, mlälä, prasätko, jä, jädro, vojäk, šälent, žädač, smäč sä, hräč* atď. V blžskej doline nachádzame prípady: *pjätok, robjä, prasiätko, dušjäch* (lok. plur.), *srcjä* (nom.-akuz. plur.), *ukjã-zač*. A zasa v budikovanskom nárečí sú prípady: *pjetok, robje, vidje, srcje, plecje* (nom.-akuz. plur.). V Gemeri nachádzame ešte ďalšie výsledky vývinu vokálov *ä — ä*. Avšak tieto výsledky sú spôsobené neskoršími kolonizáciami a presunmi obyvateľstva, teda pre vývin 14.—16. storočia význam nemajú.⁷⁵

Pestrosť striednic za vokál *ä* ukazuje, že v Gemeri šlo o vývin, ktorý súvisí so stredoslovenskou diftongizáciou *ä > jã > ja* len nepriamo v tom zmysle, že stredoslovenská diftongizácia *ä > ja* bola pre gemerské zmeny vokálu *ä* vzorom a popudom.

Vokál *ä* sa v pôvodnom rozsahu bez diftongizácie zachoval v západnom Liptove a na Orave. V úplnosti sa zachoval doteraz na dolnej Orave. Porov. doklady: *ukázaf, otkäl, porädek, prátel, rádl, prásl, poveträ, materäm, štirä, ľudä, oňi choďä, štesťä, j kosťäch, peňäze, predňä, uhľä, veselä, oňi farbä, robä, pätek, päti, oňi trpä, zemänka, pamätka, mäzga, väzaf, väžem, staväm, zdravä, sätä, säžäl, ňebesä, prsä, oňi hasä, vzäl, ozäbat, plecä, grajcär, koňe hržä, šätor, šänaf, vešäm, začätok, čästka, rodičä, do tich čas, zbožä, oňi kričä, držä, ležä, stojä, bojä sä; nom. plur. mešlaňä, židä, braľä, sinovä, sluhovä, dat. a lok. plur. fem. dušäm, papučäm, studňäm, dušäch, fľašäch, studňäch, dlaňäm, žrdäm, stupajäch, krádežäch* atď.⁷⁶

Na strednej Orave nastala neskoršie zmena *ä > é*, resp. *ä > á, ia, a*. Napr. v Lomnej a Krušetnici sa za dlhé *e > ä* vyvinulo *é: pétek, svétek, péti, deséti, tricéti, vézaf, ukézaf, oňi robé, prosé, modlé sa*; ale je aj *mesér, garbér*. Proti tomu za *á*, ktoré stálo po mäkkej spoluhláske a za mäkké dlhé *á*, ktoré vzniklo kontrakciou, je *á*, napr.: *zbožä, znameňä, šfesťä, piťä, veselä, žäk, prátel, na uličäch, j kosťäch, srcä, polä, plecä, vrecä*; tak je to aj v tvare 3. plur. *oňi jedä, vedä*.⁷⁷ V námestovskom nárečí (v nárečí zátopových osád) je za dlhé *ä* vokál *a* alebo spojenie *ja*, napr.: *vjaci — vaci, patek — pjatek, devati, smaf sa, sinovja, robja, prasl, vifahnuť, desati, na jedeňa, masar, sedlak* atď.⁷⁸ Ako tieto doklady ukazujú, na Orave nebola diftongizácia *ä > ja*. Na dolnej Orave sa staré *ä* zachovalo, na strednej a hornej Orave nastal iný vývin, no nie diftongizácia.

⁷⁵ Podrobnejšie doklady a rozšírenie podáva Št. Tó bik, *Jazykovedné štúdie II*, 94—97.

⁷⁶ Anton Habovštiak, *Stredoslovenské ä, ä na rozhraní dolnej a strednej Oravy*, *Jazykovedný sborník III*, 1948, 17—23.

⁷⁷ Ladislav Šimovič, *Carpatica I A 1*, 159—160.

⁷⁸ Eugen Pauliny, *Nárečie zátopových osád*, 15—16.

9. Zmena $\check{a} > ja$ sa rozšírila aj na severnom západnom Slovensku v trenčianskej oblasti. Je možné, že sa tam rozšírila zo stredoslovenskej oblasti. Ale nie je vylúčené, že tu ide o samostatný domáci vývoj. Mohli by sme si ho vysvetľovať tak, že pri zanikani konsonantickej mäkkostnej korelácie sa rozdiel medzi tvrdými a mäkkými konsonantmi rekompensoval vznikom jotácie pred dlhým \check{a} , ktoré nasledovalo po bývalom mäkkom konsonante. Za domáci vznik zmeny $\check{a} > ja$ na severnom západnom Slovensku by svedčila najmä okolnosť, že túto zmenu nachádzame bezpečne doloženú už na začiatku 16. storočia. Okrem dokladov uvedených v § 30, ods. 13, porov. v pamiatke z r. 1520 ešte tieto príklady: *Petr Piaczok Gregor Ssebestianowicz, sedliaky* (1 ×, ale *sedlak* 12 ×), *wissnia polowicz, Mateg Poliakowicz, Jakub Krssiak*. Proti tomu sú však často (a temer pravidelne) doklady s *-a-*: *pateho, poczatek, sedlak* (12 ×), *puol dewata, girzik Polak*. Sú však aj doklady na *e* (= \check{a}) a *ie* (= ja): *s tiech peniez, puol dwaczeta*.

Ako sme už uviedli v § 30, ods. 13, v Žilinskej knihe (15. stor.) nie sú na diftongizáciu $\check{a} > ja$ ešte bezpečné doklady. Vokál \check{a} sa zachováva a zapisuje sa ako *e*, *a*, napr.: *Nozer* 1451 (= Nožár), *Wrtek, Wrcak* 1453, 1457 (ale aj *Wrtyak* 1441 atď.), *Wayczar* 1418, *Waytchar* 1426 (= Vajčár), *Girika Babczanskeho* 1469 (= Babčanský), *Polek — Polak* 1451 atď. Naprostý nedostatok diftongu ja okrem mena *Vrtiak* ukazuje, že v slove *Vrtiak* nešlo o diftong ja , ale že skupinou *ty, ti* sa vyjadřila mäkkosť *l* alebo asibilácia.

Zmena $\check{a} > ja$ vznikla, ako sa zdá, na strednom Slovensku najskôr v mestskej neslovenskej výslovnosti v baníckych mestách a odtiaľ sa potom šírila ako módna výslovnosť.

Na vznik diftongu $\check{a} > ja$ pôsobila iste zmena $\check{a} > a$, t. j. fakt, že proti \check{a} v dlhej pozícii stálo v krátkej pozícii po zmene $\check{a} > a$ veľmi často *a* (nie homorgánne \check{a}). Napr. *vešal — vešám, piesňam — uličám, o piesňach — o uličách, oňi slůža — oňi bežá, desať — desáti* atď. Preto sa \check{a} vyvinulo na ja , ktoré je akusticky bližšie k *a*, než bolo \check{a} . O tejto súvislosti svedčí aj fakt, že tam, kde je zachované staré \check{a} v pôvodnom rozsahu, tam je zachované aj staré dlhé \check{a} (napr. dolná Orava, západný Liptov, stredný Gemer). Na vznik diftongizácie $\check{a} > ja$ pôsobila však iste aj okolnosť, že na západnom Slovensku zanikla konsonantická mäkkostná korelácia, a tak výslovnosť \check{a} v stredoslovenských nárečiach po bývalých mäkkých konsonantoch stratila oporu v susedných západoslovenských nárečiach. Za názor, že pri zmene $\check{a} > ja$ išlo v značnej miere o zmenu podmienenú vonkajším faktorom, svedčí najmä tá okolnosť, že hoci táto zmena vznikla už pred niekoľkými storočiami, jednako sa ešte dodnes zachovávajú na strednom Slovensku rozsiahle rezíduá staršieho stavu. A aj historické doklady svedčia, že táto zmena sa do svojho dnešného rozsahu šírila po dlhší čas.

10. Zmeny -m > -n; -n, -ň > -m. Na južnej oblasti stredoslovenských nárečí — a tento jav zasahuje až do západoslovenskej oblasti asi po Hlohovec — sa uskutočnila zaujímavá neutralizácia. Podľa nej sa na hraniciach morfému a slov zamieňa koncová nosová spoluhláska labiálna zubnou alebo nosová zubná labiálnou, a to podľa fonémy, ktorá nasleduje. Táto zmena sa uskutočnila rozdielne na jednotlivých oblastiach južného stredného Slovenska.

a) Vo východnom Novohrade asi po čiaru Podkriváň — Lučenec každé koncové -m sa nahradzuje spoluhláskou -n, ak je pred pauzou, alebo ak nasleduje slovo začínajúce sa na samohlásku, napr.: *Robotu mám a robel si nemôžen.* — *Za toho tanto son ej (= ja) prisahala.* — *dobrockím vrchon;*

ak nasleduje slovo začínajúce sa labiálou, koncové -m ostáva a -n, -ň > -m, napr.: *Tam bola f ton stúde.* — *Za ohrablom popeu (= popol) viber; dobrockím vrchon;*

ak nasleduje slovo začínajúce sa na inú spoluhlásku ako labiálnu, vtedy -n ostáva a každé koncové -m sa mení na -n, napr.: *na našon gangu; z Ďulon Házon.*

b) V západnom Novohrade a vo východnom Hontě po čiaru Krupina — Šahy;

každé koncové -n, -ň, keď je pred pauzou, alebo keď nasleduje slovo začínajúce sa na samohlásku alebo pernú spoluhlásku, nahrádza sa fonémou -m, napr.: *sem (< syn), dam (< daň), Modrej Kämem, tem páam farár, vom bou mašišišta;*

keď za koncovým -n, -ň nasleduje iný konsonant ako perný, vtedy -n, -ň ostáva a -m sa nahrádza fonémou -n. Napr.: *Tam e len takí mladí; tan do zeme; ja mám tan džouku; ňvien kelko* atď.

c) Tretia oblasť zaberá západný Hont, južný Tekov a južnú Nitriansku. Pomery sú tu obdobné ako vo východnom Novohrade. Každé -m sa v zásade nahradzuje na konci slova fonémou -n. Neutralizácia je však na tejto oblasti značne porušená vo svojom pravidelnom výskyte úzom iných slovenských nárečí. Porov. doklady z Viesky nad Žitavou: *poton teda ten žobráčik, pod jeden stron, čo ten tan robí, čo tu robín? mám tu starího oca* atď.⁷⁹

Aj v celej Zvolenskej stolici (prejavuje sa to najmä v oblasti susediacej s Novohradom a Hontom) sa -m na konci morfémy a na konci slova nahrádza fonémou -n, resp. neurčitým ústnym spoluhláskovým nosovým zvukom pred každým nelabiálnym konsonantom. Napr.: *strončok, dončok, f ton dome, ňemán sena, s takín chírom prišla.*⁸⁰

⁷⁹ Jazykovedný sborník 4, 1950, 216.

⁸⁰ Eugen Pauliny, *Príspevok k určeniú niektorých významných izoglos, týkajúcich sa nárečia detvianskeho*, Bratislava 9, 1935, 389—397. — Porov. k tejto problematike aj Št. Peciar, *K slovenským nárečovým zmenám -m > -n a -n > -m*, *Linguistica Slovaca* 4—6, 1946—48, 121—133.

Okrem toho aj v ostatných (najmä v stredoslovenských) nárečiach sa často vnútri slova spoluhláska *n* nahrádza spoluhláskou *m* pred labiálou, napr.: *hamba*, *hambím sa*, *žemba*, *chramba* (= pochovávanie, Gemer), *komvent*, *grumbuch* (= Grundbuch), vo východoslovenských nárečiach *lem*, *cholem* (= len, hoc len).

Ale spoluhláska *n* sa nahrádza spoluhláskou *m* niekedy aj disimiláciou: *rímski* z *rýnsky*, *kumšt* z nem. *Kunst*.

Zmena *-n*, *-ň* > *-m* (a aj opačná zmena *-m* > *-n*) mohla najpravdepodobnejšie nastať po zániku konsonantickej mäkkostnej korelácie v južnej strednej slovenčine, keď sa už spoluhlásky *n* — *ň* necítili spolu zviazané mäkkostnými protikladmi. Len tak si totiž môžeme vysvetliť, že *-n* i *-ň* dávalo v istých podmienkach bez rozdielu *-m*. Podmienky pre vznik tejto zmeny sa teda utvorili asi v 15. storočí. Tým, pravda, nie je riešené, kedy táto zmena vznikla skutočne a čo ju bezprostredne na území južného stredného Slovenska zapríčinilo. Tá otázka ostáva nateraz otvorená.

§ 33. HLÁSKOSLOVNÉ BOHEMIZMY V SLOVENČINE

1. Čeština preniká na Slovensko dokázateľne už od 14. storočia, v 15. storočí sa už používa ako spisovný jazyk slovenskej národnosti. Zdá sa, že v 14. storočí ju miestami používali českí duchovní, ktorí sa v tom čase v hojnom počte na Slovensko dostávali. Ale nie je vylúčené, že sa používala v náboženskej oblasti na Slovensku už prv, pretože slovenská náboženská terminológia je prevzatá celkom z češtiny, proti tomu odborná mestská terminológia nie je s českou natoľko zhodná, hoci sa čeština v mestách používa už od 15. storočia.

Nepretržitý a silný vplyv češtiny na Slovensku, jej používanie ako kultúrneho a spisovného jazyka po dlhé stáročia spôsobilo, že do slovenských nárečí prenikli početné české slová. Tieto české slová neprenikli naraz, neprenikli ani rovnakým postupom a z rovnakých príčin. Na tomto mieste si nechceme všimnúť problematiku českých slov v slovenčine v plnom rozsahu. Chceme tu upozorniť iba na tie slová, prevzaté z češtiny do slovenských nárečí v starších obdobiach, ktoré na svoj pôvod ukazujú tým, že sú v nich uskutočnené staročeské hláskoslovné zmeny, resp. že sa na nich neuskutočnili zmeny a vyrovnania, ktoré sa uskutočnili na slovách slovenského pôvodu. Tým sa zreteľne oddeľujú od slov domácich, hoci sa samy v nárečiach používajú ako integrálna súčasť domácej slovnej zásoby. Slová českého pôvodu s hláskoslovnými bohemizmami nie sú v nárečiach rozšírené rovnakou mierou. V ďalšom podáme iba ich schematický výpočet bez podrob-

nejšieho určenia ich nárečového výskytu, a to podľa jednotlivých staro-českých hláskových zmien, ktoré sa na týchto slovách ukazujú.

2. $\bar{e} > i$: *skříšeňja, osvícení pán, urídění, urídil, verící*; miestami *ďíta* — *ďíta* — *ďílatko, rozďil, přítel* atď.; stredoslovenské slovo *cisár* (západoslovenské *cisar*) je podľa českého *cisař < ciesař*; vzniklo zo slova *cisař* premiestnením dĺžky na príponu *-ár* ako v slovách *rybár, stolár* a skrátčením prvej slabiky ako v slovách *pekár, stolár*.

Slovo *fisíc* je tiež z češtiny. Podľa predpokladaného praslovenského **tysotja, *tysętja* by sme predpokladali *tisúć* alebo *tisjác*. V slovenčine bolo pôvodne asi *tyšetja > tysáca... > tisjác*, lebo obdobný tvar je doložený v pamiatkach: *tisiecého, tisícího* Žil. kn. 1507; *tysiaczo petsteho* 1544 Veličná.⁸¹

$\acute{u} > i$: *Ježiš, cítiť, mající člověk*; miestami *vľidni, sklíčeni* (v Gemeri *sklíšení, sklíšenos*), *vňitnosti* — *vňiternosti*.

V starej slovenčine treba predpokladať tvar *Ježuš* (aj v starej maďarčine bolo *Ježsus*, vysl. Ježuš). Slová *cít, cítiť* zneli v starej češtine *cúťiti*, stsl. *štutiti* (teda psl. *tju-*). Slovo *cítiti* preniklo do západnej a strednej slovenčiny z češtiny ako lexikálna jednotka. V slovenčine bolo v tomto význame *čuti sã*, používané doteraz výlučne na východnom (a často aj na západnom a strednom) Slovensku v tomto význame. Slovo *tofiš* vzniklo z *to čuješ > točúš > točíš > tofiš*. V nárečiach však nie je rozšírené.

$o > uo > ú$: *hrůza, vůbec* — *vubec, púvera* (v Gemeri), *dúvera, dúfať*.

Slovo *dúfať* vzniklo „poslovenčením“ zo slovesa *upovati > upvati > ufati*; k tomuto slovesu sa pridávala predpona *do-*, tak vzniklo *do-ufati > doufati*; toto slovo sa potom „poslovenčilo“ na *dúfať* práve tak, ako sa české slová ako *soud, souhlas* nahradzovali slovenskými podobami *súd, súhlas*.

V slovách ako *zarmúčení, osvícení, skříšeňja* sa zachovali staré striednice skupín *tj, sj*, ktoré v týchto tvaroch v slovenčine podľahli tvaroslovnému vyrovnaniu v kmeni (porov. proti českému *vráćený, zhašený* slovenské *vrátení, zhasení*).

⁸¹ J. Stanislav, *Dejiny I*, 1958, 456.

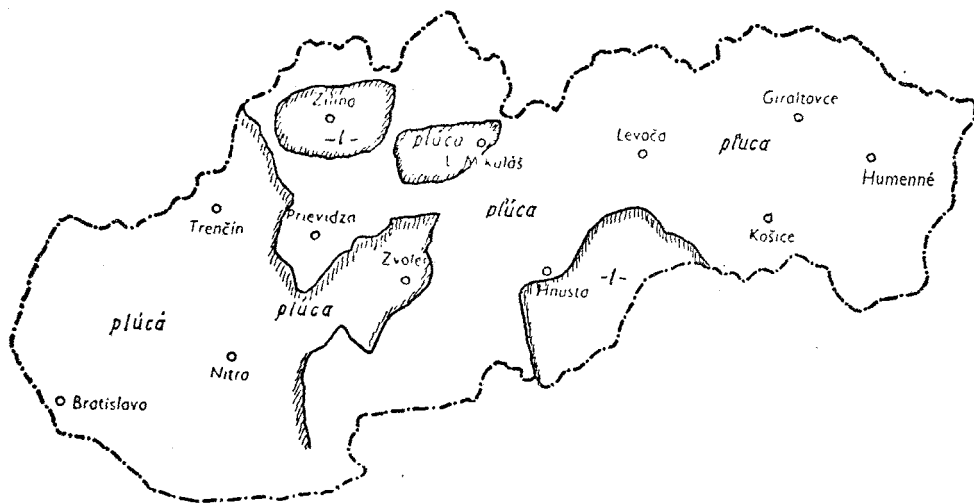
§ 34. VÝVIN OD 16. STOROČIA

1. V tomto období sú už vykonané všetky základné hláskoslovné zmeny, ktoré sú známe v dnešnom jazyku. Vykonali sa vcelku do konca 15. storočia. Pokiaľ sa v tomto období vyskytujú hláskoslovné zmeny, prejavujú sa v prevažnej svojej miere v zjednodušovaní fonologickej štruktúry a vo vyrovnávaní nárečí. Počnúc 16. storočím sa celkom zreteľne tvoria väčšie a väčšie nárečové celky.

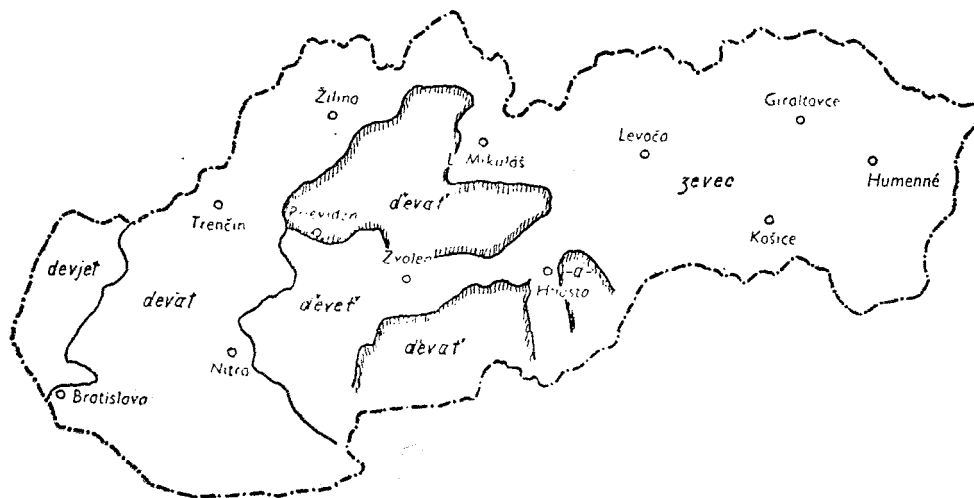
Tieto väčšie nárečové celky sa utvárajú tak, že nárečie istej oblasti alebo nárečové javy istej oblasti sa šíria do iných nárečových oblastí. Expanzívnu silu prejavujú v tomto období najmä centrálné stredoslovenské nárečia oblasti banských miest B. Bystrice, Kremnice a B. Štiavnice. Javy centrálnych stredoslovenských nárečí sa šíria jednak do okrajových stredoslovenských nárečí, jednak do susedných oblastí západoslovenských a východoslovenských. Ale aj na západoslovenskej oblasti sa pôvodné ostré nárečové hranice stierajú, nárečia splývajú vo väčšie celky aj na južnej aj na severnej časti. Obdobný vývin prebieha i na východnom Slovensku.

Vcelku teda možno povedať, že konvergencia slovenských nárečí sa prejavuje najmä v tom, že stredná slovenčina preniká jednotlivými svojimi javmi do západoslovenských i východoslovenských nárečí, ale prejavuje sa aj v tom, že jednotlivé menšie nárečové celky rušia svoje ostré hranice a splývajú do väčších celkov. Tento jav súvisí so spoločenským vývinom, so zreteľne sa formujúcou slovenskou národnosťou, ktorá si utvára, resp. smeruje k utvoreniu celospoločenskej formy svojho jazyka.

2. V prvom období (najmä v 16. storočí) pôsobí prenikavo vplyv kultúrnej češtiny, takže sa aj v nárečiach stretávame so slovníkovými čechizmami. Ale v druhom období, počnúc asi 17. storočím, hlavne však od 18. storočia, máme do činenia so vzrastajúcim stredoslovenským vplyvom. Takto teda

Mapa 58. plúca (-l-)

Mapa 59. devät

nastáva zreteľná integrácia slovenských nárečí, badateľná konečne už od 14. storočia.

Integráciu slovenských nárečí podporili aj rozmanité vonkajšie faktory. Vznik tzv. druhého nevoľníctva od 16. storočia spôsobil, že poddaný ľud bol pre svoje protifeudálne vzbury (šlo najmä o Dózsovu vzburu na začiatku 16. storočia) zbavený slobody sťahovať sa. Pre splývanie nárečí by teda

vlastne neboli bývali splnené základné predpoklady. Ale turecké vpády v 16. a 17. storočí na územie Slovenska, úteky poddaných z dedín, rabovania, nákazlivé choroby a s tým súvisiace vyľudnenia a znovuosídľovania dedín, účasť poddaných vo vojenskej službe, účasť poddaných v protihabsburských stavovských povstaníach Bocskayho, Thökölyho, Bethlena a Rákocziho spôsobili, že po celé 16. a 17. storočie bola na Slovensku živá fluktuácia obyvateľstva. Tá vplývala na proces splývania nárečí.

3. Z druhej strany isté zvýšenie nárečovej pestrosti spôsobili kolonizácie inoslovanského obyvateľstva na slovenské územie a vnútorná slovenská kolonizácia. Najmarkantnejšiu stopu necháva valašská kolonizácia, za ktorou ostávajú hláskoslovné prvky ukrajinské, východoslovenské a goralské v stredoslovenskej oblasti a stredoslovenské prvky v západoslovenskej oblasti. Dôležitá je aj goralská kolonizácia do osád stredného Slovenska na Orave, v Liptove a Gemeri, do jednotlivých osád východoslovenských i do severnej Trenčianskej. Na juh sa posuňovalo aj ukrajinské obyvateľstvo na východnom Slovensku. Enklávami zasiahlo až do Gemera. Pre západné Slovensko je zasa charakteristická chorvátska kolonizácia na Záhorí a v okolí Bratislavy. Do oblasti Myjavy a do okolia Piešťan a Hlohovca zasa zasiahla stredoslovenská kolonizácia. Neskôršie, po odchode Turkov z Uhorska, sa zasa nanovo obsadzovali vyprázdnené oblasti južného západného a stredného Slovenska stredoslovenskou, západoslovenskou a moravkoslovenskou kolonizáciou. Tak prišla nová kolonizácia do oblasti Nových Zámkov, Šurian, Palárikova až po Komárno. Nanovo sa osídlili aj južné časti Novohradu.

Tak sa stáva, že v tomto období zreteľnej integrácie slovenských nárečí stretávame sa aj s opačným javom, že totiž v mikrodialektných javoch sa nárečový stav pestruje.

4. V tejto kapitole si nebudeme všímať proces integrácie slovenských nárečí v období 16.—19. storočia a ani vznikanie mikrodialektných javov. Poukážeme iba na niektoré hláskoslovné javy, ktoré vznikli v tomto období v slovenských nárečiach. Je totiž pravda, že hoci sa hláskoslovný vývin v tomto čase zreteľného formovania slovenskej národnosti výrazne spomalil, jednako vznikli aj v tomto období mnohé nové javy, ktoré možno nazvať zmenami. Viaceré z nich sú živé podnes, pri iných ide o doznievanie starších vývinových pohybov. Ale charakteristické pre všetky je, že nadväzujú na staršie hláskoslovné zmeny. Najpočetnejšie zmeny vznikli v tomto období v strednej slovenčine. Vo východnej, ale najmä v západnej slovenčine je v tomto období zreteľne menej zmien. Už aj tento fakt ukazuje na to, že medzi slovenskými nárečiami mala v tomto období stredná slovenčina popredné miesto, pretože iba ona ukazuje výraznejší vývin. Avšak, ako uvi-

díme ešte ďalej, všetky zmeny strednej slovenčiny v tomto období smerujú k „zmešteniu“ tohto nárečia, t. j. približujú toto nárečie k takému stavu, aký sa vyvíjal v mestách. V tomto období ovplyvňujú vývin nárečí mestá. Inými slovami povedané: stredná slovenčina prekonáva v tomto období také zmeny, ktorými sa zvyšuje jej nadnárečová platnosť.

Stredná slovenčina

5. Zmena v rozložení *t, d, n* — *t, d, ň*. V strednej slovenčine existujú tzv. tvrdé nárečia, t. j. nárečia, v ktorých na mieste *t, d, ň* jestvuje len *t, d, n*, a tzv. mäkké nárečia, v ktorých sa používa *t, d, ň* nad svoju náležitú mieru. Oboje tieto nárečia sa vyskytujú veľmi často v banských mestách a v okolí banských miest.

Tzv. tvrdé nárečie je v B. Štiavnici a na okolí, je v Španej Doline pri B. Bystrici a na okolí a je v jednotlivých dedinách východného Gemera. Je aj v jednotlivých dedinách západného Spiša. Okrem toho je aj v niektorých dedinách, v ktorých nemožno predpokladať banícku kolonizáciu. Pozri o tom ďalej. V Banskej Štiavnici sa tvrdé nárečie prejavuje tvarmi ako: *nesjem, vedjem, utekať, tela, tichí, deti, devet — devať, dakuvať, taški, nigdo, nemí* atď.

Toto tzv. tvrdé nárečie je dôsledkom nemeckej baníckej kolonizácie. Nemeckí kolonisti, keď hovorili po slovensky a keď sa postupne poslovenčovali, vnášali do svojej slovenčiny ponímanie nemeckej fonologickej štruktúry. Pretože v nemčine sú len konsonanty *t, d, n* a nie sú známe konsonanty *t, d, ň*, používali aj v slovenčine namiesto konsonantov *t, d, ň* len konsonanty *t, d, n*.

Je však pravdepodobné, že najmä v takých oblastiach, kde neprevažovalo mestské nemecké banícke obyvateľstvo a kde jednako nachádzame tzv. tvrdé nárečie, mohlo ísť o vplyv valašsko-ukrajinskej kolonizácie. Ide napr. o nárečie Važca vo východnom Liptove, o nárečie Valaskej Dubovej na Orave, Valaskej Belej na hornej Nitre a možno aj o nárečie východnej časti Gemera.¹

6. Keď sa nemeckí baníci a osadníci postupne poslovenčili, resp. keď sa v mestách zvýšil počet Slovákov z okolia, zasa začali prijímať vplyvom živej slovenčiny do svojej reči rozdiely *t — t, d — d, n — ň*, ale tieto rozdiely neprijímali v pôvodnom rozsahu a v tom rozložení, ako existovali v normál-

¹ Pozri Anton Habovštiak, *Kolonizácia ako jeden z činiteľov pri utváraní nárečia*, *Problémy marxistickej jazykovedy*, Praha 1962, 367 — 377.

nych stredoslovenských nárečiach, ale začali ich preberať mechanicky. Začali klásť *t, d, ň* pred každé *e, i* akéhokoľvek pôvodu, teda aj pred *e < v, ie < ē < yje, i < y, í < ý*. Tak sa utvorili formy *ten, teras, tje, tich, tím, dím, dīchať, pekňje žeňi, pekňího, pekňímu* atď. Takto vzniklo tzv. mäkké nárečie.

Mäkké nárečie nachádzame v banskobystriickom a breznianskom okrese, v Sásе na juh od Zvolena, v Krupine, južne od B. Štiavnice, na troch Bociach v Liptove atď.

7. Niekde sa pri opätovnom vnášaní konsonantov *t, d, ň* do systému vyvinuli veľmi zložité pomery, napr. v starohorskej doline pri Banskej Bystrici. Protiklady *t, d, n — t, d, ň* sú tam rozložené takto:

a) na konci slova existuje len *t, d, n, l*: *medvet, lot* (= loď), *host, kost, pust* (= imper. pust), *šest, mast, srst, kyon, hreben, jačmen, koren, jablon, žjal, král, křdel, pokjal, vjest, tárat, prosit*;

b) niet tu skupín *de, te, di, ti*, ale sú len skupiny *de, fe, di, ti*: *voďi, jahodi, raďi, dīch, len, tīkat, ti, zabitī*;

c) staré skupiny *da, ta, la, du, fu, lu* sa zachovávajú: *medveďa, hosťa, ľava, koňa, hrebeňa, šfeňa, sviňa, košela, cedula, kľúč, kľučka, dumbier*.

Porov. ukážku textu z Jelenca pri Starých Horách:

*Ej, krsńit, ti ten počuyňi; čo starí poveduju, to je aj praŭda. Ňeboht start Jošian s Prašńici, boch mu daj ľachkú zem — boŭ ma raz oklamau na jedňej krave, ale zato to boŭ dobrí chlap — ten naveki povedovau, že na Revúckej Suchej máta. Ja — nuž ako takí chasńik — som sa furt vismjevau, žebi ňetáraťi, až ras som veru miseŭ it o pounoci z Revúckej na Prašńicu.*²

Vznik mäkkých nárečí je doteraz živý. Napr. v B. Štiavnici badať prechod od tvrdého nárečia k mäkkému. Spontánny a živelný priebeh tejto zmeny je dnes, pravdaže, zakrytý, tlmený a rušený vplyvom spisovného jazyka.

Tzv. mäkké nárečia mohli vzniknúť z tvrdých nárečí len po splynutí *y > i, ý > í*, teda najskôr v 15. storočí, ale pravdepodobnejšie je, že prenikavejší vplyv na mestskú reč B. Bystrice sa prejavil až od 16. storočia. Vtedy tam táto zmena aj vznikla a odvtedy sa začala šíriť do okolia. Tvrdé nárečie sa vyformovalo pred vznikom mäkkého nárečia. Jeho vznik možno klásť aspoň pre B. Bystricu a okolie už do 14. a 15. storočia.

8. Ľudovít Novák, vychádzajúc len z tvarov adj. *pekňi, pekňího, pekňje* atď., usudzuje, že tu ide o splynutie *i (< y)* s pôvodným *i* a o splynutie adjektív typu *pekňy* s pôvodne mäkkými adjektívami typu *predňi*. Túto

² Táto ukážka je vybraná z rkp. dizertačnej práce dr. Jána Babliaka, *Popis a rozbor nárečia doliny starohorskej*, 1935.

zmenu kladie nepresne do južnej strednej slovenčiny (v každom prípade aspoň do celej Zvolenskej).³ Ukázali sme, že jednak tu nejde o jav týkajúci sa len adjektív, ale vôbec spojenia *te, de, ne, ti, di, ni* ako aj starého *l, d, ň*, a okrem toho nenastala táto zmena v celých „jižných končinách stredného Slovenska“,⁴ ale len v banických oblastiach. A nie je táto zmena ani taká priamočiara, ako predpokladá E. Novák. Ján Stanislav, okrem vývinu, ktorý predpokladám vyššie, sa domnieva, že „tvrdé nárečia mohli vzniknúť aj oslabením artikulácie palatálnych spoluhlások *l, d, ň, l, t*, j. na domácom podklade“.⁵ Ale iba fonetické odôvodnenie hláskoslovných zmien, najmä keď ide o systémové javy, nepokladám za postačujúce.⁶

9. Zmena *l* > *l*. V prevažnej väčšine slovenských nárečí sa tvrdé *l* zmenilo na stredné *l*. Iba na Záhorí, v okolí Ilavy a Považskej Bystrice v severnej Trenčianskej, v okolí Žiaru nad Hronom a na rozhraní Liptova i Spiša a ešte na niekoľkých miestach sa zachovala výslovnosť *l* v tom, že sa zmenilo na *ɹ*. Pozri záhorské doklady v § 30, ods. 7.

Zmena *l* > *l* napomohla tomu, že mäkké *l* sa miestami nahradilo stredným *l* a že teda zanikol rozdiel *l* — *l*. Tým totiž, že namiesto *l* — *l* nastúpil menší kontrast *l* — *l*, bola daná možnosť odstrániť vôbec rozdiel medzi dvoma druhmi *l*-ovej hlásky.

Zmena *l* > *l* je svojim pôvodom tiež mestská zmena. Mäkké *l* sa na strednom Slovensku nevyslovuje v oblasti miest a v oblastiach susediacich s mestami. Nie je v Tekove okrem južného Pohronia, nie je vo Zvolenskej v oblasti B. Bystrice a Zvolena, nie je v Liptove v oblasti Ružomberka a Mikuláša, nie je v strednom a východnom Gemeri. Ján Stanislav zistil, že v Liptove nie je mäkké *l* v mestách a v ich okolí, ani v bývalých zemianskych obciach.⁷

Ukazuje sa teda, že zmena *l* > *l* bola kedysi príznakom mestskej a zemianskej výslovnosti. Zmena *l* > *l* sa však šíri v stredoslovenských nárečiach aj dnes a veľmi často sa výslovnosť bez rozlišovania *l* — *l*, teda výslovnosť iba so stredným *l* pokladá za bezpríznakovú výslovnosť, kým výslovnosť s *l* sa pokladá za príznakovú, starostlivú, archaickú, resp. „slovenskejšiu“ výslovnosť. Ján Stanislav uvádza početné príklady,⁸ keď sa ľudia

³ Eud. Novák, *K otázke jerových striednic a kontrakcie v strednej slovenštině*, Bratislava 5, 1931, 651—652.

⁴ E. Novák, *c. d.*, 654.

⁵ J. Stanislav, *Dejiny I*, 1958, 526.

⁶ Vyššie uvedený výklad som podal prvý raz v štúdiu *Mäkké nárečie Banskej Bystrice a okolia a jeho vznik*, *Carpatica I 2*, 1939, 311—327.

⁷ *Slovenská výslovnosť*, 210—211; *Liptovské nárečia*, 200.

⁸ *Slovenská výslovnosť*, 208—210.

z takej liptovskej nárečovej oblasti, v ktorej nie je známe mäkké *l*, vysmie-
vajú z tých, ktorí podľa svojho nárečia mäkké *l* vyslovujú. Opačný prípad
nie je známy. Z toho vychodí, že zanikanie *l* > *l* je v nárečiach doteraz živý
proces. Sám som to tiež zistil v detvianskej oblasti. V dedinách, ktoré sú
bližšie k Zvolenu, sa mäkké *l* vplyvom Zvolena vyskytuje nepravidelne
a zaniká. Vo Zvolene totiž mäkké *l* nie je. Podobný vývin je asi aj inde.
Badáme ho aj v spisovnom jazyku. Napr. pri ostatnej kodifikácii Pravidiel
slovenského pravopisu bola otázka zachovania alebo nezachovania mäk-
kého *l* prameňom rozvinutej diskusie.⁹ Pozri mapku č. 58.

10. Zmena *ä* > *e*. V stredoslovenských nárečiach sa vokál *ä*, ktorý sa
zachoval po labiálach a niekedy aj po velárach (pozri o tom § 32, ods. 5—6),
mení často na *e*. Ide o zmeny ako: *mäso* > *meso*, *päť* > *peť*, *ďeväť* > *deveť*,
zarábäť > *zarábeť*, *rospräväť* > *rospráveť*, *staväť* > *staveť*, *kämeň* > *kemeň*,
ukázovať > *ukezovať*, *Porubän* > *Poruben*, *Očovän* > *Očoven*, *zemän* > *ze-*
men, *pämäť* > *pemeť* atď. Pozri mapku č. 59.

Odraz živého priebehu tejto zmeny ešte dnes možno vidieť aj v spisovnom
jazyku v tom, že popri výslovnosti typu *mäso*, *päť*, *vädnuť* atď. pripúšťa sa
ako rovnocenná aj výslovnosť typu *meso*, *peť*, *vednúť*. O živosti tejto zmeny
svedčí konečne aj fakt, že výslovnosť typu *meso*, *peť*, *vednúť* sa pokladá
v spisovnom jazyku za bezpríznačkovú, kým výslovnosť typu *mäso*, *päť*,
vädnuť za „vzornú“.

Pri zmene *ä* > *e* ide súčasne o prebudúvanie krátkeho vokalického sys-
tému. Štvoruholníkový systém

<i>a</i>	<i>ä</i>
<i>o</i>	<i>e</i>
<i>u</i>	<i>i</i> ,

v ktorom sú vokály v protiklade predných (ostrých) proti zadným (tupým),
sa mení na trojuholníkový

	<i>a</i>	
	<i>o</i>	<i>e</i>
<i>u</i>		<i>i</i> ,

v ktorom sú vokály okrem maximálne otvoreného neutrálneho vokálu *a*
v protiklade temných (*o*, *u*) proti svetlým (*e*, *i*). Zmena *ä* > *e* teda spôso-
buje značné prehodnotenie vzťahov v krátkej vokalickej štruktúre.

11. Vznik diftongu *ju*. Diftong *ju* vznikol veľmi neskoro. Vyskytuje sa
v týchto prípadoch:

⁹ Pozri jej zhrnutie u A. Habovštiaka, *O výslovnosti skupín le, li*, Slovenská reč
18, 1952—53, 225—227.

- a) dat. sg. vzoru *znameňja*: *znameňju*,
- b) v akuz. sg. skloňovania *pani*: *paňju*,
- c) v akuz. sg. fem. mäkkých prídavných mien: *cužju*.

Diftong *ju* sa utvoril tvaroslovnou analógiou, nevznikol hláskoslovným pochodom. Napr. pri vzore *znameňja* sú v príponách početných tvarov dvojhĺsky: *znameň-ja*, *znameň-iam*, *-jach*, *-jami*. Preto sa utvoril podľa týchto tvarov aj diftong *-ju* v tvare dat. sg.: *znameň-ú* > *znameň-ju*. Ďalej: Podobne ako je *cuž-ja*, *cuž-je*, *-jeho*, *-jemu* atď. utvoril sa v akuz. sg. fem. aj tvar *cužju* z *cužú*. Okrem morfolologickej analógie spolupôsobilo pri vzniku diftongu *ju* aj striedanie krátkych vokalických prípon s dvojhĺskovými príponami pôsobením rytmického zákona. Tak ako je *cuž-ja*, *cuž-je* proti *sviež-a*, *sviež-e* alebo ako je *prúf-a* proti *pif-ja*, tak sa utvorili proti *sviež-u*, *prúf-u* tvary *cuž-ju*, *znameň-ju*.

Diftong *ju* nie je všeobecne rozšírený. Napr. pri vzore *znameňja* je v Liptove v dat. sg. popri prípone *-ju* zriedkavejšie aj prípona *-ú*,¹⁰ pre Turiec dokladá V. Vážný len *-ju*,¹¹ v Detve je okrem *-ju* aj prípona *-ú*.¹² Atď. Obdobne je to aj pri tvaroch typu *cužju* a pri tvare *paňju*. V Liptove je napr. striedavo *paňju* — *paňú*,¹³ ale častejšie je typ *cužú* ako *cužju*.¹⁴

Pri zmene *ú* > *ju* ide teda o veľmi neskorý, doteraz vlastne nedokončený proces.

Západná slovenčina

12. Pre západnú slovenčinu je v období od 16. storočia charakteristické, že prijíma hodne jednotlivých prvkov zo strednej slovenčiny a že odstraňuje a porušuje ostré hranice nárečových javov, ktorými sa vnútorne členila.

Stredoslovenské prvky prenikli najmarkantnejšie do bánovského nárečia, takže dnes toto nárečie pôsobí dojomom okrajového stredoslovenského nárečia. Mnoho stredoslovenských prvkov je aj v oblasti trenčianskej a hlohovsko-piešťanskej. Stredoslovenské prvky neprenikli jedine do záhorských nárečí. Tu skôr naopak badať vplyvy susedných moravských nárečí.

S vplyvom strednej slovenčiny súvisí v západnej slovenčine aj zanikanie asibilácie na západnom okraji južnej západnej slovenčiny a jej úplné za-

¹⁰ J. Stanislav, *Liptovské nárečia*, 284.

¹¹ *Zo skloňovania v nárečí turčianskom*, Sborník Matice slovenskej 4, 1926, 166.

¹² Eugen Pauliny, *Skloňovanie substantív v nárečí detvianskom*, Sborník Matice slovenskej 14, 1936, 153.

¹³ J. Stanislav, *Liptovské nárečia*, 302.

¹⁴ J. Stanislav, *c. d.*, 330—331.

niknutie v oblasti Bánoviec a Trenčína. Ale v tomto prípade ide, zdá sa, o starší proces zo 14. storočia (pozri § 30, ods. 3).

Zdá sa však, že od 16. storočia v západnej slovenčine už nové zmeny nevznikajú.

Východná slovenčina

13. Zmena $ch > h$. V západnom Spiši, v Abauji a v šarišských mestách, ako aj v okolí východoslovenských miest je rozšírená zmena $ch > h$ (spoluhláska ch splynula so spoluhláskou h). Napr.: *uho*, *hudobni* (= chudobný), *hladni* (= chladný i hladný), *horosc* (= choroba) atď. Táto zmena vznikla vplyvom nemčiny a maďarčiny. Maďari v mestách vyslovovali v slovenských slovách namiesto spoluhlásky ch len spoluhlásku h , pretože v novej maďarčine nie je spoluhláska ch , ale len h . Táto výslovnosť sa stala módnou mestskou výslovnosťou. Zmena $ch > h$ vznikla niekedy po 16. storočí, keď slovenský živel vo východoslovenských mestách zosilnel.

Zmena $ch > h$ nastáva v jednotlivých slovách v strednej a západnej slovenčine. Ide o slová: *paholok*, *paholček* z *pacholok*; *ňehať*, *naháť* z *ňechať*; *hoci*, *hoc-* (*hocijaký*, *hozaki*, *hocikto*, *hozgdo* atď.) z *choci* (rozkazovací spôsob od *chtiieť*, *chofieť* — *chcieť*).

Pri slove *paholok* ide asi o vplyv zemianskej maďarizovanej výslovnosti (*paholok* bol poľnohospodársky sluha), pri *ňehať*, *hoci* ide možno o meštiansku výslovnosť.

14. Na východoslovenské nárečové územie, podobne ako na oblasť západného Slovenska, pravdaže, v menšej miere, prenikajú stredoslovenské prvky. Javí sa to najmä v lučivnianskej spišskej oblasti. Ale aj zánik a oslabovanie konsonantickej mäkkostnej korelácie, postupujúci zrejme od západu, je asi prejavom stredoslovenského vplyvu.

Medzi také javy, ktorých dokončenie spadá vo východnej slovenčine až do času po 16. storočí, patrí zánik fonologickej kvantity, ktorý sa prejavil v celej východnej slovenčine okrem sotáckych nárečí. Pozri k tomu § 31, najmä ods. 8.

Slovenské nárečia dnes

15. Po vyformovaní slovenskej národnosti a po vzniku celospoločenského spisovného jazyka, ktorým bola najprv spisovná čeština, potom kultúrna západoslovenčina a bernoláčtina, napokon kultúrna stredoslovenčina a dnešný slovenský spisovný jazyk, slovenské nárečia ako nástroj dorozumievania strácajú svoje prvoradé postavenie. Vznikanie slovenskej národnosti

a zosilňovanie úzkeho styku všetkých príslušníkov slovenskej národnosti navzájom (o konkrétnych podmienkach tohto styku sa hovorilo podrobnejšie v úvodných odsekoch jednotlivých hláv) zvyšuje význam tých prvkov jazykovej štruktúry, ktoré sú spoločné všetkým príslušníkom slovenského jazyka. Zvyšuje sa význam spisovného jazyka. Význam nárečí postupne klesá.

Je jasné, že spoločenský význam nárečí ustupuje najmä dnes, keď je znalosť spisovného jazyka (aspoň pasívna) celonárodná. Zdá sa preto, že pre budúcnosť bude treba rátať ešte vo význačnejšej miere ako doteraz s rozširovaním tých prvkov v nárečiach, ktoré sú totožné s príslušnými prvkami v spisovnom jazyku, alebo sú im aspoň blízke. Okrem toho do nárečí vo zvýšenejšej miere ako doteraz budú prenikať prvky spisovného jazyka. Pravda, aj pri takejto situácii bolo by dnes ešte predčasné hovoriť o zanikaní nárečí vôbec. Je však jasné, že neustále sa bude zvyšovať počet ľudí, ktorí nebudú aktívne ovládať ani jedno slovenské nárečie, ale základnou podobou ich znalosti slovenčiny bude spisovný jazyk.

ZHRNUTIE

V tejto knihe som sa pokúsil podať vývin fonologickej štruktúry slovenského jazyka. Ponajprv som sa pokúsil ukázať, že slovanské etnikum, z ktorého sa vyvinul dnešný slovenský národ, patrilo už od samého začiatku svojej existencie k západoslovanskej jazykovej skupine, hoci v strednej slovenčine sú niektoré prvky, ktoré ukazujú na južnoslovanské jazyky. Ich prítomnosť v strednej slovenčine, ako aj samotné postavenie strednej slovenčiny som vysvetľoval umiestením Prastredoslovákov v slovanskej pravlasi a zvláštnosťami migrácií Praslovákov do ich dnešných sídel. Na tom istom mieste bolo treba vysvetliť niektoré zvláštnosti východnej časti česko-slovenskej skupiny proti jej západnej časti a postavenie starej východnej slovenčiny.

Vlastný vývin slovenského jazyka sa začína sériou hláskoslovných zmien 10. storočia. Z týchto zmien má kardinálny význam pre vývin jazyka najmä zánik a vokalizácia jerov. Táto zmena spôsobila ďalšie rozčlenenie slovenských nárečí. Pozornosť si zasluhuje najmä fakt, že severozápadná stredná slovenčina nadobudla po zániku a vokalizácii jerov vokalickú mäkkostnú koreláciu, kým ostatné slovenské nárečia (práve tak ako celá ostatná západná slovančina) nadobudli konsonantickú mäkkostnú koreláciu. Zánik a vokalizácia jerov spôsobili rad ďalších základných zmien, týkajúcich sa najrozmanitejších zložiek hláskovej stavby. Tieto zmeny prebiehali v 10. až 11. storočí.

Ďalšia skupina zmien sa viaže na vznik znelostnej neutralizácie, na zmenu $g > \gamma$ a na depalatalizácie niektorých konsonantov. Tieto javy sa uskutočnili v 12.—13. storočí. V 14.—15. storočí nastáva zreteľná integrácia slovenských nárečí. Súvisí so vznikom a rozvojom slovenskej národnosti. V západnej slovenčine a v južnej strednej slovenčine zaniká konsonantická mäkkostná korelácia a vo východnej slovenčine sa obmedzuje. To značí

zblížovanie so strednou slovenčinou. V severnej strednej slovenčine zasa vznikajú v tomto období také zmeny, ktoré približujú toto nárečie k stavu v západnej slovenčine.

Koncom 15. storočia sa hláskoslovný vývin slovenských nárečí v podstate završuje. V ďalších storočiach možno okrem jednotlivostí hovoriť iba o tom, že jednotlivé staršie zmeny sa alebo šíria alebo ustupujú. Vcelku nastáva od 16. storočia ústup od nárečí ako od jedinej formy dorozumievania. Čím ďalej tým viac získava dôležitosť spisovný jazyk. Druhoradý význam nárečí ako dorozumievacieho prostriedku je badateľný najmä dnes, keď má spisovný jazyk zreteľne funkciu celonárodného dorozumievacieho prostriedku. Spisovný jazyk dnes často nahrádza nárečie aj v rodinnom styku, t. j. v oblasti, kde sa predtým používalo výlučne iba nárečie.

ФОНОЛОГИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ СЛОВАЦКОГО ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

Глава I

Словацкий язык в составе славянских языков до 10 века

§ 1. Этническая группа, из которой развился современный словацкий народ, пришла на территорию нынешней Словакии в течение 10 века несколькими волнами. Это был конгломерат западнославянских племен. Первыми пришли, по-видимому, древние жители средней Словакии, занявшие территорию низовья Ипеля, Грона и Нитры и близлежащей части современной Венгрии. Уже в славянской прародине они представляли собой окраинное славянское племя. Древние жители западной и восточной Словакии составляли более узкую диалектную единицу и заняли, кроме нынешней западной Словакии и южной части восточной Словакии, менее плотными слоями вероятно также Ораву, Туриец и Липтов. Древние жители средней Словакии поступали с юга на север и поселились в упомянутых областях, по всей вероятности, еще до 10 века или же в 10 веке во время нашествия венгров. Таким образом они отделили западных словаков от восточных, вследствие чего уже в древнейшую эпоху словацкие диалекты разделились на три группы: западную, среднюю и восточную.

Словацкий язык, входящий в состав западнославянской языковой группы, уже с древнейших времен отличался чертами,

§ 2. которые отделяли его вместе с другими западнославянскими языками от восточной и южной групп славянских языков (1. *kvě, gvě, chvě* против *svě, zvě, svě*; 2. *ch > š* во второй палатализации; 3. *sk, zg > šč, žž* во второй палатализации; 4. сохранение групп *dl, tl*; 5. отсутствие *l* эпентетического),

§ 3. которые отделяли древние западнославянские и восточнославянские языки от древних южнославянских (1. *oft-, olt- > rot-, lot-*; 2. имен. и вин. мн. основ на *ja-*, вин. мн. основ на *jo-* и род. ед. основ

на *ja-* — *ě*; 3. имен. ед. муж. р. деепричастия наст. вр. твердых основ *-y*; 4. твор. ед. основ на *o-* и *jo-* *-ьть, -ьтъ*).

§ 4. Отдельные западнославянские отличия (1. *tort, tolt, tert, telt* > *trat, tlat, trět, tlět*; 2. *dj, tj* > *ǰ, ě*; 3. форма местоимения *ten*; 4. род. и дат. ед. муж. и сред. рода типа *dobrego, dobremu*).

§ 5. Древний среднесловацкий диалект занимал особое положение потому, что в нем имелись некоторые старинные явления, отличающие его от древних западнославянских языков и приближающие его к южнославянским. Это: 1. изменение *ch* > *ś* во второй палатализации; 2. изменение *dl, tl* > *l*; 3. *ořt-, ořt-* > *rat-, lat-*; 4. форма 3 л. мн. ч. глагола *byti: oni seť* > *sā* > *sa* (это особая форма среднесловацкого диалекта); 5. форма 1 л. множ. ч. наст. вр. *-mo*. Так наз. южнославянизмы нельзя объяснить ни тем, что древний среднесловацкий диалект входил в группу южнославянских языков (С. Цамбель), ни тем, что отрицается их существование (Фр. Травничек). Нельзя предполагать, что южнославянизмы возникли путем скрещивания южных славян и словаков во время наезда венгров. Надо думать, что древние жители средней Словакии являлись еще в прародине окраинным западнославянским племенем, поселенным в близости древних южных славян. Поэтому наблюдаются в их диалекте некоторые особенности.

На основании происхождения древнесловацкого диалекта решался вопрос о заселении северной части средней Словакии. Надо отвергнуть мнение, будто бы северная часть средней Словакии не была до 13 века заселенной и среднесловацкий диалект возник только позже в результате скрещивания языков (В. Халопецки), и принять точку зрения, согласно которой северная часть средней Словакии была заселена предками словаков уже с древнейших времен и среднесловацкий диалект является древним диалектом. Однако возможно, что северная часть средней Словакии была первоначально населена жителями западной и восточной Словакии и что предки жителей средней Словакии наслаивались на это население еще до 10 или в 10 веке.

§ 6. До 10 века чехословацкая группа отличалась от лехической следующими чертами: 1. числ. *trat, tlat, trět, tlět* против лехического *trot, tlot, tret, tlet*, 2. числ. носовые гласные *ǰ — ě* против лехических носовых гласных *ǰ — ě*, 3. числ. сохранение *ř, ě* против лехических согласных *r, l*, 4. лехическая утрата мягкости *ě > a, ě > a, e > o*.

О древнем восточнословацком диалекте утверждалось, что первоначально это был диалект лехической группы. Теперь Эдз. Штибер предполагает, что восточнословацкий диалект представляет собой смешанный диалект словацко-польский. Однако, надо предполагать, что

это древний диалект чехословацкой группы. Явления, напоминающие лехическую группу, являются либо заимствованиями из польского языка, либо они прошли собственным развитием, но под влиянием польской модели, или просто тут мы имеем дело со схожим параллельным развитием ввиду того, что структура восточнословацкого диалекта из-за своего географического местоположения имела в многих чертах своеобразные знаки.

§ 7. Еще до 10 века прошли особым развитием некоторые явления в западной и восточной части чехословацкой группы. Имеются в виду следующие явления: 1. словацкое $dj > \dot{z}$, против чешского $dj > \dot{z} > \dot{z}$, 2. словацкое $j\dot{y}g\dot{y}la > i\dot{y}g\dot{y}la > i\dot{g}la > i\dot{h}la$ против чешского $j\dot{y}g\dot{y}la > j\dot{e}gla > j\dot{e}hla$, 3. словацкое $kr\dot{z}v\dot{y} > k\dot{r}v\dot{y} > k\dot{r}v$ против чешского $kr\dot{z}v\dot{y} > k\dot{r}ev$.

§ 8. Звуковая система праславянского диалекта на территории Словакии до падения глухих и вокализации сильных υ , ъ была в значительной степени единой. Автор настоящей работы предполагает, что фонологическая корреляция мягкости — твердости наблюдалась как у согласных, так и у гласных. Из согласных только k , g , ch были непарными твердыми и \dot{c} , \dot{s} , \dot{z} , \dot{c} , \dot{z} были непарными мягкими. Ударение было свободное, мелодическое и подвижное. Первоначально были две интонации (акутовая и циркумфлексовая), но к концу общеславянского периода прибыли еще две (новоакутовая и новоциркумфлексовая). К концу общеславянского периода слог мог быть долгим тогда, если на нем покоилась интонация или же если интонация была на предшествующем слоге. В общеславянский период на нашей территории встречались также слоговые r , l .

Глава II

Развитие в 10 и 11 веках

§ 9. Территория Словакии в этот период входит в состав венгерского государства. Прочно устанавливаются границы словацкой территории. В Словакии не создается никакого экономического или политического центра. Не было и словацкой правящей феодальной прослойки.

§ 10. В 10 веке происходило падение глухих и вокализация сильных υ , ъ . В среднесловацком диалекте была вокализация $\text{ъ} > o$, $\upsilon > e$,

в западно- и восточнословацком диалектах была вокализация $\bar{y} > \bar{e}$, $\bar{v} > \bar{e}$.

§ 11. Некоторые особенности вокализации \bar{y} , \bar{v} . В результате падения глухих и вокализации сильных \bar{y} , \bar{v} изменилась основа некоторых слов (напр. *chlapec* — *chlapc-a*); у некоторых слов произошло морфологическое выравнивание основы, напр. *starček*, но *starčeka* (вместо *starečka*); предлоги первоначально вокализировались вместе со своим именем, но позже эта регулярность утратилась, и т. д.

§ 12. Стяжение. Кроме регулярного стяжения существовали и особые случаи. Сочетания, где в одном слоге находились \bar{y} или \bar{v} и во втором слоге были \bar{i} , \bar{u} или \bar{y} , \bar{v} , не подвергались вокализации гласных \bar{y} , \bar{v} (напр. *stryjъсь* > *stryicъ* > *strýc*). Сочетания типа $\bar{y}je$, $\bar{v}ja$ стягивались в \bar{e} , \bar{a} (не в дифтонг). Им. и вин. ед. сред. рода прилагательного *dobroje* стягивались в среднесловацком диалекте на *dobrō*. Однако возможно, что среднесловацкая форма *dobrō* возникла под влиянием закона ритмического сокращения долгот.

§ 13. Носовые гласные деназализировались следующим образом: $\bar{o} > \bar{u} > \bar{u}$, $\bar{e} > \bar{a} > \bar{a}$. Деназализация происходила в 10 веке.

§ 14. Отверждение согласных. Древнейшим отверждением в чешском языке является изменение *ter*, *tel* > *tar*, *tal* (*patero*, род. мн. *přátel*). Неясно, происходило ли такого рода отверждение также в южной части западнословацкого диалекта. Иначе в словацких диалектах такого отверждения не было. Другим отверждением является отверждение мягкого согласного перед другим согласным после падения слабых \bar{y} , \bar{v} (*jašъn-* > *jašn-* > *jašnŷ*). В западнословацком и восточнословацком диалектах иногда не происходит такое отверждение перед губными. В южной части западной Словакии существовали еще два типа отверждения. Депалатализацией является также отверждение согласных в связи с утратой консонантической корреляции мягкости — твердости.

§ 15. Относительная хронология основных изменений 10 века в среднесловацком диалекте такова: 1. падение слабых и вокализация сильных \bar{y} , \bar{v} , 2. деназализация, 3. стяжение. Хронология изменений в западнословацком и восточнословацком диалектах следующая: 1. стяжение, 2. падение слабых и вокализация сильных \bar{y} , \bar{v} , 3. деназализация. Об этом свидетельствуют следующие факты. Из формы твор. ед. ж. рода *ženojъ*, в среднесловацком диалекте развилось сперва деназализацией *ženoju*, а после этого контракцией *ženou*. В западнословацком и восточнословацком диалектах из *ženojъ* в результате контракции сперва возникла форма *ženq*, а потом деназализацией *ženú*. Вследствие во-

кализации *ь, ъ* могли измениться лишь в гласные имеющейся системы. В западнословацком и восточнословацком диалектах сочетания *oje, uje* стягиваются в *э*, и *ь* после вокализации дает также *э*. Следовательно, контракция в этих диалектах проходила еще до вокализации *ь, ъ*. В среднесловацком диалекте возник закон ритмического сокращения долгот только благодаря тому, что сначала осуществилось падение глухих и только после этого происходила контракция.

§ 16. Развитие фонетической системы в 10 веке. После контракции возник в западно- и восточнословацком диалектах гласный *ѣ*. Падение слабых и вокализация сильных *ь, ъ* привела к многим изменениям фонетической системы: образовались закрытые слоги, изменилось понимание противопоставления твердости — мягкости. С тех пор могли быть фонологически мягкими или же твердыми либо только согласные, либо только гласные. С этой точки зрения словацкие диалекты расчленились следующим образом:

В северозападном среднесловацком диалекте возникла вокалическая корреляция мягкости — твердости, противопоставления мягкости — твердости у согласных перестали быть фонологически релевантными. В этом диалекте гласный *а* (*a* после мягкого согласного) изменился в *ä* и стал самостоятельной фонемой. Гласный *ѣ* становился закрытым узким монофтонгом. В консонантической системе перестали осознаваться как фонологически релевантные противопоставления мягкости — твердости согласных. У согласных *г* — *г'* проявлялись определенные нерегулярности в том, что также после бывшего твердого *г* в среднесловацком диалекте имеется часто *ä*. Заимствованное *l* воспринималось часто как мягкое *l* и заимствованные слова, оканчивающиеся на *г, l*, в нескольких падежах имеют окончание мягких основ.

В юговосточном среднесловацком диалекте и в западно- и восточнословацком диалектах возникла консонантическая корреляция мягкости — твердости. Это значит, что противопоставление мягкости — твердости у согласных осознавалось. После денализации в юговосточном среднесловацком диалекте возник гласный *ä* (*e > ä*), причем гласный *ѣ* сузился и совпал со старым *e*. В западнословацком диалекте развивались гласные аналогично, но параллельно с тем происходило изменение *ѣ* — *e* — *э*. В южном западнословацком диалекте совпали гласные *e* и *э* в единственный гласный *э*, и гласный *ѣ* превратился в узкий монофтонгический гласный *e*. Согласные перед гласным *э* стали твердыми (*ofec > otac*). В южной части западнословацкого диалекта произошло изменение *e > ä > a*, напр. *dek- > däk- > dak-* (*dakuvať*). В северной части западнословацкого диалекта совпали *ѣ* — *e > e*. Гласный *э* здесь

не изменялся. В восточнословацком диалекте наблюдается подобное развитие как в северной части западнословацкого диалекта.

В заимствованных словах гласный *e* часто изменялся: $e > \ddot{a} > a$. Напр. венгер. *teve* — *täva* > *tava*. Изменение $e > \ddot{a} > a$ часто встречалось и в незаимствованных словах (*led* > *lad*, *bolest* > *bolast*, *bledý* > *bladý*, *žleb* > *žlab*, *sňeh* > *sňah* и т. д.).

§ 17. Особенности развития рефлексов *ь*, *ѣ*. В среднесловацких диалектах частым рефлексом *ь* является *o* (*ovos*, *ocot*, *orol*, *kotol*, *bubon*, *domčok*, *kožušok*, *šoptať*, *služobný* и т. д.). Вместо *ѣ* бывает *e* (*nechť*, *lakeť*, *ten*, *teraz*, *teda*, *keby* и т. д.).

На территории западной Словакии, на которой регулярной явилась вокализация $ѣ > \text{э}$, $ь > e$, проникли некоторые среднесловацкие формы, напр. *moch* — *tach*, *orol*, *chrbát*, *lan* и т. д.

Падежным окончанием твор. ед. муж. и ср. рода на территории западной Словакии бывает, как правило *-om*. В большинстве случаев такие же формы встречаются и на территории восточной Словакии. Первоначально, вероятно, стоят рядом окончания *-омь*, *-еть* (раньше основы на *-o*) и *-ѣть*, *-ьть*, (раньше основы на *-u*). После падения слабых и вокализации сильных *ь*, *ѣ* на большей части территории преобладают окончания *-om*.

В восточнословацких диалектах вокализовались $ѣ > \text{э}$ > *e*, $ь > e$. Однако, именно на востоке очень часто встречается рефлекс *o* за сильный *ѣ*. Этот рефлекс появился здесь в результате лабиализации $\text{э} > o$, напр. *vän* > *von*, *měch* > *moch*. Решающим было также то обстоятельство, что после ограничения действия консонантической корреляции мягкости — твердости на территории восточной Словакии и после изменения $\text{э} > e$, после твердых согласных не мог встречаться гласный *e*, потому что э изменился в *o* а не в *e*.

§ 18. Дальнейшие изменения в связи с падением глухих и вокализацией сильных *ь*, *ѣ*.

Побочные слоги, образовавшиеся после падения глухих и вокализации сильных *ь*, *ѣ*, в словацком языке устранялись: 1. вместо них возникали полные слоги, 2. структура слова изменилась так, что сонорный звук мог быть слоговым, 3. произошло другое изменение, напр. *rěžä* > *ríza*, *erza*, *arza*, *orza*, *hrza*, *zerz*; *lěžica* > *lyžica*; *mygla* > *hmla*; *větrě* > *vietor*; *kazně* > *kážeň*; *ostě* > *oseň* и т. д.

При устранении группы „согласный + сонорный“ в конце слова в сущности мы имеем дело с так наз. беглыми гласными. В том случае, если сонорный звук был первоначально мягким, в среднесловацком диалекте вставляется гласный *e* (*огнь* — *ohěň*), если же он был твердым,

то вставляется гласный *o* (*větrъ* — *vietor*). Такой же процесс происходил и в случае причастий на *-l* типа *vedlъ* — *viedol*. Этому развитию побочных слогов способствовал факт, что еще до падения глухих и вокализации сильных *ь, ъ* согласные *r + ь, ъ* и *l + ь, ъ* стали слоговыми; после падения глухих и вокализации сильных *ь, ъ* согласные *r, l* между согласными в словацком языке никогда не были неслоговыми. Это была одна из причин замены в побочном слоге сонорного звука полным слогом. Побочные слоги в словацком языке заменялись полными слогами вскоре после 10 века.

Ударение, интонация и долгота в период падения глухих. Происходит метатония. Дальнейшим изменением был перенос ударения из конечных глухих на предшествующий слог *konьсь* > *konьсь* > *koňěc*, *stolъ* > *stolъ* > *stól*, *nesešъ* > *nesèšъ* > *nesěš* и т. д.).

Ударение, интонация и долгота после падения глухих. Циркумфлексовая, новоциркумфлексовая и акутовая интонации в словацком языке дают краткость, новоакутовые слоги становятся долгими.

До падения глухих и вокализации сильных *ь, ъ* долгота сохранилась в ударяемом слоге или в слоге, предшествующем ударяемому слогу. Такое состояние повлияло на возникновение закона ритмического сокращения долгот в словацком языке.

В западно- и восточнословацком диалектах происходил процесс контракции до падения глухих и вокализации сильных *ь, ъ*, значит, еще до утраты общеславянского ударения и интонации. Таким образом, появились новые долготы, и старое расположение долгот в связи с ударением и интонацией нарушилось. В среднесловацком диалекте сперва произошло падение глухих и вокализация сильных *ь, ъ*, и таким образом, утратились общеславянские интонации и ударение. Обстановка сложилась так, что сохранились только предударные долготы (долгота под ударением отражалась как краткость). Таким образом была создана модель закона ритмического сокращения слогов: после сохранившейся безударной долготы стоял всегда краткий слог, потому что ударяемая долгота, следующая за ним, сократилась. Когда начала действовать контракция, по приведенной модели сократились все новые долготы, противоречащие этой модели. Возникновение закона ритмического сокращения долгот нельзя объяснять механикой речевого аппарата.

Беглые гласные в род. множ. жен. и ср. рода. В северной части среднесловацкого диалекта после краткого гласного основы в род. множ. обыкновенно бывает белгое *á* или *ie*, после долгого гласного основы — белгое *o* (*dĕjuka* — *dĕjovok*, *doska* — *dosák*, *hruška* — *hrušĕjek*).

В южной области среднесловацкого диалекта после краткого гласного основы обыкновенно следует беглое *uo*, после долгого гласного основы — беглое *o* (*perla* — *peruol*, *djera* — *djerok*). Тенденция выбора этих беглых гласных возникла в процессе падения глухих и вокализации сильных *ь*, *ъ* по образцу группы слов, отвечающих вышеприведенной модели. Напр. в словах типа *konьсь* > *koňies*, *neseшь* > *ňesješ*, *ovьсь* > *oviес* после краткого гласного основы возник слог с долгим *ē* > *ie*. Беглое *ē* > *ie* появилось после мягких согласных. В северной области среднесловацкого диалекта после твердых согласных возникло беглое *á*, являющееся панданом к рефлексу за *ь* — *a* (смотри ниже). С другой стороны существовали трехсложные слова с суффиксом *-экъ*, в которых первый слог был долгим и второй слог (в котором был раньше *ъ*) кратким (*pěsьkъ*, *pěsьka* > *pjesok*, *pjeska*). Эти слова служили моделью краткому беглому *o*. Использование долгого *á*, *ó* > *uo* мотивировалось стремлением ограничить консонантические альтернации в основе.

Так называемый рефлекс *ъ* в виде *a* возник в северной области среднесловацкого диалекта в корне слов, в которых нужно было устранить альтернацию глухого. Имеем в виду такие случаи, как *mъchъ*, *mъchu* > *moch*, *mchu* > *moch*, *machu*; *dъska* > *dská* > *daska*; *roъžь*, *roъži* > *rož*, *rži* > *rož*, *raži*. Значит, это беглый гласный в прямом значении этого слова. Из форм, в которых беглый гласный был уместным, он распространился и в остальные формы (*raž*, *mach* и т. д.). Так называемый рефлекс *ъ* в виде *a* в словацком языке не является южнославянизмом.

§ 19. Развитие слогового *r*, *l* после падения глухих и вокализации сильных *ь*, *ъ*.

Сочетание „язычный согласный + *l*“ изменилось в некоторых словацких диалектах таким способом, что гласный элемент переместился за слоговое *l* и изменился в *u* (*l* > *lu*). В восточнословацком диалекте это изменение совершилось после всех язычных согласных, кроме *č*, *š*, *ž* (значит, также после велярных): *chlustac*, *klubo*, *tlusti*, *slup*. В западнословацком диалекте это изменение произошло также после *č*, *š*, *ž*: *dluch* — *duch*, *chlup* — *chup*, *žluti* — *žuti*. В западном Гемере и восточном Новограде слоговое *l* в этих позициях изменилось в *ol* > *ou*, *o*: *žoute*, *kosko*, *sonko* (= *žltý*, *klzko*, *slnko*). Иначе слоговые *r*, *l* в западно- и среднесловацком диалектах в общем сохранились. Слоговые *r*, *l* приблизительно до 15 века сопровождались в западных и средних диалектах вокалическим призвуком *i*- или *y*-образного характера.

В восточнословацких диалектах слоговые *r*, *l* изменились в согласные с сопутствующим гласным. Древнейшими формами были *ir*, *il*, *yr*, *yl*.

Они сохранились до сих пор в окраинных диалектах. В течение второго периода (13—15 вв.) произошло изменение *ir, il, yr, yl* > *er, el, ar, al*. Такое состояние наблюдается до сих пор в восточном Гемере (с изменением *ar, al* > *er, el*). В последний период в восточнословацком диалекте изменилось *ar* > *ar*, *al* > *ol*. И, таким образом, сегодня в восточнословацком диалекте самыми обычными являются формы: *verch, perši, šmerc* (< *vrchъ, rьrv-, smьrtь*), *zarno, hardi, polni, žolli* (*zrno, grd-, pln, žlt-*).

Сочетание „*r + ъ, ѳ, l + ъ, ѳ*“ в восточнословацком диалекте развивалось следующим образом: в сильной позиции *ь, ѳ* подвергались вокализации, в слабой позиции возникли слоговые *r, l*, развивавшиеся в дальнейшем как и другие слоговые *r, l*. Напр. *krъvъ* > *kref, kreц*, род. *krъvi* > *křvi* > *kervi*. Древняя регулярность здесь, однако, прикрыта многими новейшими выравниваниями. Развитие слоговых *r, l* в восточнословацком диалекте не было сходным с развитием этих звуков в польском языке, однако, имеются многие сходные черты.

Группа *čr-* в западно- и среднесловацком диалектах в большинстве случаев изменилась в *čer-, čer-* (*čьrn- > čьrny > čьjerni*), группа *žr-* сохранилась в слове *žrd*, но не сохранилась в слове *Žarnovica*, группа *ščr-* в среднесловацком диалекте изменяется в *štr-* (*ščrk > štrk*).

В среднесловацком диалекте часто встречается изменение *tļ, dļ* > *kļ, gļ* (*tlstī > klstī, dlho > glho*).

Глава III

Развитие в 12—13 веках

§ 20. Введение. В этот период происходит так наз. внутренняя колонизация, повышающая плотность населения. Происходит также частичное перемещение населения. Образуется низшее дворянство, окончательный вид получают средневековые города, в которые приезжают немецкие колонисты. И монгольское нашествие (в 1241 году) явилось причиной изменений в заселении территории. Определенное количество изменений этого периода касается всей территории Словакии.

§ 21. Изменение *g > γ > h*. Автор настоящей работы выходит из предположения, что изменение *g > γ* в словацком языке произошло в начале 12 века. Это изменение не осуществилось в группе *zg*. По

этой причине можно было уже довольно рано заимствовать новые слова с согласным *g*. Изменение $\gamma > h$ осуществилось позже (примерно с 13 века). Этот процесс происходил довольно длительно. Согласный γ сохраняется до сих пор в позиции нейтрализации вместо *ch, h*. Согласный *h* в словацком языке является звонким. В качестве глухого согласного он выступает в восточном Липтове и в части Шариша.

§ 22. Изменение $\check{s}\check{c} > \check{s}l$, $\check{z}\check{z} > \check{z}d$. Изменение $\check{z}\check{z} > \check{z}d$ произошло довольно рано после падения глухих и вокализации сильных *ь, ъ*, изменение $\check{s}\check{c} > \check{s}l$ осуществилось только в среднесловацких диалектах в 13—16 вв.

Изменения свистящих и шипящих в Новограде и Гемере. В Новограде и в западной части Гемера согласные *č, ž* остались частично мягкими вплоть до полной ликвидации консонантической корреляции мягкости — твердости, частично стали твердыми. Но в средней и восточной части Гемера согласные *č, ž* стали твердыми в полном объеме еще раньше ликвидации консонантической корреляции мягкости — твердости. За этим изменением в среднем и восточном Гемере следовало, когда-то в 12 веке, изменение $\check{c} > \check{s}$ (*čas > šas, oči > oši*). В Новограде и западном Гемере древние *č, š, ž* расчленились на твердые и мягкие. Когда-то в 15 веке в среднем Гемере произошло в определенных позициях изменение $l > \check{c}$, $d > \check{z}$ (*defi > deči, divi > živi*).

Впервые *ž* возник в результате перехода глаголов *gázäti, sázäti* из типа *voläti* к типу *česäti*. Древний *ž* в северном среднесловацком диалекте стал твердым сразу после падения глухих и вокализации сильных *ь, ъ*. В западнословацком диалекте *ž* отвердело еще до ассимиляции. Следовательно, в этом диалекте впервые *ž* мог возникнуть когда-то в начале 12 века. В восточнословацком диалекте и в южной области среднесловацкого диалекта *ž* возникнуть не мог.

§ 23. Среднесловацкое смягчение задненебных согласных. На самом деле это передвижение задненебных по направлению к твердому небу. Оно сказывается в том, что слоги *ky, gy, chy, hy* в южной области среднесловацкого диалекта изменились в *ki, gi, chi, hi*, хотя в последних происходит изменение $y > e$, $\acute{y} > e\acute{i}$. Кроме того, палатализация нашла свое отражение и в области морфологии. В дат. и предл. ед. жен. рода основ на *-a* существуют формы *ruki, nohi, muchi* (по образцу основ на *-ja*, напр. *duši*). В имен. и вин. множ. муж. рода у одушевленных и в жен. роде имеются формы *ruke, nohe, muche, roke, rohe, hrache* (по образцу основ на *-ja* и *-jo*, напр. *duše, nože*). Смягчение задненебных согласных появилось потому, что согласные *k, g, ch, h* стали с точки зрения противопоставления твердости — мягкости нейтральными. По-

этому в позиции после них не мог стоять гласный *y*, допустимый только после твердых согласных. Вследствие этого слоги *ky, gy, chy, hy* изменились в *ki, gi, chi, hi*. Так как перед гласным *i* стоял мягкий согласный, произошло изменение в *ki, gi, chi, hi*. Заднеязычные палатализировались в языках, в которых отвердели древние *š, ž* (в определенных случаях и *č*) и в которых не было гласного *э* (заднее *e*). В падежных окончаниях новые формы возникли путем фонетического и морфологического выравнивания.

§ 24. Изменение $t > č, d > ž$. Это изменение характерно как для западнословацкого, так и для восточнословацкого диалекта. Оно произошло в языках и диалектах, в которых наблюдалась консонантическая корреляция твердости — мягкости, в которых существовал древний согласный $ž (< dj)$ и в которых древние $č, ž$ отвердели. Предполагаем, что изменение $t > č, d > ž$ наблюдалось также в древних моравско-словацких диалектах. В южной области западнословацкого диалекта произошло это изменение именно в слогах *ti, di, tě, dě* и на части территории также в слогах с коренным носовым *ę* (*ta, da*). В северной области западнословацкого и в восточнословацком диалектах это изменение охватило и слоги *te, de, tь, dь*. Ассибиляция возникла в конце 12 или в начале 13 века.

§ 25. Происхождение двойных согласных. На части территории западной Словакии развились двойные согласные. Предпосылкой возникновения двойных согласных было падение глухих и вокализация сильных *ь, ь*, вследствие чего часто попадают к себе тождественные или близкие друг другу согласные. Долгие согласные начали формироваться так, что при изменении $t > č, d > ž$ в группах *dň, dl*, которые приносились как *dň, dl*, согласный *d* не подвергался ассибиляции, но на части территории приспособился к следующему за ним *ň* или *l* и таким образом возникло $dň > ñň, dl > ll$. Вслед за этим произошло это изменение также в группах $dn > nn, dl > ll$. После возникновения нейтрализации звонкости на этой территории начали осознаваться как долгие все группы тождественных согласных, образовавшиеся после падения глухих. Вместе с тем появились и новые двойные согласные. Следовательно, на территории западной Словакии двойные (долгие) согласные начали образоваться одновременно с изменением $t > č, d > ž$ в конце 12 или в начале 13 века. Полностью они конституировались в процессе возникновения нейтрализации звонкости в 13 веке.

§ 26. Возникновение нейтрализации звонкости. О нейтрализации звонкости в общеславянском языке нельзя еще говорить. Нейтрализация звонкости не возникла даже после падения глухих и вока-

лизации сильных *ь, ъ*. Она возникла лишь после изменения $g > \gamma$ и осуществилась в двух фазах. После падения глухих и вокализации сильных *ь, ъ* звонкость фонетически ассимилировалась, причем противопоставления напряженности (*lenis — fortis*) у ассимилировавшихся согласных не изменились. Когда-то после изменения $g > \gamma$ фонетической звонкости или же отсутствию звонкости приспособлялись также противопоставления *lenis — fortis*.

В словацком языке приставка *s-* и предлог *s* перед сонорными звуками изменяются в *z*. В чешском языке такого изменения нет. Причиной этого является тот факт, что в словацком языке сонорные звуки одни не образуют коррелятивной пары в отношении звонкости, и поэтому звонкость выступает здесь в качестве обязательного фонологического признака. В чешском языке к непарным относятся также шумные согласные *s, š, k*. Из этого следует, что у сонорных звонкость проявляется другим способом. Сонорные звуки в словацком языке стали единственными непарными согласными после изменения $g > \gamma$ (*g* сохранилось в сочетании *zg*) и после возникновения нового *ž*. На основании этого можно предполагать, что процесс нейтрализации звонкости начался когда-то в 13 веке.

§ 27. Изменение $w > v$. Согласный *v* в общеславянском языке был губно-губным (мы обозначаем его как *w*). С течением времени он изменился в губно-зубное *v*. В среднесловацком диалекте в процессе дифтонгизации $\bar{o} > \bar{uo}$ возник звук, очень близкий губно-губному *w*. Поэтому возникла звуковая омонимия сочетаний *wo* и *uo* в таких словах, как *woda, chwoja, slowo* и *uosty, kwoš, kwoga* и т. д. Упомянутая звуковая омонимия была нежелательной, потому что дифтонг *uo* исполнял функцию слоговой долготы, в то время как сочетание *wo* представляло собой сочетание согласного и краткого гласного. Кажется, по этой причине произошло изменение $wo > vo$ и позже $w + \text{гласный} > v + \text{гласный}$. В сочетании $w + \text{согласный}$ древний губно-губной *w* в среднесловацком диалекте сохранился. В южной области западно-словацкого диалекта сначала произошло изменение $w > v$ а потом начала действовать нейтрализация звонкости. Такой же процесс наблюдается в западной области восточнословацкого диалекта. В упомянутых диалектах *v* в конце слова и перед глухим согласным подвергается нейтрализации и изменяется в согласный *f*. В области Нитры полностью осуществилось изменение $w > v$, однако *v* в конце слова и перед глухим согласным нейтрализуется и дает *f*. В восточной части восточнословацкого диалекта мы находим подобную обстановку как в среднесловацком диалекте. Данные славянских языков показывают, что соглас-

ный *v* нейтрализуется в *f* в конце слова и перед глухим согласным там, где имеются пары *v — ó, f — f̄*. По этой причине такая нейтрализация произошла так же в южной области западнословацкого и в западной области восточнословацкого диалекта. Кроме того изменение *w > v* произошло ради повышения контраста между сочетаниями *wi > vi (wq > wi > vi)*.

§ 28. Дифтонгизация $\bar{e} > ie, \bar{o} > io$. Это изменение имеет место в большинстве среднесловацких диалектов кроме новоградского. Дифтонгизация $\bar{e} > ie, \bar{o} > io$ возникла в начале 13 века. В западнословацком и восточнословацком диалектах этой дифтонгизации не было.

В Гемере появилось еще изменение $ie > ja, io > va$. Это было потому, что, хотя здесь и происходил процесс дифтонгизации $\bar{e} > ie, \bar{o} > io$, не действовал здесь закон ритмического сокращения долгот. Дифтонги *ie, io* изменились в *ja, va*, т. е. в совсем отчетливое сочетание „согласный + краткий гласный“ и, таким образом, эти сочетания перестали ощущаться как дифтонги. Новые долгие \acute{e}, \acute{o} возникли в результате изменения $ej > \acute{e}, oi > \acute{o}$.

Глава IV

Развитие в 14 и 15 веках

§ 29. Введение. Разнообразные общественные факторы являются причиной того, что в словацких диалектах сказываются тенденции к интеграции. Что касается языковых изменений, самой важной является утрата консонантической корреляции мягкости — твердости. Кроме того проходит процесс сближения среднесловацкого диалекта с западнословацким.

§ 30. Утрата консонантической корреляции мягкости — твердости. Сущность утраты консонантической корреляции мягкости — твердости состоит в том, что противопоставления мягкости — твердости согласных перестают восприниматься как фонологически обязательные. Этот факт способствовал определенным изменениям консонантической и вокалической систем.

В северной области западнословацкого диалекта утрата консонантической корреляции мягкости — твердости отчетливо проявилась в окрест-

ностях городов Бановце и Тренчин в том, что формы с изменением $l > \acute{e}$, $d > \acute{z}$ были заменены формами, в которых этого изменения не было. Это происходило приблизительно в конце 13 или же в начале 14 века. Другие противопоставления мягких и твердых согласных исчезли, не оставив за собой никаких особых следов.

В южной области западнословацкого диалекта еще до полной утраты консонантической корреляции мягкости — твердости согласные \acute{s} , \acute{z} , \acute{c} , $\acute{ž}$, \acute{r} слились с согласными s , z , c , $ž$, r . Таким образом можно объяснить появление форм имен. множ. ч. муж. рода (неодушев.) и жен. рода: *kose*, *koze*, *nose*, *voze*, *žire* и форм дат. и предл. един. ч. *v lesi*, *na vozi*, *v zezezi*, *o misi*.

В области г. Трнава слились $l - l$ и $n - \acute{n}$ и получилось l , n . В Загорье противопоставление $l - l (> \mu - l)$, $n - \acute{n}$ сохранилось.

В конце 12 века в западнословацком и восточнословацком диалектах сочетание *srě-* заменилось сочетанием *stre-* (*srěda > streda*).

В Загорье группа *črě-* изменилась в *stre-* (*črěvo > strevo*).

В северной области западнословацкого диалекта варианты \acute{a} , \acute{o} , \acute{u} , y , \acute{e} слились без исключений со своими основными вариантами.

Гласные \acute{e} , \acute{o} были узкими. В произношении гласного \acute{e} предшествовал краткий i -образный элемент. В процессе утраты консонантической корреляции мягкости — твердости сочетание с предшествующим согласным и твердость или мягкость предшествующего согласного компенсировались тем, что i -образный и μ -образный (наблюдающийся перед \acute{o}) элементы стали фонологически различительными ($\acute{e} > i\acute{e}$, $\acute{o} > \mu\acute{o}$). Гласный \acute{a} аналогично превратился в $i\acute{a}$. Под влиянием среднесловацких диалектов в области г. Тренчин $i\acute{e}$, $\mu\acute{o}$, $i\acute{a}$ сократились в je , μo , ja . В области г. Бановце \acute{o} не изменяется, и \acute{a} дает \acute{a} . В южной области западной Словакии \acute{e} и в Загорье также \acute{o} подверглись изменению $\acute{e} > i$, $\acute{o} > \acute{u}$. После губных в Загорье произошло изменение $\acute{a} > ja$, $\acute{e} > je$, в некоторых случаях $\acute{u} > i$, $\acute{a} > \acute{e}$, $\acute{a} > je > i$. Кроме того, в южной области западной Словакии наблюдаются и другие изменения гласных.

В южной области среднесловацкого диалекта консонантическая корреляция мягкости — твердости в общем перестала существовать разом, и поэтому у согласных не наблюдается никаких особенностей. Гласный \acute{o} изменился в e : *oráčevi*, *s kováčĕn*, *na sizen* и т. д. Гласный \acute{u} изменился в i : *líd*, *cizí*. В связи с приведенными выше изменениями происходит также изменение $y > e$, $\acute{y} > \acute{e} > e\acute{i}$. Подобно тому гласный \acute{a} изменился в $e\acute{i}$. Из слогового l возник в долгой позиции дифтонг *ou*

(*douhi, žoute*). Иногда многие из этих явлений толкуются как чехизмы. Однако, мы имеем дело с продуктом внутреннего развития.

В восточнословацком диалекте консонантическая корреляция мягкости — твердости сохранилась, в сущности, до сих пор. В западной области она сохранилась лишь отчасти, в восточной области — в сотацких говорах она сохранилась полностью. Согласные *č, š, ž* в сотацких говорах тверды, согласные *k, g, ch, h* образуют, с точки зрения мягкости, коррелятивные пары (*k — k̄, g — ġ, ch — ch̄, h — h̄*).

В процессе ограничения консонантической корреляции мягкости — твердости в восточнословацких диалектах гласный *ə* изменился в *e* или же в *o* (смотри § 17). В сотацких говорах происходит также изменение *e > á* в случаях, когда гласному *e* предшествует мягкий согласный и если за ним не следует мягкий согласный. Кроме того, в восточнословацких диалектах в отдельных случаях наблюдалось также изменение *e > ə > o*. Гласный *y* слился с гласным *i* за исключением северных окраин восточнословацких диалектов и сотацких говоров. В позиции после губного гласный *ä* изменился в *ja*. Долгие *ē, ō, ā* развивались в связи с утратой долготы в восточнословацких диалектах.

§ 31. Развитие долготы и ударения. Закон ритмического сокращения долгот в среднесловацком диалекте укрепил положение долготы. Также в чешском языке долгота сохранилась благодаря тому, что в результате многочисленных фонетических изменений повысилась морфологическая омонимия. В западнословацком диалекте долгота сохранилась благодаря влиянию среднесловацкого диалекта и литературного чешского языка. Но в восточнословацком диалекте не было прямых оснований для сохранения долготы. Поэтому она не сохранилась (точно так же в польском языке).

В восточнословацком диалекте в процессе утраты долготы возникают также изменения в парах *ä — ā, o — ó, e — é*. Краткий гласный *ä* изменился в *e* и долгий *ā* в общем изменился в *a* (в сотацких говорах до сих пор сохранился *ā*). После губных краткий *ä* и долгий *ā* дают сочетание *ja*. Параллельно развивались пары *e — é, o — ó*. Краткие *e, o* принципиально не изменились, только в некоторых случаях они либо удлиннились, либо приобрели отчетливо узкое произношение и развивались в дальнейшем как долгие *é, ó*. Последние в течение исторического развития изменились в *je, jo*. В этом случае нельзя говорить о дифтонгизации в том смысле, как в среднесловацком диалекте. Тут мы имеем дело с компенсацией противопоставления твердости — мягкости и с выражением качественных отличий *e — é, o — ó* после утраты долготы. В северной части восточнословацкого диалекта древние гласные *é, ó* заменились гласными

i, u. Изменение *je > i, do > u* относится, по-видимому, к 16 веку. Долгота в восточнословацком диалекте стала утрачиваться в 15 веке; в 16 веке на большей части территории была уже утрачена. До сих пор сохранилась она в сотацких говорах.

В Новограде и Гемере мы встречаемся с так наз. перемещением долготы: *požik > nóžik, vykopaná > víkopána*. Это явление возникло потому, что здесь соприкасаются две области: с одной стороны, область, в которой ударение на предпоследнем слоге, с другой стороны, область, в которой действует закон ритмического сокращения долгот.

Развитие ударения. После падения глухих и вокализации сильных *ь, ъ* ударение стало фонологически неразличительным. Общеславянское ударение и интонации не сохранились. Сегодня ударение в словацком языке имеет только функцию разграничения и выделения слов в высказывании. В разграничительной функции ударение в среднесловацком диалекте падает принципиально на первый слог. При выделении слов в высказывании ударение может падать на первый или же предпоследний слог. В северной области среднесловацкого диалекта ударение на предпоследнем слоге отличается повышением тона. В восточнословацком диалекте ударение и эмпфаза в нейтральном высказывании находятся на предпоследнем слоге. В сотацких говорах до сих пор сохранилась долгота, и ударение покоится на долгом слоге. В западнословацком диалекте нейтральное ударение покоится на первом слоге.

§ 32. Развитие в северной области среднесловацкого диалекта. Еще в 14—15 веках в северной области среднесловацкого диалекта гласные *y, ý* слились с гласными *i, í*.

Сочетания *ir, il, yr, yl* часто изменяются в *er, el, ér, él (pastýr > pastier, syr < sjer)*. Дело в том, что слоговые *r, l* сопровождаются вокалическим призвуком *i*-образного или же *y*-образного характера. Сочетания *yr, yl, ir, il* в таком случае отчетливо отличались от слогового *r, l*.

Изменение *ä > a* в среднесловацком диалекте имеет место в тех случаях, когда гласному *ä* предшествовал нелабиальный и невелирный согласный. Гласный *ä* сохранился после губных и часто после велирных согласных. В первоначальном объеме гласный *ä* сохранился в диалектах нижней Оравы, западного Липтова а также среднего и восточного Гемера.

Дифтонгизация *ä > ja* начала осуществляться в большинстве среднесловацких диалектов примерно с 15 века. Центр этого изменения находился в среднесловацких горнопромышленных городах. Отсюда это изменение распространилось на север в Туриец и Липтов. В нижней Ораве, в западном Липтове и среднем Гемере такого изменения не было.

Конечный *-m* изменился в *-n* и конечные *-n*, *-ň* изменились в *-m* в ограниченных южных областях средней Словакии. Перед паузой изменение было регулярным, перед другим согласным наблюдались разные варианты.

В словацком языке много фонетических чехизмов. Они попадали в словацкий язык с 15 века, когда чешский язык становился литературным языком словацкой народности.

Глава V

Развитие после 15 века

В этот период осуществлены уже все основные фонетические изменения. Они совершились в общем до 15 века. С 16 века начинается процесс скрещивания диалектов, проявляющийся в том, что одни фонетические явления выходят за пределы первоначального их распространения, другие утрачиваются. Создаются довольно большие диалектные единицы. Однако, некоторые случаи перемещения населения являются причиной повышения микродиалектной пестроты на территории Словакии.

В этот период в среднесловацком диалекте возникли в некоторых ограниченных областях расхождения в расположении согласных *t, d, n* — *l, d, ň*. Под влиянием немецкой колонизации горнопромышленных центров и местами также украинской валашской колонизации возникли так наз. твердые диалекты (диалекты, в которых нет *l, d, ň*). Путем нового распространения согласных *l, d, ň* на эти диалекты возникают так наз. мягкие диалекты. В мягких диалектах согласные *l, d, ň* расположены иначе, чем в нормальных среднесловацких диалектах.

В этот период на части территории средней Словакии мягкий согласный *l* сливается с твердым *l*. Этот процесс до сих пор не прекратился. Не прекратился также процесс изменения оставшегося *ä* в *e*.

В западнословацком диалекте в этот период нет новых изменений.

Восточнословацкий диалект этого периода отличается изменением *ch > h* в некоторых городах и их окрестностях. Это изменение возникло под влиянием венгерского языка.

В настоящее время словацкие диалекты перестают быть живой категорией, потому что роль средства коммуникации принимает на себя все больше и больше литературный язык, обслуживающий все общество. Диалекты были в значительной мере продуктом феодальной раздробленности. Так как феодальная раздробленность является делом безвозвратного прошлого, утратили свою первоначальную функцию также местные диалекты.

Eugen Pauliny

PHONOLOGICAL DEVELOPMENT OF THE SLOVAK
LANGUAGE

SUMMARY

Chapter I.

*The Slovak Language within the Family of Slavonic Languages prior to the
10th Century*

§ 1. — The ethnicum from which the present-day Slovak nation originated came to the present territory in the course of the 5th century and in the form of several migration waves. It was a conglomeration of Occidental Slavonic tribes. The Proto Slovaks of Central Slovakia were probably the first to arrive and occupied the territories lying in the lower course of the rivers Ipel', Hron and Nitra as well as those that were adjacent to the Hungarian territory of today. They formed a peripheral tribe in the Slavonic country of origin. The forefathers of the Western as well as the Eastern Slovaks formed together a closer dialectal unit and, apart from present-day Western Slovakia and the South of Eastern Slovakia they settled in thinner layers probably also in the regions of Orava, Turiec and Liptov. The Proto Central Slovaks came from the South to the North and occupied Turiec, Orava and Liptov. This may have happened even before the 10th century, or in the course of the 10th century, at the time of the Hungarian invasion. They thus separated the Western Slovaks from the Eastern Slovaks, and this resulted, even at such early times, in the division of the Slovak language into the Western, Central and Eastern dialects.

The Slovak language, belonging to the Western Slavonic group had from the earliest times certain signs,

§ 2. by which the Western Slavonic language differed from the Eastern and Southern Slavonic languages (1st, *kvě, gvě, chvě* as against *cvě, zvě, svě*; 2nd, *ch* > *š* in the second palatalization; 3rd, *sk, zg* > *šč, žž* in the second palatalization; 4th, preserving the group *dl, tl*; 5th, the lack of the epenthetic *l*),

§ 3. by which the Western Slavonic language together with the Eastern Slavonic language differed from the Southern Slavonic language (1st,

ořt-, ořt- > *rot-, lot-*; 2nd, the nominative and accusative plural *ja-st* and the accusative plural *jo-st* and the genitive plural *ja-st* ending in *-ě*; 3rd, the nominative masculine singular of the present participle in the case of hard stems ending in *-y*; 4th, the instrumental singular stems ending in *-o* and *-jo*, changing into *-omb, -omb)* and

§ 4. the individual differences of the Occidental Slavonic languages (1st *tort, tolt, tert, telt* > *trat, tlat, trět, tlět*; 2nd, *dj, tj* > *ž, č*; 3rd, the form of the pronoun *ten*; 4th, the genitive and dative singular, masculine and neuter of the type *dobrego, dobremu*).

§ 5. Old Central Slovak had a position of its own in the sense that it had some ancient forms in which it differed from Western Slavonic and approached Southern Slavonic. They are the following: 1st, the change *ch* > *ś* in the second palatalization, 2nd, the change *dl, tl* > *l*; 3rd, *ořt-, ořt-* > *rat-, lat-*; 4th, the form of the third person plural of the verb *byti* (= to be): *oni seřb* > *sā* > *sa* (this is a form special to Central Slovak); 5th, the form of the 1st person plural of the present tense ending in *-mo*. The so-called Yugoslavisms can be explained neither by the fact that Central Slovak was a South Slavonic language (S. Czambel), nor by the fact that the existence of such Yugoslavisms is denied (Fr. Trávníček). It is not possible to suppose that they originated in the mixing of South Slavonic tribes with the Slovaks at the time of the Hungarian invasion. It is necessary that the Proto Central Slovaks were an Occidental Slavonic tribe of a peripheral type even in the old Slavonic home-country, and that they were a tribe settled in the proximity of the Proto South Slavonic tribes. That is why we find certain peculiarities in their dialect.

In connection with the origin of Central Slovak, the question arose as to the settlement of the northern regions of Central Slovakia. Contrary to the opinion that the northern region of Central Slovakia had not been settled before the 13th century and that it was only after that period that Central Slovak came into being as a result of crossing of languages (V. Chaloupecký) it must be admitted that the northern region of Central Slovakia was settled by the ancestors of the Slovaks since the most ancient times and that Central Slovak is an old dialect. It is, however, possible that the northern region of Central Slovakia was originally settled by Proto Western Slovaks and Proto Eastern Slovaks and that the ancestors of the Central Slovaks came to form a new layer in these settlements, prior to the 10th century or in the course of the 10th century.

§ 6. The Czechoslovak group differed from the Lechit group prior to the 10th century by the following signs: 1st, *trat, tlat, trět, tlět* as against the Lechit *trot, tlot, tret, tlet*, 2nd, the Czechoslovak nasal sounds *ŭ — ā* as

against the Lechit nasal sounds $a — \check{a}$, 3rd, the preserving in the Czechoslovak languages of r, l as against the Lechit consonant form of r, l ; 4th, the Lechit dispalatalization $\check{e} > a, \check{a} > a, e > o$.

Old Eastern Slovak used to be considered a dialect of the Lechit group. Zdz. Stieber now holds the opinion that it is an old dialect resulting from a crossing of Polish and Slovak. We are of the opinion, however, that it is an old dialect of the Czechoslovak group. The features that remind one of the Lechit group are either taken over from Polish or are the result of a native development, to be sure, or have developed under the influence of the Polish model, or, again, it may be a similar development that went on on parallel lines. It must be remembered that the structure of Eastern Slovak, owing to its geographical position, had many features of its own.

§ 7. It was even before the 10th century that in the western branch of the Czechoslovak group certain features had developed differently from those of the eastern branch. We have in mind the following features: 1st, the Slovak $dj > \check{z}$ as against the Czech $dj > \check{z} > \acute{z}$; 2nd, the Slovak $j\check{y}g\check{o}la > ig\check{o}la > igla > ihla$ as against the Czech $j\check{y}g\check{o}la > jegla > jehla$; 3rd the Slovak $kr\check{o}vb > křvb > křv$ as against the Czech $kr\check{o}vb > křev$.

§ 8. The sound structure of the Primitive Slavonic dialect on the territory of Slovakia was homogeneous enough before the disappearance and the vocalization of the „jers“. In this study it is taken for granted that phonologically a relationship of soft — hard existed both in vowels and consonants. From among the consonants only k, g, ch , were odd and hard and $\check{c}, \check{s}, \check{z}, \acute{c}, \acute{z}$ were odd and soft. Originally there were two intonations (acute and circumflex), but towards the end of the Primitive Slavonic period two more intonations came into being (new-acute and new-circumflex). Towards the end of the Primitive Slavonic period a syllable could have been long when it was the bearer of an intonation or when it preceded a syllable bearing the intonation. The Primitive Slavonic, as current on our territory, included also syllabic r, l .

Chapter II.

Development in the 10th and 11th centuries

§ 9. At this time, the Slovak territory becomes part of the Hungarian state. The Slovak territory is clearly bounded. No economic or political centre is formed on Slovak territory. No feudal ruling class of Slovak origin sprang up.

§ 10. In the 10th century the weak „jers“ disappeared and the strong “jers” became vocalized. In Central Slovak vocalization took the form of $\bar{o} > o$, $\bar{b} > e$, while in Western and Eastern Slovak it took the form of $\bar{o} > a$, $\bar{b} > e$.

§ 11. Some individualities in the vocalization of “jers”. With the disappearance and vocalization of jers, the stem form of certain words changed (e. g. *chlapec* — *chlapc-a*); some words underwent a morphological levelling, e. g. *starček*, *starčeka* (instead of *starečka*); prepositions had originally vocalized with their nouns, but this regularity changed later, etc.

§ 12. Contraction. Apart from regular contraction, there were also special cases. Combinations in which one syllable had a jer and the other had *i*, *y* or jer, were not subject to the vocalization of jers (e. g. *stryjць* > > *stryicь* > *strýc*). Combinations of the type of *bjē*, *bjā* were contracted to *ē*, *ā* (not into a diphthong). The nominative and accusative singular neuter of the adjective *dobroje* was contracted in Central Slovak into *dobrō*. It is possible, however, that the Central Slovak form *dobrō* came about as a result of the working of the rhythmic law concerning two lengths.

§ 13. Nasals were “denasalized” as follows: $\bar{e} > u$, $\bar{e} > \bar{a}$. This denasalization took place in the 10th century.

§ 14. Depalatalization of consonants. The oldest depalatalization in Czech is the change *fer*, *fel* > *təl*, *təl*, (*patero*, gen. plural *přátel*). It is not clear whether this depalatalization was present also in Southern Western Slovak. Otherwise, this depalatalization is not to be found in the other Slovak dialects. Another type of depalatalization is the depalatalization, after the disappearance of weak „jers”, of a soft consonant before another consonant (*jašbn-* > *jašn-* > *jasný*). In Western and Eastern Slovak this depalatalization did not often occur before labials. In the south of Western Slovakia there were other two cases of depalatalizations. The hardening of consonants related to disappearance of the consonantal correlation of softness is also to be considered as a case of depalatalization.

§ 15. In Central Slovak we note the following relative chronology of the fundamental changes in the 10th century: 1st, disappearance and vocalization of jers; 2nd, denasalization; 3rd, contraction. On the other hand, in Western and Eastern Slovak this relative chronology was as follows: 1st, contraction; 2nd, disappearance and vocalization of jers; 3rd, denasalization. The following facts bear it out: from the form of the instrumental singular fem. *ženojō* Central Slovak developed first *ženoju* by denasalization and later *ženou* by contraction. In Western and Eastern Slovak *ženojō* developed first, by contraction into *ženō*, and then, by denasalization,

into *ženú*. The “jers” vocalized only into sounds which were already present in the system. In Western and Eastern Slovak *oje, yje* > *ǎ* was formed as a result of contraction and the hard “jer” was vocalized into *ǎ*. In these dialects, therefore, contraction took place before the vocalization of jers. The rhythmical law originated in Central Slovak only thanks to the fact that the “jers” disappeared first and only then did contraction take place.

§ 16. The development of the sound structure in the 10th century. It was after contraction that vowel *ǎ* appeared in Western and Eastern Slovak. The disappearance and the vocalization of jers caused several changes in the sound structure: closed syllables were formed, the notion of the contrast of hardness/softness changed. From now on phonological hardness/softness could concern only consonants or only vowels. Slovak dialects divided, from this point of view, as follows:

A vocalic correlation of softness was formed in Northwestern Central Slovak, consonantal contrasts of softness ceased to be phonologically relevant. In this dialect the vowel *á* (*a* after a soft consonant) developed into *ä* and became an independent phoneme. The vowel *ě* became a closed narrow monophthong. In the consonantal system the consonantal contrasts of softness ceased to be taken into account as phonologically important. Certain irregularities appeared with the consonants *r* — *ř*, viz. that even after the older hard *r* we often have, in Central Slovak, the sound *ä*. Foreign *l* was often taken over as soft *l* and borrowed words ending in *r*, *l*, have several case forms modelled according to soft stems.

A consonantal correlation of softness appeared in Southeastern Central Slovak, in Western and Eastern Slovak. This means that the contrast of hardness/softness was taken into account in the case of consonants. It was after denazalization in Southeastern Central Slovak that the vowel *ä* (*e* > *ä*) appeared and the vowel *ě* became narrow and merged with the old *e*. The development in Western Slovak was similar, but the development of the vowels *ě* — *e* — *ǎ* went on on parallel lines. In Southern West Slovakian the vowels *e* and *ǎ* merged into *ǎ* and the vowel *ě* became a narrow monophthong *e*. The consonants before the vowel *ǎ* became hard (*ofec* > *otac*). In some parts of Southern West Slovakian there appeared also a change of *ě* > *ä* > *a*, e. g. *děk-* > *däk-* > *dak-* (*dakuvat*). In Northern West Slovakian *ě-e* > *e* became merged. The vowel *ǎ* remained here in its original extent. In Eastern Slovak the same development took place as in Northern West Slovakian.

In borrowed words the vowel *e* often changed *e* > *ä* > *a*. For example, the Hungarian word *teve* > *läva* > *fava*. The change *e* > *ä* > *a* often

occurred in native words too (*led* > *lad*, *bolest* > *bolast*, *bledý* > *bladý*, *žleb* > *žlab*, *sňeh* > *sňah* etc.)

§ 17. Peculiarities in the development of the “jer” alternations. In the Central Slovakian dialects *ɔ* often alternates with *o* (*ovos*, *ocot*, *orol*, *kotol*, *bubon*, *domčok*, *kožušok*, *šoptať*, *služobný* etc.). *ɔ* often alternates with *e* (*nechef*, *lakeť*, *ten*, *teraz*, *teda*, *keby*, etc.).

Some forms of Central Slovak penetrated into Western Slovakia, where there was a regular vocalization *ɔ* > *ə*, *ɔ* > *e*, e. g. *moch* — *mach*, *orol*, *chrbát*, *lan* etc. In West-Slovak territory, the case ending of the instrumental singular masc. and neuter is generally in the form of *-om*. The same holds good, generally speaking, of Eastern Slovakia. The endings *-om̂*, *-em̂* (originally *o-st*) and *-om̂*, *-em̂* (originally *u-st*) were probably alternatively used. After the disappearance and vocalization of “jers” the endings *-om* prevailed in most of the territory.

In the East Slovakian dialects the vocalization of jers took the form *ɔ* > *ə* > *e*, *ɔ* > *e*. But we very often meet, especially in the eastern region, the strong *ɔ* alternating with *o*. This alternation originated here in the labialization of *ə* > *o*, e. g. *vən* > *von*, *məch* > *moch*. A decisive element was also the fact that after the limitation of the correlation of softness of consonants in East Slovakia and after the change *ə* > *e* the vowel *e* could not appear after hard consonants, and so the change *ə* > *o* took place here (and not the change *ə* > *e*).

§ 18. Further changes in connection with the disappearance and vocalization of “jers”.

Secondary syllables, which had been formed after the disappearance and vocalization of jers were removed in Slovak either by the appearance of full syllables in their place, or the structure of the word was changed to such an extent that the sonora could be syllabic, or there came about a change e. g.: *rɔzä* > *riža*, *erza*, *arza*, *orza*, *zerz*, *l̂žica* > *lyžica*, *m̂gla* > *hmla*, *v̂ětr̂* > *v̂jetor*, *kazn̂* > *kázeň*, *osm̂* > *osem* etc.

In doing away with the group “consonant + sonora” at the end of a word, it was actually a matter of the so-called inserted vowels. If the sonora was originally soft, Central Slovak inserts the vowel *e* (*ogn̂* > *oheň*), if the sonora was originally hard, the vowel *o* is inserted (*v̂ětr̂* > *v̂jetor*). So is it, too, in the case of the *l*-participle of the type *vedl̂* — *v̂jedol*. This development of secondary syllables was caused by the fact that even before the disappearance and vocalization of jers the consonants *r* + jer and *l* + jer became syllabic; after the disappearance of jers and after their vocalization neither *r* nor *l* was ever non-syllabic between consonants. This

was one of the reasons why the sonora was replaced by a full syllable in the secondary syllable. Secondary syllables were replaced in Slovak by full syllables at a time not long after the 10th century.

Accent, intonation and quantity at the time of the disappearance of jers. Metatony appears. A further change took place in the shape of the transference of accent from the final weak jers to the preceding syllable (*konьcъ* > *koněcъ* > *koňěc*, *stolъ* > *stólъ* > *stól*, *nesešъ* > *nesešъ* > *ňesěš* etc.).

Accent, intonation and quantity after the disappearance of jers. Circumflex, new-circumflex and acute intonations came to be re-valued in Slovak as shortness, new-acutes became long in Slovak.

Before the disappearance and vocalization of jers the length remained in an accented syllable or in the syllable preceding the accented syllable. This had an influence on the origin of the rhythmical law. In Western and Eastern Slovak contraction took place before the disappearance and vocalization of jers, that is, before the disappearance of the Proto Slavonic accent and intonation. New longs were thus added and the old distribution of longs in connection with accent and intonation was disrupted. In Central Slovak there was first the disappearance and vocalization of jers and so the Proto Slavonic intonations and accent disappeared. There developed a state in which only pre-stress longs were preserved (the length under accent was reflected as shortness). It was in this way that the model of the rhythmic law came to be formed: after an unaccented long which was preserved there always stood a short syllable, because the accented long that followed was shortened. When contraction came into being, all the new lengths were shortened according to this model, if they were in disaccord with it. The origin of the rhythmic law cannot be explained from the mechanism of the articulating organs of speech.

Inserted vowels in the genitive plural feminine and neuter. In Northern Central Slovak *á* or *je* is usually inserted after a shortstem vowel in the genitive plural, after a longstem vowel *o* is usually inserted (*dějuka* — *dějovok*, *doska* — *dosák*, *hruška* — *hrušjek*). In Southern Central Slovak *uo* is usually inserted after a shortstem vowel, while *o* is usually inserted after a longstem vowel (*perla* — *perjol*, *djierka* — *djierok*). The tendency for the selection of such inserted vowels became a practice after the disappearance and vocalization of jers according to the group of words, which corresponded to the model of words given above. For instance, in the words of the type such as *konьcъ* > *koňěc*, *nesešъ* > *ňesěš*, *ovьcъ* > *ovięc*, after a shortstem vowel there developed a syllable with *ē* > *je*. The inserted *ē* > *je* developed after soft consonants. After hard consonants an inserted *á* developed in Northern Central Slovak. This *á* is a pendant of the so-called

jer-variant *a* (see below). There were, on the other hand, three-syllabic words with the ending *-akǎ*, in which the first syllable was long and the second jer-syllable short (*pěszakǎ*, *pěšakǎ* > *pjesok*, *pjeska*). These words served as models for the short inserted *o*. The exploitation of the long *á*, *ó* > *uo* was motivated by the endeavour to limit consonant alternations in the stem.

The so-called jer-variant *a* originated in the root of Northern Central Slovak words in which it was necessary to remove the alternation of the jer vowel. We are here concerned with cases like *mǎchǎ*, *mǎchu* > *moch*, *mchu* > *moch*, *machu*; *dǎska* > *dskǎ* > *daskǎ*; *rǎžǎ*, *rǎži* > *rož*, *rži* > *rož*, *raži*. It is, therefore, a question of an inserted sound. From the forms in which it was proper this sound penetrated also into other forms (*raž*, *mach* etc.). The so-called jer-variant *a* is not a Yugoslavism in the Slovak language.

§ 19. The development of the syllabic *r* and *l* after the disappearance and vocalization of jers. The combination "lingual consonant + *l'*" changed in some of the Slovak dialects in such a way that the vocalic element was transferred after the syllabic *l* and was altered into *u* (*l' > lu*). In East Slovak this change took place after all the lingual consonants with the exception of *č*, *š*, *ž*, (i. e. after velar sounds also): *chlustac*, *klubo*, *tlusti*, *slup*. In West Slovak this change took place also after *č*, *š*, *ž*; *dluch* — *duch*, *chlup* — *chup*, *žluti* — *žuti*. In West Gemer and East Novohrad the syllabic *l* in these positions changed into *ol* > *ou*, *o*: *žoute*, *kosko*, *sonko* (= *žltý*, *klzko*, *slnko*). In other cases the syllabic *r*, *l* remained in West and Central Slovak. In the central and western dialects the syllabic *l*, *r* were accompanied, up to about the 15th century, by a vowel-glide of the *i*- or *y*-type.

In East Slovak dialects the syllabic *r*, *l* changed into a consonant with an accompanying vowel. The oldest form were *ir*, *il*, *yr*, *yl*. These have been preserved up to now in the peripheral dialects. A change took place in the second phase (13th—15th century): *ir*, *il*, *yr*, *yl* > *er*, *el*, *ər*, *əl*. This phase has been kept up to now in East Gemer (with the change *ər*, *əl* > *er*, *el*). In the last phase a change occurred in Eastern Slovak *ər* > *ar*, *əl* > *ol*. And so the most usual forms in Eastern Slovakia to-day are: *verch*, *perši*, *šmerc* (< *vrchǎ*, *pǎrv-*, *smǎrtǎ*), *zarno*, *hardi*, *polni*, *žolti* (*zrno*, *grd-*, *pln-*, *žlt-*).

The combination "r + jer, l + jer" had developed in East Slovak so that in a strong position the jer became vocalized, in a weak position a syllabic *l*, *r* had developed, which then developed further as another syllabic *r*, *l*. For example: *krǎvǎ* > *kref*, *kreu*, gen. *krǎvi* > *křvi* > *kervi*. The old regularity, however, is here disguised by many newer levellings. The deve-

lopment of the syllabic *r*, *l* in Eastern Slovak did not proceed on the same lines as in the Polish language but it has many characteristics similar to the development in Polish.

The group *čr-* very often developed in Western and Central Slovak into *čer-*, *čēr-* (*čörn-* > *čěrný* > *čierni*), the group *žr-* is preserved in the word *žrd*, but not in the word *Žarnovica*, the group *ščr-* changes in Central Slovak into *štr-* (*ščrk* > *štrk*).

In Central Slovak there often occurs the change *tł, dl* > *kl, gl* (*tlstí* > *klstí*, *dlho* > *glho*).

Chapter III.

Development in the 12th and 13th centuries

§ 20. Introduction. A so called-internal colonization occurs in this period which increases the density of population. A partial shift of the population takes place, too. A lower nobility is formed, the medieval towns receive their definitive form and German colonists came into them. Even the invasion of Mongolians (1241) brings changes in the distribution of inhabitants. A certain extent of the changes of this period concerns the whole Slovak territory.

§ 21. The change *g* > *γ* > *h*. In this study we start from the hypothesis that the change *g* > *γ* took place in Slovak at the beginning of the 12th century. It did not take place in the group *zg*. That is why it was possible to take over rather quickly words with the consonant *g*. The change *γ* > *h* took place later (approx. since the 13th century) and it took a longer time to develop. The sound *γ* is preserved till now in a neutralizing position instead of *ch*, *h*. The consonant *h* is voiced in Slovak. It is voiceless in East Liptov and part of Šariš.

§ 22. The change *šč* > *šl*, *žž* > *žd*. The change *žž* > *žd* took place soon enough after the disappearance and vocalization of jers; the change *šč* > *šl* took place only in the Central Slovak dialects in the period from the 13th to the 16th centuries.

The change of sibilants in Novohrad and Gemer. In Novohrad and in the western part of Gemer the consonants *č*, *ž* partly remained soft up to the complete liquidation of the consonantal correlation of softness, but partly they became hard. But in central and eastern Gemer the consonants *č*, *ž* became hard in their full extent, and that happened long before the liquidation of the consonantal correlation of softness. After this change, sometime in the 12th century, there occurred, in central and eastern Gemer,

the change $\check{c} > \check{s}$ ($\check{c}\check{a}s > \check{s}\check{a}s$, $o\check{c}i > o\check{s}i$). In Novohrad and in western Gemer the old \check{c} , \check{s} , \check{z} split into hard and soft. Sometime in the 15th century a change occurred in central Gemer, i. e. $l > \check{c}$, $d > \check{z}$ in certain positions ($d\check{e}f\check{i} > d\check{e}\check{c}i$, $d\check{i}v\check{i} > \check{z}i\check{v}i$).

The first \check{z} originated so that the verbs *gázäti*, *sázäti* passed from the model *voläti* to the model *česäti*. It may have happened at the time when the old \check{z} became hard. The old \check{z} became hard in North Central Slovak soon after the loss and vocalization of jers. In Western Slovak it became hard before assibilation. And so the first \check{z} could originate in Western Slovak sometime at the beginning of the 12th century. The first \check{z} did not arise in Eastern and Southern Central Slovak.

§ 23. Central — Slovak palatalization of velars. Here we have to do with a shift in the articulation of the velars in the direction of the hard palate. It is seen in the fact that in southern Central Slovak the syllables *ky*, *gy*, *chy*, *hy* changed into *ki*, *gi*, *chi*, *hi*, though in other cases the change $y > e$, $\acute{y} > e\check{i}$ took place. The palatalization of velars appeared next, in morphology. In the dative and locative sing. fem. of *a*-stem words we find the forms *ruki*, *nohi*, *muchi* (according to the *ja*-stems, e.g. *duši*). In the nominative and accusative plur. masc. and in the fem. of *a*-stem words we have the forms *ruke*, *nohe*, *muche*, *roke*, *rohe*, *hrache* (according to *ja*-stems and according to *jo*-stems, for inst., *duše*, *nože*). The palatalization of velars originated in such a way that the consonants *k*, *g*, *ch*, *h* became, from the point of view of the contrast hardness/softness, neutral, and, therefore, the vowel *y* could not occur in a position after them, as it stood only after hard consonants. That is why the syllables *ky*, *gy*, *chy*, *hy* changed into *ki*, *gi*, *chi*, *hi*. But as a soft consonant stood before the vowel *i*, there occurred a change *ki*, *gi*, *chi*, *hi*. Palatalization of velars took place in those languages in which the old \check{s} , \check{z} (and in some cases also \check{c}) became hard and in which there was no such vowel as ə (back *e*). New forms arose in case endings by way of phonemic and morphological levelling.

§ 24. The change $l > \acute{c}$, $d < \acute{z}$. This change occurred in Western as well as Eastern Slovak. It occurred in languages and dialects which had the consonantal correlation of softness, which had the old \acute{z} ($< dj$) and in which the old \acute{c} , \acute{z} became hard. We suppose that the change $l > \acute{c}$, $d > \acute{z}$ was present also in the old Moravian-Slovak dialects. In Southern West Slovak this change took place principally in the syllables *li*, *di*, *le*, *de*, and in one part of the territory also in syllables with an original nasal sound ϵ (*la*, *da*). In Northern West Slovak and in Eastern Slovak this change occurred also in the syllables *le*, *de*, *te*, *de*. Assibilation took place at the end of the 12th century or at the beginning of the 13th century.

§ 25. Origin of double consonants. Double consonants developed in some regions of Western Slovakia. Conditions for the occurrence of double consonants appeared after the disappearance and vocalization of jers, when identical or similar consonants often came to stand side by side. But long consonant sbegan to form in such a way that in the course of the change of $l > \acute{e}$, $d > \acute{z}$ in the groups $dň$, dl , which were pronounced $dň$, dl , this d was not assibilized, but in certain parts of the region it adjusted itself to the following $ň$, l and thus arose $dň > ňň$, $dl > ll$. Very soon this change took place also in the group $dn > nn$, $dl > ll$. After the neutralization of voice had to come about, all the groups of identical consonants that sprang after the disappearance of jers came to be considered as longs in this region. Apart from this, there arose new double consonants. Double consonants (long) began, therefore, to be formed in certain parts of West Slovakia at the time of the change of $l > \acute{e}$, $d > \acute{z}$, that is, at the end of the 12th or at the beginning of the 13th century, and were fully constituted in the course of the formation of the neutralization of voice in the 13th century.

§ 26. Origin of the neutralization of voice. There can be no question as yet of a neutralization of voice in Proto Slavonic. The neutralization of voice did not occur after the disappearance and vocalization of jers either. The neutralization of voice dates only after the change $g > \gamma$. It came about in two phases. After the disappearance and vocalization of jers, voice became phonetically assimilated, but the contrasts of tension (lenis-fortis) remained unchanged in assimilated consonants. Sometime after the change $g > \gamma$ even the contrasts lenis - fortis adapted themselves to the phonetic voice or voicelessness.

In Slovak the prefix *s-* and the preposition *s* before voiced consonantes change into *z*, whereas it is not so in Czech. The reason of it is that in Slovak the sonora are the only odd ones in the contrast of voice and voicelessness, that is why in their case voice appears as an obligatory phonological mark. In Czech even the noisy *c*, *č*, *k* are odd, that is why with the sonora voice does not appear in this way. The sonora became the only „odds“ after the change $g > \gamma$, when *g* remained in the group *zg*, and after the appearance of a new *ž*. Judging from this the neutralization of voice should have originated sometime in the 13th century.

§ 27. The change $w > v$. The consonant *v* was bilabial in Proto Slavonic (we write it as *w*). In the course of time it changed into labiodental *v*. In Central Slovak, in the course of diphthongization $\bar{o} > \bar{u}o$ there arose a sound which was very close to the bilabial *w*. That is why the groups *wo* and *uo* — homonymous from the acoustic point of view — came to stand in words like *woda*, *chwoja*, *slowo*, *uosome*, *kwoš*, *kwora* etc. This acoustic homo-

nymity was not desirable, because the diphthong uo functioned as a syllabic length, whereas the group wo was a combination of a consonant with a short vowel. For this reason, perhaps, there came the change of $wo > vo$ and later the change of $w + \text{vowel}$ into $v + \text{vowel}$. In the position $w + \text{consonant}$, the old bilabial w remained in Central Slovak. In the Southern West Slovak dialect, there occurred first the change $w > v$ and then followed the neutralization of voice. It is also in the western area of East Slovak. In these dialects the v -sound at the end of words and before a voiceless consonant is neutralized into f . In the Nitra region there occurred a complete change of $w > v$, but at the end of a word and before a voiceless consonant the v — sound is not neutralized into f . In the eastern part of East Slovak the situation is similar to that in Central Slovak. Slavonic languages show that v is neutralized into f at the end of words and before a voiceless consonant in those cases where $v - \acute{v}$, $f - \acute{f}$ occur as couples. That is why this neutralization occurred also in Southern West Slovak as well as in the western area of East Slovak. The change $w > v$ came about also in order that the contrasting quality of the groups $wu > vu$ ($w\acute{o} > wu > vu$) might be enhanced.

§ 28. Diphthongization $\bar{e} > ie$, $\bar{o} - uo$. This change occurred in most Central Slovak dialects with the exception of Novohrad. The diphthongization $\bar{e} > ie$, $\bar{o} > uo$ originated at the beginning of the 13th century. This diphthongization was not to be found in Western or Eastern Slovak.

In the region of Gemer there was another change, viz. $ie > ja$, $uo > va$. This came about because, in spite of the diphthongization $\bar{e} > ie$, $\bar{o} - uo$ current here, the rhythmic law concerning two consecutive long syllables did not hold. By the change $ie > ja$, $uo > va$ the diphthongs ie , uo underwent quite clearly the alteration „consonant + short vowel“ and ceased to be diphthongs. The new long \acute{e} , \acute{o} arose from the changes $ej - \acute{e}$, $ou > \acute{o}$.

Chapter IV.

Development in the 14th and 15th centuries

§ 29. Introduction. Various social factors were the cause that integrating tendencies appeared in Slovak dialects. From among the language changes the most important is the disappearance of the consonantal correlation of softness and the convergence of Central and Western Slovak.

§ 30. Disappearance of the consonantal correlation of softness. The substance of the disappearance of the consonantal correlation of

softness lies in the fact that the consonantal contrasts of softness cease to be felt as phonologically binding. This caused certain facts in the consonantal as well as in the vocalic systems.

In the northern West Slovak the disappearance of the consonantal correlation of softness appeared quite markedly in the regions round Bánovce and Trenčín in the fact that forms with the change of $l > \acute{c}$, $\bar{d} > \acute{z}$ were replaced by forms without this change. This happened towards the end of the 13th century and at the beginning of the 14th century. The other contrasts of consonantal softness disappeared without any peculiarities in this region.

In southern West Slovak, even before the total disappearance of the consonantal correlation of softness, the consonants \acute{s} , \acute{z} , \acute{c} , \acute{z} , \acute{r} , merged with the consonants s , z , c , z , r . Thus we can explain the origin of the forms of nom. plural masc. inanimate and fem. like: *kose*, *koze*, *nose*, *voze*, *zire* as well as that of the forms of dative and locative sing. in the forms of: *v lesi*, *na vozi*, *v zelezi*, *o misi*.

In the Trnava region $l - \bar{l}$ and $n - \bar{n}$ merged into l , n . In the region of Záhorie the difference $l - \bar{l}$ ($> \mu - l$), $n - \bar{n}$ has been preserved.

In Western and Eastern Slovak the group *srě-* changed into *stre-* (*srěda* $>$ *streda*) at the end of the 12th century.

In the region of Záhorie the group *črě-* changed into *stre-* (*črěvo* — *strevo*).

In northern West Slovak the variants \acute{a} , \acute{o} , \acute{u} , y , merged with their basic variants without exception.

The vowels \bar{e} , \bar{o} were narrow. In their pronunciation there preceded a short \acute{i} -element before \bar{e} . In the course of the disappearance of the consonantal correlation of softness the liaison with the preceding consonant and the hardness or softness of the preceding consonant were compensated by the fact that the \acute{i} -element and the μ -element which occurred before \bar{o} became phonologically relevant ($e - \acute{i}\bar{e}$, $\bar{o} > \mu\bar{o}$). Similarly the vowel \bar{a} developed into $\acute{i}\bar{a}$. Under the influence of the Central Slovak dialects the diphthongs $\acute{i}\bar{e}$, $\mu\bar{o}$, $\acute{i}\bar{a}$ were shortened into $\acute{i}e$, μo , $\acute{i}a$ in the Trenčín area. In the region of Bánovce the \bar{o} remains unchanged and \bar{a} changes into \acute{a} . In the south of the Western region it was \bar{e} and in the region of Záhorie it was \bar{o} that underwent the change $\acute{e} > \acute{i}$, $\acute{o} > \acute{u}$. After labials there occurred, in the region of Záhorie, a change of $\bar{a} > \acute{j}a$, $\bar{e} > \acute{j}e$. In this region three occurred in some cases also the change of $\bar{u} > \acute{i}$, $\bar{ä} > \acute{e}$, $\bar{ä} > \acute{i}e > \acute{i}$. Besides these, also other changes of vowels occurred in the southern part of West Slovakia.

In southern Central Slovak the consonantal correlation of softness disappeared, on the whole at once, so that there was no special development in connection with consonants. The sound \acute{o} changed into e : *oráčevi*, *s kováčien*, *na cižen* etc. The sound \acute{u} changed into i : *lid*, *ciži*. In connection with these changes we notice here also the change of $y > e$, $\acute{y} - \acute{e} > \acute{e}i$. Even the

sound \bar{a} changed into ei . From the syllabic l the diphthong ou originated here at a length position (*douhi, žoute*). Sometimes many of these features were explained as Bohemisms. But they are to be taken as a result of native development.

In Eastern Slovak the consonantal correlation of softness has been, in fact, preserved up to this day. In the western area it is preserved in remains, while in the eastern region it is wholly preserved in the Sotac dialects. The consonants \check{c} , \check{s} , \check{z} are hard in the Sotac dialects, the consonants k , g , ch , h have, from the point of view of softness, become couples ($k - \acute{k}$, $g - \acute{g}$, $ch - \acute{ch}$, $h - \acute{h}$).

In the course of the limitation of the consonantal correlation of softness the vowel a changed, in Eastern Slovak, into e or into o (see § 17). In the Sotac dialects there occurs also the change $e > \acute{a}$, when a soft consonant precedes and no soft consonant follows. Apart from these, in Eastern Slovak, there occurred, in individual cases, the change $e > \bar{a} > o$. The vowel y merged with the vowel i , with the exception of the northern borders of Eastern Slovak and the Sotac dialects. In the position after a labial, \bar{a} changed into ia . Long \bar{e} , \bar{o} , \bar{a} developed in connection with the disappearance of quantity in Eastern Slovak.

§ 31. Development of quantity and accent. In Eastern Slovak the rhythmic law strengthened the position of quantity. In Czech quantity was also preserved thanks to the fact that after several sound changes morphological homonymy was strengthened. In Western Slovak quantity was preserved under the influence of Central Slovak as well as under the influence of literary Czech. But there were no direct reasons for the preservation of quantity in Eastern Slovak. That is why it disappeared (as it did in Polish).

In the course of the disappearance of quantity, there occur, in Eastern Slovak, also changes in the couples $\bar{a} - \acute{a}$, $o - \acute{o}$, $e - \acute{e}$. Short \bar{a} changed into e and long \bar{a} changed, in general, into a (in the Sotac dialects it remains in the shape of \bar{a} up to the present). After labials both short \bar{a} and long \bar{a} give the group ia . The pairs $e - \acute{e}$, $o - \acute{o}$ develop parallelly. Short e , o remained unchanged on principle, only in some cases they were either lengthened or they acquired an expressed narrow pronunciation and developed further as long \acute{e} , \acute{o} . Long \acute{e} , \acute{o} changed, in the course of historical development, into ie , uo . There is no question here of diphthongization in the sense it was understood in Central Slovak. This is a case of recompensation of the contrast of hardness-softness and of the qualitative expression of the difference $e - \acute{e}$, $o - \acute{o}$, with the disappearance of quantity. In the northern part of Eastern Slovak we find to-day, instead of the old \acute{e} , \acute{o} , the vowels i , u . The change $ie > i$, $uo - u$ dates probably from the 16th century. Quantity

began to disappear, in Eastern Slovak, in the 15th century; in the 16th century it had disappeared on most of the territory, and has remained in the Sotac dialects up to the present day.

In Novohrad and Gemer we meet the so-called shifted length: *nožík* > *nóžik*, *vykopaná* > *vikopána*. This feature originated in the fact that two regions met here: one in which accent was put on the last but one syllable, with one where the rhythmic law was in force.

Development of accent. After the disappearance and the vocalization of jers accent became phonologically irrelevant. The Proto Slavonic accent and intonations disappeared. The rôle of accent in present-day Slovak is only to limit words, to stress the word in a sentence. In its limiting rôle accent in Central Slovak is used, on principle, on the first syllable. In the stressing rôle accent is used either on the first syllable or on the last but one syllable. In Northern Central Slovak the stress on the penultimate syllable is marked by a higher tone. In Eastern Slovak both accent and stress, when in an unmarked expression, occur in the penultimate syllable. In the East Slovakian Sotac dialects quantity has been preserved up to the present and accent is on the syllable which is long. In Western Slovak unmarked accent is on the first syllable.

§ 32. Development in Northern Central Slovak. As late as the 14th and 15th centuries *y*, *ý* merged with *i*, *í*.

The syllables *ir*, *il*, *yr*, *yl* often change into *er*, *el*, *ér*, *él* (*pastýr* > *pastier*, *syr* > *sier*). The reason is that in the case of the syllabic *r*, *l* the accompanying vowel sound was of the *i*- or *y*- type. By this change the groups *yr*, *yl*, *ir*, *il* became clearly differentiated from the syllabic *r*, *l*.

The change *ä* > *a* occurred in Central Slovak in cases where *ä* was preceded by a non-labial and non-velar consonant. The vowel *ä* was preserved after labials and often also after velars. The vowel *ä* remained in its original extent in the dialects of Lower Orava, in Western Liptov and in Central and Eastern Gemer.

Diphthongization *ã* > *ia* began to take place in most dialects of Central Slovakia approximately from the 15th century. The centre of these changes was in the mining towns of Central Slovakia. From here this change spread northward to Turiec and Liptov. In Lower Orava, Western Liptov and Northern Turiec this change did not take place.

The final *-m* changed into *-n* and the final *-n*, *-ň* became *-m* in certain well bounded regions of Southern and Central Slovakia. Before a pause the change was regular, before another consonant there were several variations.

In Slovak we find numerous phonemic Bohemisms. They started to penetrate into Slovak since the 15th century when Czech became the literary language of the Slovak nationality.

Chapter V.

Development since the 16th century

By this time all the fundamental phonemic changes are completed. On the whole, they were carried through up to the 15th century. Since the 16th century we are witnesses of a merger of dialects, which manifests itself in the fact that some of the phonemic phenomena spread beyond their original bounds, others disappear. Bigger dialectal wholes are formed. Some migrations of the inhabitants, however, cause an increase of the microdialect variety of the region.

In Central Slovak, we witness at this period some differences in the distribution of the consonants *t, d, n* — *ť, ď, ň* in some limited regions. Under the influence of German miner colonists and in some places also under the influence of Valakkian Ukrainian colonists the so-called hard dialects (dialects without *ť, ď, ň*) were formed. Through a new penetration of the consonants *ť, ď, ň* into these dialects the so-called soft dialects are formed. In these soft dialects the *ť, ď, ň* are distributed differently from the actual Central Slovak dialects.

At this period the soft *l* merges with the *l*-sound in some part of the territory of Central Slovakia. This change has been alive up to the present day.

Similarly alive is the change *ä > e* affecting the remaining *ä*. In Western Slovak no new changes arise at this period.

In East Slovak dialect a change typical of this period is the alteration *ch > h* in some towns and their neighbourhood. This change occurred under Hungarian influence.

Slovak dialects are at present undergoing a process at the end of which they may cease to exist as a living category, since it is the common literary language which is ever more assuming the function of a medium of communication. Dialects were to a great extent the result of feudal dismemberment. And since this feudal division belongs to a past never to return, even local dialects have completed their original rôle.

Note. This summary can in no way replace the book as a whole. It is meant to serve only as a first and approximate information. Its very extent makes it incomplete and inaccurate.

VECNÝ REGISTER

(Číslkami sa označujú stránky)

<p><i>a</i> (samohláska) 65
 <i>a</i> (tzv. jerová striednica) 150, 154
 <i>á</i> vkladné 37, 146, 155
 <i>almuosan</i> 34
 <i>altare</i> 34
 <i>almužna</i> 34
 <i>aídel</i> 197
 <i>apoštol</i> 71, 183
 <i>arvani</i> 34
 <i>arža</i> 131
 <i>á</i> 63, 110, 111, 114
 <i>á</i> > <i>a</i> 114, 232—233, 242, 248, 258—259
 <i>á</i> > <i>e</i> 259
 <i>á</i> > <i>ia</i> 259
 <i>ã</i> > <i>á</i> 242
 <i>ã</i> > <i>ă</i> 248
 <i>ă</i> 104—105, 109, 110, 111
 <i>ă</i> > <i>a</i> 95, 195—196, 240, 242, 274, 275—276
 <i>ă</i> > <i>e</i> 114, 262, 292
 <i>ă</i> > <i>ě</i> 245—246
 <i>ă</i> > <i>ia</i> 246
 <i>ă</i> > <i>â</i> 261—262
 <i>â</i> 241—242, 259—260
 <i>â</i> > <i>a</i> 262, 281
 <i>â</i> > <i>á</i> 242, 252, 281
 <i>â</i> > <i>é</i> 281
 <i>â</i> > <i>ē</i> > <i>eĭ</i> 252, 254
 <i>â</i> > <i>ia</i> 224, 227, 242, 262, 267, 276—277, 277—279, 280, 282</p> | <p><i>ă</i> > <i>ia</i> 280—281
 <i>č</i> > <i>q</i> 46
 <i>q</i> — <i>č</i> 46
 <i>č</i> — <i>q</i> 46

 <i>b</i> — <i>ḃ</i> 255
 <i>ḃ</i> > <i>b</i> 234
 <i>baganže</i> — <i>bakanče</i> 175
 <i>banský</i> 94
 <i>barla</i> 116
 <i>báti se</i> 84
 <i>baza</i> 152
 <i>bázeň</i> 84
 <i>bažgovaľ</i> 176
 <i>bažant</i> 74
 <i>beda</i> 105
 <i>bedlivý</i> 122
 <i>beg</i> 138
 <i>berješ</i> 140—141
 <i>berú</i> 91
 <i>beštia</i> 183
 <i>beľah</i> 115
 <i>beľar</i> 197
 <i>bez</i> 83
 <i>bežáti</i> 105
 <i>bě</i> > <i>bje</i> 240
 <i>băčka</i> 127
 <i>bĭaleš</i> 115, <i>bĭaloš</i> 115
 <i>bidlo</i> 29
 <i>bĭelok</i> 149</p> |
|--|---|

bilag 115
birmovalí 74, 209
biskup 209
bladi 47, 48
blaho 25
blahoslávití 175
blacha 115
blana 48
blato 25, 48
blázen 133, *blázon* 132
bladý — *bladý* 116
blen 25
blesk 138
blcha, dat. sg. *blse* 27, 59
blícha 166
blisnuc 129
blíšťat 123
blúditi 91
blucha 160
blyščati se 22, 177
bočka 127
bojazlivost 89
bojazlivý 89
Boleráz 57
bolesť — *boľasť* 116
bolond (maď.) 91
borjovka 229
boza 152
brada 25, 48, 141
bralo 29
brána 140
bratráňec 108
bratš 25
brať — *berjem* 122
brau 44
brav 25
brázda 25, 48
bräda 108
breg 25, 138
bremä 25
brešt 25
breza 138
Brezany 57
brižok 127
brlloh 201
brnkat 59
brús 138
brvno 59
bubon 118

buda (partic.) 24, *буду*, *budeš* 91
bugnuvat 176
bucha < *blcha* 160
buchkalo 29
Buquen 190
brati > *brati* 25
Bzenec 81

c — *ć* 182—183, 255
ć > *c* 234, 255
c — *č* 234
č, č 71—72, 107
č, č > *c, č* 191, 235
cali 47, 48
celkom 47, 48
calovac 47, 48
catta 116
cedilo 29
cengaf 176
cerfica 197
cerpec 197
cesnek 127, *cesnok* 124, 152
cesta 138
cezeň 122
cěna 105
cireň 197
cirkey 119, 122
cisár 285
cítit 212, 285
cma < *ema* 95
cuzi 54
cvěts 21
cvijet 21
cvisti 21

č — *ć* 180, 189
č > *š* 180
č, č, č 71
čara 115
čas 139
čas > *čas* 180
často 91
častovat 155
-čäti 91
čäkaři 104
čas 104
částka 114
če > *ča* 116

- Čech, Česi* 27
-ček 107; *-ček* > *-čok* 107
Čepčín 209
čepiec 137, 148
čeremcha 239
Čeremošnyo 239
čerep 239
čerešňa 25
čerjeslo 239
čerpaf 169
čert 169
čert > *šert* 180
čerfaž 169
červ 169
červení 169
česalo 29
Česi 44
česnek 152, *česnok*—*česnak* 124, 151
čierni 169
čln 138
čo > *šo* 180
čolnok—*čolník* 157
čolo 47
čremcha 25, 239
črep 25, 239
črevo 25, 138
čřě- > *stre-* 239
črieda 25, 239
Čriemošnyo 239
čriješlo 239
črijevica 239
črchla 169
črpák 169
črpkaf 169
črpnút 169
črřif 169
črvoč 169
- d — đ* 234
đ > *ǰ* > *ǰ* 47, 49, 51, 53, 54, 56, 57, 191—197, 200, 201, 234, 243, 256
đ > *ǰ* 181
đabol 197
Dadosesani 46
dakuvat 95, 113
dar 138
darobný 119
daska 152
datel 93, 94, 95, 113
- Davle* 23
dážď 152
ded 139
dehef 119
denglavý 175
denný 198
deptaf 122
desäť 91
desatero 93
děšě 123, 152
deska 127, 152
devat 91, 113
devatero 93, *devätoro* 93
dchor 206
dišě 129, 152
dielo 138
diera 138
diefä 91
ďieuka 44, *ďieuka* > *ďiouka* 119
ďiouka 44, 229
ďiťa 285
dj 26, *dj* > *ǰ* 26, 53—57
dl 22
dl > *gl* 22
dl̥ > *gl̥* 169—170
dl > *l* 28—31, 62
dl > *ll* 28—31, 197, 201, 202
đl > *ll* 197, 200, 201
dl, ll > *l* 22
dláto 25, *dlát* 140, 141
dleskə — *dlaskə* 22
dlg 138
dloba 131
dlubac 157
dluhi 157
dlužen 157
dlžen 122
dn > *nn* 31, 197, 201, 202
ďň > *ňň* 31, 197, 201, 224
dobré 224, *dobrého*, *dobrému* 224, *dobrej* 89, *dobryo* 37, 86
domček, *domečka* 81, *domček* 118, 127
domək 128
doska 81, 151, 152
dozhi 158
doždík 152
dožen 158
draha 25, 48, *Drahy* 138
drať — *deriem* 122

drevenní 201
drevo 25, 138
drgať 59
driek 139
drieň 25
Drhovle 23
dška, na dščě 22
dub 91, 138
Dubovany 91
dúfat 285
dúha 91
dúho 159
duch 138
duošť 152
duša 141, *dušu* 91
dužen 159
dvere 82
dvoje 89
dym 139
dyržak 161
džska, dat. sg. džščě 21

e (samohláska) 65
e (za *č*) 119
e (vkladné) 147, 150
-e (nom. plur. fem.) 235
e > *ə* 195
e — *ə* 256
e > *ə* > *o* 257
e > *a* 116
e > *ä* 257
e > *ä* 116
e > *ę* 114
e > *ə* 95, 112, 113
e, ě > *i* 49
e > *o* 46, 47
eĭ 252, *eĭ* > *é* 227—229
-el > *-ol* 118
ē 66, 243, 259—260
ę 240
é > *e* 267
é > *ě* 44, 245
ĕ > *i* 243, 245—247
ē > *ie* 44, 109, 115, 148, 155, 241
é > *ie* > *i* 265
é — *ie* 266, 267
é > *jé* 243, 244
él > *jél* 244
ér > *jér* 244

ə 100, 111—113, 187
ə > *e* (vkladné) 128, 150, 240, 245, 246, 257, 258
ə > *o* 128, 129, 257
e < *č* 79
ər > *ar* 163, 164, 165
əl > *ol* 163—165
ĕ 224, 240, 242—245
ĕ > *ē* 243, 245, 246, 267
ĕ < *oje, yje* 100, 102
-ĕr > *-jér* 244
ě 65
-ě (nom. akuz. plur. fem.) 24
ě > *a* 46, 47, 116
ě > *ę* 92, 105, 112, 113, 114
ĕ > *ę* 105
ĕ > *i* 245, 285
ě, ē > *ie* > *ia* 39
ē > *ie* 211
ĕ > *ie* 223
-ego 27
-ech (lok. plur.) 126
-ek 127
-em (inštr. sg. mask.) 124, 127
-emu 27
-emъ (inštr. sg. mask.) 24
epišťola 183
erza 131
eržaf 131
ešče 177
ešfe 44
ę 47, 66, 106
-ę (nom. plur. fem. ja-km.) 24
ę > *ä* 49, 114
ę > *ä* 114
ę > *ä* > *ä* 90, 91

f 74, 213, 255
faloš 214
fara 214
farár 214
fasovať 214
fcaľe 47, 48
fčera 214
fedrovať 214
flkati 209
firhang 175
flak 214
fogaš 175

fortiel 214
frajer 214, *fräjer* 108
frk 74
frkati 209
fsazac 182
ftodi — *ftode* 121
fučati 209, 214
fuj 74
fuk 74
fúkati 214
fúra 214
funduš 214
futro 214

g — *ǵ* 255

g > *ɣ* 115, 135—136, 203, 205, 206,
207, 208, 297

g > *ɣ* > *h* 49

g > *h* 47

ga > *gä* 186

gaće 47

gacek 47

gad 139

gáfor — *káfor* 175

gagac 47, *gágať* 49

gágor 176

gagot 176

galamb (maď.) 91

galamuta 176

galgan 175

galoše — *kalošne* 175

gamba 175

garád 175

garbiar 175

gard (rum.) 26

gardło (poľ.) 22

gát 49

gaťe 49

gazda 175

gázäfi, *gážeš* 181

gä > *ga* 276

gäfelina 176

gbel 176

gbal 127

gbol 127

gde 176

gdo 176

gdova 176

gegnúť 49

geleta 175

gelo 176

gemba — *gamba* 49

gerenda (maď.) 91, 175

giňa 176

glgať 176

glgnúť 59

glhí 169, 176

glina 138

glupi 47

glžava 169

glžen 169

glžoba 169

gňes 176

golub 91

gomba (maď.) 91

gombália — *konvália* 175

gorlo 22

goromba (maď.) 91

grable 23

grad — *o gradě* 105

gradišče 177

grach 139

gräjcár 108

grcať 176

gremeň 176

grěchz 25

grg 176

grib 49, 175

grič 37

grieda — *krieda* 175

grieždiť sa 176

grifet 175

griňo 176

grip 47

grlo 22

grm 37

grman 176

grobla 23

grochkať 176

grumbľa 176

gruda 138

grúň 175

grunt 175

grzniak 176

gt > *c* 26

guba 138

gulaša — *kulaša* 175

gunár 175

gwiazda 21
gvě- 21
gy > *gi* 184—191, 274

h (znelosť) 177
h — *h̄* 255
h/z 191
halás 175
hámor 175
hamoval 175
Hana 177
handliar 116
hanobný 119
harčok 127
hardi 163
háreš 177
harlo 163
haviar 175
háza 55
helement 177
heveroval 115
hlad 25
hladat 113
hladiet 91
hlas 25, 48
hlások 149
hlava 48
Hleulan 23
hlinenni 201
hluza 25
hmla 131
hoc- 294, *hoci* 294
hoden, hodna 81, 122
hofier 214
homok 175
hora, huor 139
hospodin 175
hoybifi 158
hovadina 196
hovádo 91
hovjezi 54
hra 58, *hier* 146
hrable 23
hrad 25
hrada 91
hradba, hradieb 146
hrach 25, 48
hráza 53
hráč 108

hrdlo 22, 29
hrizol 132
hrkalo 29
hrmieť 59
hrňiec 137, 148
hrobla 23
hrubý 91
hrúza 285
hrza 59, 131, 152
hržať 131
hřibla 23
huba 91
hunt 175
húosta 177
hurka 175
hus 91
huta 175
hutat 159
hw- > *f-* 214
hwiezda 21, 214
hwizdal 214
hvižďal 214
hy > *hi* 184—191, 273
γ > *h* 176
γ (výslvnosť) 176

ch (v II. palatalizácii) 21
ch — *ch̄* 255
ch > *h* 294
ch > *ś* (II. pal.) 27
ch/ś — *ś* 191
chasoň 175
cherbet 166
chlad 25
chládok 149
chlap 25, 138
chlapček 81, -čok 118
chlapec, chlapca 81
chlieb, chleba 139
chľieꞥ > *chľiou* 199
Chlievany 23
chlop 47, 48
chľiou 229
chlustac 157
choseň 175
chotár 175
chraňic 48
chrbát 59, 124, 155, *chrbiť* 155
chrepeina 166

chtedi 220
chvála, chvál 140, 142
chvě- 21
chy > *chi* 184—191, 274
chýr 175
chyža 175

i 65
i > *ie* 266
i- < *jb-* 83
-ia (nom. plur. mask.) 44
-ia (nom. akuz. sg. neutra) 44
iä > *ie, ia* 280
ida (patric.) 24, *idem* 58, 83
ie (vkladné) 146
ie < *i* 265
ie > *ja* 227
iey > *ioy* 229
Iglon 59
igríc 58, 78
igola 65
ihla 58
ihra, ihraf sa 58, 83
ikra 58, 83
il > *el* 275
il > *él* 275
il > *řl* 245
imamb 65, *imanie* 83, *imat* 58
imä 58
imelo 83
iný 58, 83
-ince (přípona miest. mien) 35, 39
ir > *er* 275
ir > *ér* 275
ir > *řr* 245
iskra 58, 83, 138
istý 58, 83
išel 29, *išjou* 29
ju 292
izba 58, 209
Izrahelšči 22

j (fonéma) 109
j- 66
jablko, jablk 59, 84
jabluko 166
jačaf 91
jačmeň 91
jagať sa 176

Jáger 115
Jagersek 115
jagneťj- 26
jahňaci 26
Jalakšová 115
jaľec 66
jaľito 66
jalša 66
jama 138
jaseň 66
jať 91
jazerná strela 115
jazvec, jazveca 82
jeden, jedna 81, *jedon* 122, 123, 129
jedol 30
jeľec 66
jeľito 66
jeľša 66
jeseň 66
jesú (oni) 34
jey 30
Ježiš 285
jizba 58
jj (zdvojené j) 201
Judáš 72
juňiec 137
jsú 34
jb- > *i-* 97
jbdo > *idu* 58

k, g, ch 75
k/č 191
k — k 255
k, ku (predložka) 83
ka, ga > *kä, gä* 186, 190
kä > *ka* 276
kaďilo 29
kach 115
kaľamár 108
kaľauní 115
kamenni 201
kapusní 209
karéma 163
Karl 26
Karna 46
Karviná 26
kaša 138
kašel, kašľa 132
kašša 201

kaštieľ 183
kavka 213
kázeň 152, kázne 132
kē, gē, chē > ča, ža, ša 66
kebi 121
kečka 122
kedi 121
kel 122
ker 122
kercica 162
kervavi 166
kije < kē 87
klada 25, 138
kládol 132
kľag 175
kľago 176
klaknúť 95, 113
klampiar 116
klas 25
kláštor 118, 183
klať 25
kľavý 116
kľáťba 138
kľeť 169
kľin 139
kľiňjec 137, 148
kľmačiť 169
kľstí 169
kľubo 157
kľúč 141
kňiga 138
kňež 75
koberec 74
kobi, kobe 121
kod 121
kodi, kode 121
kmotor 132
koňšok 118
koňjec 137, 141, 148
konšel 71
kosko (klzko) 158
kostol 118
košeta 71, 108
kotál 155, kotel 129, koľicu 155,
kotel 117
kouzali sa 158
koženni 201
krádež 141
kraj 139

krab 26, kráľ 48, 141, 142
kratki 48, krátki 25
krava 25, 48, 138, kráv 140, 148
krájčír 108
krájši 108
kráj 108
krej, krej 59, 166
kresni 166
křest 59
krídlo 141
krilo 29
kriuda 44, 213
križ 72
krochmál 116
krojiti, krájati 89
kropla 23
krsní 209
krst 59, 84
kri 59
kruh 91
Krupá 91
krv 59, 84
kryješ 88
kt > c 26
kuoň 139
kypor, kypora 131
kura 91
kus 91
kúsok 149
kušňiar 116
kút 91
kvargle 175
kvašni 75
kvet 21, 138
kvě 21
kwiat 21
kwietok 149
kwitnuc 129
kwitnúť 123
ky > ki 184—191, 274
l 75
l + jer 59, 97, 134, 165
l — l 234, 237, 255
l — l 237
l epentetické 23, 39
l — l 108
l > l 291
l 156

l > *lu* 157
l > *il* 161, *l* > *il* > *el* 162
l, r 46, 47
lt > *lk* 170
l > *ol* > *oy* 252, 254
l > *u* 237
l > *yl* > *al* 161
lb 60, 61
lb 60, 61
lad 48, 116
laďik 33
lagan 176
lähký 81, *lachki* 116, 124, 206
lajblík 108
lakeľ 31, 43, 119
lan 116, 124, 152
laňi 31, 43
lanča 115
lanski 31
látka, látok 146
laví 48, 116
laz 57
Lazany 57
lě 244
le, lě > *lä* > *la* 116
lehota 131
len 152
leňoch — *leňosi* 27
lesk 122
lesť, lšťi 81
ležia 91
liezol 132
ligotal sa 176
lihota 131
lipa 138
lipnuc 129
lipnúť 123
Liptov 106
Litovel 23
ližica 131
lkaľ 131
lnúť 131
loch 108
loket, lokec 43, 123
loňi 43
loška 127, 131
lož, lži 81
ložica 131
lu 106, 240

Lubietová 106
Lubtov 106
lúčaľ 182
lúčiti 91
luhaľ 131
Lukáš 72
luros, luozi 108
Lupča 106
lužica 131
lyžica 131
lyška 131

m — *m* 255
m > *m* 234
-m (prípona 1. os. sg.) 37
-m > *-n* 283
macocha, macose 27
mačka > *maška* 180
mach 152
majci človek 285
mak 139
malý 138
masso 201
matka, matiek 81, 149
mäkký 198
mäkkosť — *tvrdosť foném* 62
mäkkosť spoluhlások 71
mäso 91, 138
miasť 91
miazga 23
midlo 29
miera 138
miesto 138
mietol 132
mihnúť 131
minúť 91
mióti 22
mjech 124
mládenec 137
mládež 141
mlat 25
mlátiť 25
mliazga 23
mliazdiť 23
mlieko 25
mliet 25, *meliem* 122
mlodi 47
mlotek 48
mlosť 131

meď 105
meďi < *mezi* 54, 56, 196
mech 123, 152
meniti 105
mešác 114, *mesiac* 91
mesto 105, *mestá* 141
meščanin 177
metaľ 182, -c 182
metľ 22
meza 54, *meza* 53
mezi 53
mě > *mje* 240
měžga — *měžže* 21
mach 127
mňich, mňisi 27, 44
-mo (1. os. plur. prez.) 34
močilo 29
modľa 29
moch 123, 127, 152
mogoň 176
mogti 27
mogy (partic.) 24
mój 87, *mojego, mójho, mojemu, mójmu*
 87, *mojom* 87, *moja, moji* 89
motovilo 29
mozog 132
mrak 25
mrav 25
mrávec 108
mráz 25, 138, *mrazu* 139
mreža 25, *mreže* 138
mríeľ 25
mrššina 201
múdroc 81
múdroy 91
mucha — *mouše* 21, *muse* 27, *muchi* 185,
muče (nom. plur.) 186
múka 91
munka (mad.) 91
mvoj 211
múvit 159
muž 91, 138
myješ 88
myknúť 131
myseľ 132
mýto 141
mzda 131

n — *ň* 234, 237, 238, 255

-n > *-m* 283, 284
-ň > *-m* 283, 284
nade mnú 123
nadeň 122
nado mnu 127
nahať 116, 294
najmä 58
nájom 119
nanivoč 127
narozeny 54
nebožieč 137
nedeľa 105
Nededza 57
nehať 294
nechať 116
necheľ 119
Neporadza 57
nesa (partic.) 24, *ňesjem* 44, *ňesješ* 140,
 141, 148, *ňesel, nesľ* 132, *nesu* 91, *nesú*
 91, *nesy* (partic.) 24
nezgrabni 47, 49
ničiga 176
ňiesoy 140, *ňisol* 132
ňis 140, 134
noga, noze 28, 45, *na noyi* 185, *nohe*
 (nom. plur.) 186
nosilá 29
nosá 114
núfer 132
núza 54, *núza* 91, 138

o (samohláska) 65
o (za *o*) 117
o (na mieste *o, o* vo vých. slov.) 127
o (vkladné) 146—149
o — *ó* 263
o 102, 110
ó > *e* 65, 179, 248, 253, 254
ó > *o* 240, 243, 259
o, ó > *u* 49
ō 240—243, 259
ō < *oje* 86
ō > *uo* 109, 211, 221—229, 241, 267
ō > *uo* > *ú* 237
ō > *uo* > *u* 263
ō > *ū* 246
oboje 89
ocof 117
oči > *oši* 180

očko, očiek 148
odo mrie 127
odobrac 127
odohnac 127
odopchac 127
odopnuc 127
odorvac 127
odotkac 127
ofera 214
ognišče 22
oheři 132
-och (lok. plur. mask.) 126
-och > *ech* 249
oje (kontrakcia) 85
oje > *ē* 86, 88
-oje (inštr. sg. fem. a-km.) 98
-ok 127
oko 65
olbodb 24
Olgya 72
olkotb 24
olni 24
olt- > *lat-* 31
olstarb 34
-om > *-em* 249
-om (inštr. sg. mask.) 124—127
omdloba 131
omelo 29
omknút 131
omša 131, 152
-omъ (inštr. sg. mask.) 24
oňehdi 116
orliček 80
orol 117, 124
oft-, olt- 24
oft- > *rat-* 31
ortuť 131
orty 131
Orvište 131
orža 131, 152
osem 132
osmoro 93
osse 201
osuzeny 54
osvícení 285
oškúlit 183
ot 83
otec, otca 198, *otiec* 137
otruby 91

ou 252
ou (inštr. sg. fem.) 39, 44, 97—99
ou > *ō* 227, 228
-ou, -ova -ovo > *-ieu, -eva, -evo* 249
-ou > *-ieu* 249
-ouci > *-euci* 249
-ov 240
-ove > *-eve* 249
ovca, oviec 81, 148
-ovi > *-evi* 248
-ovo, -ovec > *-evo, -evec* 249
ovos 117
ožknút 170
ō (vkladné) 146
o 64—67, 106
o > *u* > *u* 90—92

p — *p* 255
p — *p* 234
padl 22, *padla* > *palla* 31, *padol* 29
paholček 294
paholok 294
pahrotka 47
patec 137
panna, panien 81, 198
panoha 156
papršlek 183
para 138
parsún 116
pásol 132
patero 93
pátek 123, *pátok* 124
Pavol 132
pät 91
pätoro 93
pčola 47
pečieš 148
peklb 30
pekný 212
pekti > *péci* 26
pena 105, 138
perepút 115
perieš 140
perši 162
pes, psa 81
pestrý 82
Peter 132
petržať 116
pevný 122

pě > *pje* 240
Piarg 115
piatok 127, 149
piekol 132, *pik* 134, 140
pieseň, piesne 132
piesok 149
pichaf 123, *pichnuc* 129
pirši 161, 163
pivo 138
plač 139
plagaf 115
plach 115
plachý 25
plameň 25
planý 25
platený 26
plátno 25, 141
plaz 25, 138
plece 44, *plece* > *pleco* 49, 192
plen 25
pleštiti > *plaštiť* 116
pleť 122
pleva 25, 138, 141
planiga 176
pláčka 213
pliaga 175
plietol 29
plokac 47, 48
plotki 48
plug 139
pluf, plujem 23
plváti, plúti 23
počestnosť 209
poddati 198
podeň 122
podešva 123, *podošva* 124, 127
podľa 29
podo mnu 127
podselný 29
pohrab 48
pokrievka > *pokriovka* 119, 229
poľievka > *poľiovka* 119, 229
polni 163
pomknúť 131
póne 158
ponzelok 127
popol 118
porekadlo 29
posel, 123, 127, posol 127

posred 239
posriedok 239
povedme 56, 196
povraz 25
povrieslo 25
práca 25
prah 25
prach 25, 48
prameň 25
prápor 25
pras 116
praše 48
prasa 25
praššivec 201
prauđa 44, 213
prázni 209
praza 53
práža 138
präsä 108
pred 25
prede mnu 124, 127
predeň 122
prepošť 183
prezo mňa 127
prjaca 108
prjaza 26, 53
prieč 25
prissahat 201
prífel 285
prízvuk na penultime 47
prllava 201
prosba, prosieb 141, 148, *prožba* 75
prúd 91
prút 91, 138
przytelssczy 22
přítstie 97
pstruh 82
pupak 128
púščati 177
púť 91

r — ř 108, 109, 255
ř > *r* 234, 235
ř, ř 46, 47, 49, 51, 84, 97, 167
ř > *yr* > *ar* 162
ř > *ir* > *er* 162
ř > *ir* 162
r + jer 59, 97, 134, 165, 166
ř 59—63

rь 59—63
 radosní 209
 raj 139
 rak 139
 rakita 31
 rala 31
 rana, rán 140
 rasca 131
 ráscesťia 31
 Rásel'ia 33
 rásocha 31
 ráspin 31
 rásporok 31, 32
 Ráspuľie 33
 rásť 31
 rasťem 43
 rástoka 31
 rásvit 31
 raška 131
 ráštep 31
 rat-, lat- > ořt-, oľt- 38, 39, 43
 rat-, lat- 62
 ratovať 116
 Ravňe 31
 ráz (neznelá hrtanová záverová) 208
 rázdel'ia 31
 rázga 31
 Rázputie 37
 razum 33
 rázvora 32
 rážda 31
 ražeň 31, 43
 rē 244
 reč 105
 reky (partic.) 24
 rend (mad.) 91
 Revište 131
 resca 131
 reza 131
 rež 123, 152
 r'jad 91, 138
 r'jasť 31, 108
 Riblyen 23
 rilo 29
 riža 131, 152
 rosca 131
 rošňem 43, rošť 131
 rovan'je 34
 roz- 83

rozumej 89
 Rozvadze 57
 rož 152
 rožeň 43
 rucac 182
 ruka 91, ruce — ruki 45, 105, 185, ruke
 (nom. plur.) 186, rúk 140
 rjospin 33
 ruvať 131
 ruža 72
 Rybany 23
 rybka, rybiek 146
 Ryblyen 23
 ryba, rybu 91
 Ryplan 23
 ryješ 88
 ř (hláska) 37

s — ś 75, 182, 255
 s > š 183, 234
 s, z — ś, ź 107
 s (predložka) 83
 ś, ź (spoluhlásky) 47
 ś, ź > s, z 235
 ś > s 234
 sa (oni) 34, 44
 salo 29, 37, 45, 202
 sav 21
 saza 54, saza 138
 sázati, sážeš 181
 se mnou 122
 sebě (dat.-lok.) 35
 sedalo 29
 sedem 132
 sedliak 29
 sedlo 29
 sedmoro 93
 Selce 29
 Selník 29
 selo 29, 37, 44
 sem 132
 sen, sna 81, 122, 123, 127
 seno 105, 138, šeno 75
 šerco 44
 šestra 75
 seťb 34
 sídlo 29
 sila 138, 140
 silo 29

sito, sít 140
sk > šk 183
sklíčení 285
sklo 209
skřišeniĵa 285
skrsnůl 59
sl > šl 183
sladký 25, 48
slama 25, 48, 138
slamenní 201
slaný 25
sláva 25
stemá 25
slezina 25
slěp- 25
štimak 75
stina 138
slová 141
Slovany 57
sluch 138
slunko — slonko 157
slup 157
sluĵba, sluĵieb 81
sluĵobník 119
sluĵobný 119
slza, slz 59
sm > šm 183
šmeli 75
šmerc 75, 162
smiech 138
smrad 25, 138
Smreczensszi 22
smrot 47, 48
sňach 48
snacha 155
šňeh 75, *sňah* 116
Snohi 156
Snoška 156
Snyoški 156
sobě 35
solza 166, *solza* 48
som 132
son 122
sonko 158
sp > šp 183
špivac 75
spoluhlásková štruktúra 74
srce 44, *srco* 44, *srdec* 198
srebat 239
sreda 25, 239
sredni 239
sretnůl 239
srě - > stre- 238
srjebro 239
sta (oni) 34
staja 89
starček 94
starec 137
starý 138
státi 84
stay 213
stavilo 29
stb > zb 209
steblo 81
stk > sk 209
stl > sl 209
stlp 141
stn > sn 209
stoupp 158
strach 138
straka 138
strana 25, 48, 141
stráĵa 138, 139
streat, strebac 239
střebro 239
streda 25, 239
streach 138
strela 141
strep 239
strešňa 239
stretnůt 239
strevica 239
strevo 239
striga 175
stromček 81
strunga 175
strjč 85
strjč 85
stsk > sk 209
stufka 47
stúp 159
súd 91, 141
sudca 198
sunko 159
súsed 91
svadobný 119
svadba, svazba 95
svátek 123

Svätopluk 91
svätý 91
šveker 128, *švekor* 128
svet 105
svetlo 105
sviatosť 141
šviňa 75
svoj 87, 211, *svojho*, *svojmu* 87, *svoja*,
svoji 89
svokor, *svokra* 132
Swetogensczy 22
syr 139
szady 21
szalma (mad.) 26
szary 21
szent (mad.) 91
szydło 22

š — *š* 180, 189
š, *č*, *ž* 81
šamotil 116
šaragle 175
šari 47
šĕ > *šl* 44, 177
šĕava 177
šĕedry 177
šĕéra, *šĕéraj* 220
šĕiglik 47
šĕil, *šĕilej*, *šĕiléki* 220
šĕit 177
šĕuka 138
še > *ša* 116
šedivý 28
šedý 21
šefc 82
-šek > *-šok* 119
šel 29
šem- > *šom-* 119
šemotil 116
šep- > *šop-* 119
šerý 21
šestoro 93
ševkyňa 119
šidlo 22
šiel 29
šiješ 88
šilo 22, 29, 37
šiou 119, 229
šíp 138

škandál 183
škapuliar 183
škára 183
škaredý 183
škatuľa 183
šklabit 183
šklbať 183
škoda 183
škoden 122
škola 71, 183
škorica 183
škrata 183
škrečat 183
škrek 183
škriatok 183
škripať 183
škrob 183
škulína 183
šlabikár 183
šlajfiar 116
šlak 108
šmárat 182
šmik 183
šmikať 183
šmuha 183
šochtár 118
šomotil 116
šomrat 119
šoptať 119
šoukiňa 119
špára 183
šplechot — *šptachot* 116
šporiť 183
šl < *šĕ* 44
štácia 183
štand 183
šťasní 44
števó 209
štímovat 183
štóla 183
štrba 169
štrbina 169
štrk 169
štrngat 176
študent 183
šťuka 44
štvoro 93
švec, *ševca* 81, *šveca* 82

t — t 234

t, d, n, l — t, d, ň, l 106

t, d, n — t, d, ň 289

t > é > c 47

t > é 49, 51, 56, 191—197, 200—202,
234, 243, 256

t > č 181

tahat 95, 113, *tahat* 91

taliga 175

tapša 115

tarbavý 115

Targossa 46

tarcha 115, 175

taški 95, 113

tať 91

tava 115

tažalo 29, 202

táža 138

tbatí > dbatí 206

te > tē 113

te, de, ňe > tē, dē, nē 95

tebě (dat. lok.) 35

teda, tedy 121

tel > tēl 97, 103

teľátko 114

telo 105, 138

temer 121

ten > tēnē 27, 121

ter > tēr 97, 103

teraz 121

tert, tell 25, *trēt, tlēt* 46

tešta 183

tetroŭ 118

tiokol 132

tiež 87

tichý 138

Timoradza 57

tisíc 285

tiszt (maď.) 78

tj 26, *tj > é* 26

tl 22, *tl > l* 28

tl > kl 22, *tl̥ > kl̥* 169

tlačit 25

tlak 25

tlkol 132

tluk 157

tlumačic 157

tluse 157

tlusti 157

tma > ema 95

tobě (dat. lok.) 35

todi, tode 121

Tomáš 72

toplý 37

tort, tolt > trat, tlat 46

tort, tolt > trot, tlot 47

tot < tōtō 27

trafiť 116, 214

tráva 25, 141

treba 25

triasol 132, *triasť* 91

trieska 138

trief 25

trlica 29

trlo 29

troje 89

trpoŭ 121

trúba 91

trúd 138

Třebovle 23

túct 159

túha 91

Turiec 148

tustí 159

túžobný 119

tvardi 163

tvoja, tvoji 89

tvoj 87, 211—214, *tvojho, tvojego, tvojmu*
87

u, ů 65—67

-u (gen. sg. mask. a-km.) 44

-u (lok. sg. mask. a neutra jo-km.) 48

-ú, -u (inštr. sg. fem. a-km.) 97—100

ú 63, 110

ú > i 179, 250, 254, 285

ú > i 247

ú > u 106, 240, 242, 259

ũ > ů 242

ú > iu 292

u 211, 215

u < v 44

ucik 134

učiti 65

údiť 65

úfati 214

ugorka 175

uhol 91

úhor 91
Uhor, Uhra 132, Uhri 91
uhorka 175
ucholak 29
ukražený 54
uměti 65
uo (nom. akuz. sg. adj. neutra) 44, 86
uo > u 263
uo > va 227
uridit 285, urideni 285
útok 91
utorok 220
útroba 141
uzol 91
užica 131
u — ť 46

v — ó 74, 255
ó > v 234
-v > -f 47, 214, 216
v > ch 220
v- 65
v- (zanikanie) 220
v (predložka) 82, 211
w > v 209
w > h 220
w > u 220
va > a 228
Václav 91
vačči 95
vajce, vajec 81
valach, valasi 27
válok 127
varga 175
varštat 116
včela, včiel 139
večar 48, 116
veda (partic.) 24, vedjem 44, vedješ 148
vedúci 91
vechef 119
ven 123
veňjec 137, 148
veno 105
verch 162
verci 285
verný 94
verš 71
ves 21, vsi 81, Veš 75
veš 123

vešele 75
vəš 127
vəški 127
vetričok 118
vezieš 148
vezmem 122
vežä 105
vě > vje 240
viazat 91
Vidovle 23
viedol, viedou 30, 132, 140
viera 138
vieter, vieter, vetra 128, 131, 139
viezol 132, 134, 140
vigan 175
Viglaš 115
vicher, vichor 128
vili 29
vilički 29
vilk 161
vinen 122
víno, vin 140
vír 138
virgac 47, 49
virch 161
viršek 161
vitor 128
vittat 95, 113
vláda 25
vlaga 138
vlaňi 31
vlaha 25
vlak 138
vlákno 25, 141
vlas 25, 138
vlasní 209
vlast 25
vlídni 285
vliecť 25, vliekol 132
vlk 158
vlkodlak 29
vňitnosti 285
vo (predložka) 211
vo mňe 127
vo vode 124, wo 211
voda, vuod 139
vojak, vojaci 28
vojevoda 89
volajú (1. os. sg. préz.) 91

von 124, 127
 voňahdi 116
 vonka 127
 vopchac 127
 voš, vši 81, 127
 voški 127
 vräj 108
 vrana 25, 48, 138, vrán 140, 148
 vráta 25, 141
 vrátif 25
 vrch, Vrsi, Na vrsiech 27
 vriedlo 25, 138
 vriet 25
 vše 105, všetok 28
 viáčičok 118
 vtedy 121
 w 92
 wu 92
 vúbec 285
 vyoľa 139, 212
 vyoňa 139, 212
 vydra 138
 vyješ 88
 vyvazaf 54
 vzbíknuf 59
 vč 82
 včz 83
 včšb — včsb 21

y 65, 66, 106, 110, 187, 258
 -y (nom. plur. fem.) 236
 y > e 184, 251, 254
 ŷ > ē > eĭ 251—254
 ŷ > eĭ 184
 y > i 240—243, 248, 258, 273, 274, 290
 ŷ > i 242, 273, 290
 yl > el 275
 yl > él 275
 ýl > ɣl 245
 yr > er 275
 yr > ér 275
 ýr > jér 244
 ýr > ɣr 245

ɔ 47, 65
 ɔ > ə 79, 100, 123, 188
 ɔ > ə > e 126
 ɔ > o 79, 187
 -ɔmь (inštr. sg. mask.) 24

-ɔkь > -ek 45
 ɔ (mäkký jer) 65
 ɔ > e 79, 123, 126
 -ɔmь (inštr. sg. mask.) 24
 -ɔnь 122

z — ž 75, 182, 183, 234, 255
 ž > z 234
 z > ʒ, ž > ʒ 48
 z < ʒ 53—58
 z (predložka) 83
 z lakfom 207
 z maferoy 207
 z ňeba 207
 z nosa 207
 z rukoy 207
 z vodoj 207
 zahlavok 128
 zajac 91
 zákon 141
 zaľotňik 48
 zamaf 116
 zamak 128
 zaobalif sa 37
 zarmúcení 285
 zarno 163
 zarobok 127
 závdavok 213
 závisliví 209
 zbladnuc 47
 zblo, ani zbla 81
 žem 75
 zeňä 22
 Zemplín 23
 zertz 131
 zertz — zerza — zertzina 54
 zertzina 131
 zgalamutif 176
 zgärba 176
 zglže 169
 zgripac 47
 zháňaf 81
 zhodif 55
 žima 75
 zlato 25, 48, 138, zlatto 201
 žle 75
 zmak 152, zmok 151
 zo mňe 127
 zo mnu 127

zose mnou 122
 zo sinom 124
 zos ňim 122
 zos lebou 122
 zos vami 122
 zobrac 127, zobral 80
 zomdlec 127
 zomknuc 127
 zopchac 127
 zopnuc 127
 zrak 25, 138
 zrkalo 29, 202
 zub 91, 138
 zubalo 29
 zvuk 91
 ž < dj 53, 54, 56
 ž < dj 191—193, 207
 ž — ž 183, 255
 ž > z 45, 53—58, 62, 194
 ž > ž 234, 255
 ž, é 72
 žeci 47
 žedo 48
 žejče 47
 žver 197
 žvihnuc 197
 žvir 48
 žvon 48
 žvoňic 48

 ž — ž 180, 189
 ž, č, š 71
 žaba 138
 žaden 129
 žaltár 72
 žalud 116
 žalúdok 116
 žarnov 169
 Žarnovica 169
 žart 115
 žať 91
 žádati 114

 žbar 127, žbor 127
 že > žä > ža 116
 žebrák 74
 -žek > -žok 119
 želud 116
 želúdok 116
 žemla 72
 žena, žien 139
 ženc 82
 ženojo > ženou 98
 žerävi 108
 žgritac 47
 žiaden 27, žiadon 122
 žialo 29
 Žibrit 74
 žihadlo 29
 žila 138
 živo srjebro 131
 žlaza 25
 žleb — žlab 116
 žliabok 149
 žltok 149
 žltí 201
 žnec, ženca 81
 žobrák 118
 žolč 157
 žolknuc 157
 žolna 157
 žolti 157, 163, žotej 158, žoute 158,
 žuti 159
 žrd 169
 žrielo 29
 žž > žd 177
 ž 182, 207
 ž (vznik) 181
 žad 47, 183
 žadiga 47
 žadufka 48
 žbán 183
 žmuric 183
 žugať 176
 žvir 183

ZOZNAM MÁP

Mapa 1. Rozloženie historických stolíc	11	Mapa 26. nesiem	135
Mapa 2. Rozdelenie slovenských nárečí	12	Mapa 27. pľúca (rytm. zákon)	135
Mapa 3. Dôležitejšie nárečové skupiny	12	Mapa 28. doska	150
Mapa 4. Schéma slovanských migrácií na Slovensko podľa Vojtecha Ondrucha	18	Mapa 29. dážď	151
Mapa 5. Schéma slovanských migrácií na Slovensko podľa našich predpokladov	19	Mapa 30. cesnak	151
Mapa 6. šidlo	30	Mapa 31. slnko	158
Mapa 7. ražeň, rást, lakeť	32	Mapa 32. žič	159
Mapa 8. volámo	35	Mapa 33. dlžen	159
Mapa 9. ž, z na južnom západnom Slovensku	55	Mapa 34. srna	164
Mapa 10. ihla	60	Mapa 35. vrch	164
Mapa 11. krv	60	Mapa 36. blcha	170
Mapa 12. dobré (nom.-akuz. sg. neutra)	85	Mapa 37. dlhý	170
Mapa 13. päťoro	94	Mapa 38. hádzať	181
Mapa 14. korský	96	Mapa 39. na ruke	184
Mapa 15. tma	96	Mapa 40. ruky (nom. plur.)	185
Mapa 16. ženou	98	Mapa 41. plece	192
Mapa 17. piesok	101	Mapa 42. deti	193
Mapa 18. von	101	Mapa 43. tichý	194
Mapa 19. bledý	105	Mapa 44. idete	195
Mapa 20. bolesť	107	Mapa 45. oddych	198
Mapa 21. ovos	117	Mapa 46. studňa	199
Mapa 22. bratom (inštr. sg.)	120	Mapa 47. mäso	199
Mapa 23. ten	120	Mapa 48. pravda	210
Mapa 24. kmotor	133	Mapa 49. stav	210
Mapa 25. piekol	133	Mapa 50. kôň	222
		Mapa 51. hriech	222
		Mapa 52. dievka	223
		Mapa 53. vozy	235
		Mapa 54. streďa	238
		Mapa 55. žiaľ	277
		Mapa 56. plecía	278
		Mapa 57. priateľ	279
		Mapa 58. pľúca	287
		Mapa 59. deväť	287

OBSAH

<i>Predslov</i>	5
Upozornenia technického rázu	11
Zoznam skratiek	14

Hlava I

<i>Slovenčina v rámci slovanských jazykov do 10. storočia</i>	17
§ 1. Úvod	17
1—4. Osídľovanie Slovákov	
§ 2. Znaky západnej slovančiny proti slovančine východnej a južnej	21
1. Skupiny <i>kv, gv, chv</i> . 2. Spoluhláska <i>ch</i> v II. palatalizácii. 3. Skupiny <i>sk, zg</i> v II. palatalizácii. 4. Skupiny <i>dl, tl</i> . 5. Epentetické <i>l</i> .	
§ 3. Znaky západnej a východnej slovančiny proti slovančine južnej	24
1. Skupiny <i>ořt-, ořt-</i> . 2. Nom.-akuz. plur. <i>ja-km.</i> a <i>jo-km.</i> a gen. sg. <i>ja-km.</i> 3. Nom. sg. mask. prechodníka prítomného. 4. Inštr. sg. <i>o-km.</i>	
§ 4. Jednotlivé západoslovanské odlišnosti	24
1. Skupiny <i>tort, toll, tert, tell</i> . 2. Psl. skupiny <i>tj, dj</i> . 3. Nom. sg. mask. zámena <i>ten</i> . 4. Gen., dat. sg. mask. a neutra adj.	
§ 5. Postavenie starej strednej slovenčiny	27
1. Zmena <i>ch > ś</i> . 2. Zmena <i>dl, tl > l</i> . 3. <i>ořt-, ořt-</i> > <i>rat-, lat-</i> . 4. <i>oři sa</i> . 5. Tvar 1. os. plur. prez. na <i>-mo</i> . 6. Iné znaky strednej slovenčiny. 7. Pôvod tzv. juhoslavizmov. 8. Kritika Czamblovej teórie. 9. Iné	

teórie. 10. Inventár juhoslavizmov. 11. I. Kniezsa. 12. Václav Chaloupecký. 13—14. Diskusia o osídlení severného stredného Slovenska. 15—18. Posun starých stredných Slovákov na sever.

- § 6. Pomer československej a lechickej skupiny a postavenie starej východnej slovenčiny 45
1. Metatéza skupín *tort, tolt, tert, telt* v československej a lechickej skupine. 2. Charakter nosových samohlások. 3. Slabičné *r, l*. 4. Dispalatalizácia $\check{e} > a$, $\check{q} > q$, $e > o$. 5—6. Postavenie starej východnej slovenčiny.
- § 7. Pomer českých a slovenských nárečí pred 10. storočím 52
1. $dj > \text{ʒ} > z$. 2. Skupina *jb- > i-*. 3. Skupina „*r + jer, l + jer*“.
- § 8. Nárečové členenie slovenčiny a stav slovenských nárečí pred 10. storočím 61
1. Staré členenie slovenských nárečí. 2—4. Mäkkostné vzťahy medzi spoluhláskami a samohláskami. 5. Pôvod praslovanských samohlások. 6. Prozodické pomery. 7. Slabičné *r, l*. 8. Striedanie vokálov. 9. Slabika. 10—13. Spoluhlásková štruktúra.

Hlava II

- Vývin v 10. a 11. storočí* 76
- § 9. Úvod 76
- 1—5. Spoločenská situácia.
- § 10. Zánik a vokalizácia jerov 77
- 1—4. Zákonitosti zániku jerov. 5—6. Striednice za silné jery v slovenských nárečiach.
- § 11. Niektoré jednotlivosti vo vokalizácii jerov 80
1. Havlíkovo pravidlo. 2—3. Typy *domček — domeček* a pod. 4—7. Vokalizácia predložiek. 8. Typ *Vašk*. 9. Spojenia *bjb, ʒjb*. 10. Prípady *ťrt, tolt, ťrt, tolt*.
- § 12. Kontrakcia 84
1. Podmienky a príklady. 2. Prípady s jerom a vokálmi *i, y*. 3. Problematické prípady kontrakcie. 4. Typ *dobruo*. 5. Neuskutočnenie kontrakcie. 6—7. Staré doklady a príčiny kontrakcie.

§ 13. Denazalizácia nosoviek	90
1—3. Postup, príčiny denazalizácie a príklady. 4. Staré doklady. 5. Chronológia. 6. Dôsledky straty nosovosti.	
§ 14. Depalatalizácia	92
1. <i>fer-</i> , <i>tel-</i> > <i>tar-</i> , <i>tal-</i> . 2. Typ <i>starček</i> > <i>starček</i> . 3. Typ <i>devat</i> na južnom západnom Slovensku. 4. Iné depalatalizácie.	
§ 15. Postup hláskoslovných zmien v 10. storočí	97
§ 16. Vývin hláskovej štruktúry v 10. storočí	102
1—2. Systém vokálov v západnej a východnej slovenčine po kontrakcii. 3. Dôsledky zániku slabých jerov pre hláskovú štruktúru. 4—11. Severozápadná stredná slovenčina. 12. Juhovýchodná stredná slovenčina. 13—14. Východná a západná slovenčina. 15. Vývin po denazalizácii. Severozápadná stredná slovenčina. 16. Juhovýchodná stredná slovenčina. 17—18. Západná slovenčina. 19. Východná slovenčina. 20. Kontrakcia v strednej slovenčine. 21. Zmena <i>e</i> > <i>ä</i> . Prevzaté slová. 22. Domáce slová.	
§ 17. Zvláštnosti vo vývine jerových striednic	117
1—18. Stredoslovenské nárečia. 19—22. Západoslovenské nárečia. 23—27. Východoslovenské nárečia.	
§ 18. Ďalšie zmeny súvisiace so zánikom a vokalizáciou jerov	129
1—7. Vývin pobočných slabík. 8—12. Prízvuk, intonácia a kvantita v čase zániku jerov. 13. Kvantita. 14—16. Vznik rytmického zákona. 17—21. <u>Vkladné samohlásky v gen. plur. fem. a neutra.</u> 22—27. Tzv. jerová striednica <i>a</i> .	
§ 19. Vývin slabičného <i>r</i> , <i>l</i> po zániku a vokalizácii jerov	156
1—2. Spojenie „jazyčný konsonant + <i>l</i> “. 3. Výslovnosť slabičného <i>r</i> , <i>l</i> . 4—5. Zánik slabikotvorného <i>r</i> , <i>l</i> vo východoslovenských nárečiach. 6. Vývin spojenia <i>r</i> + jer, <i>l</i> + jer vo východnej slovenčine. 7—8. Výklad vývinu slabičného <i>r</i> , <i>l</i> vo východnej slovenčine. 9. Vývin skupín <i>čr-</i> , <i>žr-</i> , <i>ščr-</i> . 10. Zmena <i>tl</i> , <i>dl</i> > <i>kl</i> , <i>gl</i> v strednej slovenčine.	

Hlava III

<i>Vývin v 12. a 13. storočí</i>	171
§ 20. Úvod	171
Hospodárske a spoločenské pomery v 12. a 13. storočí.	

- § 21. Zmena $g > \gamma > h$ 172
 1—2. Doterajšie výklady. 3. Výklad R. Krajčoviča. 4. Nové g .
 5. Zmena $\gamma > h$. 6—7. Iné zmeny $g > h$.
- § 22. Niektoré zmeny vo vlastnostiach sykaviek. 177
 1. Zmena $\acute{s}\acute{c} > \acute{s}\acute{l}$ a $\acute{z}\acute{z} > \acute{z}\acute{d}$. 2. Zmena $\acute{c} > c$, $\acute{z} > z$ v Gemeri v a Novohrade. 3. Zmena $\acute{c} > \acute{s}$ v Gemeri. 4. Rozčlenenie sykaviek $\acute{s} — \acute{s}$,
 $\acute{z} — \acute{z}$, $\acute{c} — \acute{c}$ v Novohrade a Gemeri. 5. Zmena $\acute{l} > \acute{c}$, $\acute{d} > \acute{z}$ v Gemeri.
 6—7. Vznik prvého \acute{z} . 8. Rozmanité zmeny $s > \acute{s}$.
- § 23. Stredoslovenská palatalizácia velár 184
 1—2. Prípady palatalizácie velár. 3. Vznik palatalizácie velár. 4. Obdobné zmeny v ruštine a v poľštine. 5. Rozširovanie palatalizácie velár. 6. Prípady typu *kämeň*. 7. Chronológia. 8. Doterajšie výklady.
- § 24. Zmena $\acute{l} > \acute{c}$, $\acute{d} > \acute{z}$ 191
 1. Príčiny asibilácie. 2. Pomery v starých moravskoslovenských nárečiach. 3. Pomery v starých západoslovenských nárečiach. 4—5. Pribeh asibilácie na západnom Slovensku. 6. Pribeh asibilácie na východnom Slovensku. 7. Najstaršie doklady a chronológia.
- § 25. Vznik zdvojených spoluhlások 198
 1. Rozšírenie. 2—4. Vznikanie a rozvoj zdvojených spoluhlások. 5. Doterajšie názory na vznik zdvojených spoluhlások. 6. Výklad zmeny, chronológia.
- § 26. Vznik znelostnej neutralizácie 203
 1. Stav pred zánikom jerov. 2. Stav po zániku jerov. 3—5. Doterajšie názory na vznik znelostnej neutralizácie. 6. Vznik znelostnej neutralizácie. 7. Neutralizácia predložky *s* a predpony *s-* pred sonórami. 8. Chronológia vzniku znelostnej neutralizácie. 9. Vznikanie rázu. 10. Zjednodušovanie spoluhláskových skupín.
- § 27. Zmena $w > v$ 209
 1. Stav v praslovančine. 2—6. Vývin v strednej slovenčine. 7. Vývin v južnej západnej slovenčine. 8. Vývin v nitrianskej oblasti. 9—10. Vývin vo východnej slovenčine. 11. Stav v slovanských jazykoch. 12—13. Výklad vývinu v západnej a východnej slovenčine. 14. Niektoré iné príčiny zmeny $w > v$. 15—16. Vývin spoluhlásky *v* v predložke *v*. 17—18. Zhrnutie.

§ 28. Diftongizácia $\bar{e} > ie$, $\bar{o} > uo$ 221

- 1—2. Rozsah diftongizácie $\bar{e} > ie$, $\bar{o} > uo$ v strednej slovenčine.
 3. Rozšírenie v strednej slovenčine. 4. Príčiny diftongizácie. 5. Chronológia v strednej slovenčine. 6. Stav v Novohrade. 7. Stav v západnej a východnej slovenčine. 8. Pomer diftongizácie $\bar{e} > ie$, $\bar{o} > uo$ k diftongizácii $\bar{a} > ia$. 9—10. Zmena $ie > ja$, $uo > va$ a zmena $e\dot{i} > é$, $ou > ó$ v Gemeri. 11. Zmena $ie > ja$ nie je bulharizmus. 12. Stredoslovenská zmena $i\dot{e}u > iou$.

Hlava IV

Vývin v 14. a 15. storočí 230

§ 29. Úvod 230

- 1—4. Hospodárska a politická situácia v 14. a 15. storočí.

§ 30. Zánik konsonantickej mäkkostnej korelácie 232

1. Všeobecný priebeh. 2. Rozdelenie západnej slovenčiny z hľadiska zániku konsonantickej mäkkostnej korelácie. Vývin konsonantov. 3—4. Zánik KMK na severnom západnom Slovensku. 5. Zánik KMK na južnom západnom Slovensku. Zánik mäkkosti pri \acute{s} , \acute{z} , \acute{c} , $\acute{ž}$, \acute{f} . 6. Vývin $l-l$, $n-n$. 7. Konsonanty l , n na Záhorí. 8. Zmena skupiny $sr\acute{e}$. 9. Zmeny skupiny $čřě$ na Záhorí. 10. Stvrdnutie ostatných spoluhlások na západnom Slovensku. 11. Zmeny samohlások. 12—13. Severné západné Slovensko. 14—18. Južné západné Slovensko. 19. Zmeny $\acute{e} > \acute{i}$ v niektorých slovách v strednej slovenčine. 20. Južná stredná slovenčina. Tvrdnutie spoluhlások. 21. Zmeny vokálov \acute{a} , $\acute{ä}$ a zmena $\acute{o} > e$, ie . 22. Zmena $\acute{u} > i$. 23. Zmena $y > e$, $\acute{y} > \acute{e} > e\dot{i}$, $\acute{ä} > \acute{e} > e\dot{i}$. Diftong ou . 24. Vysvetlenie týchto javov ako bohemizmov. 25. Domáci pôvod týchto javov. 26. Východná slovenčina. Všeobecný stav. 27. Stav v sotáckych nárečiach; konsonantizmus. 28. Vývin konsonantov. 29—32. Vývin vokálov.

§ 31. Vývin kvantity a prízvuku 260

1. Všeobecné pomery. 2. Zánik kvantity vo východnej slovenčine. 3—4. $o-ó$. 5—6. $e-é$. 7. Príčiny zmien dlhých samohlások vo východnej slovenčine. 8. Chronológia zániku kvantity vo východnej slovenčine. 9. Vývoj kvantity v Novohrade a Gemeri. 10—12. Vývin prízvuku.

§ 32. Vývin v severnej strednej slovenčine	273
1. Všeobecný stav. 2. Zmena $y > i$, $ý > í$. 3. Zmena $yr, yl, ir, il > er, el, ér, él$. 4. Zmena $ly > li$. 5—6. Zmena $ä > a$. 7—8. Diftongizácia $ä > ia$. 9. Zmena $ä > ia$ na severnom západnom Slovensku. 10. Príčiny zmeny $ä > ia$. 11. Zmeny $-m > -n$; $-n, -ň, > -m$.	
§ 33. Hlásokoslovné bohemizmy v slovenčine	284

Hlava V

§ 34. Vývin od 16. storočia	286
1—4. Všeobecný stav. 5. Stredná slovenčina. 5—8. Zmeny v rozložení $t, d, n — \acute{t}, \acute{d}, \acute{n}$. 9. Zmena $l > l$. 10. $ä > e$. 11. Vznik diftongu iu . 12. Západná slovenčina. 13. Východná slovenčina. Zmena $ch > h$. 14. Iné javy východnej slovenčiny. 15. Slovenské nárečia dnes.	
Zhrnutie	297
Фонологическое развитие словацкого языка (Резюме)	299
Phonological development of the Slovak language (Summary)	317
Vecný register	333
Zoznam máp	352

UNIV. PROF. DR. EUGEN PAULINY,
doktor filologických vied

FONOLOGICKÝ VÝVIN SLOVENČINY

Prebal a väzbu navrhol Vladimír Janský
Technická redaktorka dr. Zuzana Višnyiová
Redaktorka dr. Eva Bodnárová

Vydalo Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied v Bratislave 1963
ako svoju 857. publikáciu. Prvé vydanie.
Strán 360, máp 59

Vytlačil MÍR, novinárske závody, n. p., závod 1,
Praha 1, Václavské nám. 15

AH 26,44 (text 24,08, obr. 2,36), VH 27,24
Náklad 2000 výtlačkov

K — 07*31205

71-056-63

12/3 — VI-2

39, — Kčs

SNR — OŠ 48.566/62 — VO